

Автопортрет: Т. Шевченко-солдат.
Сепія 1847—1849 рр.

КОБЗАР

III.

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES IN CANADA
INSTITUTE OF SHEVCHENKOLOGY
№ 1.

T A R A S S H E V C H E N K O

KOBZAR

THIRD VOLUME

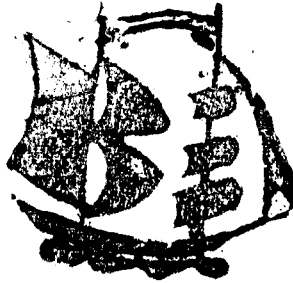
1953

Published in association with
TRIDENT PRESS LTD.
WINNIPEG CANADA

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК В КАНАДІ
ІНСТИТУТ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА
Ч. 1.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

ТОМ ТРЕТІЙ

diasporiana.org.ua

1953

Видано накладом
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ "ТРИЗУБ"
ВІННІПЕГ КАНАДА

Редакція, статті й пояснення

Д-ра Леоніда Білецького

COPYRIGHT, 1953

by **Leonid Biletsky**

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form by mimeograph or any other means, without permission in writing from the publishers.

ВСТУПНЕ СЛОВО.

Випускаємо т р е т і й том “Кобзаря” пп. Передплатникам і читачам. Цей том обіймає поетичну творчість Шевченка за перших неповних чотирьох роки кари й заслання поета. Хоч Шевченко карався більше як десять років, але через заборону йому писати й малювати, він зміг потайки ховатись від тих, що за ним стежили, віддатись своїй поетичній творчості тільки в рр. 1847—1850. Від року 1850 (другої половини) аж до половини 1857 року Шевченко не написав ані одного рядка із своєї поезії українською мовою. Строга кара і контроль, муштра і психічна атмосфера того оточення, в якому перебував поет, — все це скувало поетове тіло й замкнуло його поетичну душу аж на с і м років. Це був той “пропащий час”, який створив велику порожнечу і прогалину в творчості Шевченка і невіджаловану втрату для української нації і її культури.

Скільки міг би створити Шевченко за тих сім років, які перли свого геніяльного творчого слова зміг би він подарувати Україні! Але невмолима доля й московська руйницька сила “сторожем літали” над потайними думками українського Прометея і кайданами скувала крила творчого національного лету, що так щедро перед тим ширяв над українською нацією і вогнем палив серця українського народу.

Але й за ті чотири роки створив Шевченко дуже багато, як побачать шановні Передплатники й читачі цього тому.

Користаючи з цієї нагоди, Видавнича Спілка “Тризуб” і УВАН дякують усім тим, що щиро допомагали в поширенні цього видання, приєднуючи передплатників, так само дякують і тим, що прислали свої жертви на Видавничий Фонд “Кобзаря”. Така допомога свідчить, що потреба в цьому виданні “Кобзаря” була дуже велика і це додає сил та охоти Видавництву це видання в цьому році закінчити.

Р е д а к ц і я .

ТАРАС ШЕВЧЕНКО*)

(Життя і творчість.)

Лічу в неволі дні і ночі —
І лік забуваю!
О, Господи! Як то тяжко
Тії дні минають!

Т. Шевченко.

ІХ. Арешт, вина й кара.

Донос О. Петрова на Кирило-Методіївське Братство, як уже відомо (див. “Кобзар” Т. Шевченка цього видання, т. I, ст. 53), спочатку в усній формі (28 лютого, ст. ст.), потім 3. березня по ст. ст. 1847 р. на письмі, відіграв у житті і творчості Т. Шевченка величезну роль.

В тому донесенні Петрова між іншим зазначалось, що студент О. Навроцький, прочитавши йому “Книги биття українського народу” і заклик Братства до всіх слов’ян, перечитав і чотири твори Т. Шевченка, що по слову змісту й думках були явно протизаконні. А в зізнанні попечителеві Київської Шкільної Округи, Траскину, і його помічникові, М. Юзефовичу, на запит, чи має він згадані вірші Шевченка, коли ж немає, то де їх можна дістати й якого вони змісту, О. Петров відповів:

“Віршів Шевченка немає; але їх можна дістати у бувшого студента Навроцького. Зміст я міг запам’ятати тільки двох творів: “Сон”, “Посланіє до родичів(?)...” В першому творі Шевченко уявляє себе, що він заснув, і в сні сова переносить(?) його в Сибір, де він зустрічається з Рилевим і іншими змовниками 1825 року і розповідає їм про стан Росії, а потім сам вислухує їх скарги на ті муки, що їм діються. Далі сова переносить(?) його до Петербургу й залишає його у царських палатах, де

*) Початок цієї статті див. “Кобзар” цього видання т. I, ст. 15—57.

поет у найрізкіших словах виливає свою ненависть на царську сім'ю. У другім творі він намагається підбурити українців до повстання." Нарешті, в донесенні було зазначено, що Гулак укупі з Шевченком поїхали до Петербургу. (М. Грушевський "Матеріяли..." Київ 1915, ст. 112).

5. квітня (ст.ст.) т. р. Шевченко був заарештований і 17 квітня о третій год. дня під сильною вартою був доставлений до III. жандармського Відділу в Петербурзі. Зізнання О. Петрова й Ю. Андрузького визначили останнього, як найбільшого політичного злочинця.

Дальші арешти: М. Гулака 18 березня, П. Куліша й В. Білозерського в Варшаві в кінці березня, М. Костомарова 31 березня, О. Марковича 29 березня, О. Навроцького в тім самім часі, й ознайомлення з їх матеріялами, серед яких були й найважніші твори Шевченка, як "Сон", "Посланіє", "Кавказ" і інш., а також і з їх листуванням, — все це ще більше підтвердило у свідомості шефа III. Відділу, графа Орлова, що Шевченко був "головою" найрадикальнішої революційної групи в Кирило-Методіївськім Братстві.

Тільки однастайність у зізнаннях усіх заарештованих, крім Андрузького, що Шевченко нібито не був членом Кирило-Методіївського Братства, заважила і збила свідчення Андрузького, щодо Шевченкової приналежности до Братства.

Тоді єдиним свідоцтвом протидержавної вини Шевченка залишились його твори. 17 квітня 1847 року Шевченка привезли до III. Відділу, а разом із ним везли і всі його твори, малюнки, листи, що були знайдені в нього на помешканні під час трусу. Серед його творів була вся збірка його поезій, що відома нам під назвою "Три літа" (див. II. том "Кобзаря" цього видання), а в цій збірці і та посма "Сон", що найбільше заважила у його протидержавній вині; серед листів до Шевченка були листи від друзів і приятелів, як Гр. Квітка-Основ'яненко, що в листі своїм називав москалів "дурними кацапами" й ряду інших, серед яких були й такі, що називали Шевченка "останнім козаком", "отаманом". І це все разом із трьома пістолями, що були забрані під час трусу, були тими

деліктами, що обтяжували і збільшували вину Шевченка.

На думку Шефа III. Відділу, гр. Орлова, Шевченко вже від 1837 року писав **бунтарські твори обурюючого змісту**. До такого висновку він прийшов після докладного вистудійовання “Кобзаря” 1840 р., “Гайдамаків” і “Гамалії” на основі приправленого матеріялу “критиками” Шевченкових творів із III. Відділу.

Ці “критики” зформулювали і свої погляди на ці твори Шевченка доби 1837—1842 рр. такими словами: “Автор постійно притримується засвоєного напрямку: він все скаржить на страждання України в теперішнім її становищі; намагається викликати ненависть до панування москалів і, згадуючи минулу свободу, подвиги і славу козаків, докоряє теперішнє покоління в байдужності”.

17 квітня Шевченкові був учинений перший допит. Поет признав усі заборані в нього твори за свої; він згоджувався, що вони були протизаконні. Розповів про свій викуп із кріпацтва, зазначивши в нім ролю царської родини. Але приналежність свою до Кирило-Методіївського Братства відкинув. Та слідчі, що його допитували, йому не повірили, базуючись на останніх 12 і 14 квітня зізнаннях Ю. Андрузького, приналежного до Кир.-Мет. Братства, що Шевченко в цім Братстві був головним провідником української протидержавної партії.

На вечорах у М. Костомарова поет читав свої головні політичні твори, в яких ганьбив царя й його родину, закликав до боротьби з усім режимом в Україні, немилосердно ганьбив гетьмана Богдана Хмельницького й вихваляв гетьмана Мазепу. Коли Шевченко приїздив до Києва, в Кирило-Методіївськім Братстві все оживало, відроджувалось і кипіло діяльністю. Шевченкова слава, після свідчень Андрузького, греміла по всій Україні. Його, як поета, ставили вище від московського поета Жуковського й бачили в ньому українського Шиллера (визначного німецького поета і філософа). “Я сам, зізнавав Андрузький, плакав, слухаючи й читаючи його “думи й поеми”. Де-які кирило-методіївські братчики знали його твори напам’ять, а П. Куліш, М. Костомарів і інші визнавали Шевченка за найбільшого поета слов’янщини.

Отже, після таких свідчень Андрузького, що зовсім

відповідали правді, тяжко було повірити зізнанням Шевченка. І тому 19 квітня гр. Орлов і його помічник Дубельт вже на письмі поставили Шевченкові більше 20 питань, на які поет 21 квітня дав писемну відповідь по пунктах. Але ця його відповідь по суті була така сама, що й перша.

Проте журнал III. Відділу яскраво свідчить, що відповідав Шевченко і як до його відповідей поставились його слідчі. Там ми читаємо:

“Художник Шевченко закінчив свої відповіді, але його зізнання ніяк не вияснюють справи. На всі головні питання про Слов'янське Товариство (Кирило-Методіївське Братство — Л.Б.), про його членів і заміри їх, він відповідав повним незнанням. По його словах, він був знайомий із Гулаком, Костомаровим, Кулішем і інш. тільки випадково і нібито зовсім не чув від них ніяких протизаконних розмов, як рівнож і сам нібито не йшов за жадними ідеями.”

“Щодо нахабних віршів, він назверх каїться й то в найгрубіших висловах. На питання, чому він дозволив собі образливі вислови проти високих осіб, які, крім священної великості свого сану, були ще й особистими його добродіями, бо викупили його із кріпацтва, — він відповів: “Я почав ляяти царя тому, що чув, як ляють його і в Петербурзі, і в Києві.”

“Шевченко стверджує, що Костомарів, Куліш, Білозерський поважали його тільки тому, що їм подобались його вірші. Але з усіх листів цих осіб видно, що повага їх переходила міру гідності його віршів. Без сумніву не вірші Шевченка подобались молодим людям, що задумували народній переворот, але його нахабство й буйні та обурюючі думки, по яких вони могли вважати його важною для себе зброєю під час поширення своїх ідей.”

Із цих висновків III. Відділу видно, що ці підозріння III. Відділу засновувались тільки на творах поета й на листуванні до нього. Але фактичних доказів про приналежність Шевченка до Кирило-Методіївського Братства III. Відділ не мав. І тому він Шевченкові дав спокій, не допитував більше аж до 15 травня. До того часу допитували інших членів Братства: М. Костомарова, П. Куліша, М.

Гулака, О. Марковича і В. Білозерського. З цього боку особливо цікавою є широка й добре сконструована відповідь Білозерського, що показав у гідний спосіб багато нового про захоплення слов'янською ідеєю, про любов до свого рідного і про заснування її діяльність Братства. На підставі цих свідчень, в яких не було і згадки про приналежність Шевченка до Братства, поет був вилучений III. Відділом із членів його і обвинувачувався тільки за протизаконні думки у його творах.

Але з метою остаточно перевірити щодо Шевченка свої висновки, 15 травня відбулась наочна конфронтація Шевченка з Андрузьким, бо тільки цей один зізнавав, що Шевченко належав і був майже головою найрадикальнішої групи у Братстві. І на цій конфронтації Андрузький доводив, що Шевченко 1) був представником скрайньої української партії в Братстві, що мала на меті відродити Гетьманщину, як окрему державу або в слов'янській федерації; 2) всіх монархістів обзивав падлюками; 3) спонукавав до більшої діяльності Братства; 4) настоював видавати журнал на слов'янських мовах або хоч на українській і московській мовах; 5) з українських гетьманів найвище підносив гетьмана Івана Мазепу; 6) на вечорах у Костомарова читав свої "пасквільні" вірші. Але в дальших зізнаннях Андрузький показав, що приналежність Шевченка до Братства вивів він тільки з того, що Шевченко був знайомий зо всіма "слов'яністами". Шевченко визнав авторство своїх творів, але всі вищенаведені зізнання Андрузького відкинув.

На цьому слідство Шевченка закінчилось. Граф Орлов у докладі своїм цареві Миколі I-му про вину Шевченка висловився так:

"Шевченко, замість того, щоб вічно виявляти по-божні почуття до осіб царської родини, що удостоїли його викупити із кріпацького стану, писав вірші по-українськи найобурливішого змісту. В них він виявляв плач про вигадане поневолення й бідкування України, то голосив славу Гетьманщині й минулій волі козацькій, то з неймовірним нахабством виливав неправдиві наклепи й жовч на осіб царського дому, забуваючи в них особистих своїх доброчинців.

“Шевченко придбав між своїми друзями славу знаменитого українського письменника, а тому його вірші подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли засіялись і потім укорінитись думки про неймовірне щастя за Гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість Україні існувати в виді окремої держави . . . Ціле діло його доказує, що Шевченко до Україно-Слов'янського Товариства (до Кирило-Методіївського Братства — Л.Б.) не належав, а діяв окремо, захоплюючись своєю власною зіпсутістю(?)”

Отже Орлов визнав Шевченка за одного з головних злочинців. І, посилаючись на міцну будову тіла поета, прибрав для нього й відповідну кару:

“Художнику Шевченку за сочиненіе возмутительних і в высшей степени дерзких стихотвореній, как одареннаго крѣпким тѣлосложеніем, опредѣлить рядовым в Оренбургскій отдѣльный корпус с правом выслуги, поручив начальству имѣть строжайшее наблюденіе, дабы от него ні под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочиненій.”

Цар Микола I. до цього додав: “Под строжайшіи надзор с запрещеніем писать и рисовать”. Шевченкові твори були конфісковані з продажу й заборонені, щоб їх друкувати. Так 30 травня 1847 р. Шевченко став **солдатом**. (Див. М. Новицький “Шевченко в процесі 1847 р.”, стор. 60).

Х. Збірка творів “В казематі”.

Слідство над Шевченком і Кирило-Методіївськими братчиками тягнулось майже два місяці. Переводили його найвпливовіші царські урядовці із секретного III. Відділу Міністерства Внутрішніх справ: граф Орлов, шеф жандармів і начальник III. Відділу а також генерал Дубельт, начальник штабу жандармського корпусу. Про хід слідства гр. Орлов докладав безпосереднє самому цареві Миколі I-му. Слідство це провадилось за допомогою всіх випробованих засобів секретно-політичного допиту: деморалізація політичних в'язнів, провокування до обмовлювання одним одного, застрашування, погрози карою смерти,

підсилення священників ніби для сповіді, а в дійсності для вивідування дійсних фактів політичного “злочину” і т. д. Все це робилось із метою викликати у в'язня психічну розгубленість, страх перед смертю й духовий занепад.

Але Шевченко не був з того гурту людей, що лякались і розгублювались. Поет тримався твердо, говорив обдумано і не міняв та не розширював своїх свідчень. Він тримався спокійно не тільки сам, але підтримував на душі і других в'язнів, що з ним за одно були ув'язнені: “Не журишь, захочував до спокою він розгубленого М. Костомарова, ми ще будемо разом жити.”

Шевченко не тільки не злякався, але й не каюся: писав вірші і в “казематі” в Петербурзі, себто в в'язниці III-го Відділу. Не зважаючи на безпосередню небезпеку, на можливі труси, перевірку, Шевченко продовжував свою творчість і в цій важкій і небезпечній атмосфері. І тепер ще дивним здається: поет стояв на самім краю небезпеки, над самою прірвою, коли вже смерть заглядала йому в очі, а він віддавався надхненню своєї творчости. І в наслідок таких його творчих поривів повстала його чудова збірка віршів під назвою **“В казематі”**.

Цей цикл його поезій, написаних на протязі місяця травня 1847 р., складається із 13 віршів, ліричних поезій, що занотовують ті найрізноманітніші його настрої, що повставали в його душі перед невідомим приреченого йому життя. Цю виїмкову збірку своїх найінтимніших творів присвячує Шевченко своїм товаришам по долі, себто всім тим, що з ним разом і за одну справу сиділи в “казематі”. **“Моїм союзникам посвящаю”** адресує пізніше поет цей перший цикл творів в новій московській неволі і додає до неї також **присвяту** — вірш “Згадайте, братія моя...”, в якому поет їх просить згадати ті дні, “як ви гарнесенько і я із-за решотки визирали” (з-за ґратів — Л.Б.). І закінчує свою присвяту трагічним висновком: **Чи зійдемося ми, чи ні, скорше — що ні, що вже ніколи вкупі не нап'ємось із Дніпра води... Трохи повіруєм у волю, а потім будем жити всі між людьми, як люди. Але щоб не трапилось із нами, —**

Любіться, браті мої,
Україну любіте

І за неї, безталанну,
Господа моліте!...

.....

І менé в невóлі лю́тій
Інколи згада́йте!

В цих словах промайнула в душі поета ніби ремінісценція (відміна) його “Заповіту”: “Як умру, то поховайте...” Але вже не в тій протестуючій ноті, не з закликом до боротьби за волю України, а в ноті примирення з долею, ніби в ноті прощальній заживо похованого московським режимом. Одна надія на Бога. Тільки в волі Всевишнього спочиває й доля України. І поет і в цих виїмкових обставинах заповідає своїм друзям по нещастю: любити один одного й Україну любити і безнастанно за неї Господа молити та інколи і його згадати.

За заспівом слідує низка поезій числом тринадцять, і в одних Шевченко переспівує теми й мотиви вже нам відомі з попередніх творів. Поет змальовує тугу і жаль самотньої дівчини, одинокої сироти, що прагне бути серед добрих людей і мати вірну дружину-милого; то втечу дівчини від матері у панські покої, в неславу; то втрату милого; він помер, а дівчина на його могилі садить калину, щоб милий хоч пташкою прилітав із того світу. Але з жалю за любим козаком і вона вмирає на могилі; то співає Шевченко про “три шляхи”, якими три брати виїхали з України на чужину і не вертаються. Плаче мати, плаче жінка з діточками, сестра йде шукати, а заручена дівчина вмирає. А три шляхи терном заростають; то оспівує новобранця, що йде у московське військо, як на смерть. Покинув дівчину і її матір. Дівчина з туги померла, а матір у старці пішла. Козак вертається з війська калікою доживати віку; то, сидя в казематі, підслухує розмову двох вояків на стійці, що стережуть в'язнів: українця і москаля. З цієї розмови в уяві Шевченка вимальовується дві відмінних національних постаті із різними характерами: жорстокого і мстивого москаля й лагідного українця. З любов'ю спиняється Шевченко на сумній розповіді про свою долю українця і долю любленої ним дівчини. На цих мотивах змальовує поет нові ситуації

з відмінною композиційною настановою: примирення з долею.

Новим у цій збірці виступає чудовий ліричний “Вечір”. Ця глибоко настроєва картина сільського вечора може бути зразком краси і мистецької композиції у найпростішій музично-співучій формі. Такого віршу або кращого від нього ще ніхто з українських поетів не написав.

З новою тематикою є й вірш “Костомарову”. Поет змальовує один момент із життя в'язнів “в казематі”. А поруч снує свої думки і переживання про свої зв'язки з Україною, де “нікому його згадати”, але тут же через ґрати бачить він матір Костомарова, що йде до сина на побачення “чорніше чорної землі”, “з хреста неначе знята”. Цей образ матері глибоко вразив поета і викликав жаль і співчуття до матері. Це перший образ матері і сина, перше мистецьке змальовання їх у найтрагічнішій ситуації, коли вирішується доля життя або смерті сина. Цю тему пізніше буде поет докладно розробляти у своїх дальших творах.

Але в центрі цілої збірки “В казематі” стоїть глибокий і високопатріотичний вірш-елегія “Мені однаково...” Це є наймогутніший вислів своєї особистої тривоги за долю України. Шевченкові байдуже, що станеться з ним, чи буде він ще жити в Україні, чи в Сибірі в тюрмі, в снігах на чужині, — про свою особисту долю йому однаково. Але не однаково поетові, коли злії люди Україну

Присплять лукаві, і в огні
Її окрадену збудять...

Доля батьківщини Шевченка особливо тривожила. І коли ми подивимось і збагнем становище України під Московою тепер під московським тираном, глянемо на ті руїни в нашій народі, на окрадений і замучений український нарід, в огні і муках спалений, — то зрозуміємо пророчі думки поета, віще його слово і ту безнастанну тривогу за долю його батьківщини, яку він так глибоко любив. Ніби передбачав те, що тепер із Україною сталось.

Скільки чуття він уклав у ті тривожні чарівні слова своєї! Яка сила і глибина переживань! Без патосу, без най-

мешої штучности, роблености, — а такі глибокі і тривожні думки.

Під впливом таких віщувань Шевченко усвідомлює свою роллю, переоцінює вартість свого існування в майбутнім, коли Україна буде зруйнована, коли її не буде. В огні власної самоаналізи, поет перетоплює свою душу, очищує її як на сповіді і підносить глибоку ідею, чи може людина взагалі існувати і бути людиною, коли зникне її батьківщина? І під впливом таких страждань поет кличе:

Смиріться, молитесь Бóгу!

Не забувайте один одного, —

Свою Україну любіть,
Любіть її во время літє! . . .

Такий пануючий лейтмотив у цій збірці Шевченка: любити батьківщину в найтяжчі хвилини її життя. І який контраст до любови тих, що міряють цю любов особистими інтересами й матеріяльними вигодами.

Збірка ця наскрізь лірична, просякнута тривожним настроєм, чи вернеться поет в Україну і чи нап'ється води з її Дніпра? Чи не загине десь в снігах на чужині? Під впливом оцих переживань цілу збірку закінчує поет віршом, в якому картинно змальовує **смерть** у постаті косари, що кладе покоси горами й нікого не минає.

І менé не минé
На чужині зотнé,
За решóткою задáвить
Хрестá ніхтó не поставить
І не пом'яне! . . .

Оцим лейтмотивом персональної смерти на чужині й закінчує Шевченко свою збірку “В казематі”. Останній вірш про смерть “По-над полем іде” написав Шевченко того самого дня, коли йому оголосили присуд (“конфірмацію”), цебто 30 травня 1847 р.

Вірш цей повний таємничих, містичних переживань про смерть. Поет відчував, що над ним його неблагання доля закрила радість життя чорними хмарами тяжкої карри. Перед ним відкривалась страшна перспектива солдат-

чини, жорстоке до смерти заслання й повільна неминуча смерть. Але в душі поета немає каяття, немає того занепаду, що границить із самовідреченням.

В неволі віріє між чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі плачучи умру...

Шевченко свого минулого чину не зрікається й покаянного листа не підписує. Навпаки, і в цій вірші він, готуючись у далеку й незнану дорогу, прирікає неминучу смерть і тим, що його судили: та сама смерть, яка чекає його, не мине й їх, не минає й самого царя, його найвищого суддю. З таким *memento mori* (пам'ятай про смерть!) покидає він Петербург.

XI. Шевченко в Оренбурзі і в Орській Фортеці.

Шевченко 18 червня 1857 р., очікуючи свого звільнення, записує у своїм Щоденнику: "Як швидко і з яким запалом виконується наказ арештувати, так, навпаки, мляво й байдуже виконується наказ звільнити. А воля однієї й тієї самої особи. Виконавці одні й ті самі. З чого ж така різниця? В 1847 році в цьому самому місяці мене на сьому добу приставили з Петербургу до Оренбургу. А тепер дай, Боже, на сьомий місяць дістати від якогось командіра батальйону наказ відібрати від мене казенні речі й припинити удержання. Форма. Але я собі в голову не вб'ю цієї нелюдської форми."

"На сьому добу приставили з Петербургу до Оренбургу..." згадує Шевченко через десять років свого заслання. І в цій він не помилився. Від Петербургу до Оренбургу 2110 верст, біля 1500 миль. Тільки гаряча фантазія могла уявити собі, щоб кіньми за сім діб можна було проїхати такий простір! А в дійсності так було. III. Відділ 30 травня передав Шевченка до військового міністерства. А це останнє 2 червня вирядило поета під доглядом і в супроводі "фельд'егера" Відлера до Оренбургу із суворим наказом "рядового" солдата Шевченка тримати під "строжайшим надзором", щоб не міг ні писати, ні ма-

лювати і щоб від нього ні в якому разі не могли виходити обурливі й пашквільні писання”.

Закурилась доріженька під колесами, що летіли з неймовірною швидкістю — від одної поштової станції до другої, де встигали тільки перемінити коні й без зупинки їхали далі. Шевченко не тільки їв і пив, але і спав на возі. Робили 300 верств на добу і 9. червня о 11 год. дня Шевченко вже був ув Оренбурзі, де був зарахований до 5-го оренбургського “лінейного баталіону” під найстрогіший догляд.

Місто Оренбург у той час був губерніяльний адміністративний центр. Заснований у 1742 р. на правім березі ріки Уралу, він спочатку був військовою фортецею, що забезпечувала московську інвазію на схід в Азію. Багато разів переживав бунти і повстання киргизів і кимликів та широкого розгулу пугачовщини. Це були ніби “двері”, через які вилітали напади “доблесного” московського війська на незахищених тубільців азійсько-європейських степів. Разом із тим Оренбург був містом заслання “державних злочинців”. Найбільше Москва засилала сюди поляків з часів першого польського повстання. З відомих московських письменників перебував тут Ф. Достоєвський. В ряді таких “злочинців” опинився тут і Тарас Шевченко.

Тут поета зустріли земляки: Ф. Лазаревський, С. Левицький і інші, що були на службі і добре знали Шевченка з його “Кобзаря”, “Гайдамаків”, “Ластівки” й інш. Щирі українці подбали про те, щоб полегчити долю нашого засланця.

Але Шевченко перебував в Оренбурзі не довго. Той 5-й баталіон, до якого він був приділений, стояв аж в Орській фортеці. І під тиском суворих наказів із Петербургу Шевченко мусів 18 червня їхати до Орська й покинути приємне товариство земляків, з якими він здружився. І в цій то безпросвітній ямі, в орських казармах і почалися справжні муки Шевченка.

“Оце вона, ота славетна Орська фортеця, — майже в голос промовив я, згадує Шевченко, і мені стало сумно, нестерпуче сумно, неначе мене, Бог знає, яке лихо мало спіткати в цій фортеці, а страшна пустиня, що її оточу-

вала, видалась мені розгорнутою могилою, що готова мене живим поглинути . . .”

Сама фортеця — “великий майдан, з трьох боків окопаний ровом та високим валом, а з четвертого боку — ріка Урал . . . Перше, що оживлювало цю мертву картину, — юрба штемпованих в’язнів опарляла дорогу з нагоди приїзду корпусного командира, а біля казарм на майдані муштрувались солдати . . .” В цю могилу 23 червня і був закинтий Шевченко.

Вже одне те, що Шевченка забрали з чудової, мальовничої, гарної та високопоетичної України, відірвали від рідного народу, від численних і дорогих друзів і приятелів, від любого національного діла, в цю страшну киргизьку пустиню, в казарму, на саме дно ворожої й ненависної атмосфери, грубого осередку, — вже це одне клалось на вбогу душу поета страшним тягарем. Але його муки збільшувались ще й тим, що насильницьким способом як кару його віддали в солдати, в той осередок, якого Шевченко особливо ненавидів.

Військова служба в азійській пустині була особливо страшною. Командний склад її половнився з офіцерів некультурних і мало освічених. Але й він вважав своє перебування в цім далекім краї страшною мукою, і всю злість свою за це офіцери Орської фортеці виливали на нещасних солдатів. Їх поведження з підвладними жертвами виглядало, як тупе і безглузде знущання жорстокого тирана над беззахисним вояком. Особливо проводилось таке насильство над вояком під час муштри. А збільшувалось воно, коли такий офіцер мав у своєму розпорядженні вояка освіченого, культурного, як, наприклад, Т. Шевченко, з Божої ласки мистець із витонченою делікатною душею.

Військова служба поетові ніяк не йшла. “Не збагнути мені цієї премудрости, говорив поет. Хоч лягай та помирвай!”

А пізніше Шевченко признавався: “В незабутній день проголошення присуду сказав я собі, що з мене солдата не зроблять. І не зробили! . . .”

Ще тяжче було Шевченкові в вільні від муштри хвилини: ні книжки, ні часопису . . . а улюбленому мистецтву:

поезії чи малярству віддаватись не вільно, бо заборонено. “Відібрано, згадував Шевченко, найблагороднішу частину мого вбогого життя. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б на такий жорстокий, нелюдський присуд.”

В таких то умовах і почалось **нове** життя Шевченка... О 6-ій годині ранку будив барабан казарму, в якій спав Шевченко. Солдатів підіймали на муштру. Після трьох годин безперервної й тяжкої військової вправи ніби обід з якоїсь нікчемної страви, а потім знову муштра. Після того наука “словесности”, потім — вечеря й о 9 годині вечора всі перетомлені лежали на солдатських нарах у смердючій казармі; а в ній затуманював поетові голову дим з люльок, сморід і зик, що жадна думка не лізла в голову; а сороміцькі непристойні співи, лайка а то й бійка доповнювала цей моральний хаос, що оточував і поневолював його душу.

Шевченко любив чистоту, розумну поважну або веселу товариську розмову, роздумування на самоті, цікаву поучну книжку... Тоді душа поета підносилась до творчого надхнення, до візій і він у такі моменти бачив Бога в небесах. І яке мусіло бути його страждання, коли він опинився в цій страшній ямі! В такій становищі людина мимоволі занепадає на душі, — її посідає нудьга і безнадія. А відсутність листів від приятелів з України такий душевний настрій усугублювали. І Шевченко готовий був упасти в відчай: “Так мені тяжко, так тяжко, що якби не надія, хоч коли небуть побачити свою безталанну Україну, то благав би Господа о смерті...”

Так Дніпрó крутоберéгий
І надія, брáте,
Не дають мені в нево́лі
О сме́рті блага́ти...

І тоді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу” (лист від 20 грудня 1847 р. до М. Лазаревського).

До такої безнадії й відчаю в Орській фортеці приєдналась ще низка недуг, які посіли Шевченкове тіло. “Лихо діється зо мною, пише поет до А. Лизогуба (1. лютого 1848 р.), та не одно, а всі лиха упали на мою голову.

Одно те, що нудьга і безнадія давить серце, а друге — не здужаю з того дня, як привезли мене в цей край: ревматизм, цингу перетерпів, слава Богу, а тепер зуби й очі так болять, що не знаю, де дітись...” І це був початок того, що фізичний стан Шевченка почав занепадати. А добивали його глибокі моральні страждання.

В Орській фортеці перебув Шевченко від 23 червня 1847 року до 11 травня 1848 року. Майже рік поет перебував у цій атмосфері духового й фізичного терпіння і страждання. 11 травня Шевченко вирушив із експедицією Бутакова на Аральське море в Азію*).

ХІІ. Захалаявна книжечка творів.

Заборона писати й малювати відбилась найтяжчим горем на душі Шевченка. Те, до чого тягнулась вся його істота від дитинства через ціле життя, те в нелюдяний спосіб було в нього відібрано. Правда, друзі і ті, що шанували ці таланти Шевченка, старались, клопотали і просили, щоб йому було дозволено хоч малювати. Але урядова дорога була довга і в результаті — безвислідна. Все таки, очікуючи того дозволу в надії, що він прийде, що й кати його душі врешті зрозуміють страждання мистця, Шевченко, не дивлячись на велику небезпеку, крадькома потягнувся до пера й писав, творив, “дрібненько мережав свої книжечки” й ховав їх у чоботі за халявою. Так повстало чотири “маленьких захалаявних книжечки” невільницьких поезій Шевченка на один рік одна.

І першою такою “захалаявною” книжечкою була та, що містила в собі поезії з “каземату” ІІІ-го Відділу і з заслання за рік 1847. Вона складається із п’ятнадцяти творів, написаних в Орській фортеці на засланні, тринадцяти поезій, написаних в “казематі” в Петербурзі і трьох творів написаних ще в Україні.

Про поезії з каземату я вже писав вище. Тут звертаю увагу на поезії Шевченка із заслання. Це переважно ліричні твори, кілька посланій і кілька поем. Теми їх — найрізноманітніші: особисті, історичні й побутові. В тво-

*) Цю дату визначає О. Конопський. П. Зайцев датує 10-го травня; сам Шевченко подає 12 травня. Отже, ця дата ще не ustalена.

рах із особистої лірики поет заповідає мережати стрічечку до стрічечки.

Як колись ще в дитинстві у бур'яні мережав, виспівував поет і плакав, так і тепер “довелося знову йому

На старість з віршами ховатись,
Мерéжать книжечкі, співа́ти
І пла́кати у бур'яні...

Але Шевченко у своїй творчості не зневірюється. Хоч і карає Бог його новою ще тяжчою неволею “за вірші оті прокляті”, але він не каїться і в заспіві до цього першого із заслання циклю називає їх своїми єдиними думами і просить, щоб вони не кидали його, а до нього прилітали і відвідували в невільничій самотині.

З того з душі поета в дальших творах спливають глибокі переживання й усвідомлювання свого нового тяжкого становища. І повстають питання: за що він так тяжко карається, за які провини перед Богом. І Шевченко перебирає в минулім свого життя всі випадки й їх передумує:

Як перед Бóгом сповідаюсь:
За правду на́ світі караюсь...
Тільки Гóспода благáю:
Не дай, Бóже, в **чужім кра́ю**
Згíнути в нево́лі...

І тут в думках поета повстає може найбільша і найголовніша тема: **туги за рідним краєм** і любов до України велика, безмежна.

Мій кра́ю преkráсний, розкішний, бага́тий!
Хто тебе не ни́щив?

Поет готовий за Україну й життя своє покласти:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убо́гу,
Що прокляну́ свято́го Бóга,
За неї ду́шу погублю!...

Найбільша і найтяжча неволя не витравила з душі Шевченка отієї безмірної любови до рідного краю, до свого народу.

З цього в його творах повстає дальша тема: зображення минулого України. І поет змальовує чудові картини з козаччини: поеми “Іржавець”, “Чернець”, “Хустина”, “Сон” (“Гори мої високі . . .”). І в уяві поета перебігають одна краща другої картини. І він любить ними, переживає красу їх, героїку і сповиває глибокою тугою, що це тільки сон, уява, візія, а не дійсність, яку б він хотів бачити, ще раз пережити. З того повстає страх і поет просить Бога, щоб хоч на старість стати на тих окрадених Дніпрових горах і покласти своє серце, поточене горем.

А ось чудове посланіє “А. Козачковському” глибоко особисте, ніби сповідь, ніби спомин із дитячих літ і трагічне оповідання про свої терпіння в неволі. Такий же спомин із своїх дитячих літ — вірш поета **“Мені тринадцятий минало”**, такий простенький у вислові, а такий глибокий думками і вражіннями від пережитого.

З цих поезій Шевченка, з цих чудових перлин мистецького слова ми відчуваємо безмежне бажання поета жити, щоб ще раз побачити Україну і тільки на рідній землі померти й бути там похованим.

Нарешті, в цій першій книжечці вмістив Шевченко дві свої найбільші поеми: **“Княжна”** і **“Москалева криниця”**. Коли в першій він змальовує магната-батька, деспота, що все, до чого не доторкнеться його душа, нищить. Навіть своєї єдиної доньки не пожалував, і вона стала жертвою його деспотичної натури й егоїзму. Зовсім протилежний образ змальовує поет у другій poemі. В цій останній виступає правдива душа Максима, справжнього християнина у приклад другим, як треба жити.

З цього бачимо, яка ця перша книжечка творів із заслання цікава, високо мистецька і різноманітна. Взагалі 1847 рік у творчості Шевченка є багатий тематикою, численний по кількості творів і дорогий нам по глибині переживань і вияву патріотичного й морального чуття.

XIII. Шевченко в експедиції на Аральське море.

Єдиною втіхою й заспокоєнням від того тяжкого режиму, в який попав Шевченко на заслання, були листи

до нього від його друзів і приятелів. Першим відізвася до поета із словом потіхи Андрій Лизогуб (21 жовтня 1847 р.); другою — княжна Варвара Репніна (13 січня 1848 р.). Листи їх були глибоко спочутливі, потішаючі і заспокоюючі.

На такі дружні листи Шевченко відповідав до (кн. В. Репніної) такими словами радості: “Я ніби від сну тяжкого прокинувся, коли отримаю листа від когось, що мене не вирікся. А ваш лист переніс мене із похмурих казарм на мою батьківщину і до вашого прекрасного Яготина. Яка чудова насолода уявляти тих, що мене згадують. Хоч їх дуже мало, але щасливий той, хто малим задоволений. В цю хвилину я належу до найщасливіших. Я, розмовляючи з вами, святкую 25 лютого (ст.ст. — день народження — Л.Б.) не шумливо, як це колись бувало, але тихо, тихо, і так весело, як не святкував ніколи... І за цю велику радість я зобов'язаний вам і Глафірі Івановні.”

З цього бачимо, що листи не тільки цих осіб, але й інших: Олександри Псьолівни, М. Лазаревського, С. Левицького, Чернишова й інші лікували змучену душу Шевченка. А з тими листами поруч слів потім йшли книжки, а від А. Лизогуба скринька барв та інші малярські потреби. Це все підносило Шевченка, підтримувало віру в себе і надію на краще. А коли йому стало відомо, що шеф жандармів, гр. Орлов, запитує Оренбурського корпусного командира Обручова про поведінку Шевченка і про те, чи можна йому дозволити малювати і що корпусний командир подав прихильні інформації, — все це разом дало Шевченкові спроможність відірватись від життя казарми, заспокоїтись, читати, писати і малювати.

Але перед Шевченком повстала нова тяжка несподіванка. Ще в січні місяці 1848 р. в Орську рознеслась була чутка про похід на весні у степ. Шевченко ще не знав, що то за похід, куди саме і для якої мети. Але він чув, що такий похід у пустинний степ дуже тяжкий і затривожився, щоб і його туди не вирядили. Пізніше та чутка стала яснішою і поет із страхом писав до кн. В. Репніної, що похід відбудеться на Аральське море і в порівнянні до життя в Орській фортеці він буде ще тяжчим. І це його зажурило, чи переживе він його й ті по-

шесті (цинга, холера і інш.) з ними зв'язані. Найбільше його тривожило, що він буде відрізаний від світу і не зможе листуватись із друзями.

На весну 1848 р. цей похід став дійсністю. І це була експедиція на Аральське море, щоб дослідити й описати це море та його береги і збудувати біля нього фортецю. Очололював цю експедицію капітан-лейтенант **Олексій Бутаков**. Підшуковуючи собі фахових співробітників, він звернув увагу на двох політичних засланців: на вченого геолога й ботаніка, поляка Тому Вернера і маляра Т. Шевченка; перший був потрібний для дослідів геологічних і рослинності степу й берегів Аральського моря, а другий — для змальовування необхідних околиць моря та його і степу краєвидів. І Шевченко з Орської фортеці тимчасово військовою командою був переведений до цієї експедиції.

10 травня (так у П. Зайцева, в О. Кониського 11 травня, у Шевченка — 12 травня) експедиція Бутакова вирушила із Орської фортеці в супроводі великої військової залоги під командою генерала Шрейбера. Шевченко згідно з наказом мав виступити в складі 3-ої роти 5-го баталіону, в якій служив, але був переведений до 2-ої роти 4-го баталіону і в Раймі мав перейти під команду О. Бутакова. А проте, Бутаков ставився до нього не як до звичайного солдата його команди, а як до члена експедиції. Поет не ніс чисто військових обов'язків і не відбував походу в військовій уніформі, а в легенькому звичайному пальті працював при експедиції, зарисовуючи все, що було прикметного в степу, ілюструючи історію походу.

Дорога була тяжка. Від спеки в перший же день походу Шевченко впав, зомлівши, і помішник Бутакова, штабс-капітан О. Макшеев в перший же день запросив поета до своєї "джеломейки", повстяного намету, в якому їхав. Належачи до революційного гуртка "Петрашівців", він знав багато знайомих Шевченка і скоро зблизився з останнім і сприяв йому. Та й О. Бутаков поставився до Шевченка спочутливо й гуманно. Сам військовий з Чорноморської фльоти був у душі поступово-ліберальною і високо освіченою людиною. Він походив з України із Миколаєва і до Шевченка, земляка свого, був вирозумілий і так само з ним зблизився.

“Перейшов я пішки двічі весь киргизкий степ аж до Аральського моря”, — писав Шевченко до А. Лизогуба. З цього виходить, що Шевченко більшу частину походу йшов пішки й тільки зрідка їхав на коні. І хоч степ був по природі своїй одноманітний, все таки поет із цікавістю оглядав його і набирався вражень. В першій переході серед возів, верблюдів, погоничів напівголих киргизів і в хмарі куряви Шевченко з незвички не міг бачити багато. Але в дальших переходах в авангарді з уральськими козаками поет міг уже вповні віддатися своїм спостереженням природи своєїрідної, але мертвої.

“Це був рівний (ніде ні з якого боку ані найменшого узгір'я) і, неначе білою скатертиною, вкритий тирсою степ. Чудова, але разом із тим і сумна картина. Ні кущика, ні балки, нічогісінько, крім тирси, та й та стоїть, не ворухнеться, неначе скам'яніла: ні сюрчання коника, ні цвірінкання пташки, навіть ящірка не блисне перед тобою своєю рябенькою граціозною спинкою. Все, крім тирси, мертве, німе, бездиханне. Тільки позад тебе глухо стогне якась велетенська потвора — це суне транспорт.”

І в цей мент Шевченко побачив далі видовище, яке на ціле життя вразило його своєю грандіозністю й оригінальністю. Грізна картина; але Шевченко, як мистець, був зачарований нею. Степ горів справжнім вогнем; ось її опис власною рукою поета:

“Сонце підбивалося все вище й вище. Степ почав неначе здригатися, ворошутися; ще за кілька хвилин на обрії з'явилися білі сріблясті хвилі, і степ обернувся в море-океан, а бокові аванпости почали зростати і вмить обернулися в кораблі під вітрилами. Чари тягнулися недовго. За півгодини степ прийняв свій безрадісний монотонний вигляд. Тільки козаки по боках шляху посувалися парами, неначе дві величезні темні деревини. А з-за обрїю стала показуватися біла хмара: то був дим. Горів степ. Під вечір перед заходом сонця стало видно і біле полум'я. Скоро наступила ніч. Полум'я все червонішало й наближалося до експедиції. Стало видно червоні язика. Увесь обшир, видимий удень, облився вогняними цівками. Картина була чудова.” Шевченко був захоплений.

Незабаром транспорт розташувався над річкою Ор. Пожежа була ще далеко й полум'я ще не було видно.

Щойно як зайшло сонце, Шевченко не міг налюбуватись “чудовою”, “невиданою”, “неописаною” “вогненною картиною”.

До Шевченка звернувся генерел Шрейбер з проською змалювати цю надзвичайну картину. Шевченко змалював, і це є один із найкращих акварельних його образів. Потім, Шевченко цілу ніч просидів під “джеломейкою”, любуючись цією картиною степового пожару, яку доповнював киргиз, що сидів поміж горбів верблюда “та імпровізував свою однотонну, як і степ, пісню”. Картина була повна.

Заледве над ранком заснувши, поет бачив сон. Снилось йому також вогненна стихія, але вона була оживлена біблійними сценами “Содома й Гомори” з образу англійського маляра Мартіна.

В дальшій переході транспорту Шевченко звернув увагу на те, що люди почали відлучатись від транспорту, хто верхи, а хто й пішки все в однім напрямі. Один башкир пояснив поетові, що в тім напрямі росте “святе дерево”. Шевченко зацікавився й сам поїхав верхи й за півтори милі їзди побачив величезну стару тополю над джерелом, прикрашену різними жертвами. І цей “зелений велетень”, мовляв Шевченко, “у цій мертвій пустині” зробив на мистця велике враження. Змалювавши це “святе дерево”, поет останнім вернувся до транспорту.

Над річкою Кара-Бутах, до якої впливало джерельце з-під “святого дерева”, транспорт спинився на два дні; там будувався форт. Його будівничий запросив “розділити його таборову трапезу в кібітці”, і серед почесних гостей на цій трапезі був і Шевченко. До самої ночі поет вів із будівничим розмову і на прощання цей інженер, “єдина людина в усьому безлюдному оренбурзькому краю” подарував поетові пляшку оцту й кілька цитрин, які так пригодились йому в дорозі по цій безводній пустині.

В дальшій мандрівці по цій пустині Шевченко бачив де-не-де з каменя або із самої глини мазанки, вкриті очеретом, — осідок киргизів.

Дійшли до річки Іргіз, за якою синіла висока гора Ауліе-Тау з могилами киргизьких святих і героїв. В дальшій переході транспорт ночував на березі тієї річки бі-

ля могили героя Дустана. Всі ці пам'ятки історії цього краю зрисував Шевченко, бо милувався в старовині не тільки свого рідного краю, але й чужого.

Експедиція, проминувши ряд фортів, мала ще один довгий відночинок над гнилою річкою Яман-Окти. Далі починалась страшна пустиня Каракуми, цебто Чорні Піски. Про цю пустиню оповідали поетові страхіття, що викликали у нових людей жах. Особливо лякала їх спека. Але на здивування і радість Шевченка, коли експедиція вступила в цю пустиню, подув північний вітер і наступив холод. Але через три дні за 10 миль до криниць почалась така спека, якої Шевченко ще ніколи не переживав, а з нею нестерпна спрага. В криницях була вода "гнила і солоно-кисло-гірка", що й до уст не можна було взяти, не проїдивши; вона аж пінилася вошами й мікроскопічними п'явками". І якби не ці цитрини, які поетові подарував той інженер-будівничий, то хто знає, як би він заспокоїв свою спрагу.

Далі, почалась найприкріша частина переходу по цій пустині. Переходили висохла дно озера, вкритого білою, як рафінад, сіллю. Шевченко "довго не міг одірвати очей від цієї піщаної білої скатертини, злегка вкритої рожевою тінню". Але відчувши "легке тремтіння в очах" і попереджений козаком, пост їхав далі з закритими очима, щоб не пошкодити зір.

Щойно після ще одного переходу показалось Аральське море. Радісний подих моря і його свіжість підбадьорили транспорт. Але до Раїму, бази для експедиції було 60 кілометрів (три переходи). Тут спека була така, що за 5 хвилин у піску на сонці пеклося яйце на круто. Нарешті, експедиція добралась до Раїмського форту. Це був на рівнині вал, а на валу довга казарма, вкрита очеретом. Оце був форт, база експедиції. Приїхали до Раїму 19 червня (ст.ст.).

Тридцять днів аж до 20 липня монтували човен "Константи", на якому Бутаков мав досліджувати ще незнане Аральське море. Шевченко під час подорожі і в Раїмі жив у джеломейці разом із Макінсєвим. Був веселий і бадьорий. Мав уже цілу колекцію зроблених із натури рисунків, краєвидів, різних сцен і шкіців із життя експедиції. Всі члени експедиції до поста дуже добре

ставились. Бутаков сприятелювався з ним, з морським офіцером Поспеловим був на "ти", з підстаршиною поляком Т. Вернером близько зійшовся: їх єднала доля засланців. Зазнайомився в Раїмі із людьми, яких порадив поетові М. Лазаревський; з підприємцем Петровим, з урядовцем Пограничної Комісії Субханкуловим, з військовим лікарем Бельовим. Зустрівся там із давнім знайомим Погешовим. Це все були люди, з якими Шевченко упримлював свою тяжку долю. А найголовніше Шевченко не знав солдатської муштри й не мав над собою контролі: міг вільно писати й малювати.

На човні "Констянтин" Шевченко з експедицією під проводом Бутакова вирушив 25 липня з Раїму. 30 липня був уже в Аральським одкритім морі. Другий човен "Ніколай" під проводом Поспелова досліджував північні береги моря, а Бутаков на "Констянтині" — південно-західні і робив загальне дослідження. Шевченко зрисував на цім останнім човні краєвиди важніших прибережних урочищ. Плавба була дуже тяжка. Аральське море страчно бурхливе, а човни були не великі і приправлені на скору руку. Люди були перетомлені боротьбою з бурями, спекою і до того терпіли недостачу в харчах, бо заготовлені харчі в Оренбурзі від спеки всі попсувались. Коли ж бурі втихали, після того ще довго тривало т. зв. "мертве колісання", що ще більше мучило плавців. А проте протягом 38 днів загальне орієнтаційне дослідження було закінчене.

23 вересня "Костянтин" причалив до острова Кос-Аралу, де експедиція мала зимувати. Радісно було Шевченкові вийсти на беріг острова негостинного Аральського моря. Але найтяжче було поетові взимі, бо він був зовсім одрізаний від світу й ні від кого не одержував листів.

На тім же острові Шевченко пережив цікаву пригоду. Шевченко запустив бороду, хоч солдатам не вільно було носити бороди. Уральські козаки-старовіри, з яких переважно складалась залога експедиції, прийняли Шевченка за старообрядського священика, переслідуваного за віру. І офіцер тієї залоги одного разу закликав Шевченка в очерет, впав перед ним на коліна і промовив: "Благословіть, батюшка! Ми про все знаємо". Поет спо-

чатку був заскочений, а потім у душі розсміявся й, не надумуючись, благословив його. А ввечорі той самий офіцер у подяку й пошану справив Шевченкові такий бенкет, який і в сні йому не снився. Але на тому не скінчилось. Пізніше в Раїмі взяв у Шевченка благословення сам козацький полковник Марков і навіть хотів у нього висповідатись. І Шевченко мусів цю “містифікацію” зліквідувати, збрив бороду й покинув Форт.

В Раїмі поет одержав листи з Орська від Александрійського, урядовця пограничника з Орської фортеці, українця із Чернігівщини і приятеля братів Лазаревських; у нього в домі Шевченко часто бував і знаходив там привітну гостину. Він же прислав Шевченкові і лист від А. Лизогуба. З листа від Александрійського поет довідався про те, що в західній Європі відбуваються якісь події. А це був 1848 р. — рік національних і революційних заворушень. Ці звістки Шевченка тишили. Натомість лист Лизогуба засмутив поета. В Україні в той час лютувала холера.

В Кос-Аралі, куди поет повернувся, панувала безнадійна одноманітність. В наслідок цього Шевченко ввесь віддався мистецькій творчості: малював і писав поезії. Особливо захопився він поетичною творчістю. І за час перебування свого на Кос-Аралі написав він майже четвертину всієї своєї творчості. Різдв'яні Св'ята зустрів із думками про Україну. Коли в реальній дійсності була “проза і проза або ліпше мовити: степ і степ! . . .” як писав поет кн. В. Репніній, “літо минає на морі, зима в степу, в занесеній снігом джеломейці (наче б то шатро) . . .”, “за те є мир душевний, моральний спокій . . .”, — то в душі поета було творче піднесення.

Але експедицію треба було кінчати. 10 жовтня 1849 року Шевченко з експедицією повертається до Раїму, а 6 листопада прибув до Оренбургу. Ще до від'їзду до Оренбургу Бутаков звернувся до начальника оренбурського війська, генерала Обручова, щоб для викінчення всіх здобутків експедиції, він дозволив Шевченкові і Т. Вернерові на деякий час залишитись в Оренбурзі. Шевченко мав викінчити всі свої краєвиди, бо на морі це зробити було неможливо. Генерал Обручов згодився. І Шевченко на свою радість залишився в Оренбурзі.

XIV. Творчість Шевченка в Кос-Аралі.

Кос-Аральська доба творчості Шевченка як слід ще не вивчена. Але загально в останні часи починає перемагати погляд, що ця доба в поетичнім доробку поета одна із блискучіших у вияві поетичного таланту по глибині тих переживань, що в цій поезії відбилися. По формі вона розподіляється на поеми, як “Царі”, “Титарівна”, “Марина”, “Сотник”, “Чума”, “Варнак” й інш. і на ліричні поезії.

Головна думка, яку снує поет у поемах, зокрема в “Варнак”, “Царі”, — “де нема святої волі, не буде там добра ніколи”. В поемі “Царі” ніби встає сива давнина жива й сувора; особливо в пісні з “Царів” “Рогніда й Володимир”. Решта — поеми побутові на теми вже знайомі із його попередніх побутових поем. Найоригінальнішою є поема “Сотник” ніби на мотив із трагедії “Дон Карлос” Шіллера й драмованої поеми “Мазепа” Ю. Словацького (польського поета). Зовсім оригільною є поема “Чума”, яку написав Шевченко під вражінням холери, що панувала тоді на Східній Європі. Написана сильно про повну загибель від чуми села. Малюнок прегарний, але трагічний.

Найкращими творами Шевченка з цієї доби є його ліричні поезії. З них низка поезій, як “І небо не вмить”, “За сонцем хмаронька пливе”, “Заросли шляхи тернами”, “В неволі, в самоті немає” і багато інш., такі прекрасні, що їх можна вважати шедеврами.

“Шукаю Бога...” пише поет в останнім вірші: “В неволі, в самоті немає...” “а знахожу таке, що цур йому й казать!”

От що зробили з мене гóди
Та безталáння! Та ще й те,
Що літечко моє святе
Минúло хмáрно, що немає
Ніже еди́ного случáю,
Щоб до ладú бу́ло згада́ть.
А ду́шу трéба бу́ло розважа́ть,
Бо їй так хóчеться, так прóсить
Хоч слова́ тiхого... Не чу́ть!

І мов у полі сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

Ось ця потреба віднайти вищий сенс життя, душу розважити “словом тихим”, молитвою, знайти ту високу правду, — оці шукання поета настирливо виливались у віршах і творили основний тон його поезії, щоб як небудь звільнитись від нудьги, що посідала його душу.

“Мов за подушне обступіла
Менé нудьга́ на чужині...
Де ж заховáтися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Ара́лу, і пишú, —
Віршúю, нищечком грішú,
Бог-зна́ колишні́ случа́ї
В свої́ душі́ перебираю
Та спісую, щоб та печáль
Не пёрлася, як той моска́ль,
В самітню дúшу! Лю́тий злóдій
Впира́ється та́кі тай го́ді.

Не дивлячись на такі глибокі і тяжкі переживання, Шевченко ані на хвилину не переставав думати про Україну та її долю.

О, Гóсподи!
Дай мені хоч глянúть
На на́рід той убо́гий,
На тую Україну...

В мріях згадував поет кожний клаптик рідної землі, де ступали його чи дитячі, чи парубоцькі ноги. Вставало перед внутрішнім зором поета й минуле України. Шевченко продумував і переживав найтрагічніші моменти з її історії. Він глибоко пережив у своїм вірші поразку “круг містечка Берестечка” Богдана Хмельницького. В його творчій уяві виринали й моменти “найсвітліші, як наприклад, вибір гетьмана Наливайка (“У неділеньку, у святую...”).

Не бракувало в творчій душі поета рефлексій (роздумувань) і на родинні теми. І в цім комплексі його роз-

думувань може найглибшою була дума про українську матір із її дитяточком малим:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як та́я ма́ти молодáя
З своїм дитя́точком мали́м! . . .

І що цю матір поет сповиває найсильнішою і найглибшою любов'ю, яку тільки міг видобути із свого змученого недолею серця. В цій постаті матері втілює Шевченко все наймиліше і все найглибше почуття якоїсь молитвенности, що спонукує поета прирівняти українську матір-селянку до постаті Матері Божої і перед нею схилити свою голову:

І перед не́ю помолю́ся,
Мов перед о́бразом святі́м
Тієї Ма́тері святі́ї,
Що в мир нам Бо́га принесла́.

XV. Шевченко в Оренбурзі.

Шостого листопада 1849 року Т. Шевченко повернувся з експедицією Бутакова до Оренбургу, щоб докінчувати свої рисунки для праці експедиції. “Ледве Шевченко прибув до Оренбургу, пише О. Кониський, зараз зустрів його щирий приятель, поклонник його музи, Федір Лазаревський”. Про це читаємо ми і в листі Шевченка до кн. В. Репніної: “Він не посоромився моєї сірої (жовнірської — Л.Б.) шинелі першим повітав мене і спитав, чи є у мене що обідати.”

На помешканні у Ф. Лазаревського зібрались і інші українці, що тоді були в Оренбурзі: ад'ютант ген. Обручева штапс-капітан К. Герн і інші. Пошанування Шевченка українцями відгукнулось і серед поляків, засланих до Оренбургу: Броніслав Залеський, Сераковський і інші. Вони по собі розуміли сумну долю Шевченка і глибоко йому співчували.

Але найсердечніше поставився до Шевченка К. Герн. Він примістив Шевченка у своїм домі жити, згодився на

своє ім'я одержувати до Шевченка листи від його кореспондентів. А поляки на честь Шевченка влаштували вечірку, запросивши на неї й українців.

Така зустріч оживила і підбадьорила поета, пригнобленого і втомленого поїздкою на Арал і взагалі засланням. Поет відчув на фоні того темного свого існування світлий промінь і тепло людяности.

Незабаром на прохання Бутакова в допомогу Шевченкові був приділений і Броніслав Залеський, що вмів малювати.

Під час цієї праці Шевченко не втрачав надії, що дістане дозвіл рисувати, і запевнив у листі Дубельта, що цей дозвіл останнього, "як сліпому відкриє йому очі й оживе душу".

В Оренбурзі Шевченко жив на приватнім помешканні і не робив військової муштри, що особливо його втомлювала; перебував у рівнім собі товаристві, серед приятелів і прихильників його таланту. Під впливом такого оточення душа його далі співала прегарними ліричними поезіями й більшими поемами.

Але саме в ту пору, коли Шевченко сподівався для себе великого полегчення у своїм підневільнім становищі, лиха доля готувала йому ще один тяжкий удар, може найтяжчий із усіх, що впав на його душу. Обороняючи родинну честь свого друга Герна від офіцера Ісаєва, що в його відсутності вчащав до його дружини-красуні, Шевченко накликав на себе таку халепу, в якій він ще не був ніколи. Ісаєв, щоб помститися поетові, подав генер. Обручову донос, що Шевченко наперекір царського наказу, ходить у цивільній одежі, пише вірші й малює портрети. А в той саме час Шевченко, крім інших образів, намалював портрет і дружини генер. Обручова.

Обручов, одержавши цей донос Ісаєва, при всім бажанні не міг його сховати й мусів дати йому урядовий хід. З другого боку, щоб остерегти Шевченка від небезпеки під час трусу, Обручов кличе до себе свого ад'ютанта, Герна (приятель Шевченка), щоб він взяв ще жандармського офіцера і перевів на помешканні Шевченка трус. Треба думати, що ген. Обручов сподівався, що Герн попередить поета, щоб він знищив і переховав усе те, що підтверджувало б донос Ісаєва.

Герн, одержавши такий наказ, вдався до Ф. Лазаревського, щоб він попередив Шевченка, що за 1½ години в нього буде трус. На нещастя Шевченка не було вдома і Лазаревський потратив досить часу, щоб його відшукати. Всі папери, малярське приладдя, малярські й інші твори, рукописи віршів і цивільний одяг треба було винести з хати поета. Але за такий короткий час, що залишився, Лазаревський, Герн і Шевченко не могли так докладно переглянути й одібрати все небезпечне. Та й Шевченко не все дав знищити, запевняючи, що в нього немає нічого такого, що б могло йому пошкодити. Але поет забув, що в нього було листування, зокрема небезпечний лист С. Левицького з Петербургу, забув про малярське приладдя, хоч він був певний, що за це останнє не будуть його карати, бо він мусів барвами працювати для експедиції Бутакова.

— Годі! буде! сказав, нарешті, Шевченко, затуливши рукою листи! Лишіть щонебудь про інквизиторів, а то вони подумують, що добрі люди і знати мене не хочуть."

В наслідок ревізії в Шевченка забрали 22 листи, і між ними сім листів від А. Лизогуба, два листи від кн. В. Репніної, листи від О. Псьолівни, С. Левицького, п'ять листів від Лазаревського, два — від Чернишова і останні "невідомо від кого". Забрали книжки: Біблію, Євангеліє, "О подражаніи Христу" Т. Кемпійського, твори Шекспіра, Лемортова, Пушкіна й інш. авторів. Взяли скриньку з барвами і пензлями, що прислав А. Лизогуб, два портфелі і в них два альбоми з українськими віршами, піснями й рисунками олівцем і цивільний одяг.

Невідомо коли саме ця ревізія відбувалась. О. Кониський гадає, що 27 квітня 1850 року, цебто в перші дні великодних свят. Того самого дня Шевченко вже був арештований.

А в той саме час, коли на Шевченка, як грім з неба, спала оця біда, велася переписка між генер. Обручовим і шефом III. Відділу гр. Орловим про те, щоб Шевченка за заслуги при експедиції Бутакова підвищити на унтер-офіцера й дозволити йому малювати. Арешт усе це припинив і розпочався допит арештованого. Ген. Обручов спинив і висилку Шевченка й Вернера в нову експедицію на Мангишлак у Каспійського моря для досліджен-

ня угляних покладів і наказав перепровадити Шевченка в Орську фортецю й замкнути в тюрму і строго стежити за всіма вчинками рядового Шевченка, і коли б що було небезпечне завважено, зараз про це повідомляти самого Обручова безпосереднє. І 12 травня рівно через два роки після того, як Шевченко виступив із Орська на Аральське море, в той самий день повезли поета в ту саму Орську фортецю й закинули його, як найбільшого злочинця в тюрму й посадили на хліб і воду.

Всі ті делікти, одібрані у Шевченка під час трусу, Обручов 23 травня переслав у Петербург до військового міністра із листом, у якому писав: “Стало мені відомим, що рядовий Шевченко носить цивільну одєжу, малює і пише вірші. Я тієї ж години звелів потрусити Шевченка і самого його тримати в арешті. При ревізії знайдено у Шевченка тільки один поношений старий цивільний сурдут; листи від різних людей, писані переважно мовою українською; два альбоми з віршами та піснями українськими і з малюнками на них одівцем. Найпаче між листами видається лист мовою українською писаний 6 березня із Петербургу урядником оренбурзької кордонної комісії — Левицьким. Подаю переклад з цього листа. Варт уваги і лист двох братів Лазаревських — один із них служить у Петербурзі при губернаторі, а другий теж урядовцем для особливих доручень при голові тутешньої кордонної комісії генералі Ладигенському. Знаючи з листів, що декотрі з них до Шевченка пересилано через Лазаревського та через урядника з тієї ж комісії Александрійського.”

Шеф Ш. Відділу Орлов доклав усю справу цареві Миколі І. і цар звелів: “Рядового Шевченка за те, що не послухався царської заборони писати й малювати, зараз же посадити під суворий арешт і держати в арешті, доки не буде переведене слідство про винних, що не доглянули за тим, щоб Шевченко не писав і не малював. Роблячи ж слідство, вважати, що начальник 5 баталіону і всі ближчі начальники винні за те, що допустили недогляд над таким злочинцем, про попередню вину якого вони знали.”

Два слідства поруч в Орську і в Петербурзі відбулись між 28 червня і 5 липня 1850 р. і засуд Шевченка був

найтяжчий не тільки для самого поета, але і для других багатьох осіб, бо й на них упав карою за те, що вони поетові допомагали і його долею турбувались.

І в наслідок усіх доходжень "рядового солдата" Шевченка переводять під найпильніший догляд коменданта у Нововетровське укріплення (фортецю) на азійський беріг Каспійського моря.

Крім Шевченка в зв'язку з його арештом, потерпіли ще Федір Лазаревський, Андрій Лизогуб, кн. Варвара Репніна, Сергій Левицький та багатонадійний математик магістр харківського університету, М. Головка, що наклав на себе руки в той момент, коли до його мешкання з'явились два жандармських полковники, щоб перевести ревізію й його заарештувати. Це той Головка, про якого С. Левицький писав Шевченкові, що він говорив: хоч і не стало серед них Шевченка та на його місці залишилась тисяча людей, що готові стати в оборону його ідей.

Так трагічно закінчився перший період Шевченкової неволі, перший етап глуму над генієм України і розпочався другий, найтяжчий у цілім житті поета. Це була доба сім років, протягом якої Шевченко не написав ані одного рядка поезій українською мовою. Сім років страшної в'язниці, що чистими, білими сторінками випадають із його національно-поетичної творчості. Перша доба закінчилась днем 27 квітня 1850 року, днем турсу й другого арешту Шевченка. Квітень місяць цього року був останнім і для його творчості в цій добі.

XVI. Поетична творчість 1850 р.

Ця оренбурзька доба творчості Шевченка розпочинається чудовим сумним віршем:

Лічу в неволі дні і ночі —
І лік забуваю!
О, Господи! Як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть за ними
Пливуть собі стіха,
Забирають за собою
І добрі, і лихо...

Поет константує, “Як то тяжко” в неволі “тії дні минають”. Проминуло три роки. І скільки вони забрали з собою добра і лиха: “забирають і не вертають ніколи нічого...”

І четвёртий рік минає
Тихенько, повóлі, —
І четвёрту починаю
Книжечку в нево́лі
Мере́жати. Змере́жаю
Кров'ю та сльоза́ми
Мое го́ре на чужі́ні...

І в цім трагічнім четвeртім році, не дивлячись на всякі заборони “мережає”, розпочинає четвeрту **Захальвну книжечку** “кров'ю та сльозами”, щоб розповісти про своє на чужині горе. Для чого? Для якої мети? І який сенс тієї краденої творчості? “Щоб губить душу?” Ні, не для того, бо не варта душа того жалю... Єдина ціль, для якої поет мусить “жити на світі, волочити в неволі кайдани”:

Мóже ще я подивлю́ся
На мою Украї́ну...

На її зелені діброви, на Дніпро, на лани зелені, на могили.
А коли й цього не дасть Господь,

.....то донесі́
На мою краї́ну
Мої сльóзи, бо я, Бо́же, —
Я за неї гíну...
.....
Або́ хоч надію
Пошли́ в ду́шу...

І Шевченка огортає страх, серце холодне при думці, що, може, його поховають на чужині й думи ці разом із ним сховають. І єдиний лік душі його — надія, що ці пісні його долетять в Україну й упадуть на молоде щире серце. І воно заплаче і в молитві своїй поета згадає. І Шевченко кінчає цей заспів до четвeртої книжечки:

Нехай, як бу́де, так і бу́де:
Чи то плисті́, чи то бресті́...

**Хоч доведеться розп'ястись,
А я такі мерéжать б́уду
Тихéнько білії листі.**

За цим заспівом поет устиг до другого арешту свого написати тільки одинадцять поетичних творів. І на цім четвертий рік і обірвавсь. Поет мусів замовкнути і протягом семи літ не написав ані одного віршового рядка. Московська злочинна рука спинила творчий мистецький потік генія. І яка це величезна втрата для української культури! Скільки він міг би написати за ті сім років!

За виїмком однієї поеми "Петрусь" всі інші твори цього року ліричні поезії або спомини-переживання з дитячих літ, про смерть матері на панщині, батька, про братів і сестер, що по смерті родичів розлізлись як мишенята ("Як би ви знали паничі..."), про недавно проведений час у крузі приятелів в Оренбурзі, мрії про хатиночку над Дніпром і про Оксаночку з дитячих літ, щоб з нею жити й любитись Дніпром та ланами "золотохвилими":

Я тільки х́аточку в тім ра́ю
Блага́в, і до́сі ще блага́ю,
Щоб хоч умéрти на Дні́прі,
Хоч на малéсенькій горі.

То поет дякує М. Щепкіну за прислані твори Лермонтова ("Мені здається — я не знаю..."); то любить красою дівчини-сироти і журиться її долею чи недолею, яка ще з неба не зійшла; то проклинає тих людей, що навчили поета писати вірші, що колись знівечили його чисту душу і розбили "те серце праведне колись..."

Тепéр іду́ я без дорóги,
Без шля́ху бі́того... А ви!
Диву́єтесь, що спотика́юсь,
Що вас і до́лю проклина́ю,
І плачу́ тяжко, і, як ви...
Душі́ убо́гої цура́юсь,
Своєї́ грішної́ душі́...

(Чи то недóля та невóля...)

То дивлячись, як на балі тішитися й танцює молодь, сяють очі молодії, витає радість і надія... Тільки він, поет, мов заклятий, дивиться на ту картину і плаче... Плаче він за своєю молодістю, що в негоді життя його марно проминула. То, нарешті, в серці поета закрадається сумнів, що поет тратить папір і пера, а який сенс того?...

Отже, вся лірика поета в цім році просякнута глибоким суб'єктивізмом й особистими переживаннями та журбою за рідний край та страхом, що, може, не в Україні його поховають...

Але є ще один ліричний вірш поета, не то поема, не то балада на історичну тему з минушини. Це твір "Буває, в неволі іноді згадаю..." Поетові сниться сон, ніби він малим хлопцем пасе ягнята й бачить: перед ним розвернулася могила і звідти виходить козак, бере його на руки і несе на могилу. І поет бачить у могилі — все козаків і козак при тім оповідає:

— Дивіся, дитино, оцѣ козакі!
(Ніби мені каже) — "На всій Україні
Високі могили. Дивіся, дитино:
Усі ті могили — усі отакі:
Начінені нашім благородним трупом,
Начінені туго. **Оцѣ воля спить!**
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами — козаками! Бачиш, як лежить —
Непаче сповіта!... Тут пана немає:
Усі ми однако на волі жили!
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем..."

І далі поет розповідає про боротьбу козаків із поляками і як у цій боротьбі загинула його донька, він і три його сини, що тепер (крім доньки) лежать у цій могилі.

"А як ми білись, умирали!
За що ми голови складали
В оці могили? Будеш жить,
То може й знатимеш, небоже!
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може
І про могили, і про нас

З старцями Божими по селах
Правдїва дума, невесела
Між людьми ходить..."

В цій поемі Шевченко накреслює героїчну боротьбу України і що історичну подію окутує легендою про могили, в яких лежать поховані оці безіменні герої, що впали у визвольній боротьбі. Але прийде слухний час і всі вони встануть, "бо слава здорово кричить за наші голови..." Оця слава, що переховується про їх героїчні чини у цих могилах і рівночасно шириться в народі, на думку Шевченка, усвідомлює народ, розповідає людям про те, як "ляхи прийшли на нас війною!" І

"Земля коза́ча зайняла́сь,
І крoв'ю, си́ну, полила́сь
І за моги́лою моги́ла,
Нена́че го́ри порослі
На на́вій, сїночку, землі!"

І ці могили в народній пам'яті творять легенду визвольної боротьби аж до останніх днів і кличуть народ встати і кайдани порвати. У цій найглибшій національній сенс, що народ український не примирився з московською чи польською неволєю, а ідекає думку про своє визволення. В цім і значення подібних творів Шевченка.

Поема "Петрусь" має побутове значення. В ній поет змальовує трагедію одного кохання молодої генеральші, що вийшла за генерала з примусу, до одного селянського хлопця Петруся, якого вона вивчила в київських школах і полюбила його. Щоб одружитись із ним, вона отруїла генерала. Але злочин викрився. Тоді всю вину на себе взяв Петрусь і був невинно засланий у кайданах у Сибір. Оцю жертву Петруся в подяку за опіку над ним генеральші і змалював Шевченко.

Уся ця чотирьохлітня творчість поета дає нам багато до розуміння тих настроїв, якими він жив на засланні. І в першу чергу на чільне місце вибивається глибока туга Шевченка за рідним краєм і страх перед тим, що він може померти на чужині.

Оце тих дві найбільші духові сили, що надають усій

цій підневільній творчості поета високу національно-поетичну вартість.

XVII. Шевченко в Новопетровській фортеці.

Т. Шевченко в супроводі конвою прибув до Новопетровської фортеці 17 жовтня 1850 року. І в ній відбував кару найдовше: цілих шість років і десять з половиною місяців аж до 2 серпня 1857 року. Це була та “безмежна тюрма”, або “широка хурдига”, як її називав сам поет, в якій він найдовше і найтяжче карався і в якій до амнії не написав ані одного рядка із своєї поетичної творчості українською мовою.

Новопетровське стояло на східньому березі Каспійського моря кілометрів зо три від нього на півострові Мангішлаку. Підсоння цієї місцевости — суворе: гаряче сухе літо й дуже холодна зима переважно з північним вітром. Тепер Новопетровське називається “Форт Урицький”.

Місцевість Новопетровська — “пустинніша пустиня”, як назвав її ротний командир Шевченка, Косарів. Надзвичайно сумна, одноманітна — самий голий степ, ніде ані деревця, ні кущика: непривітне море з одного боку, а з другого — неродючі піски без краю. Навіть води криничної не було, крім солоноватої, яку тяжко було пити. Одні вітри палючі влітку і крижані взимі літали вільно по просторах цієї мертвої пустині.

І в таку страшну пустиню закинуто живого й активного Шевченка. “Пісок та камінь, писав Шевченко С. Артемовському, хоч би травичка, хоч би деревце — нема нічого... Дивишся, дивишся та така тебе схопить туга — впрост хоч повісся... та й повіситись нема на чому.”

“Живу я, мовляв, життям публичним, сіреч у казармах, писав поет А. Козачковському у 1852 році 16 липня. Муштруюсь щодня, ходжу в караул і т. д. одне слово, — солдат, та ще який солдат! Впрост пугало вороняче. Усища здоровенні, лисина як твій гарбуз, точнісінько “салдацький патрет”, що змалював Кузьма Трофимович у Основ'яненка... Живу тільки одними споминами.”

В Новопетровську було дві сотні солдатів, до 20

офіцерів, комендант, лікар і піп. Коли ж додати до того числа цивільних урядників і крамарів, то всієї т. зв. “інтелігенції” було до 50 осіб. Ця фортеця вліті була майже одрізана від культурного світу, а зимою всякі зносини із широким світом зовсім припинялись.

Головою фортеці, себто її комендантом був полковник Маєвський, — людина з природи добра, але назовні вона нічим не могла облегчити Шевченкові його становища, бо поруч офіційного розпорядження від генер. Обручова було ще й до ротного командира розпорядження таємне, щоб пильно стежив за Шевченком, а для усього цього поставив при ньому унтер-офіцера і ефрейтора, щоб ока не спускали з нього і стежили, що він робить і про кожний його проступок повідомляли безпосередне самого ген. Обручова. І завдяки такому подвійному наглядові за Шевченком незалежно від коменданта, полк. Маєвський при всім бажанні допомогти поетові, облегчити його тяжкий стан — нічого не міг зробити, бо мусів бути в відносинах із ним обережним.

Ротним командиром Шевченка був страшний деспот штабс-капітан Потапов, а помішником його був Обрядін. Це були темні і неосвічені особи, що немилосердно мордували Шевченка муштрою, чіплялись до нього за кожну дрібницю. Крім того, Шевченко працював і на фортовій роботі. Одне слово, допікали поетові “усякими дрібними, нікчемними й зовсім непотрібними причіпками, неначе глумились і знущались над людиною, що і без того багато терпіла.” Особливо не давалась Шевченкові муштра, а найбільше т. зв. “тихий учебний шаг” (тихий учбовий крок). “Не досягти мені цієї премудрости”, з розпукою після муштри говорив поет. “Ліпше б мені було зовсім не родитися або швидче вмерти”.

Але це була тільки частина того, що терпів Шевченко. Поза муштрою в цій неволі поет найбільше мучився морально. Недаремне він назавав Новопетровське “ковбанею бруду морального”. Насамперед від 7. березня 1850 р. до 1 липня т. р. Шевченко з милости “наглядачів” не тільки не писав поетичних творів, але не написав ані одного листа. Військова цензура і догляд були тому на перешкоді. Разом із тим заборонила московська влада писати до Шевченка першим його кореспондентам на за-

сланні: А. Лизогубові і кн. В. Репніній. В поета була відібрана будь яка можливість листуватись, вести інтимну розмову з друзями.

Усугублювало цю самоту Шевченка його оточення в Новопетровському. Круг офіцерів, з якими міг поет проводити час, був йому зовсім чужий. Це були або п'яниці неспросипенні, або картярі, і з ними він не мав жадного духового стику. І Шевченко уникав їх за виємком одного капітана Мостовського. Поет їх не любив і вони йому платили тим самим, а де можна було, то і мстились, використовуючи своє становище. Середовище вояків Шевченкові було чуже: лайка, крик, сороміцькі вислови, пісні, — все це творило тяжку атмосферу солдатської казарми.

Жіноче товариство так само не відповідало душі Шевченка, бо в йому панували плітки, пащекування і нічого глибшого. “Бачучи раз-у-раз перед собою людей або тупих, або п'яних, писав Шевченко до Бр. Залеського (10. II. 1855 р.), людині й більш за мене байдужій не диво збожеволіти.” “Хто не пиячив, той у карти грав, згадує А. Ускова, дружина коменданта, а Шевченко карт не любив, гидував ними.” “Я дуже радію, писав Шевченко в листі до М. Осипова (20. V. 1856 р.), що вам трапилось побачити хоч один екземпляр амфібій, між якими я животію стільки літ. Але завважте, що Ви бачили ліпший екземпляр, екземпляр одуховлений чимсь подібним на думку й почуття . . . Але коли б Ви побачили подібних до нього . . . Але ні. Хай Бог боронить Вас і в сні побачити таку моральну гидоту”. А ось слова Шевченка в листі до С. Артемовського (30. VI. 1856): “Я бідний у повнім розумінні цього слова, і не тільки матеріяльно, але й душею, серцем обіднів. От що зробила з мене проклята неволя, трохи — трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую, й не читаю навіть нічого. А якби ти побачив, між яким людом верчуся я оці десять літ. Та не дай, Господи, щоб і приснилися тобі коли небудь такіі недолуди! А я у їх кулаці сижу, дав'ять, без всякого милосердя дав'ять, а я повинен ще й кланяться, а то возьме разом та й роздавить як ту вошу між нігтями . . .”

Але серед оцього “темного царства” було в окруженні Шевченка кілька осіб, в товаристві яких наш поет відпочивав душею. Про капітана Мостовського я вже зга-

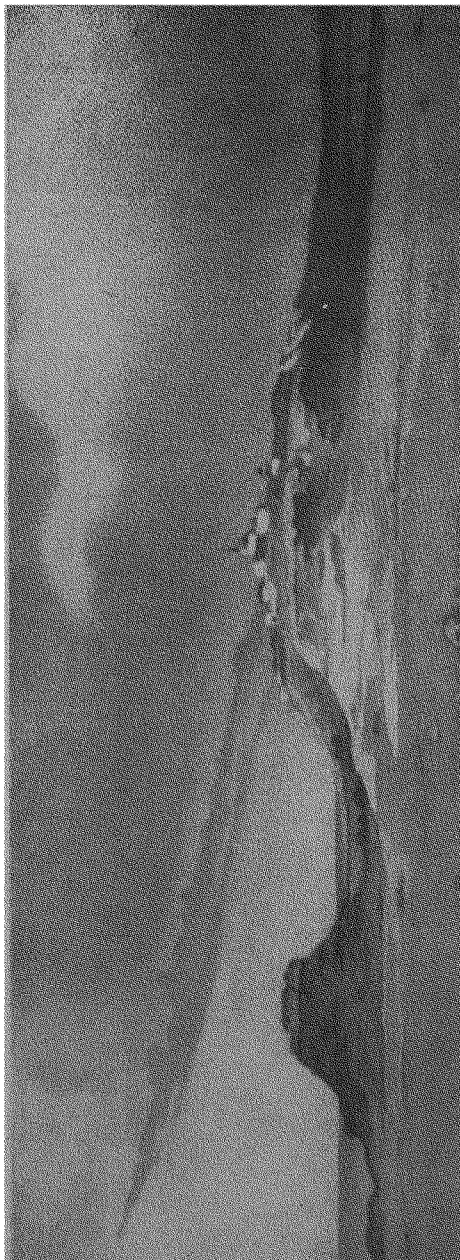
дував: з ним поет приятелював. А проте найголовнішого з прагнень Шевченка він не міг задовольнити: “про поезію — ні слова. Дивно, людина тиха, добра, благородна, писав поет до Бр. Залеського (1853 року), — без усякого поняття про прекрасне! Невже це доля всього воєнного сословія? Жалюгідна доля!”

Найбільша радість, яку тільки зазнав Шевченко в Новопетровську, була в родині коменданта Іраклія і його дружини Агати Ускових. Як я вже згадував, до кінця 1852 року першим комендантом був підполковник Антін Маєвський, який у січні 1853 року помер. В кінці квітня або на початку травня 1853 р. прибув до Новопетровська новий комендант І. Усков, а в кінці місяця прибула дружина Агата Ускова з трьохлітнім сином Дмитром. Перед тим ще до прибуття родини І. Усков зробив перегляд усієї залоги фортеці і там уперше побачив Шевченка. “Не минуло й кількох днів після цього перегляду, згадує А. Ускова, як Шевченко знайшов тепле співчуття і найпривітливіше прийняття в домі Ускова... і став постійним гостем і дорогим співрозмовником, а пізніше й відданим другом родини коменданта”. Особливо поет подружився із їх сином, Дмитриком, смерть якого була для Шевченка невіджалованою втратою.

Але найглибший слід у відносинах до Ускових залишила дружина коменданта, Агата Ускова. Стежку до її душі проробили її діти, яких поет щиро полюбив. Та й сам Шевченко своєю духовістю справив на Агату гарне враження: “Його розумне високе чоло, велика лисина, добродушне чесне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поваги й вабили до себе. Рухи його були поважні; голос м’який, симпатичний; говорив він виразно, плавно, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом.” Так схарактеризувала поета А. Ускова.

Ускови запросили Шевченка приходити до них обідати й вечеряти. Бавився з дітьми, розмовляв з господарями й читав їм уголос. А з Усковим разом працював у новім тоді ділі, у фотографуванні.

Родинне горе (смерть сина) і глибоке співчуття Шевченка ще більше зблизило його з цією родиною, а зокрема з А. Усковою. І ця глибока обопільна приязнь і дружба дуже позитивно впливали на душу поета і скра-

Новонепровська фортеця. (Аквареля).

шували всі ті прикrostі, які він зазнавав від муштри і від окремих офіцерів, починаючи від ротного командира.

Радісні хвилини переживав Шевченко і в товаристві двох земляків своїх, Андрія Обеременка, служителя при госпиталі і солдата Скобелева. Обеременко був навіть із тієї самої околиці, що й Шевченко. Це ще більше наблизило до нього нашого поета. Суворий, маломовний назверх, Обеременко протягом всієї многолітньої служби в фортеці заховав свою національну українську мову й душу й моральну чистоту. І дружба ця в найкращім розумінні цього слова без хмариночки заховалась незмінною впродовж усіх років перебування Шевченка в Ново-петровську.

Скобелев, солдат тієї самої другої роти, до якої належав і Шевченко, наблизив до себе поета своїм гарним співучим голосом і тими українськими піснями, які він умів із глибоким чуттям виконувати й тією нещасною своєю долею, що впала на нього, коли він обороняв себе перед знаним вже нам ротним командиром Обрядіним, якого Скобелев за крадіжку його грошей ударив по лиці і за це поніс страшну кару "шпіцрутенами через строй" і ще тяжче — заслання аж в Омськ на тяжкі роботи.

Радісно згадував Шевченко і деяких приїзжих до фортеці гостей: академіка Бера, Данілевського й інш.

Після двох перших років повного мовчання щодо листування з близькими і приятелями завдяки доброму ставленню обох комендантів Шевченко відновлює своє попереднє листування із цілим рядом своїх старих приятелів і з де-ким із нових: брати Лазаревські, Бр. Залеський, А. Козачковський, С. Артемовський, О. Бодяньський, М. Осипов, Герн, Кухаренко, граф Ф. Толстой і його дружина Анастасія Толстая й інш. Крім того, що це листування скрашувало його тугу за рідним краєм, воно ще й багато допомогло поетові у справі його визволення.

Нарешті, ще була одна сила, що давала змогу Шевченкові плекати в собі надію на краще, — це змога мистецької й літературної творчості. Правда, писати й малювати поетові було заборонено. Навіть не одержав він дозволу намалювати запрестольний образ Богоматері до церкви в фортеці. І це його дуже гнітило. Але раз випадково Шевченко віднайшов біля фортеці глину до ліплен-

ня й поет задумав хоч частинно заспокоїти свою творчу душу, і він почав з тієї глини ліпити. В наслідок того, що ліпити йому не заборонено, не перешкаджали йому в тім і в фортеці. І Шевченко створив низку різьбарських творів на різні теми.

Друге, Шевченкові дозволили писати, але тільки по-московськи. І поет розпочав писати повісті, в яких розкрив він багато сторінок із свого минулого життя. А така повість, як “Художник”, то фактично це — його автобіографія.

Але час минав, а Шевченко не бачив жадної зміни у своїм самотнім існуванні і ніякої надії на краще майбутнє. Раз була блиснула надія на підвищення його в рангу підстаршини. Але й це не сталось, бо і в цім маленькім поліпшенні йому з Оренбургу відмовили. Отже, життя його далі тягнулось без жадного просвітку.

В 1855 році вмирає цар Микола I. Його наступник Олександр II, учень В. Жуковського, зроджував у багатьох політичних висланців надії на звільнення шляхом амністії. Покладав на це свої скромні надії й Шевченко. Почались старання його близьких і друзів, зокрема графа і графині Ф. і Н. Толстих. Але з першого і другого списку “помилуваних” цар власною рукою Шевченка викреслив. Щойно в 1857 році при інтенсивних клопотах і просьбах Шевченко дістав дозвіл вийти на волю.

Першу надію на звільнення з неволі подала Шевченкові граф. Анастасія Толстая в листі від 20 лютого 1856 року. Більш конкретну надію, навіть обіцянку певним заступникам Шевченка про його звільнення, подав М. Лазаревський в листі від 7 серпня 1856 р. Далі М. Лазаревський з 17 січня 1857 р. повідомляє Шевченка, що цар дав дозвіл на звільнення поета і навіть розпорядився про те, щоб наказ про поетове звільнення передати до виконання військовому міністрові. Нарешті, 2 травня М. Лазаревський повідомив, що розпорядження про звільнення Шевченка послане до командира Оренбурзького корпусу.

Але до Новопетровська воно прибуло щойно 21 липня 1857 р. А 31 липня комендант Усков на свою відповідальність дозволив Шевченкові виїхати до Петербургу і видав пропуск. 2 серпня (ст.ст.) Шевченко вже на ри-

бальському човні плив із Новопетровська морем до Астрахані.

Т. Шевченко перебував у неволі десять літ, три місяці і двадцять вісім днів. І ця неволя відбилась на здоров'ї поета тяжкими наслідками й передчасною смертю. Насамперед Шевченко дуже хворів і то специфічними недугами: цинга, гострий ревматизм, скорбут і нарешті жовчаник. Поїхав на заслання зовсім здоровий, молодий, повний сили і творчих здібностей, а вернувся із заслання на 43 році життя сивим, лисим, передчасним старцем із здоров'ям зовсім знищеним. Але хоч фізично він був знищений, морально заховав глибоку чистоту серця, особисту й національну гідність та глибоку протимосковську ненависть. Моральна сила і глибока любов до українського народу й України — це ті найбільші скарби, з якими повернувся Шевченко із заслання й неволі.

XVIII. В дорозі до волі.

На перший день Великодня 7 квітня 1857 р. Т. Шевченко одержав аж три листи: від М. Лазаревського, від Андрія Марковича, сина історика М. Маркевича і від Якова Кухаренка. Перших два впевнили поета, що незабаром він буде випущений на волю, а останній щирий привіт і гроші. Ці листи й надія в них на визволення справили поетові величезну радість. Ось що писав він у відповідь М. Лазаревському:

“Удався ж мені сьогорічний Великдень! Такого радісного Великодня у мене ще з роду не було. Якраз 7 квітня прийшла до нас пошта і привезла твою дорогу посилку і твоє радісне письмо з 17 січня. Я трохи не здурів, прочитавши його! Та ще як закурив твою сигару (я десять років не курив сигар!) та як закурив твою гавану, то так мені запахло **волею**, що я заплакав як та дитина.”

Тоді ж у листі до Я. Кухаренка Шевченко писав: “Лазаревський упевняє мене, що незабаром випустять мене з оцієї широкої хурдиги, що цар дав приказ розбивати мої кайдани. І плачу, і молюся, і все таки не вірю. (Десять літ неволі знівечили **мою віру і надію**, а вони були

колись чисті, непорочні, наче та дитиночка, взята з купелі, чисті і кріпкі, як той самоцвіт-камінь відшліфований). Я трохи не здурів на сім тижні. Та й тиждень же вдався. Не даремне я його виглядав десять літ. **Десять літ!** друже мій єдиний! вимовити страшно; а витерпів же! І за що витерпів? . . .”

В тім же листі до Кухаренка поет скаржитья, що “журнала уже десятий рік і в очі не бачив і не знаю, що там діється в тій новій чи сучасній літературі. Сам не писав нічого, бо мені наказано писати. А тепер уже й Бог його святий знає, чи й напишу що небудь путне. Я ще не дуже зостарівся та знівечився, друже мій єдиний. А може дасть Господь милосердний ще одпочину, та на старість попробую писати прозу. О віршах уже нічого й думати.”

З тих слів Шевченка можна зрозуміти, як він був фізично знищений, що в душі його закрився сумнів, чи зможе він відродитись і відновити свою поетичну творчість. Але радість волі, глибокий національний патріотизм

.....і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,

не дали поетові, як він писав М. Лазаревському й А. Козачковському ще 1847 року з Орської фортеці, душею і творчістю замертти. І в другому листі до Я. Кухаренка пише (5 червня 1857 р.): “Постриг ти мене в брехуни своїм братерським листом і своєю щирою писанкою. Я писав тобі, друже мій єдиний, що не втну нічого віршамі. Отже і збрехав. Збрехав і не схаменувся. Правда, я сам думав, що я вже зледащів, захолюнув у неволі. А ж бачу, — ні. Нікому тільки було огню положити під моє горем недобите старе серце. А ти, друже мій, догадався, взяв тай підкинув того святого вогню. Спасибі тобі, друже мій єдиний. Довго я читав твій лист, разів із десять, чи не більше. Та дочитався до того, що в мене не тільки очі, серце заплакало, мов та голодна дитина. А серце, сказано, не дитина, галушкою його не нагодуюш. Що тут на світі робити? Думаю собі та, вставши раненько, помолвився Богу, закачав рукава та й заходився коло оцієї

“Москалевої криниці”. Бог поміг, то сяк, то так кончив. Мені і полекшало трохи. Не знаю тільки, чи подобається вона тобі, мій друже єдиний? Якщо подобається, то дай доброму писареві переписати і “Криницю”, і “Ченця”, і “Вечір” та пошли старому Щепкіну. Нехай на старість читає та не забуває безталанного кобзаря Тараса Дармограя. Я умисне приписав “Ченця” і “Вечір”, щоб порівняти його з “Криницею”. Бо “Криниця”, бач, сьогоднішня, а “Чернець” і “Вечір” Бог зна колишні. Чи помолодшав я через десять літ в неволі, чи постарішав серцем? Скажи мені, мій брате рідний.”

Отже, “подих волі привернув” Шевченковим “почуттям чистоту перших літ” і муза поета “обійняла” його і “привітала на чужій стороні”. Цей факт свідчить про те, що ніякі тортури й заборони не могли знищити містецьких творчих сил Шевченка і геній його знову піднісся на попередню височінь.

2 травня Шевченко одержав нового листа від М. Лазаревського і 75 рублів на дорогу. “Він повідомляє мене, записує поет до свого Щоденника, або краще вітає із свободою”. Від цього дня Шевченко відчув, що він уже вільний, хоч про це комендант фортеці І. Усков не одержав жадного повідомлення, яке йшло урядовою дорогою, переходячи всі бюрократичні інстанції, поки та “амнестія” допленталась до Новопетровська. А до того часу Шевченко був ще солдатом, “рядовим 3-ої роти” і мусів виконувати муштру та зазнавати багато фізичних і моральних понижень. Але у вільний час йому не забороняли перебувати під його улюбленою вербою. І поет з усієї душі віддається своїм думкам і мріям на самоті: “Люба самотність! Що може бути в житті солодше, чарівніше від самотності! Особливо перед лицем усміхненої цвітучої красуні Матері Природи. Під її солодким чарівним подувом людина мимоволі заглиблюється до самого себе й бачить Бога на землі.” Так глибоко переживав поет новий стан свого життя.

Але повідомлення про волю не прибувало. “Як швидко й гаряче виконується наказ арештувати, так, навпаки, в’яло й холодно виконується наказ — звільнити”, — з сумом зазначав поет у Щоденнику. І поет чекав з нетерпінням, виглядаючи на морі того човна в Астрахані, що

мав би привезти те повідомлення. Позирав на вітрячок, стежучи за напрямом вітру що-години, що-хвилини й нотуючи, від 9 липня почавши: “Знявся свіжий вітер від норд-осту прямо в ніс нашому поштовому човні. Він тепер на відкритому морі кинув котву; а коли рушить, Господь відає” (9. VII). “Вітер той самий!... Туга та-ж сама” (10. VII). “Опівночі вітер перемінився і пішов на норд-вест” (11. VII). “Вітер той самий; значить, човен мусить дождатися оренбурзької пошти. Чим ближче до мене оця радісна подія, тим більше стаю я нетерплячим і полохливим. Сім тяжких років в оцьому безвихідному заточенню не здавалися мені такими довгими і страшними, як оці останні дні мого мордування” (13. VII). “Вітер той самий! Чи не час би йому взяти на норд-ост! О! як би він мене потішив, коли б хоч до завтра повернув. Ліпше з одного разу вдарити обухом, аніж пиляти дерев'яною пилкою чекання” (14. VII). “Вітер усе той самий — норд. Хоч би на одну четвертину румба взяв на ост; все б таки було мені легше. Два літа плавав по Аральському морю і ні разу не подивився на компас; а за оці останні, без краю довгі дні і ночі я вивчив його всестороннє. О, вітре, вітре! коли б ти міг співчувати мойому невсипущому горю, ти б ще третього дня був повернув на норд-ост, і я сьогодні сидів би вже аргонавтом із олівцем у руці на чардаку татарського корабля, що йде до Астрахані і востаннє малював би вид своєї тюрми” (15. VII). “Після заходу сонця заштиліло, і до першої години ночі піднявся вітер від зюд-осту, вітер тихий і рівний, такий самий, який потрібний для нашого поштового човна. Дочекавши світанку, я викарабкався на найвищу прибережну скелю і просидів там... до полудня. Не побачивши на обрії жадного сподіваного вітрила, я з сумом вернувся на город.” “Після полудня відійшов вітер до зюд-весту, — просто в лоб поштовому човні” (16. VII). “Вітер усе той самий, як зачарований” (17. VII). “з заходом сонця вітер відійшов до зюд-осту, але слабкий і безнадійний. Чи скінчиться, нарешті, це мерзенне існування?” (18. VII). “Із заходом сонця вітер освіжив і відійшов до норду. Зрадівши такому несподіваному явищу, я почав ходити навколо фортеці. І до зорі обійшов чотири рази. Виходить, що я без відпо-

чинку зробив 12 верств... Ніч місячна, гарна, і я не перейшов до альтанки, а залишився під вербою, щоб вигідніше було спостерігати вітер по вітрячку, що вертівся на голубникові. Годинник фортеці вибив 12. Вітер не змінився і не зменшився. Це добра ознака" (19. VII)... "Марудний вітер! тяжка несвідомість" — кінчає Шевченко запись до Щоденника 19 липня.

Я навмисне виписав оці нотатки із Щоденника поета, щоб показати, як поет нетерпеливився, щоб скорше виїхати з цієї в'язниці, і як він тужив за волею: "Що діяти, писав він, носидимо ще за морем та підождемо погоди! Цілий день і ніч 20 липня вітер і не поворухнувся. Мертва тиша." А в неділю 21 липня Шевченко довідався, що о 9 годині ранку "прилетіла Ласточка" (поштовий човен) і принесла йому волю.

Але це не було те, що зовсім відпускало Шевченка на волю й на від'їзд із фортеці. Це було тільки повідомлення з Уральська до коменданта про те, що "рядовий Шевченко уволен в отставку", цебто, що солдат Шевченко звільняється з війська, а формального права на від'їзд ще немає. Для цього треба мати відпускний документ. І комендант І. Усков міг тільки зробити те, що наказав ротному командирові Косареву виписати Шевченка з реєстру солдатів та оголосити про це по роті, але легітимацію на виїзд із фортеці через Астрахань до Петербургу він видати не мав права. Це міг зробити тільки корпусний командир із Оренбургу. І Шевченкові треба для цього або їхати до Оренбургу, зробивши зайвих тисячу кілометрів, або чекати наступної пошти. І поет вирішив чекати.

26 липня Шевченко із своїм приятелем Обеременком "чаем вишлянкою й горілки чаркою" справили під вербою прощання. Але зовсім несподівано для поета 31 липня комендант І. Усков згодився видати йому відпускний із Новопетровська через Астрахань до Петербургу. І 2/14 серпня 1857 р. Шевченко на рибальському човні вирушив із Новопетровська до Астрахані.

Отже, нарешті наш поет вирвався на волю. В неволі він пробув десять років, три місяці і 28 днів. 5 квітня 1847 року несподівано ареншовано поета веселим життєрадісним і фізично зовсім здоровим із густим русявим во-

лоссям на голові. 2 серпня 1857 року вертався Шевченко з неволі із зовсім знівеченим здоров'ям, сивобородий і з великою лисиною. Чи був Шевченко знищений і духово? Насамперед довідаємось, яку відповідь дає на це дуже важке питання сам Шевченко. Ось його запис у Щоденнику від 20 червня. Тоді саме Шевченко чекав найглибшого пониження від баталіонного командира, що мав прибути до Новопетровська на перегляд залоги. І він чекав цього перегляду із "тремтінням душевним", що й викликало оті рефлексії в Щоденнику .

Колись на початку неволі він не зміг, "а мусів був похоронити в самім собі всяке людське почуття і зробитись бездушним автоматом і слухати мовчки моральне напучування від грабіжника й кровопийці. Ні, тоді це не було смішно, а гидко й обридливо! Чи дочекаюсь я тих блаженних днів, коли з пам'яті моєї випариться ця моральна гидота?"

"Дивно ще ось що. Все це невимовне горе, всі роди приниження й образ минули ніби не торкнулись мене. Найменшого сліду не залишили по собі. Досвід, мовляв, є наш найліпший учитель. Але гіркий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я такий самий, який був і десять літ тому. Ні одна риса в моїм внутрішнім образі не відмінилась. Чи це добре? Добре. Принаймні мені так здається. І я від глибини душі дякую йому всемогутньому Творцеві, що він не допустив жахливого досвіду торкнутись своїми жорсткими кігтями моїх переконань, моїх світлих дитячих вірувань. Деякі речі проясніли, заокруглились, набрали природнішого розміру й образу. Але це наслідок незмінно пролітаючого старого Сатурна (час — Л.Б.), а зовсім не наслідок гіркого досвіду."

Так глибоко зазирнув Шевченко і в свою душу і визнав, що та його змучена душа за цих страшних десять років нічим не змінилась ні ідейно, ні морально. Все те найтяжче у своїм житті він сприймає не як глибоко пережите, а як спомин із минувшини, що страшною бурею пролетіла над його душею:

"Відпочиваючи на камені, я оглянув похмуру батарею, що високо вирисовувалась на скелі і многе, многе

згадав із мого минулого невільничого життя. Наприкінці подякував всемогутньому Чоловіколюбцеві, що дарував мені силу душі й тіла пройти цей похмурий тернистий шлях, не зранивши себе й не принизивши в собі людської гідності” (запись 28 липня).

Або як кошмарний сон уже на волі: “У ві сні бачив Орську кріпость і корпусного ефрейтора Обручова (корпусний командир — Л.Б.). Я так перелякався цього мерзенного ефрейтора, що з ляку прокинувся й довго не міг очуматись од такого паскудного сну” (запись 3 вересня).

Тільки глибокий характер і сильне почуття гідності могли зберегти Шевченка так незмінного й так суцільного для української нації. Це свідчить про ту силу української національної традиції й силу духової культури українського народу, що зродив такого незломного і великого сина, яким був і є для нас Шевченко.

5/17 серпня вже був Шевченко в Астрахані. Це місто, житло комликів, поетові не сподобалось: було брудне, “купа смердячого гною”, убоге і некультурне, і поет старався якнайскорше з нього вирватись по Волзі до Нижнього Новгороду. Правда, і в Астрахані знайшли українці Шевченка і разом із поляками й іншими його привітали.

В Астрахані перебував тоді багатий купець О. Сапожков, з яким Шевченко був знайомий ще від 1842 року. Знайомство відновилося. Сапожков тоді саме із родиною через Нижній Новгород їхав до Петербургу. І він наняв собі той самий пароплав “Князь Пожарський”, яким мав їхати і Шевченко. Сапожков запросив Шевченка їхати з ним разом у його каюті. І 22 серпня вони з Астрахані вирушили в дорогу.

Шевченко плив Волгою і любувався рікою та її мальовничими берегами в товаристві освічених і прихильних до нього людей. Замість барабана і “зорі”, що підіймали його чуть світ у Новопетровську, чує змучений поет уже інші звуки: гармонія хвиль Волги, чарівної природи та задушевні звуки скрипки, що лунали з чардака пароплава серед тихої ночі. І Шевченко вже третю ніч слухає скрипку, на якій грав вільновідпущений з кріпаків, слухає Шопенові мазурки. “З тієї скрипки, пише поет,

вилітають стогнання і зливаються в один стогін протяжний та суворий. Чи скоро ж цей стогін (кріпацької душі — Л.Б.) долетить до Твого вуха, наш Боже праведний?”

Нове товариство й вільна їзда глибоко зворушували Шевченка що щойно вирвався із лабет жорстокої солдатської дисципліни. І під таким враженням поет записує до свого Щоденника: “Усе нове товариство, подорожні люди такі щирі, приятні і прості, що я з радости не знаю, що й робити; тільки то назад, то наперед бігаю по чардаку, неначе той школяр, що вирвався із школи. Отакий зненацька несподіваний контраст не дає мені прийти до себе. Людське поведження зо мною видається мені чимсь неприроднім, неймовірним . . .”

О. Сапожков у дорозі наділив Шевченка книжками й новими журналами. І поет із захопленням узявся за читання, щоб задовольнити той голод, яким він мучився впродовж тяжких десяти років: “Войнаровський” і “Сповідь Наливайка” К. Рилєєва, твори Салтикова-Щедрина, “Полярная Звезда” Герцена й багато інших, якими впивався Шевченко. Міста — Саратов, де поет відвідав матір М. Костомарова, з якою він ніч проплакав, згадуючи минуле в Києві, Симбірськ, Казань і, нарешті, Нижній Новгород, з якого мав їхати Шевченко до Москви, а звідти залізницею до Петербургу до любої йому Мистецької Академії й до Ф. і А. Толстих, щоб подякувати за визволення.

Але в Нижньому Новгороді зустріла Шевченка несподівана звістка, що як грім прибила його душу. Управитель пароходного товариства, якому належав і пароплав “Князь Пожарський”, повідомив Шевченка, що з поліції прийшов наказ повідомити поліцію, як тільки прибуде він до Нижнього. “Хоч я й бував у бувальцях, записує він до Щоденника, — а проте оця несподіванка вельми мене збентежила.” Яка причина тому — ніхто не знав.

За порадою управителя Шевченко прикинувся хорим, щоб “лицемірством перемогти подлість . . .” “От тобі й Москва, от тобі й Петербург, і Ермітаж, і Академія!” І з наболілого серця його виривається: “Проклін корпусним і іншим командирам, безкарним мучителям . . .”

Потім вияснилось, що амнестія царя Олександра II Шевченкові не була повна. Поетові заборонялось їхати до обох столиць, до Петербургу й Москви, їхати в Україну і залишитись тільки в Оренбурзі, себто далі тягнути своє заслання.

І поліція в Нижньому мала одібрати від Шевченка всі документи, а його самого повернути до Уральська. На поетове щастя Поліцмейстер у Нижньому і його помішник були люди освічені й розуміли трагічне становище поета і що такий зворот подій був би нелюдським мордуванням людини, і вони не турбували Шевченка. А за той час ліберальний губернатор у Нижньому Новгороді Муравйов дозволив Шевченкові перебувати в Нижньому до одужання. У свою чергу Шевченко за допомогою графині А. Толстої послав до нового генерал-губернатора в Оренбурзі Катеніна, щоб не вимагав його приїзду до Уральська й Оренбургу, а до Ф. Толстого, щоб клопотав дозвіл, щоб хоч на два роки він міг приїхати до Петербургу і повчитись у Мистецькій Академії.

Широку чекав поет на відповідь, а в той час пізнавав місто і його людей, нових своїх знайомих. “Тепер книжок у мене сила. Я читаю запоем і раюю читаючи”, писав поет до гр. А. Толстої. У свою чергу й українці послали йому новинки з української літератури: “Народні оповідання” Марка Вовчка, II том “Записки о Южной Руси” Куліша й багато інших. Крім того, Шевченко малював, писав вірші і виправляв свої попередні твори із “Захальної книжечки”, переписуючи її до альбому.

Нарешті, 23 жовтня 1857 року від генерал-губернатора з Оренбургу прийшло повідомлення, що Шевченко залишається в Нижньому Новгороді під тайним наглядом поліції і що йому в'їзд до столиці заборонений. Така відповідь вразила поета. Він зрозумів, що повної волі ще немає.

Правда, в Нижньому Новгороді йому жилось не зле. Поет придбав багато знайомих і мав навіть кількох приятелів, але туга за рідним краєм і за Мистецькою Академією його не покидала.

Дві події, які трапились Шевченкові в Нижньому Новгороді, скрашували його життя: знайомство з Ка-

териною Піуною і приїзд до Нижнього Новгороду його друга, Михайла Щепкіна.

Давнє замилування поета до театру було найбільшою розвагою його і в Нижньому. Відвідини театральних вистав придбаали йому знайомство і в колі акторів. І поет найрадініше перебував у товаристві таких акторів, як Володимирів, Платонов, Климовський і К. Піунова. І ця остання справа на поета найкраще враження. Талановита у своїх ролях на сцені, вродлива, весела і молода вона захопила Шевченка своєю грою і він став поклонником її таланту.

Щоб частіше її бачити й бути в її товаристві, її розвивати, бо вона була малоосвічена, Шевченко дістає її книжки, читає з нею і вводить у круг своїх знайомих, як вже знаного нам управителя Брилкина і пані Дорохової. І поет не зоглядівся, як у цю дівчину 16 років життя закохався. А йому тоді йшов 44-й рік віку. Отже, далеко від неї старший, лисий, Шевченко не поставився до цих взаємин критично і не відчув, що Піунова молода, малоосвічена не захопиться славою поета, не гляне на нього, як великого страдника за ідею визволення його народу і краю, а використає його тільки для своїх практичних цілей, для своєї артистичної кар'єри, що так і сталося.

Шевченко жив своїм почуттям і воно наповнило його щастям і надією на одруження з Піуною.

В часі такого свого раювання сталась у житті поета друга радісна подія. На лист Шевченка до Щепкіна останній відгукнувся приїздом до нього на відвідини. Радість поета була велика. Особливо він радів з того, що Щепкін в репертуар своїх театральних виступів поставив і українську п'єсу "Москаль Чарівник" І. Котляревського і на роль Тетяни запросив на радість Шевченка Піунову. Спектакль пройшов блискуче. І довго після від'їзду Щепкіна згадував поет хвилини його перебування в Нижньому.

Але з Піуною несподівано для нього наступила роз'язка з поетом, яку і треба було сподіватись. На освідчення Шевченка перед батьками й нею стати його дружиною вона, хоч не відмовила поетові словом, але знехтувала його щире почуття фактично.

В 1858 році кінчалась умова Піунової з дирекцією

театру в Нижньому Новгороді. І вона погодилась на пропозицію Шевченка, коли б це вдалось, переїхати на працю до театру в Харків. Старання Шевченка й М. Щепкіна перед директором харківського театру Щербинною дали позитивні наслідки. І Щербина написав у відповідь листа, щоб Піунова прислала свої умови й якнайскорше їхала до Харкова.

Але в тім часі, як почалась справа з Харковом, після освідчин Шевченка, Піунова несподівано повернула поетові принесені їй ним книжки для прочитання. У відповідь на це пише Шевченко їй такого листа:

“Кохана й вельмиповажана Катерино Борисовно! Я сам приніс Вам книжки і приніс їх на те, щоб Ви їх прочитали. Але Ви, не прочитавши їх, прислали мені назад. Як маю розуміти Ваш учинок? Він мене зовсім приголомшив, особливо коли взяти під увагу нашу сьогоднішню розмову. Чи це не відповідь на моє освідчення? Якщо це так, то прошу Вас мені її ясніше висловити. Справа для мене надто важлива. Я Вас люблю й кажу це Вам просто, без усяких викликів та захватів. Ви занадто розумні, щоб вимагати від мене палких любовних освідчень, я ж занадто люблю й шаную Вас, що послуговуватися звичайно в світі вживаними банальностями. Стати Вашим чоловіком — для мене найбільше щастя, і тяжко буде від цієї думки відмовитися. Та коли доля інакше судила, коли я мав нещастя не подобатися Вам і коли те, що Ви мені повернули книжки, означає відмову, — то нема ради, мушу скоритися долі . . .”

Коли ж Піунова й її родичі довідались, що справа її праці в Харкові майже вже вирішена, то, щоб переїзд до Харкова не відпав, до Шевченка прийшов батько Піунової і повідомив поета, що донька прийняла освідчення Шевченка “за театральну сцену” і випозичив для неї деякі книжки. Це знову в душі Шевченка зродило деякі надії. А в тім часі на закінчення театральних вистав ішла драма “Паризькі жебраки” й роль Антуанети дуже добре виконала Піунова.

Під впливом цієї п'єси Шевченко кілька разів бачить Піунову у сні жебрачкою і вона Христа ради простягає руку. Втретє бачить цей самий сон 22 лютого 1858 р. “і все жебрачкою, записує він. Це вже не наслідок ролі

Антуанети, а чого — не збагну. Сьогодні уявилась вона мені брудна, погана (в попередніх снах — гарна Л.Б.), напівгола, а все ж в українській свитці, але не в білій, як досі, а в сірій, розірваній та задрипаній. З сльозами просила в мене милостині та вибачення за свою нечемність з приводу “Фавста” Губера” (одмовилась вивчити один монолог для виступу — Л.Б.)... І Шевченко закінчує у Щоденнику цей опис такими пророчими словами: “Чи не пророчать нам правдивого убожества оці нічні при-мари.”

А 23 лютого Шевченко записує до свого Щоденника: “Сон справдився. Вертаючись із пошти, я зайшов до Владімірова й почув, що моя люба Піунова, не дочекавшись листа з Харкова, підписала умову з тутешнім новим директором театру, з п. Мірцевим. Коли це правда, то в яке ж становище вона поставила мене й Михайла Семеновича (Щепкіна — Л.Б.) у відношенні до Щербини? В найприкріше!

Ось де воно — моральне убожество! А я боявся матеріального. Дружбі кінець — і чорти в воду. Хто зламав дане слово, для того присяга не існує.”

В такий некультурний спосіб виявила Піунова свою моральну істоту й зовсім розчарувала Шевченка. І як наслідок такого розчарування на другий день поет пише: “Я так багато перетерпів і пережив у своєму житті, що вже, здавалось би, пора звикнути до цих мерзот. Не можу. Випадково зустрів я Піунову; в мене не вистарчило духу їй уклонитись. А чи давно я бачив у ній майбутню дружину свою, янгола-хранителя свого, за якого готовий був покласти свою душу? Гидкий контраст! Чудовий лік від любови — несамостійність. У мене все як рукою зняло. Я легше простив би їй найзавзятіше кокетство, ніж оцю дрібну несамостійність, яка мене, а головне — мого старого славного друга — поставила в дуже ніякове становище. Погань пані Піунова! Від голови до п'ят погань!”

Так у гідний спосіб і вповні заслужено розпрощався Шевченко з цією невідповідною для поета особою. Після цього вже ніщо не в'язало Шевченка із Нижнім Новгородом і він чекав на дозвіл їхати до Петербургу. І незабаром такий дозвіл він одержав. А саме “на ім'я тутешньо-

го губернатора, записує Шевченко під 1. березня до Щоденника, прийшов від міністра внутрішніх справ папір про дозвіл жити мені в Петербурзі, але все ще під доглядом поліції." А 8 березня о 3-ій годині пополудні виїхав із Нижнього до Москви, щоб звідти потягом їхати до Петербургу, де його приятелі і друзі нетерпляче чекали. Отже, від 2 серпня 1857 року ще перебував поет під заборонаю московської влади. Неволья, як дамоклів меч, ще висіла над ним аж до 8 березня 1858 року, цебто нових 7 місяців і 6 днів, а всього 10 років, 11 місяців і 3 дні, майже одинадцять років неволі, без малого одна четвертина всього його життя. **Карався, але не каявся!** Служив Україні і своєму народові і там, у казематах, і творив. Заборонено було писати по-українськи, писав про Україну по-московськи, бо на цій "кацапській, черствій мові" було йому дозволено.

III.
В Н Е В О Л І

*Хлопчик грається з кіткою, а в глибині — Шевченко.
Новопетровське (сепія).*

ВИНА Й КАРА Т. ШЕВЧЕНКА.

I. Два погляди на це питання.

Перший, що спробував був в'яснити питання Шевченкової вини й кари, був визначний біограф поета, Олександр Кониський, у статті "Чотири кари". Цей дослідник Шевченкового життя вважає, що кара, присуджена Шевченкові, була **надзвичайно жорстока і беззаконна**. Розглядати її з погляду права й закону зовсім неможливо. Шеф III Відділу, гр. Орлов, ані одним словом не засновував свого присуду на будь-якім законі, ніби в російській державі жадного закону не існувало. Тоді як в Росії, на думку О. Кониського, організовано інститут жандармів на основі потреби доглядати, щоб у Росії панував закон.

Доклад гр. Орлова ґрунтовно знехтував російський закон, по якому ніхто, крім суду, не може одібрати в людини приналежних йому горожанських прав та й суд може одібрати тільки на підставі доказаного злочину, забороненого законом, доведеного перед судом доказами, кваліфікованого судом і припасованого до відповідного закону карного.

У Шевченка одібрано без суду права горожанина і наданий йому Академією Мистецтва титул художника, призначено йому кару, якої жадний закон не призначає.

На Шевченка, гадає О. Кониський, наложено **чотири кари**: 1. заслання без терміну, цебто на все життя; 2. заслання в солдати; 3. заборона писати і 4. заборона малювати.

Цю аналізу Шевченкової кари, яку перевів О. Кониський, М. Новицький піддав строгій критиці ("Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери", "Україна" 1925, кн. 1—2).

М. Новицький вважає, що міркування О. Кониського не мають під собою жадного ґрунту. А то з таких причин:

1) Політичну справу за часів Миколи I. Кониський прирівнює до права й закону кінця XIX століття.

2) Шевченка покарано не судом, а з височайшого (царського) наказу в адміністративному порядку.

3) Практика миколаївського режиму завжди вживала суворих заходів проти лібералізму. Заслання на далеку чужину та солдатчина — це за часів Миколи I. загальна міра, звичайний присуд для кожного політичного злочинця... Сибір, Кавказ, Киргизькі степи — це загальні місця для заслання. Сибірське, кавказьке й оренбурзьке військо — це осередок, де проходив "стаж" кожний "бунтар", що насмілювався руйнувати порядок і закон самодержавія Миколи I.

4) Микола I. був найпослідовніший консерватор-легітиміст, принциповий ворог революціонерів, — то не можна погодитись з думками Кониського, щодо Шевченкової "конфірмації".

5) Присуд Миколи I. не був особливо жорстокий на ті часи, а в порівнянні з карою петрашевців та поляків він видається навіть "гуманним".

6) Шевченкова вина, головним чином, стосується до зневаги величності царя та його дружини. Таке злочинство каралося тоді вельми суворо: щонайменше заслання на каторжні роботи а то і смерть.

Оці два погляди О. Кониського й М. Новицького на вину й кару Шевченка стоять майже на протилежних позиціях. Така їх незгідність впливає з того, що обидва критики задивляються на вину й засуд Шевченка з різних поглядів. Коли О. Кониський оцінює кару Шевченка з погляду закону й нормального правопорядку і правосуддя в державі, то М. Новицький — з погляду історичного і карної практики московського режиму часів Шевченка: не суд — а царський наказ; не карне право й карний судовий процес — а адміністративний порядок; не розбір справи по суті — а помста за образу величності; не об'єктивність закону — а адміністративна боротьба з "бунтарем" легітиміста монарха, ворога революціонерів. І коли з погляду О. Кониського такий суд виглядає безправієм, а така форма суду є звичайним беззаконством, то з погляду М. Новицького присуд Миколи I. не був особливо жорстокий на ті часи, а навіть гуманний. В такий

спосіб М. Новицький виправдує Миколу І. і гр. Орлова за їх покарання Шевченка.

На чий стороні правда? М. Новицький розглядає вину Шевченка з погляду історичного й адміністративної практики тієї доби. О. Кониський — з погляду законності, об'єктивності суду і вищої справедливості.

З такого самого становища задивляється на свою кару й сам Шевченко. “Тяжко, брате мій добрий, карати-ся й самому не знати за що. Отже, так і зо мною трапилося”, писав поет 20 травня 1847 року до М. Лазаревського. А ось слова Шевченка з листа до гр. А. Толстої з 22-го квітня 1856 р.: “Мені заборонено писати вірші, — я знаю за що й перенешу кару без нарікань. Але за що мені заборонено малювати? Свідчусь серцевідцем Богом — не знаю. Та й судді мої стільки ж знають, а кара страшна.” Подібних місць у Шевченка в листах і Щоденнику багато.

Отже, несправедливість, упередженість і перебільшення кари впливає з обвинувачень Шевченка і присуду гр. Орлова й царя Миколи І. Тому я скорше погоджусь із О. Кониським, що оцінював вину й кару Шевченка з погляду вищої справедливості й законності суду над людиною, ніж із міркуваннями М. Новицького, що виправдав суддів Шевченка з погляду історичного й інтересів того режиму московського.

II. Шевченкова вина й кара, визначена гр. Орловим.

Після слідства й допитів Шевченка у III. Відділі йому була визначена вина й кара.

Ось та **вина Шевченка**, яку йому виточив шеф III. жандармського Відділу, гр. Орлов: “Шевченко замість того, щоб вічно виявляти побожні почуття до осіб Августійшої (царської, ніби то потомків Октавіяна **Августа** римського цісаря, що правив Римською імперією на самім переломі християнської ери — Л.Б.) родини, що удостоїла його викупити із кріпацького стану, писав вірші українською (“малоросійською”) мовою, найобурливішого змісту. В них він виявляв плач про вигадане поневолення (“о мнимом порабощені”) і бідування України, то голосив про славу гетьманського правління й колишньої

вольниці козацької, то з неймовірним нахабством виливав наклепи і жовч на осіб цісарського дому, забуваючи в них своїх особистих добродіїв. Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого українського (“малоросійського”) письменника, а тому його вірші подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Україні (“Малоросії”) могли засіялись й опісля вкорінитись думки про вигадане щастя часів Гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість існування України, як окремої держави . . .”*)

І за цією виною Шевченка слідувала кара:

“Художника Шевченка за написання ганебних і в високій мірі нахабних віршів, як наділеного міцною статурою (“телосложенієм”), определити рядовим в Оренбурзькій окремій корпус із правом вислуги, доручивши начальству мати найстрогіший нагляд, щоб од нього в жадній мірі не могли виходити огидливі й пасквільні твори”**). До цієї кари цар Микола I. власною рукою додав: “Під найстрогіший нагляд із заборорою писати й малювати”***).

Але Шевченкові була прочитана тільки кара, а вина його йому не була відома.

Всі надруковані твори Шевченка були конфісковані

*) *Московський оригінал обвинувачення*: “Шевченко, вмѣсто того, чтобы вѣрно питать благоговѣйныя чувства к особам Августѣйшей фамилии, удостоившим выкупить его из крѣпостного состоянія, сочинял стихи на малоросійскомъ языкѣ, самаго возмутительнаго содержания. В них онъ выражалъ плачъ о минномъ порабощеніи и бѣдствіяхъ Украины, то возглашалъ о славі гетманскаго правленія и прежней вольницѣ казачества, то с невѣроятною дерзостію изливалъ клеветы и желалъ на особ Императорскаго дома, забывалъ в нихъ личныя своихъ благодѣтелей. Шевченко пріобрѣлъ между друзьями своимъ славу знаменитаго Малоросійскаго писателя, а потому стихи его вдвойнѣ вредны и опасны. С любимыми стихами в Малоросіи могли посягаться и впоследствии укрепиться мысли о минномъ блаженствѣ временъ гетманщины, о счастіи возвратить эти времена и о возможности Украины существовать в видѣ отдѣльнаго государства.”

**) *Московський оригінал кари*: “Художника Шевченку за сочиненіе возмутительныхъ и в высшей степени дерзкихъ стихотвореній, какъ одареннаго крѣпкимъ тѣлосложеніемъ, опредѣлить рядовымъ в Оренбургскій отдѣльный корпусъ с правомъ выслуги, поручивъ начальству имѣть строжайшее наблюденіе, дабы отъ него ни подъ какимъ видомъ не могло выходить возмутительныхъ и пасквильныхъ сочиненій.”

***) *Додаток царя Миколи I.*: “Подъ строжайшій надзоръ с запрещеніемъ писать и рисовать.”

й заборонене їх нове друкування. І для здійснення цієї над поетом кари він був висланий до Оренбургу, звідти до Орської фортеці над ріку Урал, а через три роки аж до Новопетровської фортеці у киргизькі степи в Азію.

І кого ж туди повезли? Злодія? Душогубця? Чи так якогось бунтаря безцільного? Ні, — ні того, ні другого, ні третього, а генія української нації, борця за свободу свого народу, за українську незалежну державу. Ось що писав один із найрозумніших сучасників Шевченка, один із основників Кирило-Методіївського Братства, — Василь Білозерський в листі від 1 травня, 1846 р. до М. Гулака:

“Я, писав він, мимоволі приємно призадумався над тим, яку геніяльну людину ми маємо в Тарасі Григоровичу, бо тільки геній за допомогою одного глибокого почуття, здібний вгадувати потреби народу і навіть цілого століття, — до чого не приведе ніяка наука, ні знання, без вогню поетичного і разом релігійного.”

І от таку людину московська душа вирвала з живого тіла українського народу й запроторила на “каторгу”. І там в отій “каторзі”, як назвав сам Шевченко в посланні до Козачковського (вірш 1847 р.) свою кару, й почалось страшне бідкування й фізичне животіння та глибоке душевне терпіння і страждання.

Ось свідоцтва самого поета: “Я (став) жебрак у повнім розумінні цього слова, і не тільки матеріально — душею, серцем жебрак. От що зробила з мене проклята неволя — трохи-трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого. А як би ти побачив, між яким людом верчуся я оці десять літ. Та не дай, Господи, щоб і приснилися тобі коли-небудь такі недолюди...” (Лист до С. Артемовського від 30 червня 1856 р.). “Із мене, тепер п’ятидесятилітнього старця, тягнуть жили по вісім годин на добу.” (Лист до О. Плещеева 6 квітня 1856 р.). “О, рятуйте мене, або ще один рік — і я загинув!” (лист до гр. А. Толстої 22 квітня 1856 р.). “Ні з ким слово промовить і нема чого прочитати — нудьга!” (лист до О. Бодяньського 3 січня 1850 р.). “Десять літ! Друже мій єдиний — вимовить страшно, а витерпів! І за що витерпів?” (лист до Я. Кухаренка 22 квітня 1857 р.).

Оцей розпачливий крик з миколаївської казарми сам за себе свідчить про ту безодню жахливого становища, до якої попав геніяльний поет і борець за правду.

III. Духовний стан Шевченка.

А був час на початку неволі, коли Шевченко прийняв цю кару ніби спокійно. Ні разу з його грудей не вирвався крик протесту. Він скорше турбувався за других “своїх соузників” і потішав їх, щоб вони не журились, а за себе не думав. Іронічно прийняв він факт семиденного спішно-го переїзду з Петербургу до Оренбургу. Іронічно нотує він на початках заслання свої солдатські гаразди: “Живу я, можно сказать, жизнью публичною, сірич в казармах, муштруюсь щодня, хожу в караул... — одно слово, солдат та ще який солдат — впрост пугало вороняче!” (Лист до А. Козачковського від 16 липня 1852 р.). Отже, на початках свого поневолення, поет кріпився, збував тяжке свое бідування іронією і клинами над собою.

Але, коли казарма і муштра допекли до живого, коли жовнірська незносіма і жорстока дійсність та недуги вхопили його в свої лабети, тоді поет побачив глибоку безодню свого духового занепадання і його душу охопила тривога й нестерпна нудьга: “Нудьга така, що вона незабаром мене вжене в домовину”, (лист до О. Бодяньського від 3 січня 1850 р.) — і він уже не витримував...

Ох, друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячі хати,
Ще прийдуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть,
І спінять ніч... Часі літамі
У вічне море потечуть,
І тяжко-тяжкими сльозами
Нерід постелю омочу...
Перелічу і дні, і літа:
Кого я? де? коли любів?

Кому́ якé добрó зробів?...
Благáю Бóга, щóб світа́ло:
Мов во́лі, со́нця, світу жду...
Цвіркун замóвкне, «зóрю» б'ють —
Благáю Бóга, щóб смерка́ло!
Бо на посмішище веду́ть
Старóго дурня навча́ти,
Щоб знав, як во́лю шанувáти...

Цей уривок із посланія до А. Козачковського 1847 р. свідчить, як глибоко переживав поет своє пониження, свою неволю і свою кару. І перед нами розкривається **вся глибинність витонченої шляхетної душі поета**. Ми не бачимо найменшого зверхнього відруху, скерованого проти фізичних мук людини. Усе страждання її проходить у сфері найвищих проявів психічних, скерованих до найвищої моральної цілі — перегляду свого поступовання супроти других: “кого я? де? коли любив? Кому яке добро зробив?...”

І в цім стражданні своїм вбачає Шевченко оту якусь вищу справедливість заслуженої кари: “**щоб знав як волю шанувати**”. Не фізичне терпіння його турбує, ні! Поет збагнув, що він не оцінив на волі належно отих вищих цілей людини, не пошанував їх. А найвищою цінністю людини є її **свобода**, як вищий дар Божий. І втрата тієї свободи, не пошанування її — рівне втраті образу Божого, оцього дару вищої сили.

І в тім же вірші починає Шевченко роздумувати над питанням: **за що він так карається?** Що він зробив такого у своїм житті недоброго, що привело до втрати ним свободи? Чи він цурався свого народу? Не любив отих найменших братів своїх? Жив не по правді? Ні. Любив і жив найвищим духовим життям. За що ж така кара? І коли поет не відчув неправди за собою, а проте певно Бог за щось його карає... Бо ж

Не малоду́шіє в нево́лі
Вночі сльóзи то́чить,
А гріхі мої великі
Вілитися хочуть ..
Не віллються, не покінуть
Душу катува́ти...

І поет починає перевірювати своє життя і свої чини,
і приходять до висновку, що він нікому в світі не зробив
жодного добра...

Ненáче по́ лісу ходів.
А мáлась во́ля, мáлась сіла!
Та сілу по́зички зносіли,
А воля в го́стях упилáсь
Та у кошáри (себто в казарми — Л.Б.)
заблудíла...

Так ніби в зло обернув поет свою волю, нікому не вчинивши добра ніякого і тепер із своїх гріхів перед другом,
А. Козачковським,

Як перед Бо́гом сповідаюсь:
За правду на́ світі караюсь
І не клену́ дóлі,
Тільки Го́спода благáю:
Не дай, Бо́же, в чужім кра́ю
Згінути в невóлі...

В такій глибокій сповіді перебирає Шевченко “і дні,
і літа” й доходить аж до своїх дитячих літ...

Давно́ те діялось! Ще в шко́лі
Та́кі в учітеля-дяка́,
Гарне́нько вкра́ду п'ятака́
(Бо я бу́ло тро́хи не го́ле, —
Таке́ убо́ге), та й куплю́
Папе́ру а́ркуш, і зроблю́
Мале́ньку кни́жечку...

І виливаючи перед А. Козачковським у цім посланні
до нього свої гріхи, що привели до такої кари, згадуючи
і цю “маленьку книжечку” і вірші, що до неї вписував,
вспівував у бур'яні та плакав, Шевченко сподівається,
що, може, лихо це він переплаче і воно мине: поет по-
вернеться на волю і ще “води Дніпрової” нап'ється і друга
відвідає...

І, мо́же в ти́хій тво́їй ха́ті
Я бу́ду зно́ву сповіда́ти
Сво́ї гріхі́, і як мені

Доводилось на чужині
В неволі в каторзі каратись.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка
Та за вірші оті прокляті.

Чому за вірші? Чому він ці останні зв'язує із тим п'я-
таком грішним? А ось чому. Зробивши "маленьку кни-
жечку", яку купив за вкраденого п'ятака, Шевченко до
тієї книжечки списував твори Сковороди, колядку "Три
царіє з дарáми" й інші вірші.

Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив
Виспівую собі та плачу...

Отже, вже в дитинстві поет захоплювався віршами і в бу-
р'яні ховався з ними.

І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись.
Мерéжать книжечкі, співати
І плакати у бур'яні, —
І тяжко плакати...

Оця повна аналогія: в дитинстві підневільний сирота
з віршами ховався, і тепер у неволі прийшлося поетові
так само по бур'янах ховатись, віршувати і плакати...
Оця однаковість становища, однаковість долі поета...
Гріх за вкраденого п'ятака для віршування в дитинстві
відгукнувся в неволі тією самою творчістю, але як уже
карою за гріховний чин колишній... І поет настирливо
удруге прив'язує свою кару до того п'ятака, як причину:

.....І не знаю,
За що мене Госпóдь карає...
У школі мучилось, росло,
У школі дурня й поховáють;
А все за того п'ятака,
Мабуть, Госпóдь мене карає...

І поет радить Козачковському, щоб він навчав дітей своїх:

Навчáй їх, щоб не вчійлись
Змáлку віршувáти...

IV. Примиренність духа.

Але, не дивлячись на те, що мистецька творчість Шевченка ніби то спричинилась до такої тяжкої кари, Тарас готовий був на початку і з тим примиритись: "Що маємо робити! пише він із Орської фортеці А. Лизогубові 22. X. 1847 р.: — треба хилитися, куди нагинає доля. Ще слава Богу, що мені якось удалося закріпити серце так... що муштруюся собі та й годі..." Та тяжко було витерпіть: "читать хоч би на сміх одна буква й тії нема... Брожу понад Уралом та... **ні, не плачу, а щось ще поганше діється зо мною...**"

І поет знову бере себе в руки й іронією та примиренністю гамує свою душу: "Ви напевно розсміялись би, пише поет 24. X. 1847 р. кв. В. Репніній, якби побачили тепер мене. Уявіть собі сáмого нехарাপутного гарнізонного солдата, розтріпаного, небритого, з дивовижними вусами, — і це буду я. Смішно, а сльози котяться... **Але що робити? так угодно Богові... Видно, я мало ще терпів у моім житті.** І правда, що попередні мої страждання в порівнянні з теперішніми були дитячі сльози. Гірко, нестерпно гірко!..." І далі Шевченко додає характеристику для його душі в таких обставинах вислів: "І я все таки **вважаю себе щасливим** у порівнянні з Кулішем і Костомаровим. У першого дружина прекрасна, молода, а в другого — бідна, добра старенька мати. Й на них упала така сама доля, що й на мене. І я не знаю, за який злочин і вони так тяжко заплатили!..."

У найтяжчі хвилини свого горя поет знаходить ще таке глибоке співчуття до других своїх співучасників. Але й така терпеливість і така примиренність із дійсністю не вистарчає йому й душа його вибухає глибоким зітханням, як оце 11 грудня в листі до А. Лизогуба: "Ви питаєте, чи покину я малювать? Рад я його покинуть, так не можна: **Я страшно мучуся, бо мені заборонено писать і малювать... А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі!...**"

А М. Лазаревському 20 грудня Шевченко пише: "З Новим Годом будьте здорові, любній і щирій мій земляче! Де Вас Бог носить?... Нехай де хоче носить, та тільки шляхи таланом стеле **та не любить Вас, бо сказано: ко-го любить, того і карає...** Тяжко, брате мій добрий, ка-

ратися й самому не знати за що. Отже, так зо мною трапилося. **Спершу я сміливо заглянув лихові в очі** і думав, що то була сила волі над собою. Аж ні, то була гордість сліпая. Я не розглядив дна тієї безодні, в котру впав. А тепер, як розглядив, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітру. Не по християнськи, брате мій, знаю, а що ж діяти? Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опріче нудьги, що в серце впилося, мов люта гадина, опріче всіх лих, що душу катують, — Бог покарав мене ще й тілесним недугом” (спочатку ревматизм, потім цинга — Л.Б.). “І я тепер, мов Іов на гнощі, тільки мене ніхто не провідає... Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія, хоч коли небудь побачити свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті...”

“Якби все те розказувать, що я терплю тепер **по любові й милості милосердного Бога**, то й за тиждень не розказав би.”

Отже, любов милосердного Бога і кара, як наслідок тієї любови. То хай Бог краще не любить, коли має так тяжко карати! І поет свідомий, що така розпука — не по християнськи виступає з його серця. Але ота безодня терпінь, в яку попав, доводить його християнську душу до викрику іронії й до розладу з Богом.

І знову чуємо його християнське примирення: “Що маємо робить, коли того Бог хоче. Давид добре сказав: Хто висловить відчуті сили Господні і хто восхвалить Його? Звичайне, не можна і без того, щоб інколи і сльозам не дати волі, **бо хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє**. Цур йому такому: **будемо плакати й радіти, і за все те хвалить милосердного Бога**” (лист до Лизогуба 1. лютого 1848 р.).

І як наслідок такої боротьби із самим собою, отих контрастових переходів його душі від радості до горя й навпаки, Шевченко відчував, що він тупіє душею і втрачає найшляхетнішу суть свого ества — почуття краси. І таке душевне огрубіння приводило його в розпач. І ми читаємо в листі від 25. лютого 1848 р. до кн. В. Репніної такі його глибокі й розпачливі думки: “Лякає мене моя теперішня недуга **скорбут**. А в степу, говорять, вона

страшенно лютує. Та замінім смуток на надію й молитву. Дивно! Раніше я дивився на природу живу і мертву, як на найдовершенішу картину. А тепер, ніби очі відмінились: ні ліній, ні барв, нічого не бачу. Невже це почуття прекрасного вже втрачено на віки? А я ним так дорожив! Так лелівав його! Ні, я, мабуть, **тяжко згрішив перед Богом**, коли так страшно караюсь!”

І це терпіння, і ця кара Божа за гріхи великі товаришила Шевченкові й на Аральськiм морі, куди з експедицією Бутакова йшов і він. І там поет, ніби на хвилевій свободі, себто на “незамкнутій тюрмі”, на острові Кос-Аралі він 1849 р. знову повертається до цього самого питання, що мучило його в Орській фортеці:

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України.
За грішніі, мабу́ть, діла
Караюсь я в оцій пустіні
Сердїтим Бóгом. Не мені
Про тебе знать, за що караюсь;
Та й знать не хочеться мені! . . .
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселїі случаї
І невеселїі ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колїсь.

V. Шевченкова резигнація.

Поет не хоче навіть шукати причини його кари. Він резигнує з неї у вищiм сенсі і не нарікає на людей, що без вини загнали його в неволю, — ні! Він відчуває вищу причину, у світлі тієї Божої справедливості, у світлі тієї найвищої правди, яку він порушив колись, чи то за того п'ятака, що вкрав маленьким у дяка й навчився вірші віршувати, які й загнали його в неволю, чи ще за якісь більші переступи проти тієї високої правди. Він резигнує з того, щоб знати ту причину, і шукає для своєї змученої душі вихід, щоб її страждання заспокоїти.

Коли б хоч дозволили йому малювати, і він відродився б духом. Тільки мистецька творчість урятувала б його душу від страждання. Але на всі настирливі прохання того дозволу йому не дають, і він тяжко мучиться й шукає, щоб заспокоїти свою душу в собі самім, бо жить тяжко у вічній розпуці. І хвиливо знаходить. Ось що він пише 14 листопада 1849 р. з Оренбургу, як повернувся з Аральського Моря, кн. В. Репніній:

“Я дуже часто в моїй самотині згадував Яготин (див. про це т. II, ст. 57—76, статтю “Безталанний”) і наші лагідні й тихі розмови. Не багато минуло часу, а як багато відминилось, по крайній мірі зо мною. Ви б уже не пізнали в мені колишнього гупо піднесенного поета. Ні, я тепер став занадто розсудливий. Уявіть собі! На протязі майже трьох літ — ні одної ідеї, ні одного помислу надхненного — проза і проза, або ліпше сказати — степ і степ! Так, Варваро Миколаівно, я сам дивуюсь моїй переміні. У мені тепер майже нема ні печалі, ні радості. **За те є мир душевний**, моральний спокій аж до риб'ячого холонокрів'я. Майбутнє для мене ніби не існує. Невже постійні нещастя можуть так печально переродити людину? Так, це правда. Я тепер повний виворіт бувшого Шевченка. І дякую Бога.”

Але це не була резигнація з відчаю, як підсвідомий відрух зневіреної людини. Хоч до того вже доходило тоді, коли Шевченкові вдруге підтвердили заборону писати й малювати. На Новий 1850 рік 1 січня пише Шевченко листа до кн. В. Репніної:

“Під Новий Рік мені об'явили, що наступною весною я повинен буду знову відправитись на Аральське море. Певно мені вже звідти не вернуться. За мій минулий похід мені відкинули представлення “на височайше” помилування і підтвердили заборону писати й малювати! Ось як я зустрічаю Новий Рік! Правда, весело?” І в такій ворожій атмосфері і своїй відчуженості поет шукає заспокоєння і знаходить тільки у Святім Письмі.

“Я тепер як той, що падає в безодню, готовий схопитись за все. Жахлива безнадійність! Така жахлива, що **одна тільки християнська філософія може боротись із нею**”. І Шевченко просить її прислати йому “Про наслі-

дування Христа” **Томи Кемпійського**. І далі пише: “Єдина втіха моя тепер, — це Євангеліє. Я читаю його безнастанно щодня і щогодини. Раніше колись думав я аналізувати серце матері на основі життя святої Марії, непорочної Матері Христа, — але тепер і це мені порахують за злочин. Як сумно я стою серед людей! **Матеріальні потреби — ніщо в порівнянні з потребами душі**. А я тепер кинений у жертву тій і другій!”

Але роз’їдає рани його душі його самотність і закінутість на чужині. В листі від 1 липня 1852 р. до С. Артемовського вже з Новопетровська згадує Шевченко всіх своїх знайомих у Петербурзі, що забули за нього і живуть у себе вдома щасливо. “Тільки я один, як відколена тріска, ношусь без путя-дороги по хвилях життєвого моря! І справді, згадує поет, де мене не носило впродовж оцих бідних п’яти років? Киргизький степ із кінця в кінець увесь ізходив, Аральське море вздовж і поперек все проплавав, і тепер сижу в Новопетровській фортеці та очікую, що далі буде... Так, **людина в нещасті живе в самім собі**, як кажуть розумні люди, себто **роздумує**. А до чого веде роздумування? Запитати б цих розумних людей. До того, що руйнує надію, цю прегарну всесвітню обманницю! Признаюсь, я довго надіявся, але потім і рукою махнув. Та й справді, **мені щастя не личить**. Родився, виріс у неволі, та й умру, здається, солдатом. Який небудь, але щоб скоріше був кінець, а то, справді, **надоїло чорт зна як жити**.”

В цих словах ми відчуваємо повну байдужність до життя і навіть резигнацію з нього в наслідок страшної безнадійности. Тільки одна смерть звільнила б поета від такого страждання. І в листі до А. Лизогуба від 16 липня 1852 р. про це і пише Шевченко:

“Не пишу Вам нічого про самого себе, бо нема доброго матеріалу для розповіді, а описувати мою погану долю нудно і гріх, на мою думку. Це все одно, що наркати на Бога. Нехай собі тягнеться моє невеселе життя, як мені Бог послав. Одне, чого б я просив у Бога, як найбільшого добра, — це те, щоб хоч перед смертю поглянути один раз на вас, добрих друзів моїх, на Дніпро, на Київ, на Україну... і тоді, як християнин, умер

би я спокійно. Тепер не неволя душить мене в цій пустині, а самотність, ось мій найлютіший ворог! В цій широкій пустині мені тісно, а я один... До цього часу не маю я дозволу малювати, шостий рік уже, — жахливо!...”

Тільки згадка про рідний край навіює йому на душу радість і спокій: “Живу, мовляв, одними споминами. Та хто ними не живе? Чи пригадуєте нашу з Вами прогульку в Андруші і за Дніпро в Манастирище на гору? Пригадайте той чудовий вечір, ту широку панораму і посередині її довге, широке фіялове пасмо, а за фіяловим пасмом блищить як із золота кований Переяславський собор. Яка чудова врочиста тиша. Пригадуєте? Ми довго не могли й слова промовити, аж поки, нарешті, біла ледве помітна цяточка не заспівала:

“Та яром, яром за товáром...”

Чудовий вечір! Чудовий край і пісні дивні! Багато добрих споминів заховав я про старий Переяслав і про тебе, мій щирий друже! (Лист до А. Козачковського 16 липня 1852 р.).

Ось що вливає життя у зболілу душу Шевченка, — згадки про Україну і про любих у ній його друзів. Але це тільки одні хвилини. Понуре життя в казармах повертає його душу до тяжкої дійсності. І серце поета, замість співати, починає плакати:

“Лучше б усього мовчати, коли нема чого доброго сказати. Та-ба! Людині необхідно висповідати своє горе. А моє горе велике! І кому, як не тобі я його висповідую? Шостий рік, як я — невільник і шостий рік як не пишу нікому ні слова. Та полправді й писати нікому. В добрі та щасті, бувало, на собаку кинеш, а влучиш друга або великого приятеля... Покійний Данте говорить, що в нашій житті немає більшого горя, як у нещасті згадувати про минуле щастя. Покійний Флорентієць сказав правду. Я це тепер на собі відчуваю кожного дня. Хоч теж правду сказати, в моїй минувшині не багато було радостей. Але все таки було трохи похоже на свободу. А одна тінь свободи людину підносить. Перше, бувало, хоч глянеш на радості людей, а тепер і чужого щастя не бачиш. Кругом горе, пустиня, а в пустині казарми, а в ка-

Дівчина-киризка.
Новопетровське (Сепія).

зармах — солдати, а солдатам яка радість до лиця! І в такій атмосфері, друже мій, я тепер нидію. І чи довго ще продовжиться цей тяжкий іспит!

Не жаль би було, коли б терпів та знав за що? **А то, ей-Богу, не знаю.** Наприклад, мені заборонено малювати, а я протягом всього життя мого ані одної лінії не провів негожої. А не давати людині працювати у тім мистецтві, для якого вона присвятила все своє життя, — це жахлива кара!...” (Лист до О. Бодяньського від 15 листопада 1852).

З цього листа й попередніх ми бачимо, що Шевченко не почуває себе аж так винним, щоб міг заслужити таку страшну кару. Людина, що змагалась за добро свого народу, що ціле життя своє присвятила високій ідеї служити своєму народові і в думці не може погодити таку високу службу за правду і свободу народу й людини, що є заповіджена словом Божим і самим Богом, із тим, щоб за неї так тяжко каратись. Особливо йому була незрозуміла кара — заборона малювати, служити чистому і високому мистецтву, якому він присвятив ціле своє життя і яким він ні до жадного каригідного вчинку не спричинився. І в цім Шевченко вбачав найбільшу несправедливість людську. І оця незгідність закону людського із Законом Божим найбільше його боліла. В такім конфлікті найвищого принципу отієї правди і свободи, що так підносить людину, із людськими кайданами, — оця глибока кривда, яку поет переносить на собі, зродила той душевний стан, у яким увесь час перебуває Шевченко. І в цім своїм пониженні поет звертається до віри і переносить себе у сферу того, що є вище від земних понять. Цю саме ідею ми бачимо в його листі до Козачковського від 30 червня 1853 р., що переніс велике горе, смерть своєї доньки.

“Сумний мій, плачевний мій друже!

Чим, скажи, я порадую твоє горесне серце? Нічим. На подібні сльози ми, люди, не маємо сушила. Дружнє співчуття ослаблює наші напівгоресті, але велике горе, як твоє тепер, може ослабити тільки наш спільний Помішник і Серцевідець! Молися, коли можеш молитись, і молючись віруй розумно, глибоко віруй у замогильне краще

життя. Сни твої, які ти бачив у найкритичніші години твого життя, показують нам щось вище за наші земні поняття. Віруй і віра спасе тебе.”

І от, в оцім світлі глибокої віри наступає в Шевченка й ота глибока примиренність його духа із жорстокою дійсністю. І в такім світлі душа його готова навіть визнати вину свою, що ховається в його попередніх творах.

VI. Надія на визволення.

Р. 1855 в травні місяці М. Осипов повідомив Шевченка в імені Віцепрезидента Мистецької Академії, в якій учився Тарас, графа Ф. Толстого, що він поробив усі старання, щоб полегчити долю Шевченка. Річ у тім, що 1855 року помер цар Микола I. і його заступив син його Олександр II, вихованець В. Жуковського, якому поет наш був свого часу присвятив свою поему “Катерина”. Звичайно, коли наступає новий цар, то всі чи частина засуджених політичних очікує у формі помилування т. зв. “амнестію”. На цю амнестію надіялись і друзі Шевченка, що хотіли його якоюсь дорогою визволити. І Ф. Толстой, використовуючи свої зв'язки, поробив у цім напрямі кроки.

І в квітні місяці Т. Шевченко одержує анонімного листа без підпису (видно боялась підписатись) листа, писаного ще 20 лютого т. р., від дружини гр. Ф. Толстого, Анастасії Толстої, яка в цім листі потішає Шевченка і “просить його прийняти в душу радісну гостю — надію... і вірити в краще майбутнє...” Крім того, вона ще призналась Шевченкові: “Лист ваш, писаний до гр. Федора П. (Толстого — Л.Б.), в якому ваше каяття у блудах молодости, каже вона, так сильно висловлене, що воно розчулило мене до глибини душі, і відтоді ви мені вже не чужий.” І справді А. Толстая в долі Шевченка прийняла найближчу участь і робила скрізь, де тільки могла, старання про його визволення, а найбільше впливала на свого мужа.

І цей лист Шевченко одержав на самий Великдень. Свій анонімний кореспондентці поет відписує, що на

страшнім тижні чекав він царського маніфеста про звільнення політичних із неволі, але в першій одержаній на перший день Великодня спискові Шевченка не було. “Я не був представлений, пише поет до неї у цім листі, до цієї височайшої милости . . . , я скреслений із реестру мучеників . . . я забутий. Гірко, та й як ще гірко одержати таку вістку і в такий великий день. Це справжній насміх караючої мене долі! Не приведи, Господи, нікому так зустріти цей радісний, врочистий день, як його зустрів я . . . Я був близький до відчаю, так приголомшила мене ця безнадійна вістка”. А на другий день одержав Шевченко листа від графині А. Толстої. І вона ошчасливила його вище згаданою вісткою: **надіятись**. Він готовий був забути дев’ять літ свого тяжкого заслання. І він признається до своєї вини. “Але й кара моя безконечна”.

“Мені заборонено писати вірші, я знаю за що й **переношу** кару без **варікання**. Але за що мені заборонено малювати? Свідчу серцевідцем Богом — не знаю. Та й судді мої знають стільки ж. А кара страшна! Все мое життя було присвячене божеству мистецтву. І що ж? Не говорю про матеріяльні тортурні, про бідування, що холоде серце. Але які тортурні моральні. О, не приведи, Господи, нікому на світі витерпіти їх . . .”

І цей анонімний лист гр. А. Толстої, можна сказати певно, відродив змучену душу Шевченка. І в листі до М. Осипова від 20 травня 1856 р. згадує Шевченко і про лист від невідомої йому особи: “Дунав навіть . . . (простіть мені), що ви, навіть ви мене покинули на моїм терновім шляху. Але, о, радість невимовна! На другий день Великодня, себто 16. квітня я отримую рекомендованого листа від невідомої мені особи. Пошли їй, Господи, всі блага й радості в житті! Із листа я довідався про Вашу переміну і, о, радосте всім радостям, довідався я, що я не забутий, не оставлений на волю караючої мене долі . . . З милости його (цього листа — Л.Б.) і в мене було свято, як і в людей. Ні, більше ні в кого такого світлого, прегарного свята не було, як у мене. Такі свята даються тільки за довгу і тяжку покуту . . . Я виучив його (на пам’ять) до останньої літери, а все таки не довідався, хто вона, ця милостива й чоловіколюбна душа! Та й для чого до-

відуватись? Будем молитись Богу, що ще існують такі душі між себелюбними людьми. Відтак, від руйнуючої душу печалі перейшов я несподівано до усміхненої радості, і свято провів у кругу вас (у згадках — Л.Б.), мої благородні друзі, як у колі рідної серцю милої родини.”

В цих останніх словах Шевченка відчуваємо повну протилежність настрою, який був перед тим. Так може тішитись або дитина, або безконечно благородна і добра душа, що може забути на час усе горе, що добивало її.

Під впливом тих надій на скоре визволення і радості, що з тих надій повстала, Шевченко звіряється М. Осипову в одній найглибшій таємниці свого життя, проведеного на засланні, яка (ця таємниця) підсумовує те життя і розкриває всю суть його вини і його кари, що закінчується в перспективі його майбутнього визволення. Це відчув Шевченко в радіснім листі йому незнайомої кореспондентки і розкрив своє таке повне духове відродження у прегарній картині однієї легенди про великого грішника. Ось та картина:

“Ви пишете мені, щоб я написав вам про своє життя-буття. Ось вам один епізод і, завважте, найсвітліший. В 1850 році, коли мене переводили з Орської фортеці до Новонетровської, це було в жовтні місяці, в Гур’еві городку я підняв на улиці свіжу вербову палицю і привіз її в (Новонетровську) фортецю і на гарнізоннім (солдатським — Л.Б.) городі встромив її в землю та й забув про неї. Весною вже городник нагадав мені, сказавши, що моя палиця росте. Вона, справді, прийалась. Я давай її поливати, а вона — росте. І тепер вона буде груба вершків шість (8 з лишнім інчів — Л.Б.), у розрізі і принаймні 21 фут угору, молода й розкішна. Правда, я на неї багато води виляв. За те тепер у вільні хвилини і з дозволу фельдфебеля (капраля) розкушую собі в її густій тині. В цім літі я думаю її намалювати, розуміється, таємно. Вона вже така груба й висока, що під олівцем Калама (швайцарський маляр — Л.Б.) міг би з неї вийти прегарний етюд. Ось вам один-єдиний відрадний епізод із мого монотонного безрадісного життя.”

“Верба моя, продовжує Шевченко, часто нагадує ме-

ні легенду про розбійника, що покався. В густім темнім лісі спасався праведний відлюдок, і в тім самім непрохіднім лісі лютував жадний крові розбійник. Одного разу приходить він із своєю величезною дубиною (булавою — Л.Б.), кованою залізом до цього пустельника і просить, щоб він його висповідав, в противнім разі він його вб'є. Нема виходу, смерть не свій брат, праведник злякався і почав із Божою поміччю сповідати лютого злочинця. Але гріхи його були такі великі й жахливі, що він не міг у тій хвилі накласти на нього покути і попросив у грішника три дні на роздумування й молитву. Розбійник відійшов у ліс і через три дні повернувся.

— Ну, що, каже, старче Божий, чи придумав ти щось добре?

— Придумав, — відповів праведник.

І вивів його з лісу в поле на високу гору, вбив, як кіл, страшну дубину в землю і звелів грішникові носити ротом воду із глибокого яру й поливати свою страшну палицю і тоді каже:

— Відпустяться тобі гріхи твої тоді, коли із цієї смертоносної зброї виросте дерево і принесе овочі.

Сказавши це, праведник відійшов до своєї келії спатись, а грішник взявся за працю.

Минуло багато літ. Праведник забув уже про свого духовного сина. Але, одного разу вийшов він одної гарної днини з лісу на прохід. Роздумуючи іде він полем і підходить до гори. Раптом почув він надзвичайно приємний запах, подібний до запаху груші. Праведник спокувся цим запахом і пішов шукати овочеве дерево. Довго ходив він навколо гори, а запах ставав все сильніший і сильніший. Пустельник піднявся на гору і що ж він здивований побачив? Чудове грушеве дерево, вкрите спілими грушами, а під деревом у тіні відпочиває старець з довгою аж до п'ят бородою, як у св. Онуфрія. Схимник пізнав у старцеві свого духовного сина і смиренно підійшов до нього, щоб той поблагословив, бо він уже був більший праведник, як сам пустельник."

І Шевченко, навівши цю легенду, закінчує її такими словами: "Верба моя так само виросла й покриває мене у спеку своєю густою тінню, але відпущення гріхів моїх

як нема — так нема! Але той був розбійник, а я, о, моя доле, письменник!”

Оця відома українська народня легенда про великого грішника, що так пригадалась Шевченкові для порівняння з тією вербою, яку він випадково приніс із Гур'єва до Новопетровська й яку він виростив на городі у Новопетровській фортеці, підсумувала усе поетове життя й усі його терпіння, вину й кару на протязі цих останніх десяти літ. В цім глибокім порівнянні Шевченко відчув свою долю і свою приреченість. Легенда у вищій абсолютнім сенсі вияснила йому і його вину, і його кару. Ми вже знаємо, як настирливо поет наш шукав причини, за що він так тяжко карається. Не в людях ховається причина його вини. Ті, що його карали, були лиш засобом, технічною зброєю вищого судді, катом долі. Сама ж причина кари ховається у вищій призначенні його, у тім його післанництві як письменника, яке він виконав мабуть зле. Людина, що долею призначена на якусь високу місію, повинна ту місію вже від самого початку її заслужити перед Богом, що призначив його на те діло.

І ми вже знаємо, як настирливо шукав Шевченко своєї вини. Він прийшов до певного переконання, що його покарав Бог за якусь провину. І він перейшов у думках під час безсонних ночей своїх ціле своє життя: де, кому і яке добро зробив, що він зробив злого в дитинстві? І прийшов до висновку, що нікому він не зробив жадного добра, а в дитинстві він допустився навіть злочину, щоб списувати вірні до зшитку, він на той зшиток (маленьку книжечку) украв п'ятака, і **вчився віршувати**. І ввесь корін зла у тім віршуванні, яке розпочав за допомогою вкраденого п'ятака. Зла іскра творчого мистецького чуття, що тільки жевріла, розгорілась у полум'я мистецької творчості і його спалила. Хоч як високі були його пориви на добро свого народу, але макове зерно зла, що несвідомо спонукало до творчого чину, розрослося і наповнило своїм змістом усю мистецьку його чинність і спричинилось до всіх тих наслідків у житті за останні десять літ. А ми вже знаємо із попередніх його творів, зокрема з містерії “Великий Льох” (див. т. II.), що й невідомий переступ немовляти тягне за собою тяжку кару, навіть і смерть. І Шевченко прирівняв себе і свою долю

до долі того великого грішника, до долі того розбійника, що покутував свій гріх, вирощуючи із сухого пати́ка овочеве дерево. І дерево розбійника було тим зверхнім знаком, що всі його великі злочини були Богом прощені і він став великим праведником.

І Шевченко з пати́ка вербового, тяжко поливаючи, виростив велику і гарну вербу, “але відпущення гріхів моїх, константує він, як нема — так нема.” Чому? Чи може бути більший злочинець у світі, як той, що вбивав людей, як розбійник? А Шевченкові здавалось, що, може письменник — найбільший злочинець, якому прощення гріхів нема. І до тих злочинців належить і він. Допомогла йому такий підсумок зробити байка Крилова “Сочинитель и разбойник”, в якій автор змальовує злочини обох і кару — спалення їх на вогні у пеклі. І в цій байці змальовується безмірно тяжча кара в пеклі письменника, як розбійника

Вікі пропліли, а вогонь все не згасає,
Вже під розбійником давно костёр погас.
Під письменником він зліший із часу на час.
Не бачучи полёгчення,
Письмённый врётірэшт почав крича́ть у му́ках,
Що справедливости в богів немає зовсім . . .

На це одержує він відповідь із неба:

І ти з розбійником себе рівняєш?
Його вина́ — ніщо́ перед твоєю . . .
Терпій ж! Катю́зі й міра ка́ри по заслу́зі!

Хоч Шевченко в цій легенді й не знайшов повного заспокоєння своєї душі, але він для себе вияснив оту глибоку внутрішню правду і сенс страждання, терпіння й покути. Колись він у таке становище поставив грішницю Найми́чку в поезії цієї самої назви і наклав на неї покуту за гріх її на ціле її життя. Тільки вмираючи вона відкрилась у сповіді синові й попросила в нього, щоб простив її, бо вона ціле життя каралась. Такий самий стан покути на засланні поет усвідомив для себе. Йї останню сповідь і відродження душі своєї він розкрив, як раніше розкривав перед Козачковським, В. Ренніною, О.

Бодянським, М. Осиповим і інш., перед прекрасною істо-тою, дружиною графа Ф. Толстого, Анастасією Толстою, яка, можна сказати, визволила його. Ось ця остання сповідь переродженого сина української нації:

“Тепер і тільки тепер я вповні повірив у слово: люблячи караю вас. Тільки тепер молюся і дякую Його за безконечну любов до мене за посланий мені іспит. Він відвів призму від очей моїх, через яку я дивився на людей і на самого себе. Він навчив мене, як любити ворогів і тих, що нас ненавидять. А цьому не навчить ніяка школа, крім тяжкої школи іспиту і довгої розмови із самим собою. Я тепер почуваю себе коли не досконалим, то по крайній мірі взірцевим християнином. Як золото з вогню, як немовля з купелі, я виходжу тепер із темряви чистилища, щоб **почати нову благороднішу путь життя**, і це я називаю дійсним справжнім щастям...”

“Чи дочекаюсь я того тихого солодкого щастя, коли вам особисто... з певністю **переродженого християнина** розкажу вам як сон моє сумне минуле.”

Так закінчився в душі Шевченка внутрішній процес його душевного оновлення в аспекті глибокої християнської віри, любові і всепрощення. Відчинились двері зволення і в перспективі свободи поет піднісся на найвищий щабель духового піднесення національного патріотизму і певности у свої творчі сили, у свій поетичний таланти. Його душа відродилась до нового життя. Але в однім Шевченко не покаявся, не покаявся як письменник, бо не признав, що письменник є найбільший і найнепоправніший грішник.

Навпаки, Шевченко був переконаний і це переконання своє він записав до свого Щоденника від 12 липня 1857 р.; воно ним формульовано так: “релігія і давніх і нових народів все була джерелом і двигуном високого мистецтва.” В цім твердженні ховається і погодження його мистецької творчости із християнською вірою.

“Я писав вірші, пише поет у Щоденнику, за які мені ніхто не заплатив ні гроша, і які, нарешті, позбавили мене свободи, і які, не дивлячись на всесильну нелюдяну заборону, я все таки їх з-підтишка пишу”. В цім віршуванні Шевченко бачив і своє найбільше покликання. Нія-

кі заборони не спинили його поетичної творчості. Навіть і легенда про великого грішника. Тут мистецький і національний патріотизм — безмежна любов до України перемогли всі сили зверхнього спротиву і сплели поетові з Божої ласки коштовний вінок боротьби за правду і повну свободу свого українського народу: Служба своєму народові — Служба Богові. З цієї ідеї й висновок поета:

Карáюсь, мучуся, але не ка́юсь, —
це підсумок повині творчих сил поета-генія.

В КАЗЕМАТІ.

Цикль віршів числом 13, написаних у казематі "III-го собственного Его Величества Канцелярії Отдѣленія" в Петербурзі.

1847

Моїм союзникам посвящаю.

- Згадайте, братія моя...
Бодай те літо не верталося!
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали
- 5 І, може думали: "Коли,
Коли ми зійдемося знову
На раду тиху, на розмову,
На сій зубоженій землі?
Ніколи, братія, ніколи,
- 10 З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемося, рознесемо
Свою тяжку, свою недолю,
Повіруєм ще тріхи в волю,
А потім жити зачнемо
- 15 Між людьмі, як люди.
А поки те буде,
Любітеся, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
- 20 Господа моліте!
І його забудьте, друзи,
І не проклинайте;
І мене в неволі лютих
Інколи згадайте!

1847.

Орська кріпость.

1.

- Ой одна я, одна,
Як билинонька в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі;
- 5 Тільки дав мені Бог
Красу — карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братіка я,
- 10 Ні сестрички не знала,
Між чужими зроста,

Уже й старітись стала...
Де ж дружина моя?
Де ви, добрії люди?
15 Їх нема... Я сама,
А дружини — й не буде!...

1847.
С.-Петербург.

2.

За байраком байрак,
А там степ та могіла.
На могілі козак
Встає сивий, похилий;
5 Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співа, сумно співає:
— “Наносили землі,
Та й додому пішли,
10 І ніхто не згадає.
Нас тут тріста, як скло,
Товариства лягло,
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
15 У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І дорізали брата;
20 Крови брата впились,
І в степу полягли
У могілі заклятій...”
Тай замовк, зажуривсь
І на спис похиливсь,
25 Став на самій могілі;
На Дніпро позирів,
Тяжко, тяжко ридів,
Сині хвилі голосили.
З-за Дніпра, із села
30 Лунá гаєм пішла
Треті півні співали.
Провалився козак,

Затрусівся байра́к,
А моги́ла засто́гна́ла.

1847.
С.-Пе́тербу́рг.

3.

Мені одна́ково, чи бу́ду
Я жити́ в Украї́ні, чи ні,
Чи хто згада́є, чи забу́де
Мене́ в снігу́ на чужині́ —
5 Однаковісінько мені!

В нево́лі ві́ріс між чужі́ми,
І, неопла́каний свої́ми,
В нево́лі пла́чучи умру́,
І все з собо́ю заберу́,
10 Мало́го слі́ду не поки́ну
На на́шій сла́вній Украї́ні,
На на́шій — не свої́й землі́.
І не пом'я́не ба́тько з си́ном,
Не ска́же си́нові: “Моли́сь,
15 Моли́ся си́ну: за Вкраї́ну
Його́ замучи́ли коли́сь.”

Мені одна́ково, чи бу́де
Той син моли́тися, чи ні...
Та не одна́ково мені,
20 Як Украї́ну злі́ї лю́ди
Приспля́ть, лука́ві, і в огні́
Ї́, окра́дену́ю, збу́дять...
Ох, не одна́ково мені!

1847.
С.-Пе́тербу́рг.

4.

“Не кйда́й ма́тері!” каза́ли,
А ти поки́нула, пішла́;
Шука́ла ма́ти — не найшла́,
Та вже й шука́ти перестала́:
5 Уме́рла пла́чучи. Давно́
Не чу́ть ніко́го, де ти гра́лась;

- Соба́ка десь помандрува́ла,
І в ха́ті ви́бито вікно́:
В садочку́ те́мному ягня́та
10 Уде́нь пасу́ться, а вночі
Ви́щують со́ви та сичі́
І не даю́ть су́сідам спа́ти.
І твій ба́рвіночок хреща́тий
За́ріс боги́лою, ждучі́
15 Тебе́ з ка́ліною — і в га́ї
Ставо́к ши́рокий висиха́є,
Де ти купа́лася ко́лись;
І га́й суму́є, похили́вся . . .
У га́ї пта́шка не співа́є —
20 Йі́ її з собо́ю занесла́;
В яру́ крини́ця завали́лась;
Верба́ усохла́, похили́лась,
І сте́жечка, що ти ходи́ла,
Ко́лючим те́рном поросла́.
25 Де ж ти по́лінула, де ді́лась?
До ко́го ти перелети́ла?
В чужі́й сем'ї́, в чужі́й землі́
Кого́ ти ра́дувать схоти́ла
До ко́го ру́ки приросли́?
30 Ви́щє се́рце, що в пала́тах
Ти спиш, мов до́ма, і не жаль
Тобі́ поки́нутої ха́ти . . .
Молю́ся Бо́гу, щоб печа́ль
Тебе́ до ві́ку не збуді́ла,
35 Щоб у пала́тах не найшла́,
Щоб Бо́га ти не осуди́ла,
І ма́тері не прокля́ла!

1847.

С.-Петербург.

5.

- “Чого́ ти ходи́ш на моги́лу?”
Наси́лу ма́ти говорі́ла:
“Чого́ ти пла́чеш іду́чі?”
Чого́ ворку́єш уночі,
5 Моя́ голу́бка сизокри́ла?”
“Так, ма́мо, так! . . .” І знов ходи́ла,
А ма́ти пла́кала ждучі́.

Не сон-трава́ на моги́лі
Вночі процвіта́є, —
10 То дівчина заручена
Кали́ну сажáє
І сльозáми поливáє,
І Гóспода прóсить:
“Пошли, Бóже, дощí вночі
15 І дрібні́ї рóси,
Щоб кали́на прийня́лася,
Розпусти́ла віти:
Мо́же пташко́ю прилі́не
Мілий з то́го світа;
20 Зов’ю́ йому́ кубéлечко
І самá прилі́ну,
І б́удемо щебетáти
Вкúпці на кали́ні;
Б́удем пла́кати, щебетáти,
25 Бóга вихвалáяти,
Б́удем вкúпонці у́ранці
На той світ літáти.”

І кали́на прийв́ялася,
Віти розпусти́ла,
30 І дівчи́на на моги́лу
Три лі́та ходи́ла.
На четв́ерте . . . Не сон-трава́
Вночі процвіта́є, —
То дівчина з кали́ною
35 Пла́че-розмовлáє:

“Широ́кая, висóкая
Кали́но моя́,
Не водо́ю до схід со́нця
Поли́ваная!
40 Широ́кії рі́ки-сльóзи
Тебе́ поли́лі, —
Їх слáвою лука́вою
Люди́ понеслі́, —
Осмíяли подру́женьки
45 Подругу́ сво́ю,
Осмíяли черво́ную
Кали́ну мою́.
Приймі́ ж мою́ голóвоньку,
Росо́ю умíй
50 І ві́тами широ́кими

Мені однаково рух буде
чи стоїть в дурмані ти чи.
Тясто граєє її дабде
мене в. снгу паузанн
Однано вемквкї мени.
Вз кволн вкмет моєг руманн,
Маломсканнї своїмн
Вз кволн млкутн уорн
и вс е собіа дабдн
Малов санду келюкн
Мн мажн сн снн уїранн
Мн квалн, вс своїа землн.
и келомвкн бтїно е ствонн
Келамс ежовн млмкн
Молмкн ежн дн Анранн
Вово вемкннн пвмкн
Мннн однаково рух бде
Мно е свєс молмкннннннн
Мннн однаково мени.
Як дурманнннннннннн
Мнннннннннннннннннннн
нннннннннннннннннннн
Вон однаково мени.

Автораф вірши "Мені однаково"
(Див. ст. 98).

Од сонця закрий!
Мене найдуть, поховать,
Мене осміють;
Широкії твої віти
55 Діти обірвуть."

Не сон-трава перед світом
Одцвіла, зав'яла,
То дівчина на могилі
Плакати перестала —
60 Перестала сльози літи
І тяжко любити,
На вік віки на могилі
Сльозами умита.
Втомилася тай задрімала . . .
65 З-за гаю сонечко вставало;
Раділи люди встаючи;
А мати й спати не лягала,
Вечерять доню дожидала
І тяжко плакала ждучи.

1847.
С.-Петербург.

6.

Ой три шляхї широкії
Докупи зійшлися;
На чужину з України
Братї розійшлися;
5 Покїнули стару матірь,
Той жінку покїнув,
А той — сестру, а найменший —
Молоду дівчину.

Посадила стару мати
10 Три ясени в полі,
А невістка над горюю
Високу тополю;
Три явори посадила
Сестра при долині,
15 А дівчина заручена
Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,

- Повсихали три явори,
20 Калина зов'яла.
Не вертаються три брати, —
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті;
25 Сестра плаче — йде шукати
Братів на чужині,
А дівчину заручену
Кладуть в домовину...
- Не вертаються три брати,
30 В неволі конають,
А три шляхи широкі
Тёрном заростають.
Будо не йти, не кидати
Веселої хати,
35 Чуже поле не топтати,
А своє орати.

1847.
С.-Петербург.

7.

Н. І. Костомарову

- Весенне сонечко ховалося
В широкіх хмарах весняних;
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували,
5 І часовіх переменяли,
Синемундірних часовіх.
І до дверей, на ключ замкннутих,
І до решотки на вікні
Привик я тріхи, — і мені
10 Не жаль було давно одбнутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх тяжких кровавих сльоз, —
А їх чимало розлилось
На марне поле... Хоч-би рута,
15 А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село:
Кого я там коли покинув,
І батько й мати в домовині...
І серце тяжко запеклось,

- 20 Що нікому менé згадáти...
Дивлюсь: тво́я, мій бра́те, ма́ти
Чорніше чо́рної землі
Іде, з хреста́ ненáче зня́та...
Молю́ся, Го́споди, молю́сь!
- 25 Хвалі́ть Тебе́ не перста́ну,
Що я ні з ким не поділю́
Мою́ тюрму́, мої кайдáни...

1847. 19. V.

С.-Петербург.

8.

- Садок вишне́вий коло ха́ти,
Хрущі́ над ви́шнями гуду́ть,
Плугата́рі з плугáми йду́ть,
Співа́ють іду́чі дівча́та,
5 А матері́ вечéрять ждуть.

- Сім'я́ вечéря коло ха́ти;
Вечі́рня зіронька вста́є;
Дочка́ вечéрять пода́є...
А ма́ти хо́че навча́ти,
10 Та соловéйко не да́є.

- Покла́ла ма́ти коло ха́ти
Мале́ньких діточо́к своі́х,
Сама́ засну́ла коло і́х.
Зати́хло все... Ті́лько дівча́та
15 Та соловéйко не зати́х.

1847.

С.-Петербург.

9.

- Не спа́лося, -- а ніч, як мо́ре...
(Хоч дія́лось не восе́ні,
Так у невóлі). До стіні́
Не заговóриш ні про го́ре,
5 Ні про "младе́нческіє сны́".
Верчу́ся, світу дожида́ю;
А за двері́ма про сво́є
Солда́тське нежиті́є
Два часо́вії розмовля́ють.

Пёршый.

- 10 Такá ухабіста собой,
І мéньше бѣлой не дарыла;
А баринь бѣдненькой такой!
Меня-то, слышь, и подсмотрѣли;
Свезлі въ Калугу и забрѣли;
15 Такъ вѣтъ-тѣ слўчай-то какой;

Другий.

- А я... аж страшно, як згадаю! —
Я сам пішов у москалі.
Такі-ж у нашому селі
Назнав я дівчину. Вчащаю
20 І матірь удову еднаю;
Так пан заклятий не дає:
“Малá, каже, нехай дождўся.”
І, знай, вчащаю до Ганнўсі.
На той рік зноўу за своє:
25 Пішов я з матір’ю просіти.
“Шкодá, каже, і не просі!
П’ятьсѣт, каже, коли дасі,
Бері хоч зараз!” Що робіти?
Голѣвка бідна! Позичать?
30 Та хто такў позичить сілу!
Пішов я, брате, зароблять.
І де вже нѣги не носіли!...
Покі ті грѣші заробів,
Я гѣдів зѣ два проходів,
35 По Чорномѣрїї, по Дѣну.
І подарунків накупів
Найдорѣгіших... От, вертаюсь
В село до дівчини вночі, —
Аж тѣлько мáти на печі, —
40 Та й та сердѣшна умирає,
А хáта пўсткою гниє.
Я вѣкпесав огнѣ, до неї —
Од неї пáхне вже землѣю,
Ужé й менé не пїзнає.
45 Я до попá та до сусїди...
Привів попá, та не застáв, —
Вонá вже вмѣрла. Немá й слїду
Моєї Гáнни. Я спитáв,
Такі сусїду, про Ганнўсю.
50 “Хїба ти й дѣсі ще не знáеш?”

- Ганнуся на Сибір пішла:
 До панича, бачиш, ходила,
 Поки дитину привела,
 Та у криниці й затопила...
- 55 Неначе згага запекла...
 Я ледве-ледве вийшов з хати...
 Ще не світало. Я в палати
 Пішов з ножом... не чув землі...
 Аж панича вже одвезли
- 60 У школу в Київ. От як, брате!
 Осталися і батько й мати,
 А я пішов у москалі.
 І досі страшно, як згадаю:
 Хотів палати запалить,
- 65 Або себе занастить,
 Та Бог помилував... А знаєш,
 Його до нас перевели
 Із армії, чи що?

Перший.

- Такь что-же?
 70 Ну, воть теперь и приколі!

Другий.

- Нехай собі! А Бог поможе,
 І так забудеться колись.
- Вони ще довго говоріли.
 Я став перед світом дрімать,
 75 І паничі мені приснілись,
 І не дали, погані, спать.

1847.
 С.-Петербург.

10.

- Рано-вранці новобранці
 Виходили із села,
 А за ними молодими
 Одна дівчина пішла.
- 5 Подібала старá мати
 Доню в полі доганяти...
 І догнала, привела;

Нарікала, говорила,
Поки в землю положила,
10 А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
Не перемінилось,
Тільки пуста на край села
На бік похилилась;
15 Коло пуста на милиці
Москаль шкандибає,
На садочок позирає,
В пуста заглядає...
Марне, брате! Не вигляне
20 Чорнобрива з хати,
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись-то!
Рушникі вже ткались,
25 І хустина мерejalaсь,
Шівком вишивалась;
Думав жити, любитися,
Та Бога хвалити!
А довелось... Ні до кого
30 В світі прихилитись!
Сидить собі коло пуста.
На дворі смеркає,
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

1847.
С.-Петербург.

11.

В неволі тяжко... хоча й волі,
Сказати по-правді, не було;
Та все-таки якось жилось —
Коло людей та коло поля...
5 Тепер же злої тиї долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
10 В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,

Що не в Україні поховáють,
Що не в Україні б́уду жить,
Люде́й і Го́спода любіть.

1847.
С.-Петербург.

12.

Чи ви ще зійдетеся зно́ву,
Чи вже на віки розійшлись?
І сло́во бра́тства і любóви
В степі-верте́пи понесли?
5 Нехáй і так! Не на́ша ма́ти,
А довелóся поважа́ти!
То — во́ля Го́спода! . . . Годіть,
Смирі́теся, мо́літься Бо́гу
І зга́дуйте оді́н друго́го;
10 Сво́ю Укра́їну любіть,
Любіть її . . . во вре́мя лю́те,
В оста́нню, тя́жкую мину́ту
За не́й Го́спода мо́літь!

1847.
С.-Петербург.

13.

Понад по́лем іде́,
Не покóси кладé,
Не покóси кладé — го́ри:
Стóгне земля́, стóгне мо́ре,
5 Стóгне та гудé.

Косаря́ уночі
Зустріча́ють сичі́;
Тне коса́р, не спочива́є,
Ні на ко́го не вважа́є,
10 Хоч і не просі́.

Не кричі́ й не просі́:
Не клепа́є косі́;
Чи то го́род, чи то по́ле,
Як брítвою старі́й го́лить
15 Усе́, що дасі́:

Мужика й шинкаря,
Й сироту кобзаря;
Приспівує старий, косить,
Кладє горами покоси,
20 Не минá й царя.

І менé не минé,
На чужині зотнé,
За решóткою задавить . . .
Хрестá ніхтó не поставить
25 І не пом'яне!

1847. 30. V.
С.-Петербург.

ЗАХАЛЯВНА КНИЖЕЧКА

1847 — 1850

НЕВÓЛЬНИЧА ПОÉЗІЯ

ЗАХАЛЯВНА КНИЖЕЧКА

I. Історія її повстання.

Всі свої поезії, які Шевченко написав у роках 1847—1850, він згорнув ув одну мініатюрну (маленьку розміром) книжечку, до якої він із своїх окремо вперше написаних чернеток (брульонів) переписував. Та книжечка складалась із окремих зшиточків, цебто з окремих аркушків поштового паперу. Кожний такий аркуш складав Шевченко ввосьмеро і він мав у собі 8 карток (16 сторінок). Такий зшиточок ховав поет за халяву чобота, щоб його не міг ніхто побачити й викрити, бо, як уже знаємо, Шевченкові було суворо заборонено писати вірші.

Про те, що Шевченко ховав ці свої зшиточки за халяву чобота, ми знаємо із споминів московського письменника І. Тургенева: “він (Шевченко) мені показав малесеньку книжечку... до якої він записав свої вірші і яку ховав за халяву чобота, бо йому було заборонено писати”.

Про це саме згадує й О. Кониський, якому оповідав Г. Вашкевич, що користувався цією книжечкою для першого посмертного видання творів Шевченка, т. зв. видання Кожанчикова “Кобзаря” 1867 року. Ця “маленька книжечка” була в руках Вашкевича. “Це була книжечка, говорив Кониському Вашкевич, з тих зшитків, що поет носив у халяві”.

З того місця сховку тих зшиточків, з яких та маленька книжечка склалась і повстала назва її — **“Захалівна книжечка”**. Всі вірші, що до них записані, обіймають першу добу Шевченкового заслання до другого його арешту в 1850 році і нового заслання аж в Азію до Новопетровської фортеці, а власне роки: 1847, 1848, 1849 і 1850.

Кожний рік починав Шевченко окремим зшиточком, відзначаючи новий рік чистою титулярною сторінкою; на якій вгорі у лівому ріжку той рік ставив. Посередині тієї сторінки той рік повторював, а під цим останнім ста-

вив число року: 1, 2, 3, 4. Так по числі чотирьох років склалось чотири книжечки на кожний рік одна, а з цих чотирьох книжечок і повстала ота маленька “Захалівна книжечка”.

Але не кожний рік мав однакову кількість тих зшиточків. Перший 1847 рік складався із 10-ти таких зшиточків (1—10) й обіймав 158 сторінок. Другий 1848 рік так само складався із 10 зшиточків (11—20) і мав 154 сторінки. Третій 1849 рік охоплював тільки 4 (21—24) зшиточки і мав 64 сторін. І четвертий 1850 рік був неповний, бо 27 квітня 1850 року Шевченко вже був заарештований, і складався тільки з трьох зшиточків (25—27) на 48 сторінок.

Ці зшиточки творів Шевченка спочатку не були зшиті по роках в одну суцільну книжечку, а кожний окремо лежав, хоч усі в порядку за роками й своїми числами в певнім році, хоч лежали вкупі за певним порядком, але кожна книжечка певного року лежала окремо.

II. Її доля після арешту Шевченка.

Перед трусом на помешканні Шевченка, про що поет за короткий час був попереджений, Шевченко і його приятелі: Ф. Лазаревський і Герн робили перевірку паперів поета. І в той час, щоб ці зшитки його поезій сховати, Шевченко ці зшиточки по роках, щоб вони не розгубились, почав складати і вгорі ставити числа на сторінках. Але схвильований, поспішаючи, поет поскладав ті зшиточки не в такому порядку за числами років хоч самих зшитків не помішав, а поплутав роки і так понумерував сторінки всіх зшитків за порядком, як їх поскладав.

Ф. Лазаревський, що взяв цю збірочку до себе на переховування, оправив їх у чорну шкіру і цим випадковий порядок закріпив, надавши йому тієї випадковости, з якою та “Захалівна книжечка” залишається і до сьогодні.

Коли Шевченко, вертаючись із заслання, перебував у Нижньому Новгороді, Ф. Лазаревський переслав йому у 1858 році цю “Захалівну книжечку”. Якою дорогою отримав Шевченко цю свою книжечку, ще докладно не відомо. В. Доманицький гадає, що найправдоподібніше

отримав Шевченко цю збілочку через руки К. Шрейдерса, особистого приятеля Шевченка, урядовця для особливих доручень при губернаторі О. Муравйові в Нижнім Новгороді. В січні місяці Шрейдерс був у Петербурзі і 19 лютого звідти повернувся, виконавши всі Шевченкові доручення. А 21 лютого 1858 року до свого Щоденника записує поет так: “Почав переписувати свою поезію для друку, написану від 1847 року . . . Не знаю, чи багато вибереться із цієї половини доброго зерна”.

Ці слова самого Шевченка свідчать, що “Захалаявна книжечка” його була вже в нього. І він почав її переписувати до альбому, якого придбав уже в Нижньому Новгороді. “Цей другий зшиток, як його описує В. Доманицький, — досить гарно оправлений в жовтий сап’ян альбом з синього поштового паперу великого формату, в якому 238 нумерованих сторін і мало не третя частина альбому нумерованих”. Але до цього альбому були із “Захалаявної книжечки” переписані далеко не всі твори і навіть не всі твори мають правдиву дату їх написання.

Тому я зовсім погоджуюсь із думкою В. Доманицького про більшу вартість творів “Захалаявної книжечки” у порівнянні з творами Альбому, до якого поет переписав із неї твори за роки 1847—1850 в Нижнім Новгороді. В. Доманицький пише: “Хоча переписані сюди з маленької книжечки поезії мають кращий, звичайно, текст (не всі! — Л.Б.), але для історії тексту і для слідування за поступом творчости Шевченка на засланні значно більшу ціну має “Маленька книжечка” (Захалаявна” — Л.Б.), де поезії вписано підряд, в міру того, як вони творилися, запізнюючися хіба на місяць-два після того, як їх було складено” (підкреслення мое — Л.Б.).

На цій основі я і кладу в підвалину видання цього тому текст цієї “Захалаявної книжечки” всіх поезій Шевченка за цих чотири роки, виходячи з тих принципів редагування всіх творів поета, які були висловлені в I. томі цього видання (див. “Мої засади”, т. I, стор. 363—364).

III. Невольнича поезія.

Нарешті, повстає питання про те, як назвати цілу ту творчість Шевченка, що була ним витворена на за-

сланні аж до визволення поета. Правда, того повного визволення Шевченко вже не мав аж до кінця свого життя. Хоч він був повернений із заслання, але все був під найстрогішим доглядом московської поліції. Все таки по від'їзді із Нижнього Новгороду умовно він був на свободі.

Цю підневільну добу творчости Шевченка називали різно. Найголовніші означення її такі: “Невільницька поезія” (В. Доманицький), “Вірші на засланні” (Б. Лепкий), “Невольнича муза” (С. Єфремов — М. Новицький і П. Зайцев), “Літа невольничі” (О. Дорошкевич) і інш.

Із усіх тих наголовків найближчі до Шевченкових є дві: “Невольницька поезія” В. Доманицького і “Невольнича муза” С. Єфремова і М. Новицького. Б. Лепкого зовсім довільна й ні на чому не оперта, а О. Дорошкевича “Літа невольничі”, хоч має в своїй основі вірш Шевченка “Лічу в неволі дні і ночі”, але дуже загальна, що визначає скорше добу життя його в неволі, аніж його творчість.

З перших двох назв ближча до теми назва В. Доманицького, бо вона точно означає добу, і матеріал Шевченка, цебто і його творчість. А “Невольнича муза” скорше вказує на джерело надхнення, аніж на саму творчість поета, оскільки мітологічний образ Музи, грецької богині мистецтва, мав ту силу поетичної творчости, якою Муза наділяла своїх улюблених поетів і взагалі мистців. І коли ми звернемось до віршу Шевченка “Муза”, написаного 1858 р. в Нижнім Новгороді і до Щоденника записана під 9 лютого, то з нього ми ясно збагнем, що Муза його, ця “чарівниченька”, ще з дитинства його “сповивала” й “колихала” “й чари діяла” та йому “всюди помагала”.

І всіоди, зоренько моя,
Ти не марніла, ти сіяла!
В степу безлюднім в чужині
В далекій неволі.
Ти в кайданах пишлася,
Як квіточка в полі.
Із казарми смердячої
Чистою, святою

Вилетіла як пташечка
І понадо мною
Полінула, заспівала
Моя сизокрила . . .
Мов живущою водбою
Душу окропила . . .

І поет просить Музу свою, щоб і далі його не покидала, а витала над ним вночі, вдень, ввечорі й рано і навчала “хвалити правду” та помагала “молитву діяти до краю” до кінця його життя.

Отже, й Шевченко розуміє свою Музу не як наслідок його творчості, не саму поезію, а тільки як джерело надхнення, учительку правди й молитви. І коли він у своїм Щоденнику від 6 березня 1858 року, записав, переробляючи “Відьму” і поправляючи “Лілею” й “Русалку”: “Як то приймуть земляки мої мою **невільницьку Музу?**”, то, поставивши слово “Музу” з великої літери, як ім’я власне, розумів поет ту богиню мистецтва, як творчу силу і спонукку в часі його неволі, а не самі твори, які були написані раніше, коли Шевченко був ще на волі.

Тому я на цім місці користуюсь іншим висловом Шевченка із Щоденника, записаним під 24 лютого того ж 1858 року, де поет мріє скоро вже виїхати із Нижнього Новгорода до Москви і там, пише він далі: “відпочину на дозвіллі і захожусь переписувати для друку свою **невольничу поезію**”. І саме цей вислів “невольнича поезія” найточніше і найліпше означає всю творчість поета в роках його неволі. І це означення “**Невольнича поезія**” я і ставлю як наголовок до творчості Шевченка в добі “Захалявної книжечки”, з якої він і почав цю свою “невольничу поезію” переписувати.

1847

В Орській фортеці

ПЕРША КНИЖЕЧКА.

- Думи мої, думи мої!
Ви мої єдині!
Не кїдайте хоч ви мене
При лихій годині!
- 5 Прилітайте, сизокрілі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргізами убогими!
- 10 І вони убогі,
Уже голі, та на волі
Ще помобляться Бóгу.
Прилітайте ж, мої любі!
Тихими речами
- 15 Привітаю вас, як ма́ти
І поплачу з ва́ми.

К Н Я Ж Н А .

- Зóре моя вечірна!
Зійді над горóю, —
Поговорім на чужині
Тихенько з тобóю.
- 5 Розкажі, як за горóю
Сóнечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Вóду позичає;
Як широка сокоріна
- 10 Віти розпусти́ла,
А над са́мою водóю
Верба́ похили́лась, —
Аж по воді розісла́ла
Зелені́ віти,
- 15 А на вітах гойда́ються
Нехри́щені діти;
Як у полі на могі́лі
Вовкула́к ночу́є,
А сич в лісі, то на стрісі
- 20 Недóлю віщу́є;

- Як сон-трава́ при доли́ні
Вночі процвіта́є;
А про люде́й — не розка́зує.
Я розкажу́ тобі де́що.
- 25 По́ки спа́ти ля́жу.
А ти за́втра тихе́сьню
Бо́гові розка́жеш.
-

- Село́! І се́рце одпочіне...
Село́ на на́шій Укра́їні —
- 30 Нена́че пи́санка: село́ —
Зеле́ним га́єм поросло́.
Цвіту́ть сади́, біліють ха́ти,
А на го́рі сто́ять пала́ти
Нена́че ди́во, а круго́м
- 35 Широколі́стїї топо́лі;
А там і ліс, — і ліс, і по́ле,
І сині го́ри за Дніпро́м:
Сам Бог віта́є над село́м!...

- Село́! село́! Весе́лі ха́ти!
40 Весе́лі зда́лека пала́ти —
Бода́й ви те́рном порослі́!
Що́б лю́ди й сліду не найшли́!
Що́б і не зна́ли, де шука́ти!

- У са́мому то́му селі́,
45 На на́шій сла́вній Укра́їні, —
Не зна́ю, де вони́ взя́лись,
Приблуда́ князь, — була́ й княги́ня.
Ще́ молоді́ собі́ бу́ли,
Жили́ самі́, бу́ли бага́ті:
- 50 Висо́кі на го́рі пала́ти,
Чима́лий у яру́ ставо́к,
Зеле́ний на го́рі садо́к,
І ве́рби, і топо́лі,
І вітря́кі на по́лі,
- 55 І я́ром геть собі́ село́
По-над водо́ю простя́гло́сь.

Коли́сь там ве́село бу́ло!
Бува́ло, лі́том і зимо́ю
Музи́ка тне, вино́ ріко́ю

- 60 Гостей несітих наливá;
 А князь аж синій похожає,
 Та сам несмілих наливáє,
 Та ще й прикрікує: “вівáт!”
 Гуляє князь, гуляють гóсті, —
- 65 І покотілись на помóсті.
 А зáвтра зно́ву оживá,
 І зно́ву п’є, і знов гуля́є;
 І так за днями день минáє.
 Мужичькі ду́ші аж пишáть,
- 70 Судовикі́ блага́ють Бо́га;
 П’яниці, знай собі, крича́ть:
 — “И патріо́тъ, и братъ убо́гихъ”
 Філо́соф князь або Сокра́т!
 І наш Сокра́т, убо́гих брат,
- 75 Дочку́ й тели́чку одніма́є
 У мужика́, — і Бог не зна́є...
 Мо́же й зна́є, та мовчи́ть!

-
- Княгі́ня взаперті́ сиди́ть.
 Сокра́т і в сіни не пуска́є
- 80 Сво́ю Ксанти́пу. Що-ж робі́ть?
 Сама́ втекла́ і повінча́лась;
 І ба́тько й ма́ти не пуска́ли,
 Каза́ли: вго́ру не зала́зь!
 Так ні — за кня́зя! От і кня́зь!
- 85 От і титу́л тобі́, княгі́не ..

- Загі́неш, се́рденько, загі́неш,
 Мов ряст весно́ю уночі́
 Засхне́ш, не зна́тимеш нічо́го:
 Не зна́тимеш, як хва́лять Бо́га,
- 90 Як лю́ди любля́ть, живу́чі.
 А жи́ть — так, Го́споди, хоті́лось!
 Хоті́лось любі́ти
 Хоть годóчок, хоть часóчок,
 На́ світ подиві́тись.
- 95 Не довелóсь, — а все бу́ло,
 Всього́ понадба́ла
 Ста́ра ма́ти; саму́ тебе́
 Мов намалюва́ла, —
 Хоть мо́лись перед тобо́ю,

100 Мов перед святою...
Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,
105 Та божою красотою
Людей веселити —
Так же ні! Щоб молодії
Та карії очі
Помарніли в самотині!...
110 Може, Бог так хоче?
Боже, Боже! Даєш розум
І волю на світі,
Красу свою, серце чисте,
Та не даєш жити!
115 Не даєш на рай веселий,
На світ Твій великий
Надивітись, намолітись
І заснуть навіки!

Невесело на світі жить,
120 Коли нема когo любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марно згинуть в самотині —
125 Княгиня плакала, молилась
І жить у Господа просилась,
Бо буде вже когo любить:
Вона вже матір'ю ходила
І вже пишалась і любила
130 Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі...
Ох діти, діти, діти!...
Велика Божа благодать!
Узріть його, поцілувать
135 Своє єдине дитя
І перший крик його почути...

Сльози висушли, пропали,
Сонце просіяло,
І княгиня з дитиною
140 Веселою стала:

Ніби на світ народилась,
Грálась, веселілась,
І княжні своїй маленькій
Сорочечкї шїла
145 І маленькі рукавчáта
Шóвком вишивáла,
І купáла, колихáла,
Самá й годувáла.
Бо княгїні тілько вмїють
150 Привестї дитїну,
А годувáть та доглядáть
Не вмїють княгїні;
А пóтим óха: “Забувае
155 Менé мїй Поль, або Фїлáт!”
За що ж вони тебе згадáють?
За те хїбá, що привелá?
А моя свою дитїну
Самá годувáла,
160 А п'яного свогó князя
І не допускáла.

Мов яблучко у садóчку
Кохáлась дитїна,
І говорїть ужé стáло;
І вчїла княгїня
165 Тілько “мáмо” вимовляти,
А “тáту” не вчїла . . .
І книжечóк з кúnштиками
В Ромні закупїла,
170 Забавляла, розмовляла,
І Бóгу молїтись
І áзбуку по кúnштиках
Заходїлась вчїти;
І що-бóжий день купáла,
175 Рáно спáти клáла,
І мов гóрлиця над нею
Лїтáла, вїтала,
Надивлялась, любувáлась
Княжною своєю . . .
180 І женихá вже еднáла,
І радїла з нею,
І плáкала; дóвгї кóси
Ужé розплїтáла
І. лїшенько! — свогó князя
В мундїрі згадáла.

185 Нагадала... та й закрила
Веселії очі.
А дитині ніби сніться,
Мов вимовить хоче:
— “Не плач, мамо! Не розчісуй
190 Мої довгі коси —
Посічуться”... І день за днем
Радості приносить
Моїй матері щасливій.
Дочка уродлива;
195 Мов тополя виростає
Матері на диво,
Виростає, — та недовго
Буде веселити
Свою матір: Бог карає
200 Княгиню на світі.
А за-віщо? Чудно людям,
Бо люди не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає?...
205 Занедужала княгиня —
І князь схаменувся,
За консіліумом п'яний
По сєлах метнувся.
Наїхали, заходились:
210 Лічили, лічили,
Поки її, безталанну,
В яму опустили.

Не стало бідної княгині,
І гусла знову загулі,
215 А сироті її в селі,
Її єдина дитина, —
Мов одірвалось од гіллі:
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носять,
220 Спеклось бідне на жару,
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру...
Умійся, сєрденько! Бо маги
Он дивиться й не пізнає
225 Межи дітьми дитя своє,
І думає: тебе не стало...

- Умійся, сэрце, щоб пізнала
Тебэ, єдiную свою,
І Гóспода б благословляла
230 За дóлю дóбрую твою.
Умiлася; а дóбрi лóди
Прибрáли, в Кiїв одвезлi
У iнститóт. А там що бóде —
Побáчим.
- 235 Гóсла загули...
Гуляе князь, гуляють гóстi;
Ревóть палáти на помóстi,
А гóлод стóгне на селi...
Ой стóгне вiн, стóгне по всiй Украiнi,
240 Кáра Господéва; тiсячами гинуть
Голóднii лóди. А скиртi гниóть,
А панi й полóву жидáм продаóть,
Та гóлоду рáдi, та Бóга благáють,
Щоб ще хоч годóчок хлiбець не рожáв, —
245 Тодi б i в Парiжi, i iному крáю
Наш брат хуторянiн себе показáв!...
А Бог? Нi, не знáе, бо то булó б дiво,
Щоб чуть те i бáчить, i не покаráть!
Абó вже аж нáдто довготерпелiвий!...
250 “Вiруйте i гiньте!” прорóки гласяць.
Як же йогó вiрить? Заплóщивши óчi?
Ох рад би я вiрить, та сэрце не хóче.
- Минають лiта. Лóди гинуть:
Лютóе гóлод в Украiнi,
255 Лютóе в княжому селi.
Скиртi вже княжi погнили, —
А вiн байдóже: п'е, гуляе,
Та жiда з грiшими виглядáе.
Жидiв нема... хлiбi зiйшли:
260 Радiють лóди, Бóга прóсять...
Аж ось — iз Кiева привóзять
Княжнó... Мов сóнечко зiйшлó
Над обiкрáденим селóм.

-
- 265 Чорнобрiва, карóбка, —
Висóбка як мáти,
Тiлько смутнá, невесéла...

Чого б сумувати?
Можє, вона, чорнобрїва,
Такою вродїлась?
270 Або вже на безголов'я
Чи не полюбила?
Нї, вїросла весєлою —
Та бачила сєла,
275 Лютїй гóлод на Вкраїні,
Тим і невесєла...
З п'яним бáтьком не бачилась,
Сєлó облетїла;
Мов птáшечка, у всїх булá,
280 Всї повесєлїли...
Там словáми привїтáла,
Там нагодувáла;
Що-день бóжий обхóдила
Сєлó; помагáла
Усякому; а сїроти
285 До неї в покóї
Прихóдили і мáтїр'ю
Своєю святóю
Її звáли, і за неї
Все сєлó молилось.
290 А тим чáсом жїди в сєлї
З грїшми появїлись.
Князь радїє, запрóдує
З полóвою жїто,
І молотїть виганяє
295 Людєй недобїтих.
І на могорїч скликає,
І п'є, і гуляє
Аж у гáї, — бо в покóях
Дочкá спочивáє.
300 Гармїдер, гáлас, гам у гáї,
Срамóтні пісні; аж лящїть
Жїнóчий рєгїт; завивáє
Хазяїський гóлос: "Будем пить,
Пóки нáша дóля спить!"

305 Княжнá однá собї сидїть
В свойóму тїхóму покóї,
І дївиться, як над горóю
Червóний мїсяць аж горїть,

- 3-за хмáри тiхо виступáє, —
310 I нiби гóри оживáють;
З дiбрóви чóрнii дивá,
Ненáче в пóле одхожáють
I утiкá в селó совá.
Дивiтесь, óчi молодiї,
315 Як зóри бóжii встáють,
Як схóдить мiсяць, червонiє;
Дивiтеся, поки вас грiє,
А зóри спáти не дáють!
- Головóю молодóю
320 На рúку схилiлась,
До пiвночi невесéла
На мiсяць дивiлась
Дивiлася... Дивiлася,
Та й плáкати стáла...
325 Мóже, сéрце якé лiхо
Тiхо прошептáло?...
Я не знáю... Поплáкала,
Втéрлась, усмiхнóлась,
Помолiлась, та й спáть ляглá,
330 I тiхо заснóла.

-
- В садú все пóкотом лежáло —
Харéм i гóсти, де що впáло,
Тiлько хазяiн ще не впав,
Остáтню чáрку допивáв,
335 Та й ту допiв. Встáє, не пáда,
Iде в покóї... Сквёрний гáде!
Кудi ти лiзеш? Схаменись!...
Прокiнься, чiстáя! Прокiнься,
Убий гадюку — покусáє...
340 Убий, — i Бог не покара́є, —
Нi, не прокинулася, спить.
А Бог хоч бáчить, та мовчiть,
Грiхáм великим потурáє...
Минáє час, чутнó з палáт
345 Ненáче гвалт, а пóтiм знóву
Не чуть нiчóго... I в той час
Скиртi i клóня зайнялись.
Пожáр розжéврiвсь, розiгрáвсь...
Пани в садú й не ворущiлись,

350 А мужичкі собі дивілись,
Як дим до хмари підіймавсь...

Прокінулись вранці гості,
Аж бачать, що ліхо;
Покінули свого князя,
355 Та люблю, та тихо...
Так і ми його покинем,
Так і Бог покине.
Щоб не лізли такі гади
В нашу Україну.
360 А де ж ділась осквернена?
І сліду не стало!
В селі сироти і вдови
Знову заридали.

365 Стоїть село невесело.
На горі палати
Почорніли. Не здужа князь,
Ні з ким погуляти,
І нікому розважати.
370 Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люди стогнуть на орєнді
Та Бога благаяють,
Щоб княжна до їх вернулась;
375 А її немає,
І не буде вже святої...
А де-ж вона ділась?
У Києві великому
В черниці постриглась.
380 Отак було, отак і буде!
В гріхах родились ми для зла.
Яка ж тут Богові хвала,
Скажіть мені, розумні люди?
Родилась на світ жить, любить?
385 Сіять Господньою красою,
Між грішними витать святою,
І всякому добро творить
А сталося ось-як...

.....
.....

390 Не стало радости у Бóга
Для нещасливої княжнї.

Шукаючи старовинї
В моїй Україні убогїй
Заїхав я у Чигирїн.
І в монастир отой дівочий,
395 Що за піска́ми, на болóті,
У лóзах самотній стоїть...
Великі дні, великі нóчі
Великі лю́ди із руїн
На світ вихóдять і говорять,
400 Гóворять страшно... Плачуть гóри
І серце плаче.

Дóбре жить,
Колї нема́ чо́го любїть...
Отám менї і розказáла
405 Старá черниця повинú,
Що в монастир до їх зайшла́
Княжнá якась із-за Днїпра́
Позáторїк: одпочивáла.
Була багáта, — говорїла:
410 "До грóбу Бóжого ходїла,
Вертáлась в Київ — одпочїть;
Зайшла́ до нас, до нас убо́гих,
Та ма́буть тяжкая дорóга
Її спїтка́ла... Тяжко жїть,
415 З старцáми по́ світу ходїть...
Вона́ була́ ще молодóю
І прехорóшая собóю,
Та тїлько́ сонцем запекла́сь
Та й занедúжала. Лежáла
420 І все до крїхти розказáла
Та й Бóгу дúшу оддалá
І вмёрла в нас... І де ходїла!
В якїх то праведних мїста́х!"
І показáла на могїлу:
425 — "Оттúт сердéшна опочїла..."

1847

Орська крїпость.

- Сонце заходить, гори чорніють,
 Пташечка тихне, поле німіє;
 Радіють люди, що одпочинуть.
 А я дивлюся і серцем ліну
 5 В темний садочок на Україну:
 Ліну я, ліну, думу гадаю,
 І ніби серце одпочиває.
 Чорніє поле, і гай, і гори,
 На синє небо виходить зоря.
 10 Ой, зоре, зоре! — і слёзи кануть.
 Чи ти зійшла вже і на Україні?
 Чи очі карі тебе шукають
 На небі синім? Чи забувають?
 Коли забули, бодай заснули,
 15 Про мою доленьку щоб і не чули!

1847

Орська кріпость.

- Мені тринадцятий минало;
 Я пас ягнята за селом.
 Чи то так сонечко сіяло,
 Чи так мені чого було —
 5 Мені так любо, любо стало,
 Неначе в Бога...
 Уже прокликали до паю,
 А я собі у бур'яні
 Молюся Богу...

 10 І не знаю,
 Чого маленькому мені
 Тоді так приязно моїлось,
 Чого так весело було,
 Господне небо і селю,
 15 Ягня, здається, веселілось,
 І сонце гріло — не пекло...
 Та не довго сонце гріло,
 Не довго моїлось;
 Запекло, почервоніло
 20 І рай запаліло.
 Мов прокінувся, — дивлюся:
 Селю почорніло,
 Боже небо голубеє —

І те помарніло.
25 Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята;
Обернувся я на хати...
Нема в мене хати...
Не дав мені Бог нічого!
30 І хлинули сльози...
Тяжкі сльози!... А дівчина,
При самій дорозі,
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
35 Та й почувла, що я плачу:
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілувала...

Неначе сонце засіяло,
40 Неначе все на світі стало
Моє: лані, гаї, саді...
І ми, жартуючи, погналі
Чужі ягнята до воді.

Бридні!... А й досі, як згадаю,
45 То серце плаче та болить:
Чому не дав Господь дожить
Малого віку у тім раю!
Умер би орючі на ніві,
Нічого б на світі не знав,
50 Не був би в світі юродивим,
Людей і (Бога-б) не прокляв!

1847

Орська кріпость.

Не гріє сонце на хужині,
А дома надто вже некло;
Мені не весело було
Й на нашої славної Україні:
5 Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився Богу,
Та люте панство проклинав,
І згадував літа лихі,
10 Погані, давнії літа,

- Тоді повісили Хрїста, —
Й тепер не втік би син Марії!
Нідé не вéсело мені,
Та ма́буть вéсело й не б́уде.
- 15 І на Укра́йні доб́рі лю́ди;
Отжé такі й на чужині.
Хоті́лося б . . та й то для то́го,
Щоб не робі́ли москалі
Труні́ із дéрева чужо́го . . .
- 20 Аб́и хоч кр́ихотку землі́
Из-за Днiпра́ мого́ свято́го
Святі́ї вітри́ принеслі́ . . .
Та й бiльш нічо́го! Так-то, лю́ди,
Хоті́лося б . . .
- 25 Та що й гадáть!
На щó вже й Бóга турбува́ть,
Кóли по-нашому́ не б́уде!

1847

Орська крiпость.

СОН.

- Гóри мої висóкiї!
Не так і висóкi,
Як хорóшi, хорóшiї.
Блакiтнi здáлека —
- 5 З Перея́слава старо́го,
З Вибло́ї мого́ли,
Ще ста́ршої . . . мов ті хма́ри,
Що за Днiпро́м сiли.
- 10 И́ду я тiхо́ю ходóю,
Дивлю́сь, аж он передо́ мно́ю
Ненáче дiва вирина́ють:
Из хма́ри тiхо́ виступа́ють
Обрiв висóкий, га́й, байра́к;
Хаткí бiлeнькi вигляда́ють,
- 15 Мов дiти в бiлих сорочка́х
У пiжмурки в яру́ гуля́ють;
А до́лі сивий наш коза́к —
Днiпро́ з лугáми вигравáе;
А óнде, óнде за Днiпро́м,
- 20 На при́горi, нiби́ капльiчка, —

Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом. —

25 Давно стоїть, виглядає
Запорозця з Лугу,
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу;
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
30 Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Можє, чаєш онóвлення?
Не жди тїї слави!
Твої люди окрадені,
А панам лукавим
35 На щó здалась козацькая
Великая слава?

І Трахтемірів геть горюю
Нечепурні свої хаткі
Розкидав з долею лихою,
40 Мов п'яний старець торбинкі.
А он старé Манастирище, —
Колись козацькеє селó.
Чи те вонó тоді булó?
Та все пішло ц(арям) на грище:
45 І Запорозжя, і селó,
І манастир святий, скарбниця —
Все, все неситі рознесли,
А ви? — Ви, гóри, оддали...
Бодай нікóли не дивіться
50 На вас, проклятіі... Ні, ні!
Не ви прокляті, а гетьмáни,
Усóбники, ляхі погані...

Простіть, висóкїї, мені,
Висóкїї і голубїї,
55 Найкращі в світі, найсвятїї!
Простіть! Я Бóгу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклянó свято́го Бóга,
60 За неї душу погублю.

Над Трахтеміровим висóко
На кручі, ніби сиротá

Прийшла топітися... в глибокім,
 В Дніпрі широкому... Отак
 65 Стоїть одним-одна хатина.
 З хатини видно Україну
 І всю Гетьманщину кругом.
 Під хатою дідусь сивенький
 Сидить... А сонечко низенько
 70 Уже спустилось над Дніпром.
 Сидить, і дивиться, і дума,
 А слюзи капають. "Гай-гай!"
 Старий промовив: "Недоуми!
 Занапали божий рай!
 75 Гетьманщина!..." І думнее
 Чоло похмаріло:
 Мабуть, щось тяжке — тяжке
 Вимовить хотілось,
 Та не вимовив...

 80 "Блукав я по світу чимало,
 Носів і світу, і жупан.
 На щό вже ліхо за Уралом
 Отім киргізам, — отже й там,
 Єйжебогу, лучче жити
 85 Ніж нам на Україні!
 А може тим, що Киргізи
 Ще не християни?..
 Наробів Ти, Христе, ліха!
 А переіначив
 90 Людей божих? Котілися
 І наші козачі
 Дурні голови за правду,
 За віру Христову,
 Упивались і чужої,
 95 І своєї крові...
 А получчали? Ба, де то!
 Ще гіршими стали!
 Без ножі і автодафє
 Людей закували,
 100 Та й мордують... Ой-ой, пані,
 Пані християни!"

Затих мій сивий, бітий тугою,
 Поник старою буй-головою.
 Вечірне сонце гай золотило,
 105 Дніпро і поле золотом кріло;

Собор Мазепин с'яе-біліє,
Батька Богдана могила мріє;
Київським шляхом верби похілі
Трибратні давні могили вкріли;
110 З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з
сестрою ...

І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

115 Попрощалося ясне сонце
З чорною землею;
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари;
Хмари звеселіли,
120 А старий мій подивівся, —
Сльози покотілись.
“Молюсь Тобі, Боже милий,
Господи великий,
125 Що не дав мені загінуть,
Небесний владико!
Що дав мені добру силу
Пересилить горе, —
І привів мене, старого,
На ці святі гори
130 Одинокій вік дожити,
Тебе возхвалити,
І Твоєю красою
Серце веселити,
І поховать побитее
135 Гріхами людськими,
На горах оцях високих,
І витать над ними!”

Утер слези нехолодні,
Хоч не молодії,
140 І згадував літа свої,
Давнії, благії:
“Де, як, коли і що робилось?
Булó що справді, а що снілось?
Які моря перепливав?
145 І темний гайок зелененький,
І чорнобрівка молодівка,
І місяць з зорями сіяв,

І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
150 Святого Бога вихваляв.
І все то, все то в Україні!"
І усміхнувся сивий дід:
Бо, може — ніде правди діть —
Було такé, що й женихались,
155 Та розійшлися, не побрались:
Покинула самого жить,
В хатині віку доживати.
Старий мій знову зажурився;
Ходив довгенько коло хати,
160 А потім Богу помолівся,
Пішов у хату ночувати,
А місяць хморою повівся.

Отакій-то на чужині
Сон мені приснівся!
165 Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, Боже, колинéбудь,
Хоч на старість, ста́ти
На тих гóрах окра́дених,
170 У малéнькій хаті;
Хочá сéрце замúчене,
Потóчене гóрем,
Принести́ і положи́ти
На Дніпро́вих гóрах!

Орська кріпость.
1847

ІРЖАВЕЦЬ.

Наробили славні Шведи
Великої слави:
Утікали з Мазéпою
В Бендэри з Полта́ви;
5 А за ними й Гордієнко...
Порáдила ма́ти,
Як пшени́цю ту пожа́ти,
Полта́ву достáти?
Ой пожа́ли б, як-би були́
10 Односта́йне ста́ли,
Та з Хвáстовським полкóвником

Гетьмана єднали;
Не стреміли б списі в стрісі
У Петра у свата,
15 Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не доганяв би прилуцький
Полковник поганій,
Не плакала б Матер Бója
20 В Кримú за Україну.

Як мандрували день і ніч,
Як покидали Запорóжці
Свою стару та славну Січ,
Взяли з собою Матер Бóжу,
25 А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове вбóге Запорóжжя.

Заступила чорна хмара
Та білу хмару,
30 Опанував Запорóжцем
Поганій Татáрин;
Хоч позволив хан на пісках
Новім кошém ста́ти,
Та не звелів, бусурме́нин
35 Цérкву будувати;
У на́меті поставили
Образ Пресвято́ї
І крадькома мо́лилися

Бóже мій з тобою,
40 Мій краю пре́красний, розкішний, багáтий!
Хто тебе не ни́щив? Як-би розка́зати
Про якогоне́будь одно́го ма́гната
Істо́рію-пра́вду, то переля́кати
Са́ме не́клято мо́жна! І Да́нта старо́го
45 Одні́м на́шим па́ном мо́жна здивува́ти.
І все-то те ли́хо, все, ка́жуть, од Бо́га!
Чи вже-ж йому́ ли́бо люде́й мордува́ти
І на́дто убо́гу мою́ Україну?!
Що вона́ зроби́ла? За що́ вона́ гíне?
50 За що́ її діти в кайдáнах мовча́ти?!...

.....
Розказа́ли бандури́сти
Про во́йни і чва́ри,

Що діялось в Україні
 І якії кáри
 55 Ляхі нашим завдавали,
 За щó катували.
 Що ж діялось по Шведчині, —
 То й вони злякались,
 60 Онімiли з переляку.
 Пані католики
 Кров точили. Воеводи,
 Як тії собаки,
 Рвали, гризли . . .

 І про те все
 65 Запорóжці чули.
 Як дзвонили у Глухові,
 З гармати ревнули,
 Як погна́ли на болóті
 Столицю робіти,
 70 Як плакали по ба́тькові
 Голóднії діти . . .
 Чули, чули сірома́хи . . .
 З далéкого Криму,
 Як конáють в Гетьма́нщині,
 75 На лінії гинуть . . .
 Чули, чули Запорóжці
 Чули і мовчали,
 Бо й їм дóбре на чужині
 Мурзї завдавали.
 80 Умивались небожа́та
 Дрібними, гіркими . . .
 Аж по́ки та Ма́тер Бóжа
 Заплакала з ними.
 Заплакала Милосéрда,
 85 Ненáче за си́ном
 І Бог зглянув на ті сльóзи
 І на Україну:
 За козацькі і за тії
 Пречистії сльóзи
 90 Побив Петра́, побив свáта
 На на́глий дорóзі.
 Верну́лися Запорóжці,
 Принесли́ з собо́ю
 В Гетьма́нщину той чудóвний
 95 О́браз Пресвято́ї;
 Поста́вили в Иржа́виці

В сѳтниковім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

Орська кріпость.

1847

О, думи мої! О, славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!
Люблю, як щире, вірну дружину
5 Як безгаланну свою Україну!
Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тільки не кидай... В пекло з тобою
Пошкандибайю.....
.....

Ти привітала

10 Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа.
О, непотребная! Кесаря — ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько, — бо заплатили.
15 А я убогий, що принесу я?
За що сирому ти поцілуєш?
За пісню — думу: "Ой, гаю, гаю?"
І не такі, як я, дарма співають!
І чудно, і нудно, як поміркую,
20 Що часто котяться голови буї
За тее диво... Мов пси, гризуться
Браті з братами, й не схаменуться...
А тее диво, вами кохана: —
У шинку покритка, а люди — п'яні!...

Орська кріпость.

1847

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
5 Пишались вольними степами;
В садах кохалися, цвілі,
Неначе лілії, дівчата;

- Пишáлася синáми мáти,
Синáми вóльними . . . Рослі,
10 Рослі сині і веселіли
Старіі, скóрбніі літá . . .
Аж пóки іменем Христá
Прийшли ксьондзі і запаліли
Наш тíхий раї, і розлили
15 Велике мóре сльоз і крóви,
А сиріт іменем Христóвим
Замордуváли, розп'ялі . . .

- Понікли гóлови козáчі,
Ненáче стóптана травá;
20 Україна пла́че, стóгне-пла́че,
За голово́ю голова́
Додóбу па́да . . . кат люту́є,
А “ксендзь” скажéним язикóм
Кричíть: “Те Damm!” (“Алілу́я”) . . .

1847.

Ореська кріпость.

ЧЕРНÉЦЬ.

(П. Кулішу).

- У Києві на Подóлі
Було колісь і нікóли
Не вёрнеться, що діялось,
Не вёрнеться сподіване . . .
5 Не вёрнеться . . . А я, брáте,
Таки бóду сподівáтись,
Таки бóду виглядáти,
Жáлю сёрцю завдавáти.
У Києві на Подóлі
10 Братёрська нáша воля
Без холóпа і без пáна ,
Самá собі у жупáні
Розверну́лася весéла,
Оксамітом шляхі стéле
15 І Єдва́бном застила́є,
І нікóму не зверта́є.
У Києві на Подóлі
Козакі гуля́ють:

Як ту во́ду, цебром-відром
20 Винó розливають;
Льохі, шинкі з шинкарка́ми,
З вінами, меда́ми
Закупіли Запоро́жці
Та й тнуть коряка́ми!
25 А му́зика реве́, грає,
Люде́й звеселя́є;
А із Бра́тства те бурса́цтво
Пе́вне вигляда́є:
Нема́ го́лій шко́лі во́лі,
30 А то б догоді́ла! . .
Кого́ ж то там з му́зикою
Лю́ди обступі́ли?

В черво́нім рі́тим оксамі́ті
Матне́ю у́лицю мете́ —
35 Іде́ коза́к. Ох літа́, літа́!
Що ви твóрите? На то-те ж
Старі́й уда́рив в закаблúки,
Аж вста́ла ку́рява. Ота́к!
Та ще й приспíвує коза́к:
40 “По дорóзі рак, рак,
Неха́й бу́де так, так!
Як-би́ такі́ молоді́ці
Посі́яти мак, мак!
Дам лі́ха закаблúкам,
45 Дам лі́ха закаблúам, —
А вже-ж тії́ закаблúки
Набра́лися лі́ха й му́ки
Дам лі́ха закаблúкам,
Дам лі́ха бакаблúам, —
50 Оста́неться й передáм!”

Аж до Межі́горського Спа́са
Потанцюва́в сі́вий,
А за ним і това́риство
І весь свя́тий Ки́їв.
55 Дотанцюва́в аж до бра́ми.
Крикнув: “Пúгу, пúгу!
Привіта́йте, свя́ті ченці́,
Това́риша з Лу́гу!”
Свята́ бра́ма одчині́лась,
60 Козака́ впусти́ли;
І знов бра́му зачині́ли

На вік зачинили
Для козака.

Хто-ж цей сівий

- 65 Попрощався з світом?
Семен Палій Запорожець,
Лихом недобитий.

- “Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить, —
70 В довгій рясі по келії
Семен Палій ходить.
Іде чернець у Вишгород
На Київ дивіться,
Та посидить на пригорі,
75 Та хоч пожуріться.
Іде чернець Дзвонкову¹⁾
У яр воду п'яти,
Та згадує, як-то було
Тяжко в світі жити!
80 Іде чернець у келію
Між стіни німії,
Та згадує літа свої,
Літа молодії;
Бере святе письмо в руки,
85 Голосно читає.
А думкою старій чернець
Далеко літає ..

- І тихнуть Божії слова;
У келії, неначе в Січі,
90 Братерство славне ожива,
І сівий гетьман, мов сова,
Ченцєві зазирає в вічі.
Музика... танці... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
95 Борі, сніги і... Єнісеї...
І покотілись із очей
На рясу слёзи...
“Бий поклони
І плоть старечу усмирйй,
100 Святе писаніє читай!
Читай, читай та слухай дзвона,

¹⁾ Дзвонковая криница прозивається недалеко од монастиря (криница Шенченка).

А серцеви не потурай:
Вонó тебе в Сибір водило,
Вонó тебе весь вiк дурило;
105 Приспi ж йогó, i занехай
Борзнý свою i Хвастовщину:
Загине все, i сам загинеш,
I не згадають — щоб ти знав...”

I старець тiяжко застогнав
110 Читатъ писанiе покинув,
Ходив по келiї, ходив,
А потiм сiв i зажурився:
“Для чо́го на свiт я вродився?
Свою Украiну любив.”

.....
115 До у́тренi завив з дзвиници
Великий дзвiн. Чернець мiй встав,
Надiв клобук, взяв патерiцю,
Перехристiвся, чо́тки взяв...
I за Украiну моли́тися
120 Чернець Палiй пошкандибав.

Моли́ся, старче, бий поклони,
Поки й малих дiтеi погонять
Гатить глибо́ки болота...
На свiтi все бач суета!
125 Моли́ся ж, бий собі поклони...

Моли́всь чернець за Украiну;
Зробив i хрест, i домовину,
Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
130 Iз Глухова по Украiнi.

Почув Чернець, не дохристiвся,
Тiлько на не́бо подивився,
Та щось промовив, застогнав
I душу Бо́говi послав,
135 А сам з труною одружився.

Стогна́ли дзвони, завивали.
Ки́яни го́ри укривали:
Ченця́ Семéна Палiй
Ченци́, мов Ге́тьмана, ховали
140 I нинi, бра́тiя мо́я,

- Стоять твердіні на Україні —
 Все Паліївській на Хвастовщині;
 В ярах, болотах лежать гармати:
 На щó? та й нікому їх доставати.
- 145 Захрясли жйдом хвастівській гори
 Хвастяни погані на ксендзя брють;
 Інколи, інколи ченця згадають,
 А де похований? в якому краю? —
 Вони не знають, може й не чули!
- 150 Кияни бачили, та й ті забули.
- Отак то сталося, батьку козачий!
 Все занехали діти ледачі:
 І свою волю, і твою славу.
 Москалі рознесли вали в Полтаві.
- 151 Розруйнували і Січ, і Спаса,
 А над тобою гліну товкмасять.

1347

Орська кріпость.

- Одін у другого питаєм:
 На щó нас мати привелá?
 Чи для добра, чи то для зла?
 Чогó живém? Чогó бажáем,
- 5 І не дознавшись, умираém,
 І покидаємо діла?
- Які ж менé, мій Боже мійлий,
 Діла осудять на землі?
 Бодай ті діти не росли,
- 10 Тебé, святого, не гнівїли,
 Що у невóлі народїлись
 І стид на Тебе навелї!

1347

Орська кріпость.

- Самóму чудно. А де ж дітись?
 Що ж діять? і що почать?
 Людєй і болю проклинають?
 Не варт, ейбогу! Як же жити
- 5 На чужині — на самотї?
 І що робїти взаперті?

- Якби кайдани перегрізти,
То гриз помалу б . . . Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
10 Не так залізо гартували,
Щоб перегрізти . . . Гбре нам,
Невільникам і сиротам,
В степу безкраім за Уралом!

1847

Орська кріпость.

- Ой стрічечку до стрічечки
Мережаю три ніченьки,
Мережаю вишиваю, —
У неділю погуляю!
5 Ой плáхотка-червчáточка, —
Дивуйтеся, дівчáточка!
Дивуйтеся, парубкі,
Запорóзькі козакі!
Ой, дивуйтеся, лиця́йтеся,
10 А з іншими вінча́йтеся, —
Подавані рушникі . . .
Отакé-то, козакі!

1847

Орська кріпость.

ХУСТИНА.

- Була собі Катеріна,
Безталáнна сиротіна.
Росла в наймах, виростала
Та з Іваном покохалась
5 А Іван, як голуб, з нею
З Катеріною своєю
Од зіроньки до зіроньки
Вечеряють у вдівоньки,
Вечеряють, розмовляють
10 П р е ч и с т о ї дожидають.
Дожидають . . . А з Чигріна
По всій сла́вній Україні
Загулі великі дзвони,
15 Щоб сідлали хлб́пці коні,

Щоч мечі-шаблі гостріли
Та їхали на весілля.

- Зажурилась Катеріна
Безталанна чорнобріва.
- 20 Іван коника сідлає,
Собі зброю добирає,
В неділеньку рано-ранісенько
Сурми, труби вигравали;
В даліку дорігу славні компанійці
- 25 До схід сонця рушали.
Випровожає вдова свого сина,
Ту єдину(ю) дитину,
Випровожала сестра свого брата,
А Івана Катеріна.
- 30 Випроважала, коня напувала
До зірніці із криниці,
Винісила зброю: шаблю золотую
І рушницю-гаківницю.
- 35 Випроважала три поля, три міль,
Прощалася при долині,
Дарувала шиту шівками хустину,
Щоб згадував на чужині.
Ой хустино, хустиночко
Меріжана, шита!
- 40 Тільки слави козачької,
Сіделечко вкрити.
Вернулася, журилася,
На шлях бійтий дивилася,
Квітчалася, прибиралася,
- 45 Що день Божий сподівалась,
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.
- Мина літо, мина й друге,
А на третє... линуть
- 50 Наші славні компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде друге,
А за третім зтиха —
Не дивися, Катеріно!
- 55 Везуть тобі ліхо:
Везуть труну дубовую,
Китайкою вкриту,
А за нею з старшиною

- Іде в чорній світі
60 Сам полкóвник компанійський,
Характérник з Січі,
За ним ідуть осаули,
Та плачуть ідучі.
Несуть пані осаули
65 Козацькую зброю:
Літий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушніці-гаківніці
І три самопали;
70 А на збрúї, на козацькій
Кров позасихала.
Ведуть коня воронóго,
Розбиті копита,
А на йóму сиделечко
75 Хустиною вкρίте.

1847

Орська кріпость.

А. КОЗАЧКÓВСЬКОМУ.

- Давно́ те діялось! Ще в шко́лі,
Та́к в учітеля-дя́ка,
Гарне́нко вкра́ду п'ятака́
(Бо я бу́ло трóхи не го́ле, —
5 Таке́ убо́ге), та й куплю́
Папе́ру а́ркуш, і зроблю́
Мале́нку кни́жечку; хреста́ми
І визеру́нками з квітка́ми
Круго́м листóчки обведу́,
10 Та й спі́сую “Сковороду́”,
Або́ “Три ца́ріє з дара́ми”;
Там сам собі́ у бур'я́ні
Щоб не почу́в хто, не побáчив,
Виспі́вую собі́ та пла́чу...
15 І довелóся знов мені́
На ста́рість з вірша́ми хова́тись,
Мере́жать кни́жечкі співа́ти
І пла́кати у бур'я́ні, —
І тя́жко пла́кати! І не зна́ю,

20 За що менé Госпóдь карае...
У школі мучилось, росло,
У школі й сівить довелось,
У школі дўрня й поховáють;
А все за тóго п'ятакá,
25 Що вкрав малéньким у дякá,
Мабу́ть Госпóдь менé карае...

Ось слўхай же, щірий друже,
Та розка́зуй дітям,
Як конáю я в невóлі,
30 Як нўжуся світом!
Научáй їх, щоб не вчїлись
Змáлку віршувáти.
Ко́ли ж яке поквáпиться,
То ніщечком, бра́те,
35 Нехáй собі у кутóчку
У ма́йськїї но́чі
І, як не́бо, голу́бїї
Тї о́чі дівóчі
На лад дáвнїй вихвалáє,
40 Не лáє нїкóго
І не лўбить — óпрїч грóшей
Та себе самóго.
А Укрáїну? ... Кри́й Бóже!
Нехáй собі пла́че, —
.....

45 Ось слўхай же, мій голу́бе,
Мій óрле коза́че,
Як конáю я в невóлі
Як нўжу я світом
Та розка́зуй тихéсенько
50 Нерозу́мним дітям,
Як я тепéр у невóлі
Кара́юся, бра́те! ...
Ненáче злóдїй, по-за валáми
В неділю кра́дуся я в по́ле,
55 Талáми вїйду, понад Ура́лом
На степ ширóкий, мов на во́лю,
І бо́лящее, побїте
Сéрце усміхнётся,
Мов рїбонька над водо́ю,
60 Тїхо стрепенётся...
І на гóру висóкую

- Вихóжу, дивлю́ся,
 І згадаю Україну —
 І згада́ть бою́ся...
- 65 І там степі́, і тут степі́,
 Та тут не такі́:
 Руді́, руді́, аж черво́ні;
 А там голубі́ї,
 Зелéніі, мерéжані
- 70 Нíвами, лана́ми,
 Висóкими могíлами,
 Тёмними луга́ми...
 А тут бур'я́н, піскі́, талі́,
 І хоч би на́ смі́х де могíла
- 75 О да́внім-да́вні говори́ла...
 Нена́че лю́ди не жи́ли!

- Од споконві́ку і до-ні́ні
 Хова́лась од люде́й пусти́ня,
 А ми ї́ї такі́ знайшли́;
- 80 У́же й тверди́ні пороби́ли,
 За́то́го бу́дуть і могíли —
 Всьо́го наро́бимо колі́сь!...
- О мо́я до́ле! мо́я краі́но!
 Коли́ я ві́рвусь з ці́ї пусти́ні?
- 85 Чи мо́же,
 Кри́й Бо́же,
 Тут і загі́ну?
- І почорні́є черво́не по́ле...
 — “Гайда́ в коша́ри! Гайда́ в нево́лю!”
- 90 Нена́че кри́кне хто на́до мно́ю, —
 І я проки́нусь. По-за горóю
 Верта́юсь, кра́дуся по-над Ура́лом,
 Нена́че зло́дій той, по-за валáми.
- 95 О́так, дру́же мій, ми́нає
 Оту́т неді́ленька свята́я!
 А поне́ділок? Ох, дру́же-бра́те!
 Ще прій́де ніч в смердя́чі ха́ти,
 Ще прій́дуть думи́, розі́б'ють
 На сто́крат се́рце і на́дію,
- 100 І те, що ви́мовить не вмію́...
 І все на сві́ті прожену́ть,
 І спі́нять ніч... Часі́ літа́ми,
 У ві́чне мо́ре потечу́ть;

- І тяжко-тяжкіми сльозами
 105 Нерáz постéлю омокú.
 Не малодúше в невóлі
 Вночі сльóзи тóчить,
 А грíхí мої велікі
 Вилитися хочуть.
 110 Не виллються, не покінуть
 Душу катувáти...
 Стрáшно мені, дрúже-брáте,
 Смérти сподівáтись!...
 Перелічú і дні і літа:
 115 Когó я? де? колі любів?
 Комú якé добрó зробів?
 Нікóго в світі, нікóму в світі,
 Ненáче пó лісу ходів.
 А мáлась вóля, мáлась сíла!
 120 Та сíлу пóзички зносíли,
 А вóля в гóстях упилáсь,
 Та у кошáри заблудíла
 І вдру́ге пíти зареклáсь.
 Не помóже, мíлий Бóже!
 125 Як то кáжуть лúди:
 “Бúде каяттá на світі,
 Вороттá не бúде...”
 Благáю Бóга, щóб світáло:
 Мов вóлі, сóнца, світу жду.
 130 Цвiркúн замóвкне, “зóрю” б’ють —
 Благáю Бóга, щóб смеркáло!
 Бо на посмішище ведуть
 Старóго дúрня научáти,
 Щóб знав, як вóлю шанувáти,
 135 Щóб знав, що дúрня всúди б’ють.
 Так день — і тiждень так мiнáє,
 І мóже, дрúже мій, отáк
 Минуть остáтніі літá!...
 Як перед Бóгом сповідáюсь:
 140 За правду нá світі карáюсь
 І не кленú дóлі,
 Тiльки Гóспода благáю:
 “Не дай, Бóже, в чужім крáю
 Згíнути в невóлі!...”
 145 Минúли літа молодiї;
 Минúла дóля, а надiя
 В невóлі зно́ву — за своé,

- Зо мною знову лихо діє
 І серцю жалю завдає.
 150 Добро́ крізь сон хіба побачу.
 Та може лихо переплачу,
 Воді Дніпро́вої нап'юсь,
 На тебе́, друже, подивлюсь?
 І, може, в тихій тво́їй хаті
 155 Я́ буду знову сповіда́ти
 Сво́ї гріхі, і як мені
 Доводило́сь на чужині
 В нево́лі в ка́торзі кара́тись.
 А все за то́го п'ятака́
 160 Що вкрав ма́леньким у дяка́
 Та за вірші́ оті прокля́ті
 Чи те коли́ сподіється?
 Чи може́ вже з не́ба
 Подивлю́сь на Украї́ну,
 165 Подивлю́сь на тебе́? ...
 А іноді́ так бува́є,
 Що й сльози́ не ста́не, —
 І блага́в би я о сме́рті ...
 Так ти і Укра́їна,
 170 І Дніпро́ крутобе́регій,
 І надія́, брате,
 Не дае́те мені́ Бо́га
 О сме́рті блага́ти!

1847

Орська кріпость.

МОСКАЛЄВА КРИНИЦЯ.

(Я. Кухаренку).

- “Не варт, ей-Бо́гу, жить на світі! ...”
 — “То йди топісь ...” — “А жінка, діти?! ...”
 — “Отож-то, бачиш, не бреші!”
 А сядь лишень та напиші́
 5 Оцю́ бувальщину́, — то може́
 Іна́ко ска́жете, небо́же!

Пиші́ ота́к: “Було́
 Село́ ...”

- Та щоб не лізти на чужину,
 10 Пиші: "у нас на Україні.
 А в тім селі вдова жила,
 А у вдові дочка була
 І син семиліток...
 Дороб, мавши діток,
 15 У рózкоші, — хвáлиш Бóга...
 А вдові убóгій,
 Мáбуть не до Йóго,
 Бо залили за шкúру сáла, —
 Трóхи не пропáла,
 20 Дúмала — в черниці
 Абó йти топíться, —
 Так жаль малéньких діток стáло.
 Звичáйне, мáти, що й казáть!
 Та, мóже, снівсья такі й зять,
 25 Бо вже Катрúся підростáла...
 Чи вже ж їй вiк продíвувáть,
 Зносíти брiвоньки нiзáщо?...
 Нi, дiвонька вона не та!
- Такий ж у тім селі, трудячий
 30 (Бо всюди сiроти — ледáщо)
 У нáймах вiрiс сиротá,
 Ненáче бáтькова дитiна!
 То с'як, то так,
 Придбáв сiрóма грошеня́т,
 35 Одéжу спрáвив, жупанiну,
 Та нi відсiль i нi відтiль —
 На ту сирiтську копiйчiну
 Купiв садóчок i хатiну,
 Подякував за хлiб, за сiль
 40 I за науку дóбрим лю́дям,
 Та до вдовiвни навпростець
 Шелéсть за рушника́ми!
 Не торгувáлись з старостáми
 (Як те бувáе мiж панáми),
 45 Не торгувáвсь i панотéць
 Усiм на дiво та на чúдо, —
 За три копi звiнчáв у бúдень!...
- Просóхли óчi у вдовi.
 Отáк-то дрúже мiй, живi, —
 50 То й вéсело на свiтi бúде.

І буде варт на світі жить,
Як матимеш когó любить.
Хоть ка́жуть от ще що, небо́же:
Себе́ люби, то й Бог помо́же!
55 А доведеться умирати?
Здиха́ть над грішми? Ні, небо́же!
Любо́в — Господня благодать!
Люби́ ж, мій дру́же, жінку, діток,
Ділі з убо́гим заробіток,
60 То легше́ буде́ й заробля́ть!

Одружи́лись небожа́та.
Дивува́лись лю́ди,
Як то́ вони́, ті сі́роти,
Жить на світі́ бу́дуть?
65 Мина́є рік, мину́в дру́гий, —
Зно́ву дивува́лись,
Де в тих сі́рит безталанних
Добро́ тее́ бра́лось?
70 І в ко́мбі, і на дво́рі,
На току́ й на ні́ві ;
І діточки, як кві́точки,
Йі́ са́мі чернобрі́ві,
У жупа́нах похожа́ють,
Старці́в заклика́ють
75 На оби́ди, а бага́ті—
То й так не мина́ють.
Не мина́ли себелю́би,
Та все жалкува́ли,
Що сі́роти та́ким добро́м
80 Старці́в годувáли!
“Ко́ли гни́є, то спрода́лі б —
Адже́ж у їх ді́ти! . . .”
Ось слуха́й же, що то робля́ть
Зáздросці́ на сві́ті
85 І не́натля голо́дная!
Ході́ли, ході́ли,
По́кі́ вночі́, жалку́ючи,
Ха́ту запали́ли . . .
Неха́й би вже́ були́ непевні́
90 Які́ вельмо́жі просві́щенні,
То і не жаль бу́ло б; чи так?
А то сі́рісінький сі́ряк

- Отák лютує . . . Тяжко, бр́ате,
 Люд́ей на стар́ість розп́знати.
- 95 А ще ѓрше — зза́молоду
 Га́дину кохати:
 Очару́є зміїними
 Ка́рими оч́има . . .
- 100 А, пек тобі! Забу́в, дур́ню,
 Що смерть за плеч́има?
- До стебл́а все погор́ило,
 І діти згор́или,
 А сусіди, — і баѓаті,
 І вбо́гі, — рад́или.
- 105 Баѓатіі, бач, рад́или,
 Що баѓатші ста́ли,
 А вбо́гіі тому́ рад́и,
 Що з німи зрівня́лись!
 Посхо́дились жалкува́ти,
- 110 Жа́лю завдава́ти.
 “Шкода́, шкода́! Якби́ знат́я —
 Копійчи́ну б дба́ти,
 То все б такі́ не так воно́ . . .
 А що пак, Макси́ме!
- 115 (Бо його́ Макси́мом зва́ли)
 Попро́дай скоти́ну,
 Та ході́ до мене́ в най́ми:
 Що бу́де, те й бу́де!
 Бу́дем знов чумакува́ти,
- 120 По́ки ви́йдем в лю́ди,
 А там зно́ву . . .” Подя́кував
 Макси́м за пора́ду.
 — “Поб́ачу ще, як там бу́де;
 Коли́ не дам ра́ди,
 То тоді́ вже, певне, тре́ба
 Іти́ в най́ми зно́ву . . .
 Де то моя́ Катери́на,
 Моя́ чорнобро́ва! . . .”
- 130 Вона́ мене́ все ра́дила,
 І тепе́р пора́дить! . . .”
 Та оста́нняя ся ра́да
 Навіки́ зава́дить . . .
 Воли́ твої́ і коро́ви
 Ра́зом позди́хали,
 А Карту́ся з моска́лями
 Десь помандрува́ла.

Тепер отак пиши, небóже:
“Максiм подумав, пожурився,
А потiм Бóгу помолiвся,
140 Промóвив двiчи: “Боже! Бóже!” —
Та й бiльш нiчого.
Од царiци
Прийшов указ — лобi голить.
“Не дав вдовици утопиться,
145 Не дам же й з торбою ходить!”
Сказав Максiм, — i грунт покiнув;
Бо вдовиного, бачиш, сiна
В прийом громада повезла.
Такi-то тiмнi дiла
150 Творються нiшком на сiм свiтi!
А вас, письменних, трéба б бити,
Щоб не кричали: “ах, Аллах!...”
Не варт, не варт на свiтi жити!...”
А чом пак тiмнi не кричать?...

2.

155 Хiба ж живуть вони i знають,
Як ви сказали. — благодать,
Любов?...

1.

...Що, що? Недочуваю!...

2.

160 Вони, кажú вам, прозябають
Абó, по вáшому, ростуть,
Як та капуста на горóдi.

1.

Отак, по-вáшому! Ну, гóди ж!
Нехай собі i не живуть...
А все, скажú: такi як хочеш,
165 А ви iм жить не даетé,
Бо вi для себе живетé,
Заплющивши письменнi очi.

2.

Отжé, як будем так писать,

170 То ми й до вечора не кóнчим.
Ну, де той безталáнний зять?

1.

Вернўсь вдовіченко додóму,
А зять пішов у москалі;
Не жаль булó його нікому,
Та ще й сміялись у селі!
175 Óтже, далєбі, не знаю,
Чи вона вертáлась,
Катеріна, до мáтері,
Чи так і пропáла?
170 Булá чўтка, що стріжену
В Умані воділи
По ўлицях: укрáла щось...
Пóтім утопíлась.
Та все-то те, — знаєш, лўди
Втóплять і задўшать, —
185 А мóже то такá правда,
Як на вербі груші.
Знаю тілько, що про неї
І пісню проклáли, —
190 Я чув тоді, на дóсвітках
Дівчáта співáли:
“Шелєсь, шелєсь по дубіні,
Шапкі хлопці погубіли;
Тілько наймит не згубів,
Удовівну полюбів...”
195 Соромітна... Нехáй їй ліхо!
Минáли літа тїхо-тїхо!
(Отáк пишї!) — і за грїхї
Карáлись Гóсподом Ляхї
І пўгав Пўгач над Урáлом,
200 Піти в óдах вихваляли
Войнў й царіцю, — тілько ми
Сиділи нїшком, слáва Бóгу!
Після великої зимї
Вернўсья і Максїм безнóгий:
205 В походї, кáже, загубів —
Та срібний хрестик заробів!
Чогó він придїбав? Немá в його хáти,
Ні сестрї, ні брáта, нікого немá.
Чогó ж він приплéнтав? А хто його зна!

- 210 Чи чув ти, що кажуть: легше умирати
Хоть на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій — в палахах! Чи чув ти? Ба ні...”

2.

— Ей, дядечку! Швидче будемо писати,
Бо хочеться спати і вам, і мені...

1.

- 215 Зажуривсь москаль-каліка:
Де йому подітись!
Вдовиченко в пікінерах,
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
220 Де перезимує?
Уже осінь; незабаром
Зима залютує.
Нема йому в світі долі,
Полинула в поле...
225 Попросився зимувати
До дяка у школу,
Бо такі й письма, спасібі,
Москалі навчили.
І в косі був, бо й москалі
230 Тоді, бач, носили
Сіві коси з кучерями
Усі до одного,
І борошном посипали,
Бог їх зна для чого?...
235 Максим такі, як письменний,
Булó, помагáе
І на кліросі дякові,
І псалтир читає
Над покійними, й хавтури
З школярами носить
240 А в Пилипівку, сірома
Христа-ради прósить.
Нічого, — знай, своé пиши,
Та перед людьми не бреші!
Хоть би тобі лихé слóво
245 Почув хто од його!
“І талан, і безталання —
Все, каже, од Бога!”

А ні охне, ні заплаче,
 Неначе дитина.
 250 І собаки не кусали
 Москаля Максима;
 Мов причепуриться,
 А в неділю або в свято,
 Шкандибаче на вдовину
 255 Пустку подивиться.
 Сяде собі у садочку,
 І вдову згадає,
 І за її грішну душу
 Псалтир прочитає,
 260 Катерину — “о здоров’ї”
 Тихенько пом’яне,
 Утрє слюзи: “все од Бóга!”
 Йї веселенький стане.
 А в Петрівку і Спасівку
 265 Не спочине в школі, —
 Берє заступ і лопату,
 Шкандибаче в поле.
 І край шляху, при долині —
 Отже, не вгадаєш,
 270 Що калика виробляє? —
 Криницю копає!
 Та й викопав. На те літо
 Криницю святили —
 На самого Маковія,
 275 І дуб посадили
 На прикмету проїжжачим.
 А на друге літо
 Москаля вже неживого
 Найшли в балці діти
 280 Коло самої криниці:
 Вийшов подивиться
 Останній раз, сіромаха,
 На свою криницю.
 Громадою при долині
 285 Його поховали,
 І долину, і криницю
 На пам’ять назвали
 М о с к а л е в о ю. На Спаса
 Абó Маковія
 290 І досі там воду святять;
 І дуб зеленіє.
 Хто йде, іде, — не минають

295 Зеленого дуба:
В холодочку посідають,
Та тихо, та любо,
П'ючи воду погóжую,
Згадують Максима...
Отак живіть, недóуки,
То й жить не остине!

1847

Ореська кріпость.

*Приважне, кажуть, собака за возом
бігти, то біжить і за саньми.*

То так і я тепер пишу́:
Папір тільки, чорніло трачу...
А перш (ейбóгу, не брешу́!)
Згадаю що, чи що набáчу,
5 То так утну́, що аж заплачу,
І ніби сам перелечу́
Хоч на годину на Україну;
На неї гляну, подивлюсь,
І мов добро́ кому́ зроблю,
10 Так любо́ серце одпочине.
Якби́ сказáть, що не люблю́,
Що я Україну забуваю,
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю́, —
15 Єйбóгу, братія, прощаю
І Милосердному молюсь,
Щоб ви лихим чим не згада́ли;
Хоч я вам кривди не робів,
Та все такі між ва́ми жив,
20 То, може, де-що і остáлось.

1847

Ореська кріпость.

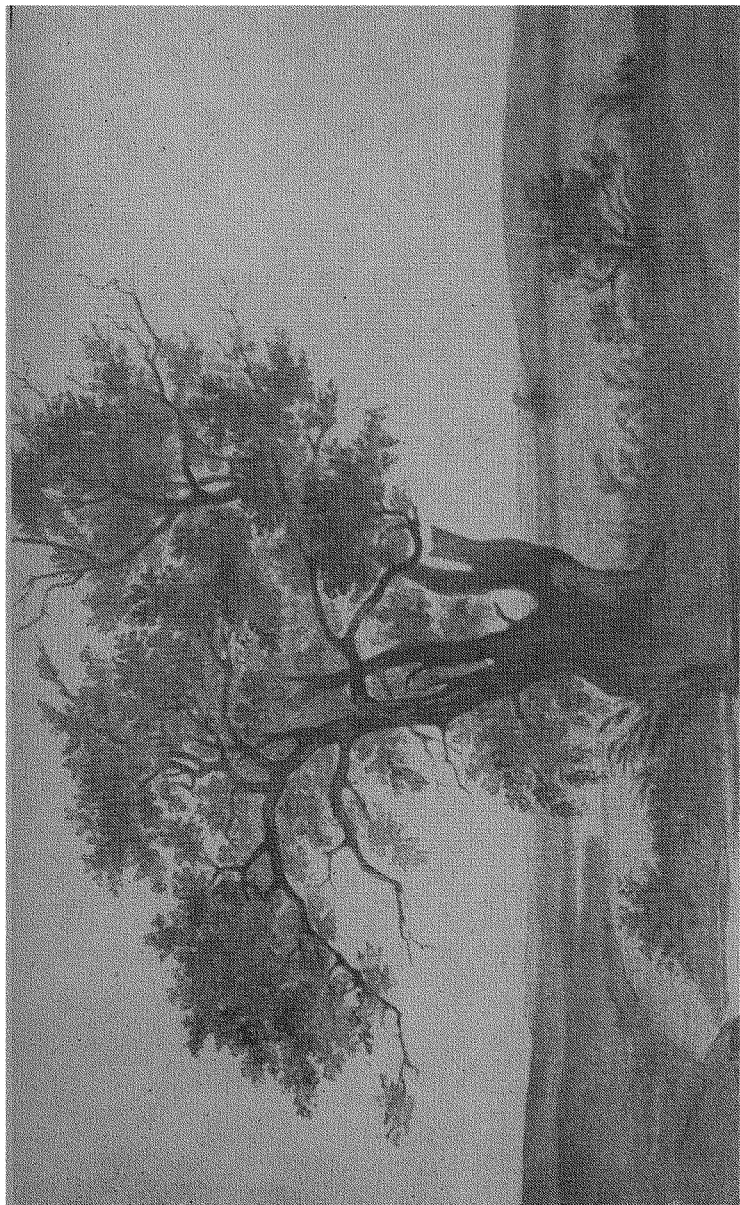
НА КОС-АРАЈИ.

1848

ДРУГА КНИЖЕЧКА

- А ну́мо зно́ву віршувáть!
(Звичáйне, нішком). Ну́мо зно́ву,
По́кі новинка на осно́ві
Старі́нку Бо́жу лицю́ва́ть,
5 А сі́річ... як би вам сказа́ть,
Що́б не збрехáвши? Ну́мо зно́ву
Люде́й і до́лю проклина́ть!
До́лю за те, що не спáла
Та нас догляда́ла,
10 Люде́й за те, що віта́ли
Та нас поважа́ли, —
А то й по́езія зав'я́не,
Як кривди не ста́не.
Заході́мося ж ми зно́ву
15 Святе́е погáнить!
Ні не до ла́ду, ні до скла́ду,
І ко́му завáдить
Мо́я кривда лука́вая?
Ніко́му. А зра́дить —
20 Само́му зра́дить на чужині.
І на далéкій Укра́їні
Старо́му віри не пойму́ть,
Старо́го дурне́м назову́ть:
Неха́й старá соба́ка гине́,
25 Ко́лі не вмі́е шанувáть
Люде́й та Бо́га пресвято́го,
Не вмі́е пра́вдоньки сказа́ть,
Та й цур йому́! Неха́й блука́є,
Дурний сві́й ро́зум проклина́є,
30 На ста́рість учитьсá брехáть;
А ми не бу́демо чита́ть
Його́ скаже́ної брехні!..."

- Пра́вда ва́ша, лю́ди!
Брехне́ю, бач, ви́йдеш всю́ди,
35 А не ви́йдеш в лю́ди.
Так цур же ї́й! Неха́й собі́,
Кого́ зна́є, ши́є
Брехня́ в ду́рні, а я собі́, —
По́ки мо́ре ви́є
40 Та гризе́ висо́кий бе́рег, —

*Джан-ие-атач. Акварель.
(див. ст. 160—161)*

Чи не вдám я зно́ву
Про щоне́будь тихе́нького
Та благо́го сло́ва.

1848.
Кос-Арал.

- У Бо́га за двермі лежа́ла сокіра.
(А Бог тоді з Петро́м ходів
По світу, та дива́ творів).
- 5 А кайза́к, на хірю
Та на тяжке́ ліхо
Любе́нько та тіхо
І вкрав ту сокіру,
Та й потя́г по дрoва
В зеле́ну дібро́ву;
- 10 Древіну ви́бравши, та й цюк!
Як вірветься сокіра з рук —
Пішла́ по лісу косові́ця!
Аж страх, аж жаль було́ дивіться;
Дубі́ і всякі́ дерева́
- 15 Великолі́тні, мов трава́
В покoси стéлется; а в я́ру
Встае́ пожа́р, і діму хма́ра
Святе́е со́нце покрива́.
- 20 І ста́ла тьма, і од Ура́лу
Та до Тингі́за, до Ара́лу¹⁾
Кипі́ла в о́зерах вода́.
Пала́ють се́ла, городá,
Рида́ють лю́ди, віють зві́рі
І за Тобо́лом у Сибі́рі
- 25 В сніга́х хова́ються. Сім літ
Сокі́ра Бо́жа ліс стина́ла,
І пожа́рище не вгаса́ло,
І мер за дімом Бо́жий світ.
.....
- 30 На вoсьме́ літо́ у неді́лю,
Нена́че ля́ля в льoбі бі́лій,
Святе́е со́нечко зійшло́.
Пусты́ня цы́ганом чорні́ла:
Де го́род був або́ село́ —
І головня́ уже́ не тлі́ла,

¹⁾ Ара́льске море (Прим. Шевченка).

- 35 І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталося;
Тільки одним-однó хиталося
Зелене дéрево в степу.
Червоніє по пустині
- 40 Червона глина та печина,
Бур'ян колючий, та будяк,
Та інде тирса з осокóю
В яру чорніє під горóю;
Та дикий інколи кайзак
- 45 Тихенько віде на гóру,
На тім захйлім верблюді.
Непéвне дiється тоді:
Мов степ до Бóга заговóрить,
Верблюд заплаче, і кайзак
- 50 Понúрить гóлову і глянé
На степ і на Кара-бутак¹⁾.
Сингiч-агáч²⁾ кайзак вспом'яне,
Тихенько спúститься з горі
І згине в глиняній пустині.
- 55 Одним-едiне при долині,
В степу край дорóги,
Стоить дéрево висóке,
Покiнуте Бóгом;
Покiнуте сокирою,
- 60 Огнём непалиме,
Шепóчеться з долиною
О давній годiні.
І кайзакi не минáють
Дéрева свято́го,
- 65 На долину заїжджають,
Дивúються з йóго,
І мóляться, і жéртвами
Дéрево благають,
Щоб парости розпустило
- 70 У їх бiдним краї.

1848.

Кос-Арал.

1) Невеличка річка (Прим. Шевченка).

2) Одно дерево (Прим. Шевченка).

ВАРНАК.

-
- Тиняючи на чужині
В неволі злій зострів я діда, —
То був поселений В а р н а к
Наш бідний мучений земляк.
- 5 Неначе діти, ми зраділи
Одін другому. У неділю —
Бувало між талáми
По-над тим Ура́лом,
Покі не смёркне, розмовляли
- 10 О на́шій сла́вній старині.
І він розка́зував мені
Свою́ бувáльщину. “Од Бóга...
Од Бóга все! А сам нічо́го
Дурний не зрóбить чоловiк!
- 15 Я сам, як бáчиш, ма́рне, всу́е
Я сам занiвечив свiй вiк...
І ні на ко́го не жалку́ю.
-

- Воді багáто утекло́.
З то́го часу́... За Уманем
- 20 Було́ те вбо́гее село́,
Де уродiвся я на зло,
Де ви́ріс я на безтала́ння
Та на погі́біль... На́ша па́ні
Мене́ побáчила в селі
- 25 Та й узяла́ собі в покóї, —
А в не́ї пани́чі булі;
Булі́ оди́літки зо мно́ю, —
Так їм на ви́грашку. Рослі́,
Рослі́ вони́ та ви́роста́ли,
- 30 Та мно́ю, ду́рні, забавля́лись,
Уже́ й учі́ться почали́,
А я собі́ на безго́лов'я
Учу́ся з ними. Сльоз і кро́ви
Письмо́ сто́їло... Чи нас,
- 35 Дешéвших па́нської соба́ки,
Учі́ть письму́? Молі́тись Бо́гу,
Та за ра́лом спотика́тись,

- А більше нічого
 Не повинні знать без во́лі —
 40 Така́ наша́ доля!...
 Ото́ і вивчився я, ві́ріс,
 Прошу́ собі во́лі;
 Не пускають... У москалі, —
 І туди́ не го́лять.
 45 Що тут на́ світі робі́ти?
 Верну́всь я до ра́ла...
 А пани́чів у гва́рдію
 Поопреділя́ли...

- Наста́ли тяжкі́ї літа́...
 50 У на́шому́ такі́ селі́
 Росла́ убога́ сирота́.
 О Бо́же, Бо́же, мій е́диний!
 Вона́ тоді́ була́ дити́на,
 Вона́... Не нам Тебе́ суди́ть,
 55 Вели́кий Бо́же наш!
 На не́ї
 Не довелось і надиві́тись...
 А я ще думав одру́житись,
 І жи́ть, і ра́доваться з не́ю, —
 60 І Го́спода хвалі́ть...

- Уже́ і кра́му накупи́ли,
 Уже́ і пи́ва наварі́ли —
 Не довелось тільки́ пи́ть:
 Прокля́тий пан старі́й несі́тий
 65 Покри́ткою пу́стив по світу:
 Не довелось вкúпи́ жи́ть!...

- Дарма́!... Ми́нуло... не до ла́ду
 Було́ б сади́ти огоро́д.
 Пішо́в я пи́сарем в грома́ду.
 70 То сяк, то так ми́нає год.
 Пи́щу собі́, з людьмі́ брата́юсь,
 Та мо́вчки хлѳпці́в добира́ю.
 Ми́нув і дру́гий... Пани́чі
 На тре́те лі́то поз'їджа́лись,
 75 (Ме́не, зви́чайне, не пізна́ли), —
 Засва́тані, весі́лля ждуть,
 А на́шим молоді́м дівча́там

В селі проходу не дають.
Дарма! Нехай! Радіє ма́ти
80 Радіє пан... А хлопці ждуть
Як Бо́га, па́нського весілля.

“Якраз у клéчальну неділю
І повинчали їх об́ох,
Таки́ в до́машньому ко́स्थ्यлі:
85 Вони́ ляхи́ були́. Ніко́ли
Нічо́го кращо́го сам Бог
Не ба́чив зро́ду на землі́
Як молоді́ї ті́ були́...
І я уби́в їх! Признаю́сь —
90 І до́сі стра́шно, як згада́ю;
Я і розка́зувать бо́юсь,
А то́ ще й вас пере́лякаю.
Усі́х порі́зали...
І ми ота́рою при́йшли́,
95 Пала́ти білі́ запали́ли,
Пані́в вели́ких і мали́х
Усі́х порі́зали...

Моли́ла

Сама́ стара́ за молоді́х,
100 До Бо́га ру́ки підніма́ла...
А неві́стками́ хло́пці гра́лись,
Поки́ замучи́ли... Заті́х,
Зага́с пожа́р... Уже́ світа́ло,
А ми в дібро́ву поховáлись
105 І ра́ду ра́дили, що́ робі́ть?
А що́ робі́ть! Ходи́мо би́ть
Та мордува́ть пані́в прокля́тих.
І ми пі́шли... Ох, тяжко́, бра́те,
Таки́ згада́увать діла́!
110 Вата́га де́нь і ніч росла́,
Уже́ за со́тню прибува́ла...
Мов поро́сяча, кров ли́лась —
Я рі́зав все, що́ па́ном зва́лось,
Без милосе́рдія, без зла, —
115 А рі́зав так... І сам не зна́ю:
Чо́го хоті́лося мені́?
Ходи́в я три́ годá з но́жами,
Нена́че той рі́зник.
До слю́з, до кро́ви, до пожа́ру —
120 До всьо́го я приві́к.
Було́, мов жа́бу ту, на спі́сі

- Спечеш дитину на огні,
Або панянку чорнобрівку
Розіпнеш гóлу на коні,
125 Та й пúстиш в степ...
Всього тоді, всього бувало —
І все докúчило мені.
- “Одурів я. Тяжко стало
У вертепах жити;
130 Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом,
І зарізає би... Та діво,
Диво дівне сталося
Надо мною, окайним.
135 Тільки що світало...
Війшов я з ножем в халіві
З броварського лісу,
Щоб зарізатись; дивлюся, —
Мов на небі вісить
140 Святий Київ наш великий!
Дивом дивним сяють
Церкви Бóжі, ніби з Бóгом
Самим розмовляють.
Дивлюся я, я сам млію...
145 Тíхо задзвоніли
У Києві, мов на небі...
О, Бóже мій мiлий!
Вперше зрóду я заплакав,
До полудня плакав...
150 Та так мені любо стало!
І малóго знаку
Нудьги ти не осталося, —
Я мов народився...
Подивився кругом себе —
155 І, перехристівшись,
Пішов собі тíхо в Київ
Не святим молітись,
А судá... судá людського
У людéй просіти.”

1848.

Орська кріпость.

- Ой гляну я, подивлюся
 На той степ, на полі:
 Чи не дасть Бог милосёрдний
 Хоч на старість во́лі?
- 5 Пішов би я в Україну,
 Пішов би додому:
 Там би мене привітали
 Зрадли б старому;
 Там би я спочив на старість
- 10 Молівшися Бо́гу;
 Там би я... шкода і гадки:
 Не буде нічого!...
 Як же його у невóлі
 Жіти без надії?
- 15 Навчіть мене, люди добрі,
 А то одурію!

1848.

Орська кріпость.

- Та не дай, Господи, нікому,
 Як мену тепер старому,
 У невóлі пропадати,
 Марне літа коротати.
- 5 Ой піду я лугом, лугом
 Та розважу тую тугу...
 — “Не йди! кажуть: сиді в хаті,
 Підеш за́втра погуляти!”

1848.

Орська кріпость.

Дев'ята сестро Аполóна.

-
 Якби, буває, хоть на час
 Ви кинули отой Парнас
- 5 Та в степ пошкандибали
 (Колі не в наймах де застріли
 Або не хїлите в шинку
 З пропий-волами чумакáми)

- Та д р е в н і м и т и м і р е ч а м и
 10 Хоть ніщечком якби мені
 Ви розказали б про царя —
 Абб якого короля,
 З їх фон баронами-князями
 І їх “в и с о к и м и с т р а с т я м и”,
 15 Бо вже остіли мужики,
 Та безталанні покриткі,
 Та й тих ужé не стало.
 А про журбу та про печаль
 Остіло... і папéру жаль.
 20 Чи є погánше що на світі,
 Як та дрюкóвана нудьга
 Про мáрне stráченіі літа
 Та про чорнявого в р а г á
 З очіма я́сними, як нéбо?...
 25 Голубчики! пишіть для себе
 Та не дрюкуйте!
 Вже смеркало,
 Дивлюся — шкандибáє
 На мілицях з торбіною
 30 Бабúся сідáя
 І п'яне́нька, нівро́ку їй...
 — “Добрі-вечір, сину!” —
 — “Добі-вечір, кажú, тítко!...”
 — “Ох, мабу́ть, я згину...”
 35 Чи далéко до Парна́са?
 Я так утомілась...
 Лédве-лédве несú нóги' —
 Літа мої, крýла,
 Де ви ділись, молодіі?
 40 Згинули-пропáли,
 Як ті сла́вніі пі́ти,
 Що óди писáли...
 О, тоді бу́ло завчéстя...”
 — “Постривáй, бабúсю!
 45 Хібá й справді ти з Парна́су?” —
 — “І справді, дідúсю!...
 Я до тебе поспішáла
 Та в шинку́ зострíла
 Весéлого бакал́яра...
 50 Трóхи одпочíла
 Та вíпили по чáрочці...
 Чогó ж ти бажáєш.
 Мій голубе? Я до тебе...” —

- “Сама, кажú, зна́еш!” —
55 — “Отже, далéбі, забу́ла...
Пристріт, чи бешíха?
Пошéпчемо... чи на ста́рість
Непéвного лі́ха —
Чорнобрíвки забажа́лось?” —
60 — “Цур то́бі, злий га́де!
Стара́ па́плюго, паску́до!
От то́бі й пора́да!
От то́бі й сестра́ з Парна́са! —
Моро́ка та й го́ді!...
65 Іди́ ж собі́, де взя́лася.
А я трóхи зго́дом
Захо́жуся коло́ царі́в
Та ш т и л е м висóким
Розмалю́ю помáзаних
70 І спéреду, й збо́ку.

- Не ві́дно ніко́го в Іерусали́мі;
Врата́ на запо́рі, ненáче чума́
В Дави́довім гра́ді, Го́сподом храни́мим,
Засі́ла на сто́гнах. Ні, чуми́ нема́!
75 А інша́, лиха́я та лю́та годі́на
Покри́ла Ізраї́ль: то гі́рша війна́!
Царéві князі́, і всі́ сили
І о́троки, і весь наро́д,
Замкнúвши в го́роді киво́т,
80 Пішли́ шука́ть собі́ моги́ли;
Покидали́ діте́й мали́х
І жен сво́їх, і молоді́х
Сво́їх підло́жниць... а ті бо́сі,
Розхри́стані, простоволо́сі,
85 Сидя́ть в світли́цях в заперті́
Та тяжко́ плачу́ть в самоті́,
І красу́ свою́ вели́ку
Наро́шне нівечать, — аж жаль!
На сто́гнах сльóзи та печа́ль;
90 За сто́гнами і гвалт, і кри́ки, —
І гíне, па́дає наро́д
За той заві́т і за киво́т,
І за царя́ свогó проро́ка.
А цар (святи́й), узя́вшись в бо́ки,
95 По кро́влі ке́дрових пала́т
В червлéній ризи́ похожа́є
Та усми́хавшись позира́є

- В зелéний сад.
- 100 А в садóчку мармурóва
Купáльня біліла
Крізь листóчки, а в купáльні
Русáлка сиділа;
Не русáлка... Версáвія
Достемéнна Ёва
- 105 Подрúжіє Гурієве.
Рабíня царéва;
Купáлася собі з Бóгом,
Біле лóно мíла,
І царя́ свогó свято́го
- 110 У дурні пошіла.
На двóрі вже смёркло, і тьмою повíтий
Жúриться в німóті Іерусалім.
В кéдрових пала́тах, мов несамовíтий
Давíд похожає і дúма несíтий
- 115 Нечíстíї дúми... "А ми повелíм!
Я цар над бóжієм наро́дом!
Я — все!..."
- А трóхи згóдом
- 120 Рабí вечéрю принеслі.
Сказáв, щóб подалí сікэру
І щóб просíли на вечéрю...
Версáвію...
-Ніврóку
- 125 Бóжому прорóку:
Самá Версáвія "приспѣ" ..
Чи Гурієві снілось,
Що дóма ніщечком робíлось,
Що цар не злáто-серебрó,
А лúчшее йогó добрó,
- 130 Йогó Версáвію укрáв.
А цар, щóб Гурій і не знав,
Звелів убíть йогó, та й гóді!
А пóтíм плакав пред наро́дом,
Посíпав пóпелом главú...
- 135
- Отáк святі царі живúть!
А як же прóсті? Я не знаю,
І раю вам сьогó не знáть,
Та ні у кóго й не питáть,
- 140 Щóб не завáдило, буває...

- Давід, святий пророк і цар,
 Не дуже був благочестивий.
 Була дочка в його Фамар
 І син Амнон. І се не диво:
- 145 Бувають діти і в святих
 Та не такі, як у простих
 А ось які...
- Амнон щасливий
- Бо то був первенець його!
 150 Лежить, нездужає чогось.
 Давід стенає та ридає,
 Багряні ризи роздирає,
 І сипле попіл на голову:
 “Без тебе я не поживу
- 155 І дня єдиного, мій сину,
 Моя найкраща дитино!”

- І йде ридючи до сина.
 А син у храміні кедровій
 160 Як той бугай лежить здоровий,
 Кепкує з батька і так просить.
 А той ридає та голосить:
 — “Драгий мій отче і мій царю!
 Вели сестрі моїй Фамарі,
 165 Щоб коржика мені спекла,
 І щоб сама і принесла,
 То я, вкусів його, возстану
 З одра недуга...
- Вранці рано
- 170 Фамар прекрасная прийшла
 І коржик з маком принесла.
 Амнон бере її за руку
 І в темну храмину веде
 І на постілоньку кладє.
- 175 Притерпіла, сердешна, муки,
 Рвучись кричала: “Зміє! гаде!
 Амноне, брате мій! Я! Я!
 Сестра єдина твоя!
 Де дінусь я? Тебє самбого
- 180 Безумним люди назовуть!”
 Не допомгло нічого!...
- Отак царевичі живуть,
 Пустуючи на світі.
 От бачте, людські діти!...

- 185 І поживé Давíд на світі
Не малі літа.
І о д р я х л Ї, і покривáли
Многíми рíзами йогó,
А óтроки домíркувáлись,
190 Як нагрівáть царя́ свогó
(Натúру вóвчу дóбре знáли).
Дівчáт царéві навелí,
Да грíють крóв'ю молодóю
Свогó царя́! І розíйшлись,
195 Замкнúвши двéрі за собо́ю ...

- Облизáвсь старíй катю́га
і пáзори слíнить
Лéдве, лéдве простяга́е
До Самантяніни,
200 Бо бу́ла вона́ над всі́ми
Кра́ще добротóю,
І та грíючи старогó
Давíда собо́ю ...
Як ужé вона́ там грíла,
205 Тогó ми не зна́ем.
А він грівся́ коло не́ї,
І ... і "не позна́ ю" ...

- Диву́ються, що кіт му́рий
Не ворúшив са́ла,
210 А у йогó сіромáхи
Зубів не остáлось!

-
- По двóру тíхо похожа́е
Старíй весéлий Рогволóд;
Дружíна, óтроки, наро́д
215 Кругóм йогó во златі́ сяють.
Велíке свя́то: вигляда́е
Із Лítви князя-жениха́.
.....

- Перед богáми Лель і Лáдо.
220 Огóнь Рогні́да розвелá,
Драгíм елéем поли́ла
І щéдро посипáла лáдон;
Мов ті Валькірі́ї кругом не́ї
Танцю́ють, гра́ються дівчáта

- 225 І приспівують:
 "Гой, гоя, гоя!
 Новії покії
 Нумо лиш квітчати,
 Гостей сподіватись!"
- 230 За городом, неначе хмара,
 Чорніе курява. Біжать
 Дружина, отроки, бояра
 Із Литви князя зустрічати;
 Самá Рогніда з Рогволóдом
- 235 Пішла весела за нарóдом.

Не із Литві йде князь сподіваний,
 Ще незнаемий, давнó жаданий,
 А із Києва туром-буйволом
 Іде веприщем за Рогнідою

240 Володими́р князь со Кия́нами.

Прийшли і горóд обступили
 Кругом і запалили.
 Влади́мир князь перед наро́дом
 Убив старóго Рогволóда

245 Побі наро́д, княжну́ поя,
 Отіде в області свої,
 Отіде з шумом. І растлі ю,
 І прожене ю, і княжна́
 Блукáе по світу одна́.

250 Так отакії то святії!

Бодай каті їх постина́ли
 Отіх царів та ще й святіх!
 Морóка з ними, щоб ви зна́ли!
 Мов дурень, ходиш коло їх, —

255 Не знаєш, на яку й ступіти!
 А де нема́, як ка́жуть, во́лі,
 Не буде там добра́ ніко́ли, —
 Шкода́ і оли́во тупіть.
 Ходімо в селища: там люди́!

260 А там, де люди, добре́ буде;
 Тільки не треба́ їх учи́ть
 Своім писани́ем — нікого́
 Не навчи́ш ти: тебе́ самóго
 Вели́ким дурнем назову́ть,

265 А книжку граться оддадуть
Маленьким дітям, — більш нічого!

1848.

Кос-Арал.

Добро, у ко́го є господа,
А в тій господі є сестра,
Чи ма́ти добра́я! Добра́,
Добра́ тако́го таки́ з ро́ду
5 у мене, пра́вда, не бу́ло,
А так собі яко́сь жи́лось...

І доведо́сь ко́лись мені,
В чу́жій далі́кій сторо́ні
10 Запла́кати, що нема́є ро́ду,
Нема́ пристани́ща, господа́...

Ми до́вго в мо́рі пропада́ли;
При́шли в Дар'ю́, на я́кор ста́ли;
15 З "вата́ги" пи́сьма принесли́,
І всі тихе́нько зачита́ли.
А ми з коле́гою ляглі́,
Та що́сь таке́ розмовля́ли.
Я ду́мав: де б то́го добра́,
20 Пи́сьмо́ чи ма́тір, взя́ть на сві́ті?
— "А в тебе́ е́сть?" — "Жо́на і ді́ти,
І ді́м, і ма́ти, і сестра́,
А пи́сьма́ нема́..."

Кос-Арал.

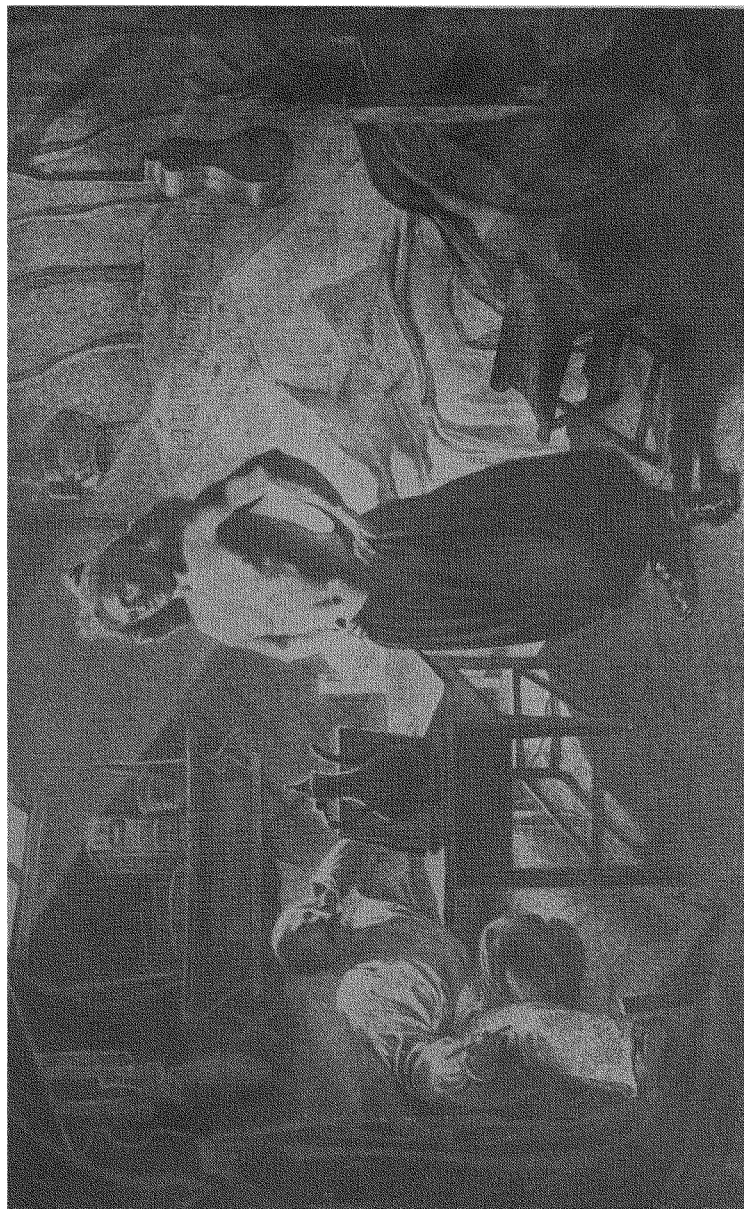
ТИТАРІВНА.

Давно́ це дія́лось ко́лись:
Ще як борці́ у нас ходи́ли
По се́лах, та дівча́т дурі́ли,
З грома́ди кпи́ли, хло́пців би́ли,
5 Та верхово́дили в се́лі,

Як ті гусáри на “постóї”;
Ще за гетьманщини святої —
Давно́ це діялось колись.

10 У неділю на селі
У оранді, на столі
Сиділи лірники, та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала:
15 Дівчата танцювали
І парубкі. — “Ужé й кінéць!
А ну-те іншу!” — “Та й це добра!”
І знову ліри заревлі,
І знов дівчата, мов сорóки,
20 А парубкі, узявшись в бо́ки,
Навприсідки пішли . . .

Найкращий парубок Микіта
Стоїть на лаві в сірій світї;
Найкращий хлопець, та байстрю́к,
25 Байстрю́к собі, та ще й убо́гий.
Так і нікому не до його!
Стоїть собі, як той . . .
Плечима стелю підпирає,
Та дивиться, і зами́рає,
30 На титарівну. А та в квітах,
Мов намальована, стоїть
Самá собі, і на Микіту
Ненáче глянула. Горить,
Горить Микіта в сірій світї!
35 Шеля́га виймає
І за то́го оста́тнього
Му́зику наймає,
І нерівню титарівну
У танець вітає.
40 — “Одчепі́ся, пройді́світе!”
І зареготалась
Титарівна: “Хіба́ тобі
Наймичо́к не ста́ло?”
Насміялась титарівна
45 З бідного Микіти,
Насміялася при лю́дях,
Що він в сірій світї.
Буде́ тобі, титарівно!

Т. Шевченко малює на Кос-Драж в пам'яті 1848 р. (Селія).

90 А батько-мати турбувались;
На прбщу в Київ повезлі,
Святими травами поїли,
І все-такі не допомгли.
Втоптала стжку на могїлу,
95 Все виглядять його ходїла.
І стжка стала заростать,
Бо вже нездужає і встать.
Так от що смїхи наробїли!

А він канув, провалївся
100 Його вже й забули,
Чи й був коли. Год за годом,
Три гди минули.
На чевєртий год в недїлю,
У оранді на селї,
105 На ширбкому столї
Сліпі лїрники сидїли;
По шєлягу брали
І ту сáму грали,
Що і позаторїк. Дївчáта
110 Так сáмо дрїбно танцювáли,
Як і позаторїк...
Завзятїй,
У синїй шапци, у жупáні,
В червбних, як калина, штáнях,
115 Навпрїсїдки влїтá козák,
Та ще й приспївує отáк:
“Та спасїбї бáтьковї,
Та спасїбї мáтерї,
Що нас добулї!
120 Як нас добувáли,
Жїто розсипáли
Вночі на печї!...”

— “Горїлки! меду! Де отáман?
Громáда, сbтський? Препогáне,
125 Мерзєнне, мєрзле паруббцтво!
Ходїте бїться, чи борбться!
Бо я борєць...”

Не недїлю
Не двї, не трї і не чотїри,
130 Як тїй болячци, як тїй хїрї,

Громадою годіли
Тому борцєві. Вередує,
Як той паніч. І де взялось
Такє хирєнне! Все сєлò
135 Проклятого не нагодує;
А він собі гуляє, п'є,
Та хлопцям жалю завдає
Тимі дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за нїм:
140 Такій хорóший та багáтий!
Ужє й не бóреться ні з ким,
А так собі гуляє,
Та вечорами у садóчок
До тїтаря вчащає,
145 А титарівна зустрічає,
Приспівує, примоляє;
“Чи не той це Микїта,
Що з вильòтами свїта?...”

Той, це той, що на сєлі
150 Ти насміялася колись;
А тепєр самá до йòго
У садóчок хóдиш,
Самá йому, байстрюковї,
Як пáновї гóдиш!
155 Не день, не два титарівна
В садóчок ходїла;
Не день, не два, як пáновї,
Микїтї годїла.
Догодїлась титарівна
160 до сáмого краю,
І не счулась...

Дні мїнули,
Мїсяцї минають;
Мина лїто, мина óсїнь;
165 Мина сьòмий мїсяць, óсьмий,
Ужє й дев'ятий настає, —
Настáне гóрєнько твоє!
.....

У тїтаря у садóчку,
170 У яру крїниця
Під вербóю. До крїниці

- Не воді нап'ється,
 Ледве ходить титарівна,
 175 Троби пожуриться,
 Поплакати, погадати:
 Як їй дівувати?
 Де їй дітись од сорома,
 Де їй заховатись?

- 180 Раз увечері, зимою,
 У одній свитині,
 Іде бося титарівна
 І несє дитину;
 185 То підійде до криниці,
 То знов одступає . .
 А з каліни, мов гадина,
 Байстріюк виглядає!
- Положила на цямрину
 Титарівна сина,
 190 Та й побігла. А Микита
 Віліз із каліни,
 Та й укїнув у криницю,
 Неначе щеня те.
 А сам пішов, співаючи,
 195 Сотському сказати,
 Та щоб ішов з громадою
 Дитину шукати.
-
- У неділеньку раненько
 200 Збиралася громадонька,
 Та криницю виливали,
 Та дитя теє шукали.
- Найшли, найшли твого сина,
 Титарівно, в баговинні!
 Ой, узяли безталанну,
 205 Закували у кайдани,
 Сповідали, причащали,
 Батька, матір нарікали,
 Громадою осудили
 І живує положили
 210 В домовину, — й сина з нею, —
 Та й засїпали землею.
 Стоп високїй мурували,

Щоб про неї люди зна́ли,
Діте́й своїх навча́ли;
215 Щоб навча́лися дівча́та,
Коли́ не вчить ба́тько-ма́ти.

Борця́ тогó в селі́ не ста́ло.
А лю́ди в По́льщі зо́стріча́ли
Яко́гось панича́, — пита́в:
220 — “Чи жи́ва, ка́же, титарі́вна,
Чи на́сміха́ється з не́рівні?”
Отó він са́мий! По́кара́в
Його́ Госпо́дь за грі́х вели́кий —
Не сме́ртію: він бу́де жити́,
225 І сатано́ю-чолові́ком
Він бу́де по́ світу́ ходи́ть,
І вас, дівча́точка, ду́ри́ть
Во́ віки.

Кос-Арал.

Ну, що́ б, здава́лося, слова́?!
Слова́ та го́лос — більш нічо́го! ...
А се́рце б'є́ться, ожива́,
Як їх почу́є. Зна́ть, од Бо́га
5 І го́лос той. і ті слова́
Іду́ть між лю́ди.

Помо́лившись
Не те, щоб ду́же зажу́рившись,
А так на па́лубі сто́яв
10 І сторч на мо́ре погляда́в,
Мов на І́уду. Із тумáну,
Як ка́жуть, ста́ла вигляда́ть
Червонолі́цця Ді́яна.
[А] я вже ду́мав спать ляга́ть,
15 Та й став, щоб тро́хи подиви́ться
На круго́лицю молоді́цю ...
Чи те́є — дівчину. Матро́с,
Та́кі земля́к наш з Островно́ї¹⁾,
На ва́хті сто́я,
20 Жу́рився сам собі́ чо́гось;

1) Орелбур[зької] губ. (Прим. Шевченка).

Та й заспівав, — звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув: бо зліха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співав матрос, як той козак,
25 Що в наймах віріс сиротою,
Іде служити в москалі.

Давно, давно колись
Я чув, як сто́я під вербо́ю,
Тихе́нько дівчина співа́ла;
30 І жаль мені малому ста́ло
Того́ сіро́му сироту́,
“Що він утомі́вся,
На тин похили́вся, —
Люди́ ка́жуть і гово́рять:
35 Ма́буть він упі́вся.”
І я запла́кав: жаль малому
Було́ сіро́ми сироті.

.....
Чого́-ж тепе́р запла́кав ти?
40 Чого́ тепе́р тобі старо́му
У ці́й нево́лі ста́ло жа́ль?
Що сві́т зав’язаний, закритий?
Що сам еси тепе́р моска́ль?
Що се́рце по́рване, побі́те?
45 І що хоро́ше-дороге́
Було́ в його́му, то розли́лося?
Що ось як жи́ти довело́ся?
Чи так, лебе́дику? ... — Еге́! ...

Кос-Арал.

Мов за поду́шне, оступі́ли
Оце́ мене́ на чужині
Нудьга́ і о́сінь. Бо́же мили́й!
Де заховáтися мені?
5 Що діяти? Уже́ й гуля́ю
По ці́м Ара́лу¹⁾, і пишу́,
Віршу́ю ніщечком, грішу́,
Бог-зна́ коли́шній случа́ї
В душі́ свої́й перебира́ю

1) Остров (Примітка Шевченка).

- 10 Та спісую, — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу... Лютий злодій
Впирається таки, тай годі!...
Кос-Арал.

[П. С.]

- Не жаль на злого: кругом його
І слава сторожем стоїть;
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.
- 5 І досі нудно, як згадаю
Готичеський з часами дом,
Селю обідране кругом,
І шалочку мужик знімає,
Як флаг побачить: Добра пан!
- 10 А пан, як бачите,
Потомок гетьмана дурного
І презавзятий патріот,
Та й християнин ще до того:
У Київ їздить всякий год,
- 15 У світі ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку:
Отут він весь, хоч надрюкуй!
Ба, ні; в селі дівчаток
[Перебирає...]
- 20 Та ще байстрят своїх з десяток
У год подержить до хреста,
.....
Кругом, як бачите, паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
- 25 Защо люди
Його возносять, як те чудо?
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попросі, —
То оддастé... Зовуть с в і т і л о м
- 30 Кривого, п'яного Петра
І покровителем добра,
І "патріотом..." Бóже мійий!

А де ж та правда на землі?
.....

- 35 Не жаль мені, ейбогу,
На п'яного Петра кривого,
А жаль великий на людей...

Кос-Арал.

[Г. 3.]

- Нема гірше, як в неволі
Про волю згадувать... А я
Про тебе, воленько мой,
Оце нагадую: ніколи
5 Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою,
Як нині в дальній стороні,
Та ще й в неволі... Степ і море
10 Посініли сивіше
І лютеє моє горе
Погіршало ще гірше.

- А ти, моя єдина,
Ведеш за собою
15 Літа мої молодії —
І передо мною,
Ніби з моря виступають:
Широкії села
З вишневими садочками
20 І люди веселі...
І те село, і ті люди.
Де мені, мов брата,
Привітали. Чи жива ти
Старенькая мати?
25 Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старії,
Погуляти просто
По-давньому, як то кажуть,
30 Од світу до світу?
А ви, мої молодії,
Веселії діти,

- Рожевії дівчаточка,
І досі в старії
35 Танцюєте, красуєтесь.
А ти, мій покою?
Мое свято чорнобріве, —
І досі між німи
Царіцею похожаєш?
40 І тими очима,
Аж чорними-голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Люди й досі
Дивуються всує
45 На стан гнучий? Свято моє,
Єдинеє свято!
Як зійдуться коло тебе
Рожеві дівчата
Защобечуть по своєму
50 Доброму звичаю, —
Нагадають про горішне,
Дудочку¹⁾ згадають;
Можє яка і про мене
Скаже: “яке лихо?”
55 Усміхнісь, мое серце,
Тихесенько-тихо,
Почервоній, мое любе,
І більше нічого...
А я, зоренько, в неволі
60 Хвалітиму Бóга.

Кос-Арал.

- Якби зустрілися знову,
Чи ти б злякалася, чи ні?
Якее тихее ти слово
Сказала б, серденько мені?
5 Ніякого! І не пізнала б!
А може б потім і згадала,
Сказала б: снілося дурній...
А я зрадів би, моє диво,
Моя ти доле чорнобрива,
10 Коли б недавне нагадав

¹⁾ Танець (прим. Шевченка).

І заридáв би, заридáв,
Що не остáлося правдívим,
А сном лукавим розійшлòсь,
Сльозáми в вòду розлилòсь.

Кос-Арал.

[МАРИНА.]

- Ненáче цвяшок в сёрце вбíтий,
Оцю Марíну я ношú.
Давнò б списáть несамовíту,
Так щò-ж? сказáли б, що брешú:
- 5 Що на панів, бáчиш, сердítий,
То все такéе і пишú,
Про їх собáчii звичáї.
Сказáли б прòсто: дúрень лáе
За те, що сам крепáк,
- 10 Неодукóваний сiрýк.
Непрáвда! Ёйбóгу, не лáю!
Менí не жаль, що я не пан,
А жаль менí, і жаль велíкий,
На просвiщéнних християн.
- 15
- І звiр тогò не зрòбить дiкий,
Що ви, б'ючi поклóни,
З братами дiєте. Закóни
Катами пiсанi за вас, —
- 20 То вам байдúже! В дóбрый час
У Кiїв iздите щорóку,
Та сповiдаéтесь, нiврóку,
У схiмника . . .
- Та й те сказáть:
- 25 Чогó я турбúюсь?
Анi злòго, нi дóброго
Я вже не почúю.
А як, кажú, хто не чúе,
То тóму й байдúже.
- 30 Прилiтáй же з Украiни,
Єдиний мiй друже,
Моя дúмо пречiстая,
Вiрная дружино,
Та розкажi, моя зоре,

- 35 Про ту́ю Марі́ну:
 Як вона́ у па́на зло́го
 І за що́ страда́ла, —
 Та нищечком, щоб не чу́ли,
 Абó не дозна́лись;
- 40 А то ска́жуть, що на шля́ху
 Чи́нимо розбóї,
 Та ще да́льше запровто́рять, —
 Пропаде́м обóе!
-
- 45
 Неда́вно це бу́ло.
 Через село́ весі́лля йшло,
 А пан з костьо́лу ї́хав, —
 Чи управі́тель, а не пан.
- 50 За вихи́лясами прида́н,
 За зи́ком та за сме́хом
 Ніхто́ й не ба́чив, як прої́хав
 Той управі́тель, Ля́х леда́чий.
 А він так до́бре ба́чив,
- 55 А на́дто молодю́ю.
 За що́ пак ми́лує Госпо́дь
 Лихю́ю твар такю́ю,
 Як цей праві́тель? Дру́гий год,
 Як він з німе́цькими плуга́ми
- 60 Забра́вся го́лий в цей кутóк, —
 А що тих бі́дних по́криток
 Пусти́в по світу́ з байстру́ка́ми!
 Отже́ й нічо́го! А жо́натий,
 І ма́є дво́є діточо́к,
- 65 Як янго́ляточок.
 Диві́тесь: ви́йшла погу́ляти,
 Мов кра́ля, па́ні молодáя
 З двома́ мале́нькими дітьми́.
 Із ко́ча пан мій виліза́є,
- 70 І поси́ла за молодім;
 А по́тім діточо́к віта́є
 І жі́нку, кра́лю молодю́ю,
 Аж трі́чі, бі́дну, цілу́є.
 І розмовля́ючи, пішли́
- 75 Собі́ в покóї. Незабáром
 І молодóго привелі́.
 На за́втра в го́род одвезлі́,
 Та й заго́лили в москалі́!

Отак по нашому звичаю,
80 Не думавши, кончають!

А молода? Мабуть, без пари
Судилось Господом зносити
Красу і молодість... Мов чари,
Розсіпалось та розлилось...
85 І знову в люди довелось
Просітись в найми? Ні, не знову:
Вона вже панна покойова,
Уже Марісею зовуть,
А не Маріною. Найпаче
90 Сердешній плакати не дають;
Вона ж сховається та й плаче.
Дурна! Їй шкода мужика,
Та жаль святого сиряка.
А глянь лиш гарно кругом себе:
95 І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш — забажай:
Всього дадуть, та ще й багато!
Не треба. — кажеш, — дайте хату?
Цього вже краще й не благай! ?
100 Бо це — сама здорова знаєш...
Дивися, огирем якім
Сам пан круг тебе похожає:
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею, —
105 Хіба повісишся...

За нею

Приходила мати
У пана просіти;
Звелів не пускати.
110 А як прийде — біти.
Що тут їй робіти?
Пішла ридуючи в село:
Однім-одні дитя було,
Та й те пропало...
115

Неначе ворон той, летячи,
Про непогоду людям криче:
Так я про слёзи та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,

- 120 Хоч і нікому їх не жаль,
Розка́зую, та пла́чу.
Мені їх жаль... Мій Бо́же мійлий!
Дару́й слова́м святу́ю си́лу —
Людське́е се́рце пробива́ть,
125 Людські́ї сльо́зи пролива́ть:
Щоб ми́лость ду́шу осіни́ла,
Щоб спáла тiхая печáль
На о́чі їх, щоб ста́ло жаль
Мої́х дiвча́ток, щоб навчи́лись
130 Пу́тями до́брими ходи́ть,
Свято́го Го́спода люби́ть,
І бра́та ми́лувать!...
Насiлу
- 135 Прийшла́ додо́му. Подивíлась —
Цвіти за обра́зом святíм,
І на вікні́ сто́ять цвіти;
На стiна́х фа́рбами хрестí,
Нена́че до́брая карти́на,
Понама́льованi. Мари́на,
140 І все Мари́на, все сама́...
Тiльки́ Мари́ночки нема́...
І ле́двe-ле́двe вiйшла́ з ха́ти.
Piшла́ на го́ру, на прокля́тi
Пала́ти гляну́ть, та й piшла́
145 А́ж до пала́т. Під ти́ном си́ла
І ніч цілі́сiньку сидíла
Та пла́кала. У́же з села́
Вата́жники вата́гу гна́ли,
А ма́ти пла́кала, ридáла.
150 У́же і со́нечко зiйшло́,
У́же й зайшло́, смерка́ти ста́ло, —
Не йде́, серде́шня, в село́,
Сиди́ть під ти́ном, Проганя́ли,
У́же й соба́ками цькува́ли, —
155 Не йде́, та й го́ді...
А Мари́на в сукні́ бiлiй,
Нена́че бiлийця,
Бо́гу мо́литься та пла́че,
За́мкнута в свiтлийці.
160 О́пріч па́на, у свiтлийцю
Нiхто́ не вступа́е:
Сам і їсти́ їй прино́сить,
І про́сить, блага́е,

- Щоб на його подивілась,
165 Щоб утёрла очи, —
 І дивітися не хоче,
 І їсти не хоче,
 Мордується лях поганій,
 Не зна, що й почати;
170 А Маріна в'яне, сохне
 У білих пала́тах.
 Ужé й літо мину́лося,
 Зимá вже надвóрі;
 А Маріна сидіть собі,
175 Ужé й не говоріть
 І не плаче. Отáк її
 Доконáв, небóгу,
 Той правітель! А всё таки
 Не вдіє ні́чого,
180 Хоч заріж її, та й гóді!
 Такá вже вроділась!
- Раз увéчері зимо́ю
 Маріна дивілась
 На ліс чóрний; а з-за лісу
185 Червóний, діжо́ю,
 Місяць схóдив. — “І я колісь
 Була́ молодóю!”
 Прошепта́ла, задумалась,
 Пóтім заспівáла:
- 190** “Хата на помóсті,
 Наїхали гóсті;
 Розпліта́ли ко́си,
 Та стрі́чки зніма́ли,
 А пан прóсить са́ла,
195 А чорт їсти прóсить.
 Гúси, гúси білі
 В ірїй полеті́ли,
 А сірі — на море.”

-
- 200** Завіли пси надвóрі,
 Зареготáлися псарі,
 А пан, червóний — аж горіть,
 Іде в світліцю до Маріни,
 Як К і р и к п'яний.

- 205 Ніби в хаті,
 На холоді сердéшна мáти
 Під тiном, знай, собі сидiть.
 Старá ненáче одурiла.
 Морóз лютує, аж скрипiть,
- 210 Лунá, червóна побiлiла,
 I стóрож бóязно кричiть,
 Щоб злóго пáна не збудiть.
 Аж глядь! — палáти зайнялися.
 Пожáр! пожáр! . . . I де взялися,
- 215 Тi лiуди в Бóга! Мов з землi
 Родiлися i тут росли,
 Ненáче хвiлi напливáли,
 Та на пожáр той дивувáлись.
 Та й дiво там такi бiло!
- 220 Марiна гóла наголо
 Перед будiнком танцювáла
 Упáри з мáтiр'ю, i — страх! —
 З ножém окрóвленим в рукáх,
 I приспiвувала:
- 225 “Чи не це ж та кумáся,
 Що пiдтiкалася?
 Як булá я пáни
 В новóму жупáни —
 Паничi лицялись,
 Рiuku цiлувáли.”
- 230 (До матерi:)
 — А ви до мéне на весiлля
 З тóго свiту прийшли?
 Менi вже й кóсу розплели,
 Та пан приiхав. Гиля! гиля!
- 235 Чи то не гiуси, — то пани!
 Дивiся — в iрiй полетiли . . .
 Агi! Гиля! До сатани,
 До чóрта в гóсти! . . . Чуеш? чуеш?
 У Києвi всi дзвони дзвонять.
- 240 Чи бáчиш? Он огóнь горiть,
 А пан лежiть собі, читáе
 I прóсить пiти . . . А ти знáеш,
 Що я зарiзала йогó? . . .
 Дивiся! Онде головнéю
- 245 Стоiть на кóминi . . . Чогó,
 Чогó ти дiвишся на неi?
 Це мáти, мáти! Не дивiсь —

А то з'їси. Ось на — дивісь!

(Дає дулі і співає:)

- 250 “Полюбіла москаля,
Та ще й зуби вискаля!
Москалі, москалі
Запасок навезлі;
Паничі —
Дукачів,
255 А попівичі з міста
Навезлі намїста.
Бий, дзвоне, бий!
Хмару розбий!
Нехай хмари
260 На Татари,
А сонечко на християни!
Бий, дзвоне, бий!”

Матн.

Маріночко! Ходімо спать!

Марина.

- 265 Ходімо спать, бо за́втра ра́но
До церкви підемо. Поганий —
Дивіся! — лізе цілува́ть.
Ось тобі на!

Матн.

Ходімо спать!

(До людей:)

Хрищені люди, допоможіте!

Марина.

- 270 Беріть мене́! Беріть, в'яжіте!
Ведіть до па́на у світли́цю!
А ти чи підеш подиві́тсья,
Яко́ю па́нною Ма́ріна
У па́на взаперті сиді́ть?
275 і в'яне, со́хне, гі́не, гі́не
Тво́я єди́на дити́на,
Тво́я Ма́ріночка?

(Співає:)

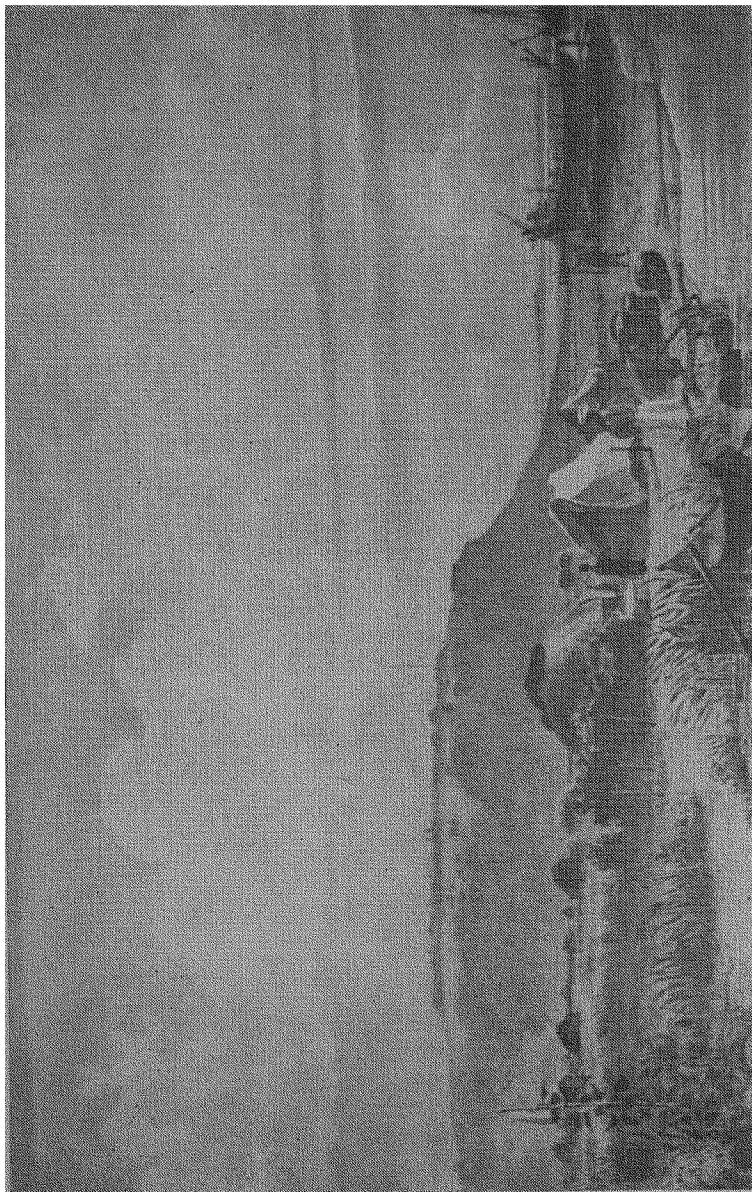
“Ой гіля, гіля, сірії гуси!
Гіля на Дунаї!
280 Зав'язала голівоньку,

Тепер сиді та думай!”
І пташкам воля, — в чистім полі
І пташкам весело літать,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче:)

285 Хоча-б намісто було взять:
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... Хоч топись!
Чого-ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко! Дивись:
290 Це я, Маріночка твоя!
Дивися: чорная змія
По снігу лізе... Утечу!
У ірій знову полечу!
Бо я зозулею вже стала...
295 Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на війні...
А знаєш, снілося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм по-над морем
300 Удвох собі. Дивлюся: зорі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі.
А я, неначе навісна,
305 В Дунаєві шукаю брѳду,
З байстрям розхристана бреду.
Сміються люди надо мною,
Зовуть покриткою, дурною;
І ти смієшся, а я плачу.
310 Ба ні, не плачу — регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я — сова...

Та й замахала,
Неначе крилами, руками
315 І пострибала через двір
У поле, віючи мов звір.
Пошкандибала старá мати
Свою Маріну доганяти.

Укріплення Райм 1848 р. (Аquatinta).

- Пані до одного спеклісь,
320 Неначе добрі поросята;
Згоріли білії палати,
А люди тихо розійшлись.
Маріни й матері не стало...
Уже весною, як орали,
325 Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

Кос-Арал.

[ПРОРОК.]

- Неначе праведних дітей,
Господь, любя своїх людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістить,
5 Святому розуму учить.
Неначе горного потока
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко,
Огнем невидимим пекли
10 Холодні душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним, і божим нарескли
А там? Люди... род лукавий
Господню святую славу
15 Розтлили... і чужим богам
Пожерли жертви, омерзались,
І пресвятого! Горе вам!
На стогнах каменем побіли.
І праведно Господь великий,
20 Мов на звірей тих ліutih, диких
Кайдани повелів кувать,
Високі тюрми мурувать,
І, роде лютий і жестокий
Вмісто короткого пророка —
25 Царя вам повелів послать.

Кос-Арал.

На ніву в жито уночі,
На полі, на роздóллі,
Зліталися повóлі
Сичі —

- 5 Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить,
- 10 Орла ж повісить на тичині
І, при такій годині,
Республіку зробить.
І все б, здавалося? А ні!
Щоб не толóчили пашні, —
- 15 Вонó булó б не дівó,
Якби хто інший на тій ніві
Сільце поставив, а то зирк —
Такий голісінський мужик
Поставив лю́бо, та й пішо́в
- 20 В копійці спать собі, а ráно,
Не вмівшись, зайшо́в
Гостей довідать. Та й погáні, —
Усі до óдного сичі!
Оце тобі варі й печі!
- 25 Щоб не нести́ додóму
Такé добрó, то повб́ивав,
А інших ѓратися одда́в
Прибо́рканих воро́нам,
І не сказа́в ніко́му.

Кос-Арап.

- Між скáлами, ненáче злóдій,
По-над Дністрóм іде́ вночі
Козáк, і дивиться йдучи́
На каламу́тну те́мну во́ду,
- 5 Ненáче во́рогові в óчі,
Ненáче в́мовити хóче:
— “Дністре, во́до каламу́тна!
В́неси на во́лю,
Або́ втопи́ прина́мені,
- 10 Ко́ли така́ до́ля!”

- Та й роздягся на камені.
У воду кинувся, пливé,
Аж хвиля сінняя реве,
І, реву́чи, на той беріг
- 15 Козака винóсить.
Стрепену́вся сіромáха:
І го́лий, і бо́сий,
Та на во́лі; й бітьш нічо́го
У Бо́га не про́сить.
- 20 Пострива́й лиш: мо́же, бра́те,
На чужо́му полі
Талану́ того попроси́ш,
Та тієї до́лі...
- Пішо́в собі те́мним я́ром,
25 Та співа́є йду́чи:
“Ой з-під горі́, та з-під кру́чі
Ішли ма́жі рипу́чі;
А за німи йде́ та чорня́вая,
Та пла́че-рида́ йду́чи.”
- 30 У́же як хо́чете: хоч ла́йте,
Хоч і не ла́йте, й не чита́йте —
Про ме́не! Я і не про́шу, —
Для се́бе, бра́тіки, спи́шу,
Ще раз те о́ливо потра́чу;
- 35 А мо́же, дасть Бог, і запла́чу, —
То й бу́де з ме́не...
Нүмо знов!
Покі́нув ма́тір і госпо́ду,
Покі́нув жі́нку; жаль, та й го́ді!
- 40 На Басара́бію пішо́в
Оце́й коза́к. Погна́ло го́ре
До мо́ря піти. Хоч гово́рять:
Аби́ файда́ в рука́х була́,
А хлѡ́па, як то́го вола́,
- 45 У плуг го́лодного запря́жеш.
.....
Троха́ лишѣнь, чи так?
Ще зма́лку з ма́тір'ю старо́ю
Ході́в з торба́ми цей коза́к.
- 50 Ота́к і віри́с сирото́ю
У найма́х. Ска́зано, — ша́рпáк,
То й одру́жився собі́ так:
Узя́в хоро́шу, та убо́гу, —

- Звичайне, наймичку. А пан...
- 55 (І неталан наш і талан, —
Як кажуть люди, — все од Бóга)
Нагледів, клятий! — панські очі! —
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
- 60 Не хоче й пана закохать.
Що тут робить? — За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак!
- 65 До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятий.
А був хазяїн.
.....
А жіночку своєю любів,
І — Господи єдиний! —
- 70 Як те паня, як ту дитину,
У намистах водів.
Та знемігся неборака, —
Хоч продавай хату
Та йди в найми! Отак його
- 75 Отой пан проклятий
Допік добре! А жіночка,
Мов нього й не знає, —
У доброму намистечку
В садочку гуляє.
- 80 Як та крала. — “Що тут робить?”
Сердега міркує:
Покіну їх та утечу?!
Хто-ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — старá,
- 85 Не здужає встати;
А другáя — молодáя,
Дума погуляти.
Як же його? Що діяти?
Горе моє, горе!”
- 90 Та й пішов, торбіну взявши,
За сине море
Шукать долі. Думав прийти,
Та хоч жінку взяти, —
Старá мати і тут буде
- 95 Віку доживати

- На господі.
 Так отак-то
 Трапляється в світі!
 Думав жити, поживати,
 100 Та Бога хвалити,
 А довелось на чужині
 Тільки сльози літи, —
 Більш нічого! Нудно йому
 На чужому полі.
 105 Всього надбав роботяга,
 Та не придбав долі,
 Талану того святого.

 Світ божий немилый —
 Нудно йому на чужині,
 110 І добро остіло.
 Хочеться хоч подивіться
 На свій край на мійлий,
 На високії могили,
 На степі широкі,
 115 На садочок, на жіночку,
 Крالیю кароку.
 Та й поплив Дністром на сей біж,
 Покинувши волю,
 Бродягою. О, Боже мій!
 120 Якее ти, поле, —
 Своє поле! — яке-то ти
 Широкє, широкє,
 Як та воля! ...

 125 Прийшов додому уночі.
 Стогнала мати на печі,
 А жінка у коморі спала
 (Бо пан нездужа). Жінка встала,
 Неначе п'явка та впилась
 130 І, мов водою, залилась
 Дрібними, як горіх, сльозами
 І це трапляється між нами.
 Що ніж на серце наставля,
 А сам цілує. Ожила
 135 Моя сердешна молодіця:
 І де ти в Господа взяліся
 Усякі штучнії іства!
 Самá ж, неначе нежива.

На плéчi пáда. Напоiла
140 I нагодувáла,
I спать йогó, весéлого,
В комóри поклáла.
Лежiть собi неборáка,
Думае-гадае, —
145 “Як то бóдем мандрувáти,”
I тiхо дрiмáе.
А жiночка молодáя
Кiнулась до пáна,
Розказáла: “отáк i так!”
150 Лiбо та кохáно
Прийшли, взяли сiромáху,
Та й повéзли з дóму
Пройдiсвiта, волоцiюгу,
Прямо до прийóму.

155 I там дóля не кiнула.
Дослужiвсь до чiну,
Та й вернóвся в селó своé,
I служiть покiнув.
Ужé мáтiр поховáли
160 Громáдою лiуди,
I пан умёр. А жiночка
Москóвкою всiуди
Хиляється — i по жидáх
I по панах, бóса.
165 Найшóв iй, подивiвся
I сивоволóсий,
Пiдняв рúки калiченi
До святóго Бóга,
Заридáв, як та дитiна,
170 I — простiв небóгу.

Отáк, лiуди, научáйтесь
Ворогáм прощáти,
Як сей нéук! . . .
Де-ж нам грiшним
175 Добрá цьогó взiяти?
.....
.....

Бос-Арал.

- І небо невміте, і заспані хвилі,
І по-над берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнётся . . . Боже мійий!
- 5 Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
По-над оцім поганим морем,
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнётся, мов жива,
- 10 В степу високая трава,
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

.....

Кос-Арал.

- І віріс я на чужині,
І сівію в чужому краї,
Та одинокому мені
Здається — кращого немає
- 5 Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славноя країна . . .
Аж бачу, тільки там добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
- 10 Мені заїхати в Україну.
У те найкращее село, —
У те, де мати повивала
Мене малого, і вночі
На свічку Богу заробляла;
- 15 Поклони тяжкій б'ючі,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Ї дитину . . . Добре, мамо,
Що ти зарані спати лягла!
- 20 А то б ти Бога прокляла
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі

- 25 Блукáють люди; повсихáли
 Садí зелéні; погнили́
 Біле́нькі хáти, повалéлись;
 Ставі́ бур'я́ном порослі.
 Селó ненáче погорі́ло,
 30 Ненáче люди́ подурі́ли, —
 Ні́мі на пáнщину іду́ть
 І ді́точок своі́х веду́ть.

- І я, запла́кавши, наза́д
 Поі́хав зно́ву на чужі́ну.
- 35 І не в одні́м оті́м селі́,
 А скрі́зь на сла́вній Украї́ні
 Людéй у я́рма запря́гли
 Па́ні лука́ві. Гі́нуть, гі́нуть
 У я́рмах лицарські́ сині́,
 40 А препогáнії́ па́ні
 Жида́м, брата́м своі́м хоро́шим,
 Остáнні прода́ють штáні...

- Погáно дúже, страх погáно
 В оці́й пусти́ні пропада́ть;
 45 А ще погáнше на Украї́ні
 Диві́тись, пла́кати, — і мовча́ть.
 А як не ба́чиш то́го лі́ха,
 То скрі́зь, зда́ється, любо́, ті́хо,
 50 І на Украї́ні добро́;
 Мі́ж го́рами старі́й Дні́про,
 Ненáче в молоці́ диті́на,
 Красу́ється, любу́ється
 На всю Украї́ну,
 55 А по-над ним зелені́ють
 Широ́кіі́ сéла;
 А у сéлах у весéлих
 І люди́ весéлі.
 Вонó б, мо́же, так і ста́лось,
 60 Як-би не остáлось
 Слі́ду пáнського́ в Украї́ні!...

Кос-Арал.

Не для людéй, тієї слави,
 Мерéжані та кучеряві
 Мої вірші¹⁾ складаю я —
 Для себе, братія моя!
 5 Мені лéгшає в нево́лі,
 Як я їх складаю:
 І мов з Дніпра далéкого
 Слова долітають
 І стéляться на папéрі,
 10 Плачучи, сміючись,
 Мов ті діти, і радіють
 Мою сіру дúшу,
 Одинокóю... і лю́бо,
 Лю́бо мені з ними,
 15 Мов ба́тькові багáтому
 З дítками малíми.
 І радíй я, і весéлий,
 І Бо́га благáю,
 Щоб не займа́в моїх дítок
 20 В далéкому кра́ю.
 А іноді... нагадаю
 Мою Україну
 І заплачу... Бо́же мíлий!
 Нехáй я загíну
 25 У цій про́клятій пустíні.
 Та не пустí дýмом
 Дітей моїх безталанних
 В ширóкій пустíні.
 Нехáй іду́ть додóмоньку
 30 Мої любі діти
 Та розка́жуть, як то тяжко
 Було мені в світі!...
 В сем'ї весéлій тіхо
 Сúмно прочитають
 35 І сівóю голово́ю
 Ба́тько покива́є,
 Ма́ти ска́же: "Бода́й тії
 Діти не роді́лись!"
 А дівчина подума́є:
 40 "Я б його́ люби́ла..."

Кос-Арал.

1) Наголос Шевченка.

- Коло гаю, в чистім полі,
На самій могілі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить,
5 І без вітру гойдаються,
Мов б'ються в полі.
Отó сестри чарівниці —
Отії тополі.
- Закохалися обидві
10 В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обо́х їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо, —
15 Покі в яру, увечері,
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі трое.
— Отак то ти, кате,
Знущаєшся над сестрами...
- 20 І пішли шукати
Того зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли його, накопали,
І стали варити;
25 Заплакали, заридали, —
Зілля наварили;
А назавтра вранці рано
Івана отруїли.
Поховали коло гаю
30 В полі на могілі
Того Івана сердешного.
І сестри ходили
Що день божий вранці рано
Плакати за Іваном,
35 Покі самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
- А Бог лю́дя́м на нау́ку,
Поста́вив їх в полі
На могілі тополя́ми;

40 І тії тополі
На Івановій могилі
Коло того гаю
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

Кос-Арал.

Якби мені черевіки,
То пішла б я на музики...
Горенько моє!
Черевіків немає,
5 А музика грає, грає,
Жалю завдає!

Ой піді я боса подем,
Пошукаю свою долю,
Добленько моя!
10 Глянь на мене, чорнобріву!
Моя доле неправдїва,
Безталанна я!

Люди добрі на музиках
У червоних черевіках —
15 Я світом нїжу...
Без розкоші, без любови,
Зношу мої чорні брови,
У наймах зношу!

Кос-Арал.

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я!

5 Тяжко на світі жить
І нікого не любить,
Оksamитові жупани
Одинокій носить!

10 Полюби́лась би я,
Одружи́лась би я

З чорнобрівим сиротою,
Та не воля моя!

Батько-мати не сплять,
На сторожі стоять,
15 Не пускають саму мене
У садочок гулять!

А хоч пустять, то з ним,
З рудим, косим, старим,
20 З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

Кос-Арал.

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

5 Люди добрії, злі
Розрізніли, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в Москалі!

10 І москóвкою я,
Одинóкою я
Нужу світом попід тінню
Така доля моя!

Кос-Арал.

Породила мене мати
У висóких у палáтах,
Шóвком повилá;
У зóлоті, в оксамиті,
5 Мов та квіточка укρίта,
Рослá я, рослá.

І виросла всім на діво:
Карóбка, чорнобрíва,
Білолиця.
10 Убóгого полюбила,

Мати заміж не пустила, —
Осталася я

У високих у пала́тах
Увесь вік свій дівувати...
15 Недоля моя!
Мов билина при долині,
В одинокій самотині,
Старіюся я;

На світ божий не дивлюся,
20 Ні до ко́го не горну́ся,
А ма́тір стару́ —
Прости мене, мо́я ма́ті!
Буду тебе́ проклина́ти,
По́ки не умру́.

Кос-Арал.

Ой, я сво́го чолові́ка
В до́рогу посла́ла,
А од ши́нку та до ши́нку
Сте́жечку топта́ла,
5 Та до кумі́ захо́дила
Пшо́на́ позича́ти,
Оті́х діте́й годувати́
В нетопле́ній ха́ті.

І нагодува́ла,
10 І спа́ти покла́ла,
Сама́ пішла́ до дя́ка
Добува́ти п'ята́ка,
Та й заночува́ла.

А із Криму́ чолові́к
15 Ле́две но́ги доволі́к;
Во́лі позди́хали,
Во́зі полама́лись,
З баті́жками́ чума́ченьки
Додо́му верта́лись.

20 Увійшо́в у ха́ту,
Уда́ривсь об по́ли:
Ла́зять діти́ у за́пичку,

- Голодні і голі.
— “А де ваша, діти, ма́ти?”
25 Сердешний питає.
— “Та́ту! та́ту! На́ша ма́ти
У шинку гуляе.”

Кос-Арал.

- Ой ви́острю това́риша,
Засу́ну в халя́ву,
Та піду́ шука́ти пра́вди
І тієї сла́ви.
5 Ой піду́ я не луга́ми
І не берега́ми,
А піду́ я не шляха́ми,
А по-над шляха́ми;
Та спита́ю в Жи́дові́на,
10 В ба́гато́го па́на,
У шляхти́ча пога́ного
В пога́нім жупа́ні,
І у ченця́, як тра́питься —
Неха́й не гуляе́,
15 А свя́те писа́ннє чита́е,
Люде́й поуча́е:
Щоб бра́т бра́та не рі́зали
Та не о́крада́ли,
Та в моска́лі вдовиче́нка
Щоб не оддава́ли.

Кос-Арал.

- По у́лиці ві́тер віе
Та сні́г заміта́е;
Попідти́нню з то́рбіною
Вдова́ шкандиба́е —
5 Під дзві́ницею, сердешна,
Ру́ки простяга́ти
До тих са́мих, до ба́гатих,
Що си́на в солда́ти
Поза́торік заго́лили...
10 А ду́мала жи́ти:
Хоч на ста́рість у неві́стки
В до́брі одпочі́ти...

- А довелось! . . . Віблагала
Шага́ у скупого
15 Та Пречистій поставила
Свічку . . . За ко́го?
За ко́го ти б'єш поклони?
— “За сина! За сина!
За Івана єдиного,
20 За мою дитину!”

Кос-Арал.

- Ой ся́ду я під хато́ю,
На у́лицю гля́ну,
Як то там ті́ї дівча́та
Без своєї́ Ганни,
5 Без моєї́ Ганну́сеньки,
У хре́щика гра́ють.

- І гра́ються невесе́ло,
І не так співа́ють
Чужі діти . . . А моєї́
10 Голу́бки нема́є:
У свекру́хи десь ворку́є,
Мене́ вигляда́є.

Кос-Арал.

- Закува́ла зозу́ленька
В зеле́ному га́ї;
Запла́кала дівчи́нонька —
Друж́ини нема́є.
5 А дівочі́ молоді́ї
Весе́лії лі́та,
Як кві́точкі за водо́ю,
Пли́вуть з сьо́го сві́та.
Якби́ були́ ба́тько-ма́ти
10 Та бу́ли б бага́ті,
Було́ б ко́му полю́бити,
Було́ б ко́му взя́ти.
А то нема́; сирото́ю
Ота́к і загі́ну,
15 Диву́ючи в самоти́ні,
Де-не́будь під ти́ном.

Кос-Арал.

ШВАЧКА.

- Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються й меді;
Не будете шинкувати,
Погані жиді!
- 5 Ой, не п'ється горілочка,
А я буду п'ять;
Не будете вражі ляхі,
В Україні жить.
- 10 Ходім, браті, у неділю
У Хвастів гуляти,
Ляхів мордувати,
На смерть убивати,
Свого батька козацького
Будем поминати.
- 15 В Переп'яті¹⁾ ночували,
Вдосвіта вставали,
Вранці рано у Хвастові
Козакі гуляли.
Прийді, батьку, з Межигор'я
- 20 Семіне Палію,
Подивіся ти на Швачку,
Що він ляхам діє!
У твоєму у Хвастові
У славному місті,
- 25 Покотілись голівоньки
Не сто тай і не двісті,
А із тисяч шляхетська
Кров почервоніла,
- 30 І оранди, і костюли,
І все затопіла.
Тільки то й не затопіла,
Що церков святую;
Отам Швачка з козаками
- 35 Співá: "алілу́я!"
Хвалить Господа, веселий,
І каже сидлати
Коня свого вороного:
Має погуляти

1) Могла (прик. Шевченка).

40 У Біхові, в сла́внім місті,
З Левче́нком укúпі,
Потопта́ли жиді́вського
Й шляхетського тру́пу.

Кос-Арал.

Ой не п'ю́ться пива́, меді́,
Не п'е́ться вода́;
Прилучи́лась з чумаче́ньком
У степу́ бідá:

5 Заболі́ла голо́вонька,
Заболі́в живі́т,
Упа́в чума́к коло́ вóза,
Упа́в та й лежі́ть.

10 Із Одеси́ пресла́вної
Завезлі́ чуму́;
Покі́нули това́риша, —
Го́ренько йому́!

Во́лі його́ коло́ вóза
Пону́ро сто́ять;
15 А із сте́пу га́йворони
До його́ летя́ть.

“Ой не клю́йте, га́йворони,
Чума́цького тру́пу:
Наклюва́вшись, подóхнете
20 Коло́ мене́ вку́пі.

Ой полеті́ть, га́йворони,
Мої́ сизокрі́лі,
До ба́течка, та скажі́те,
Щоб слóжбу служі́ли,

25 Та за мою́ грі́шну ду́шу
Псалти́р прочита́ли,
А дівчи́ні молодéнькій
Скажі́ть, щоб не жда́ла!”

Кос-Арал.

*Т. Шевченко. Автопортрет 1848—1849 рр.
Кос-Арал (олія).*

- На ўлиці невёсело,
В хаті бацько лае,
А до вдові на дзівіткі
Маці не пускае.
- 5 Що ж мені робіці?
 Де мені подіцісь?
 Чи то з іншым полюбіцісь,
 Чи то утопіцісь?
- 10 Ой надіну я серэжкі
 І дзбры намісто,
 Та підў я на ярмарок
 В неділю на місто;
 Скажў йому: “Сватай мэне,
 Абз одчепіся!
- 15 Бо як мені у мацірі —
 То лўчче топіціся.”

Кос-Арах.

- У тіей Катеріні
Хата на помості;
Із славнога Запорозжя
Наіхалі гості;
- 5 Одін Семён Босій
 Другій Іван Голій,
 Третьій, слаўний вдовічэнко,
 Іван Ярошэнко.
 — Зізділі мі Польшу
- 10 І всю Украіну,
 А не бачілі такої,
 Як се Катеріна!
 Одін каже: — “Брате!
 Якбі я багатій,
- 15 Та оддав бі все золото
 Оцій Катеріні
 За одну годіну.”
 Другій каже: — “Друже!
 Якбі я був дужій,
- 20 То оддав бі я всю сілу
 За одну годіну
 Оцій Катеріні.”

Третьй каже: — “Діти!
Нема́ того в світі,
25 Чо́го б мені не зробити
Для цієї Катеріни
За одну годину.”

Катеріна задумалась
І третьому каже:
30 — Єсь у мене брат єдиний,
У нево́лі вражий,
У Криму́ десь пропадає.
Хто його́ доста́не,
То той мені, Запоро́жці,
35 Дружи́ною ста́не!”

Ра́зом повставали
Коне́й посідла́ли,
Пої́хали визволя́ти
Ка́триного бра́та.
40 Один уто́пився
У Дніпро́вім гірлі;
Друго́го в Козло́ві
На кіл посади́ли;
Третьі́, Іва́н Яроше́нко,
45 Сла́вний вдовиче́нко,
З лю́тої нево́лі,
Із Бакчисара́ю,
Бра́та визволя́є.

Заскри́пили ра́но двє́рі
50 У вели́кій ха́ті.
“Встава́й, встава́й, Катери́но,
Бра́та зустріча́ти!”
Катері́на подиви́лась.
Та й заголосі́ла:
55 — Це не брат мій . . . це — мій мійий!
Я тебе́ дурі́ла. —
— “Одурі́ла! . . .” І Ка́трина
Додо́лу скоти́лась
Голово́нька . . . — “Ході́м, бра́те,
60 З пога́ної ха́ти!”
Пої́хали Запоро́жці
Вітер доганя́ти.

Катерину чорнобриву
В полі поховали,
65 А славної Запоріжці
В степу побратались.

Кос-Арал.

Із-за гаю сонце сходить,
За гай і заходить;
По долині увечері
Козак смутний ходить.

5 Ходить він годину,
Ходить він і другу, —
Не виходить чорнобрива
Із темного лу́гу,

Не виходить, зрадлива . . .
10 А з яру та з лісу,
З собаками та псарями,
Іде пан гульвіса.

Цькують його́ собаками,
Крутять назад ру́ки,
15 І завдають козакові
Смертельні́ му́ки;

У льох його́, моодого,
Той пан замикає,
А дівчину покриткою
20 По світу пускає . . .

Кос-Арал.

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А друга́я та́я,
Розлу́чниця зля́я ---
5 Бага́тая сусідо́нка,
Вдова́ молодая́.

А я вчора з нею,

- З цією змією,
В полі плóскінь вибирала,
10 Та все й розказала, —
Що як мене любить,
Женітись буде,
І до себе, злюю сýку,
Просила в придани.
- 15 Йвáne мій, Івáne,
Дру́же мій коханий!
Побий тебе сила бóжа
На на́глий дорóзі!

Кос-Арал.

- Не так тії ворогі,
Як добрії люди —
І окра́дуть жалкúючи,
Плачу́чи осúдять,
5 І попро́сять тебе в ха́ту,
І будúть вітати,
І пита́ть тебе про тебе,
Щоб по́тім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
10 Щоб тебе до́бити . . .
Без ворогів мо́жна в світі
Якне́будь прож́ити,
А ці до́брі люди
Найдúть тебе всúди,
15 І на тім світі, добряги,
Тебе не забúдуть!

Кос-Арал.

- Ой лю́лі, лю́лі, моя дити́но,
Вдень і вночі . . .
Підеш, мій си́ну, по Україні.
Нас кленучи́.
- 5 Си́ну мій, си́ну! Не клені́ тата.
Не помяні́!
Мене прокля́ту: я — тво́я ма́ти, —
Мене клені́! . . .

Менé не стáне, — не йди ти в лю́ди, —
10 Іди ти в гáй:
Гáй зеленéнький пита́ть не б́уде,
 Там і гуля́й!

На́йдеш у га́ї ту́ю кáліну,
 То й пригорні́сь! . . .
15 Бо я любі́ла, мо́я дити́но,
 Ї́ї коли́сь.

Як пі́деш в сéла, у тії́ хáти,
 То не журі́сь;
20 А як побáчиш з ді́тками ма́тір,
 То . . . не диві́сь!

Кос-Арал.

Ой, ко́лі ти почорні́ло,
Зелéнее по́ле?
— Почорні́ло я звéчора
 Та за ва́шу во́лю.
5 Круг мі́стéчка Берестéчка,
 На чо́тири мі́лі,
 Менé вчо́ра козачéньки
 Сво́ім тру́пом крї́ли;
10 Та ще менé гáйворони
 Укрї́ли з півно́чі —
 Клюю́ть о́чі коза́цькі́ї,
 А тру́пу не хо́чуть . . .
 Почорні́ло я, зелéне,
 Та за ва́шу во́лю;
15 Я знов б́уду зелені́ти,
 А ви вже ніко́ли
 Не вірветeся на во́лю, —
 Б́удете ора́ти
20 Та о́рючи у кáйдáнах
 До́лю проклина́ти . . .

Кос-Арал.

Тумáн, тумáн доли́ною —
Дóбре жї́ти з роді́ною;
А ще л́учче за горб́ою

- З дружиною молодію.
 5 Ой піді я тёмним гаєм —
 Дружиньки пошукаю.
 “Де ти? де ти? озовіся!
 Прийди, сёрце, пригорніся!
- Нумо, друже, лицятися,
 10 Та поїдем вінчатися,
 Щоб не знали батько-ма́ти,
 Як нас буде піп в’язати.”
 Зав’язалася я, не знала...
 Бода́й була я пропала
 15 Лёгше було б в труні гніти
 Як з тобою в світі жити.

Кос-Арал.

- У неділеньку у святую,
 У досвітнюю годину,
 У славному-преславному
 Місті Чигирині,
 5 Задзвонили в усі дзвони,
 З гармати стріляли,
 Превелёбную громаду
 Докупи склика́ли.
- З святими коро́гвами,
 10 Та з пречистими обра́зами
 Наро́д з по́пами
 З усіх церко́в на го́ру йде,
 Мов та Бо́жа пчо́ла гуде.
 З монастиря́ свято́го
 15 У зо́лоті, аж сяе,
 Сам архимандрі́т вихожа́е,
 Ака́фист чита́е,
 Покло́ни поклада́е.
- Пова́жно та тихо,
 20 У ра́ннюю по́ру,
 На висо́ку го́ру
 Сході́лися полко́вники.
 І військо, як мо́ре,
 З знаме́нами, з бунчука́ми
 25 З лу́гу виступа́ло,

Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.

- Замóвкли гарма́ти,
Онімі́ли дзвони,
30 І грома́да поклада́є
Зёмні́ поклони́.
Моле́бствіє архимандрит
Сам на горі пра́вить,
Свято́го Бо́га про́сить, хва́лить,
35 Щоб дав їм му́дрости дозна́ти,
Гетьма́на до́брого обра́ти.
І одноголосне, одностайне́
Грома́да ви́брала гетьма́на,
Пресла́вного Лободу́ Іва́на,
40 Ли́царя старо́го,
Бра́та військovóго.

- У тру́би затру́били,
У дзвони задзвоні́ли,
Вда́рили з гарма́ти,
45 Знаме́нами, бунчука́ми
Гетьмана́ укря́ли.
Гетьман старі́й рида́є,
До Бо́га ру́ки зніма́є,
Три поклони́ поклада́є
50 Вели́кій грома́ді
І, мов дзвóном дзвóнить,
Гово́рить:

- “Спасі́бі вам, панóве молóдці,
Пресла́вній Запорóжці,
55 За честь, за сла́ву, за пова́гу,
Що ви мені учині́ли!
А ще б краще ви зробі́ли,
Якби́ замі́сть старо́го
Та обра́ли молодóго
60 Завзя́того молóдця,
Пресла́вного Запорóжця
Павла́ Кравче́нка-Налива́йка.
Я стар чолові́к, незду́жаю вста́ти,
Бу́ду йому́ пора́ду дава́ти,
65 По-ба́тьківській навча́ти,
Як на ля́ха ста́ти.
Тепе́р прелю́тая годі́на

- На на́шій сла́вній Украї́ні:
Не мені вас, бра́тця,
70 На ля́ха водіти,
Не мені тепе́р, старо́му,
Булаву́ носіти, —
Нехай но́сить Налива́йко,
Коза́кам на сла́ву,
75 Щоб ля́кались вра́жі ля́хи
У своїй Варша́ві!"

- Грома́да чме́лем загу́ла:
У дзвони задзвони́ли;
Гарма́та заревла́,
80 І бунчука́ми вкри́ли
Пресла́вного Запоро́жця
Павла́ Кравче́нка-Налива́йка.

Кос-Арац

- У пере́тику ході́ла
По о́ріхи,
Міро́шника полюбі́ла
Для поті́хи.
5 Ме́льник ме́ле, шерету́є
Обе́рнеться, поцілу́є —
Для поті́хи.
- У пере́тику ході́ла
По опе́ньки,
10 Лимаре́нка полюбі́ла
Молоде́нька.
Лімар кі́чку зашива́є,
Ме́не го́рне, обніма́є —
Молоде́ньку.
- 15 У пере́тику ході́ла
Я по дро́ва,
Та бо́ндаря полюбі́ла
Чорнобро́ва.
Бо́ндар ві́дра набива́є,
20 Ме́не го́рне, пригорта́є —
Чорнобро́ву.

Коли хочеш добре знати,
Моя ма́ти,
Кого́ будеш попереду
25 Зя́тем зва́ти —
Усіх, усіх, моя ма́мо,
У неділеньку зя́тями
Будеш зва́ти.

Кос-Арал.

У неділеньку та ранісеню,
Ще сонечко не зіходило,
А я молоденька
На шлях, на дорігу
5 Невесілая виходила;
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила ма́ти,
Того́ молодого́,
Чумаченька свого́
10 Зустріча́ти.

Ой зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його́ волі,
15 Волі полові́ї,
Ідуть, ремига́ють;
А чумаченька мо́го молодого́
Коло во́ликів немає.
Ой, копали йому́ в стіну́ при дорозі
20 Та приті́ками я́му;
Заверну́ли його́ у ту́ю ро́гжу,
Та й спусти́ли Іва́на
У ту я́му глибо́кую
На високій моги́лі.
25 Ой, Боже мій, — мій милосердий,
А я так його́ люби́ла!...

Кос-Арал.

Не топо́лю висо́кою
Вітер нагина́є —
Дівчино́нька оди́но́ка
До́лю зневажа́є.
5 Бода́й тобі, до́ле,
У мо́рі вто́питься,
Що не да́єш мені́ й до́сі
Ні з ким полюбі́тись!
Як дівча́та ці́луютьсЯ,
10 Як їх обніма́ють,
І що́ тоді́ їм ді́ється —
Я й до́сі не зна́ю . . .
І не зна́тиму. Ой, ма́мо!
Стра́шно дівува́ти,
15 Увесь вік сві́й дівува́ти,
Ні з ким не коха́тись.

Кос-Арал.

Утопта́ла сте́жечку
Через я́р,
Через го́ру, се́рденько,
На база́р;
5 Продава́ла бу́блики
Козака́м,
Вторгува́ла, се́рденько,
Пятака́.
Я два шагі́, два шагі́
10 Про́пила,
За копі́йку дудника
Найняла́.
Загра́й мені́, дуднику,
На дуду́, —
15 Неха́й сво́є ли́шенько
Забуду́!
Отака́ я дівчина,
Такая́!
Сва́тай мене́, се́рденько, —
20 Вийду́ я́!

Кос-Арал.

І широкую долину,
І високою могилу,
І Вечірнюю годину,
І що такé говорили —
5 Не забуду я.

Та що з того? розрізніли,
Розрізніли люди злії,
А тепér ми помарніли,
Літа наші молодії
10 Марне пронеслись.

Зостарілись ми обое:
Я — в неволі, ти — вдовбою;
Не живém, а тільки ходим
Та згадуем тії го́ди,
15 Як жили́ колісь.

Кос-Арал.

Навгороді коло броду
Барвінок не сходить;
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.

5 Навгороді коло тину
В'яне на тичині
Хміль зелений; не виходить
Дівчина з хатини.

Навгороді коло броду
10 Вербá похилилась;
Зажурилась дівчинонька
Тяжко зажурилась.

Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
15 А над нею, молодбою,
Поганець сміється.

Кос-Арал.

- Якби мені, мамо, намісто,
 То пішла б я завтра на місто;
 А на місті, мамо, на місті —
 Там музика грає троїста;
 5 А дівчата з парубками
 Кохаються... Мамо, мамо!
 Безталанна я.
- Ой піду я Богу помолюся,
 Та піду я в найми наймуся,
 10 Зароблю, мамо, на кісніки
 Та найму троїсті музики, —
 Нехай люди не здивують,
 Як я, мамо, потанцюю...
 Дóленько моя!
- 15 Не дай мені вік дівувати,
 Дóвгі коси плести-заплітати,
 Бровенята до́ма зносити,
 Одинокій вік свій прожити
 А поки я заробляю,
 20 Чóрні брови полиняють...
 Безталанна я!

Кос-Арал

- “Не хóчу я женітиса,
 Не хóчу я брátись,
 Не хóчу я у за́пичку
 Дітeй годувати;
 5 Не хóчу я, моя ма́ти,
 За плуго́м ходіти,
 Оксамітові жупа́ни
 На ріллі носіти.
 А піду я одружу́ся
 10 З моїм вірним дру́гом,
 З сла́вним ба́тьком за́порoзьким
 Та з Вели́ким Лу́гом;
 На Хорті́ці у ма́тері
 Бóду до́бре жи́ти,
 15 У оксамі́ті ходіти,
 Меді-ві́на пі́ти!”

- Пішов козак нерозумний
Слави добувати, —
Осталася сиротою
- 20 Старенькая ма́ти.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
"Нема́ мого́ сина́ Йва́на,
І нема́є вісти!"
- 25 Не через два, не три літа,
Не через чотири
Верну́вся наш Запорóжець,
Як та хіря-хиря́,
Обідраний, облатаний,
- 30 Калікою в хату.
Оце́ тобі Запорóжжя
І сердешна ма́ти!
Нема́ кому́ привітати,
Ні з ким пожу́ритись!
- 35 Тре́ба було́ б молодóму,
Тре́ба б одру́житись!
Ми́ну́лися молоді́ї
Веселі́ї літа, —
Нема́є з ким ості́лого
- 40 Сёрденька нагріти;
Нема́ кому́ зустрінути,
Затопіти хату;
Нема́ кому́ води́ тії
Каліці подати!

Кос-Араг.

ЧУМА.

- Чума з лопатою ходила,
Та гробови́ща ри́ла-ри́ла,
Та тру́пом-тру́пом начиня́ла,
І "со святими" не співа́ла, —
- 5 Чи го́родом, чи то селом —
Метé собі, як помелом.

Весна́. Садóчки зацвілі,

- Ненáче полотнóм укриті,
Росо́ю бóжою уміті,
10 Біліють. Вéсело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Сада́ми те́мними, луга́ми;
А лю́ди бідні́ в селі,
Ненáче зля́кані ягня́та,
15 Позамика́лися у ха́тах,
Та й мруть. По у́лицях во́лі
Реву́ть голо́дні; на горóді
Пасу́ться ко́ні — не вихо́дить
Ніхто́ загна́ть, нагодува́ть,
20 Ненáче лю́ди ті́ сплять.
Засну́ли, — до́бре, знать, засну́ли!
Святу́ неді́леньку забу́ли,
Бо дзвóна вже давнó не чу́ть;
Суму́ють комині́ без диму́;
25 А за горóдами, за т́ном
Могі́ли чо́рні́ росту́ть.
Під ха́тами, помі́ж сада́ми,
Заші́ті в шку́ру і в смо́лі,
Гробокопа́телі в селі́
30 Волóчать т́пу́и ланцюга́ми
За ца́рину, — і засипа́ють
Без домові́ни. Дні́ мина́ють,
Мина́ють місяці́. Селó
Наві́к замóвкло, оні́міло,
35 І кропиво́ю поросло́.
Гробокопа́телі ході́ли,
Та й ті́ під ха́тами ляга́ли.
Ніхто́ не вийшов вранці́ з ха́ти,
Щоб їх, серде́шних, поховати́, —
40 Під ха́тами і погни́ли.

- Мов о́азис в чи́стім полі́,
Селó зеле́ніє.
Ніхто́ в його́ не захо́дить;
Ті́лько ві́тер віе́,
45 Та розно́сить жо́вте лі́стя
По жо́втому́ полю́.
До́вго, воно́ зеле́ніло,
По́ки лю́ди з поля́
50 Та не запа́дали
Селá то́го зеле́ного.
Згорі́ло, зотлі́ло,

Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.

55 Отакé-то лю́дям го́ре
Чума́ виробля́ла!

Кос-Арал.

І знов мені не привезла́
Нічо́го по́шта з Украї́ни!
За грішні́, мабу́ть, діла́
Кара́юсь я в оці́й пусти́ні
5 Серди́тим Бо́гом. Не мені́
Про те́е зна́ть, за що́ кара́юсь;
Та й зна́ть не хо́четься мені́! . . .
А се́рце пла́че, як згада́ю
Хоч невесе́лії случи́ї
10 І невесе́лії ті дні́,
Що пронеси́вся на́до мно́ю
В мої́й Украї́ні коли́сь.
Колі́сь божи́лись та кля́лись,
Брата́лись, се́стрились зо мно́ю.
15 Поки́, мов хма́ра, рози́йшли́сь
Без слзо́з, росі́ тії́ свято́ї.
І доведо́ся знов мені́
Люде́й на ста́рості́ . . . Ні, ні!
Вони́ з холе́ри повмира́ли —
20 А то б хоч кла́птик пересла́ли
Того́ папе́ру . . .
.....

Ой із журби́ та із жа́лю,
Щоб не ба́чить, як чита́ють
25 Листи́ тії́, погуля́ю,
Погуля́ю по-над мо́рем,
Та розва́жу сво́е го́ре,
Та Украї́ну згада́ю,
Та пісе́ньку заспи́ваю.
30 Лю́ди ска́жуть, лю́ди зра́дять,
А вона́ мене́ пора́дить, —
І пора́дить і розва́жить,
І правдо́ньку мені́ ска́же.

Кос-Арал.

- В нево́лі, в самоті нема́є,
Нема́ з ким ду́шу поєдна́ть;
То сам в собі когось шука́єш,
Щоб з ним хоть се́рцем розмовля́ть.
- 5 Шука́єш Бо́га, — а нахо́диш
Такé, що гріх і розказа́ть
Отак то нівечать нас го́ди
Та безталання! Та ще й те,
Що літечко мо́є святе́
- 10 Мину́ло хма́рно, що нема́є
Ни́жé єдиного случа́ю,
Щоб доладу́ було́ згада́ть.
Виду́муєш, щоб се́рце вбо́ге
Хоч тїхим сло́вом розважа́ть, —
- 15 Не лізе в го́лову нічо́го
.....
Нема́ з ким ду́шу поєдна́ть,
А їй так хо́четься, так про́сить
Хоч сло́ва до́брого ... Не чуть!
- 20 І мов у полі́ сніг заносить
Незахолонувший той труп.

Кос-Арал.

- Ой умéр, умéр ба́тько
Уме́рла і ма́ти.
Та нема́ ко́му в світі
Пора́доньки да́ти:
- 5 Що мені на світі
Сироті робі́ти?
Чи йти в лю́ди жи́ти,
Чи йти уто́пітись?
- Ой піду́ я в гай зелéний,
Посажу́ я ру́ту;
Як що зійде моя́ ру́та —
Оста́нусь я ту́та:
Прійде, прійде в мо́ю ха́ту
Хазяїнува́ти;
- 15 А як же ні, то піду́ я
Ма́тері шука́ти.

Посхóдила рúта,
В га́ї зеленіє, —
А дівчина молодáя
20 У наймах старіє!

Кос-Арал.

Не вернúвся із походу
Гусáрин-москаль.
Чогó ж мені йогó шкода?
Чогó йогó жаль?
5 Що на йóму жупáн кúций,
Що гусáрин чорноúсий,
Що Мáшою звав?
Ні, тогó мені не шкода, —
А марніє моá врóда,
10 Люди не беруть;
А на úлиці дівчáта
Насміхаються, прокля́ті,
Москóвкою звуть!...

Кос-Арал.

У Вільні, гóроді преслáвнім,
Оце лучíлося недáвно, —
Ще був тоді... (от як на те,
Не вбгаю в віршу цьогó слóва!) —
5 Тоді здоровий-прездорóвий, —
Зробíли з йогó лазарét,
А бакаля́рів розігна́ли
За те, що ша́пки не ламáли
У О́стрій Бра́мі... Дúрня знать
10 По походу! Óтже назва́ть
Єйбо́гу я йогó не вмíю —
Тогó студéнта — що-ж нам дія́ть?
То синóк був литóвської
Гóрдої графíні:
15 І хорóше, і багáте,
І одна дитíна,
І учíлось не паничém,
І ша́пку знімáло
В О́стрій Бра́мі. Дóбре бúло,

20 Та ліхо спіткало:
 Улюбилосья сердешне
 (Бўло молодее)
 У Жидівку молодую,
 Та й думало з нею,
 25 Щоб цього не знала ма́ти,
 Звичайне побратись, —
 Бо не можна ра́ди да́ти,
 Що то за прокля́та!
 Мов змальована сиділа
 30 До са́мої но́чі
 Перед вікно́м і втира́ла
 Запла́кані о́чі, —
 Бо й вона́ такі люби́ла,
 І страх як люби́ла!
 35 Та на бульва́р вихо́дила,
 І в шко́лу ході́ла
 Усе́ з ба́тьком, то й не мо́жна
 Було́ ра́ди да́ти;
 І банкі́р якийсь із Лю́бська¹⁾
 40 Жидівочку свата́в.
 Що тут на сві́ті робі́ти?
 Хоч і́ти топі́тись
 До Закре́ту: не хо́четься
 Без Жиді́вки жи́ти
 45 Студе́нтови. А Жид старі́й —
 Ніби те́е зна́е —
 Дочку́ свою́ одиначку
 В ха́ті замика́е,
 Як іде́ до ла́вок вра́нці,
 50 І найма́ сторо́жу,
 Стару́ Ру́хлю. Ні, небо́же, —
 Ру́хля не помо́же!
 Уже́ де вона́ на сві́ті
 Рома́н сей чита́ла
 55 З шовко́вою драбінкою?
 І Ру́хля не зна́ла;
 Мо́же, сама́ догада́лась;
 Ті́лько заходи́лась
 Та сплела́ й собі́ таку́ю
 60 І вночі́ спусти́лась
 До студе́нта на у́лицю.
 І де б уті́кати?
 А вони́ (звичайне, діти!)

¹⁾ Любск — замо́к над Вілією. (Прим. Шевченка).

- Любо цілуватись
65 Коло воріт заходились.
А Жид ізнадвору,
Мов скажений, вибігає
З сокірою. Горе!
Горе тобі, старá ма́ти!
70 Немá твогó сина:
На ўлиці валяється
Убита дитина,
Убитая Жидовіном.
Горе тобі, ма́ти!
75 Жидівочка... (де та сіла
Взялася в дитя́ти?!)
Вихватила ту сокіру,
І ба́тькові в гру́ди
Аж по об́ух вгороді́ла!
- 80 Отакé-то чу́до
У тім місті пресла́вному,
У тій Ві́льні ста́лось.
Дивува́лись до́вго лю́ди:
Де вона́ схова́лась,
85 Жидівочка та гадю́ча,
Що ба́тька уби́ла?
А вона́ вночі любéнько
В Ві́лї втопи́лась,
Бо найшли́ її в Закре́ті, —
90 Тэм і поховáли.
А графі́ня без диті́ни,
Сердéшна, оста́лась;
Поїхала у Рим, ка́жуть,
Та десь опині́лась,
95 Та з марки́зом які́мсь го́лим
Ка́жуть, одружі́лась.
Мо́же й брéшуть, бо, зви́чайне,
На те вони́ лю́ди:
І вдові́цю не забúдуть,
100 І ту́ю осúдять.

Кос-Арал.

Заступіла чорна хмара
 Та білу хмару;
 Виступили з-за Лиману
 З Турками Татари;
 5 Із Полісся шляхта лізе,
 А гетьман попович
 Із-за Дніпра напиріає;
 Дурний Самойлович
 З Ромоданом, мов та галич,
 10 Вкрили Україну
 Та й клюють, еликомога.
 А ти, Чигиріне!
 А ти, старий Дорошенку,
 Запорозький брате!
 15 Не здужаєш, чи боїшся
 На ворога стати?
 — “Не боюсь я, отамани,
 Та жаль України!”
 І заплакав Дорошенко,
 20 Як тая дитина:
 — “Не розсіплем вражу силу
 Не встану я знову!
 Возьміть мої гетьманські
 Клейноди, панове,
 25 Та однесіть москалеві:
 Нехай Москва знає,
 Що гетьмана Дорошенка
 На світі немає.
 А я, браті запорожці,
 30 Возьму собі рясу,
 Та підү поклони біти
 В Межигор до Спаса.”

 Задзвонили в усі дзвони,
 Гармата гримала;
 35 У дві лави задніпрянці
 З москалями стали,
 Аж на мілью. Між лавами
 Понесли клейноди.
 Годі тобі, Пётре, піти
 40 Із Тясміна воду!
 Положили ті клейноди
 Попенкові в ноги, —

Іді, Пётре, в Межигор'я
Молітися Бóгу!
45 Не пусти́ли Дороше́нка
У рясі пізна́ли,
Закува́ли у кайдáni,
В Со́сницю посла́ли;
А з Сосни́ці в Яропо́лче¹⁾
50 Ві́ку дожива́ти.
Отáк то́бі довело́ся,
Запо́ро́зький бра́те!

Ви́глянуло над Чигри́ном
Со́нце із-за хма́ри:
55 Потя́гли в свої улúси
З ту́рками тата́ри.
А ля́хи з свої́м Чарне́цьким,
З пога́ним Степа́ном,
Запали́ли це́ркву Бóжу,
60 І ко́сті Богда́на
И Тимоше́ві в Субо́тові
Га́рне́нько спали́ли,
Та й пішли́ собі у По́льщу,
Мов до́бре зроби́ли.
65 А моска́лі з Ромода́ном
В неді́леньку ра́но
Пішли́ собі з попо́вичем
Шля́хом "Ромода́ном".

Мов оре́л той прибо́рканий,
70 Без кри́л та без во́лі,
Знеми́г сла́вний Дороше́нко,
Сидя́чий в нево́лі,
Та й уме́р з нудьги́. Ости́ло
Волочи́ть кайдáni!
75 І забу́ли в Укра́їні
Сла́вного гетьма́на.
Ти́лько ти, святи́й Росто́вський,
Згада́в у темни́ці
Сво́го дру́га вели́кого
80 І зве́лів каплі́цю
Над гетьма́ном змурува́ти
І Бóгу молі́тись
За гетьма́на, панахи́ду
За Петро́ служі́ти.

¹⁾ Сего коло Москви. (Примітка Шевченка).

85 І дoсі ще, що-рiк бoжий,
Як день той настане,
Идуть править панахiду
Над нашим гетьманом
В Яропoлчi.

Кос-Араг.

(Ф. Лазаревському)

Н. Н.

Не додoму вночi йдучи
З куминoї хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брaте!
5 А як прийде нудьга в гoсті
Та й нанiч засяде,
Отодi мене, друже,
Зовi на порaду!
Отодi згадай в пустинi,
10 Далeко над мoрем,
Свогo друга весeлого,
Як він гoре бoре,
Як він свої думи тiї
І серце убоге
15 Заховавши, хoдить собі
Та мoлиться Бoгу.
Та згадає Украiну
І тебе, мiй друже,
Та iнодi й зажуристься...
20 Звичайне, не дуже,
А так тiлько... що надвoрi
Наступає свято, —
Тяжко йогo, друже-брaте,
Самoму стрiчати
25 У пустинi... Завтра рaно
Заревуть дзвиницi
В Украiнi... Завтра рaно
До цeркви молiтьсь
Пiдуть люди... Завтра рaно
30 Завiе голoдний
Звiр у пoлi, i повiе
Ураган холoдний,
І занесe снiгом бiлим
Курiнь, — мою хату.

- 35 Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з ним людям битись.
А ти, друже мій єдиний,
40 Як маєш журитись, —
Прочитай оцю цидулу
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
Та в неволі жити...
45 Та й там живуть, хоть погано...
Що ж діяти маєш?
[Тільки думи] та надія
З нами умирають.

Кос-Арал.

- Дурні та гордині ми люди
На всіх шляхах, по всій-усюді!
А хвалимось, що ось то ми
І над землею, і водою,
5 І од палат та до тюрми —
Усе царі... а над собою —
Аж деспоти — такі царі,
І на престолі, і в неволі.
І все то те — по добрій волі,
10 По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те... в життєвськїм. Само так
У нас у костяній коморі
Горить розумний той маяк,
15 А ми оливи наливаєм,
Та й байдуже співаєм
Чи то в годину, чи в напасть.

- Орлі, орлі ви сизокрїлі,
Поки вам лихо не приснилось, —
20 Хоч невеличке, хоч на час!
А там — під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
25 Полїзли свинї ізнадвору,
Мов у калїожу, та й сопуть.

І добре рóблять, що кують
На рúки добрії кайдáни,
Та чárки в рúки не дають
30 Абó ножá а то б зарáні
Гарненько з ліха б напилісь
А пóтім з жáлю заридáли
Та бáтька-мáтір проклялі
І тих, що до хрестá держáли.
35 А пóтім — нiж... і потеклá
Свиняча кров, як та смолá,
З печінок вáших поросячих,
А пóтім...

Кос-Арал.

1849

В КОС-АРАЛІ

ТРЕТЯ КНИЖЕЧКА

- Ненáче стéпом чумаки
Уосені верству проходять,
Отáк менé минають гóди;
А я байдуже... Книжечки
- 5 Мерéжаю та начиняю
Такі вірша́ми; розважаю
Дурну́ю гóлову свою́
Та кайдани́ собі ку́ю,
(Як ці доброді́ї дозна́ють!).
- 10 Неха́й собі хоч розіпну́ть,
А я без цьо́го не улéжу!
Уже́ два гóди промерéжав
І трéтій год оце́ почну́.

Кос-Арал.

[СОТНИК.]

- У О́главі... Чи по знаку́
Кому́ сей О́глав білоха́тий?
Троха́ лиш! Тре́ба розказа́ти,
Щоб з жа́лю не зробить сміху!
- 5 Од Бориспо́ля недалéко, —
(А бу́де так, як Бориспо́ль)
І до́сі ще стоїть любéнько
Рядо́к на ви́гоні топо́ль, —
Ненáче з О́глава дівча́та
- 10 Вата́гу ви́йшли ви́глядати,
Та й ста́ли.
- Бу́де вже давно́ —
Оту́т, бувáло із-за тину́
Вилáсь квасо́ля по тичі́ні;
- 15 І з оболóнками вікно́
В садо́чок літом одчиня́лось,
І ха́та, ба́чите, бу́ла
За тино́м, со́тникова ха́та.
А со́тник був собі бага́тий,
- 20 Та в йо́го, зна́єте, росло́
На бо́жій ха́рчі, за дитину́,

Чиєсь байстрія. А може й так
 Узяв собі старій козак
 Чию сирітку за дитину,
 25 Та й доглядає в за́тишку,
 Як квіточку, чужу дочку.
 А сіна (сótник був жонáтий,
 Та жінка вмёрла) — сіна дав
 У бурсу в Київ навча́тись.
 30 А сам Насту́сю піджида́в,
 Таки́ годóванку, щоб з не́ю
 Собі зроби́тися рідне́ю:
 Не сіна з не́ю поедна́ть,
 А забандю́рилось старо́му
 35 Само́му в дурня́х побува́ть.
 А щоб не зна́ть було́ ніко́му,
 То ще й не ра́дився ні з ким,
 А тільки сам собі гада́є...
 А жіночки́ — лихий і́х зна́є!
 40 Ужє смія́лися над ним:
 Вони́ цю стра́ву но́сом чу́ють...

 Сиди́ть со́тник на причі́лку
 Та думку гада́є,
 А Насту́ся по садóчку
 45 Пта́шкою літа́є;
 То посиди́ть коло́ його́,
 Ру́ку поцілу́є,
 То у́сами страше́нними
 Сівими́ пусту́є, —
 50 Ну, зви́чайне, як дити́на,
 Песту́є старо́го.
 А старо́му не до то́го:
 Іншого́ яко́гось,
 Гріхо́вного пестува́ння
 55 Старé тіло́ про́сить!
 І па́льцями старо́ї со́тник
 Насту́сині ко́си,
 Мов дві га́дини вели́кі,
 Доку́пи спліта́є;
 60 То розплетé, то круг ши́ї
 Три́чі обмота́є.
 А вона́, моя́ голу́бка,
 Нічо́го не зна́є, —
 Мов кошеня́ на при́пічку
 65 З старо́м котом гра́є.

Сóтник.

Та одчепись, божевільна!
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала.
А чому ти й дóси
70 Ніколи не вплетеш кісніки,
Оті, що тітка привезла?

Нáстя.

Як-би пустили на музики,
То я б кісніки заплелá?
75 Наділа б жóвті черевіки,
Червóну б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

Сóтник.

Стривáй, стривáй, простоволóса!
Дурненька: де б же ти взяла
Тогó барвінку завітчатись?

Нáстя.

80 А коло тину... Там такий
Поріс зелений та хрещатий,
Та синій! синій-голубий
Зацвів...

Сóтник.

Не будеш дівувати!

Нáстя.

85 А що ж, умру хіба?

Сóтник.

Ба ні!
А снілось восені мені, —
Тоді, як щепи ми щепили, —
Як приймуться .. мені приснілось...
90 Як приймуться, то восені
Ти вийдеш заміж.

Нáстя.

Схаменись!
І щепи вáші поламаю!

Сóтник.

І як барвінок зацвіте...

Нáстя.

95 То я й барвінок позриваю!

Сóтник.

А од весілля не втечеш!

Нáстя.

Ба ні, втечу́, та ще й заплачу.
(Плаче).

Сóтник.

Дурна́ ти, Нáсте, як я ба́чу:
І посмія́ться не дасі́!

100 Хіба́ не ба́чиш, — я жарту́ю.
Піді́ лиш, скри́пку прине́си,
Та з лі́ха га́рно потанцю́еш,
А я загра́ю.

Нáстя.

105 (І веселе́нька — шасть у ха́ту!)
Дóбре, та́ту!...

Сóтник.

Ні, трóхи трéба підождáть!
Вонó б то так, та от що, бра́те:
Літа́ не ждуть, літа́ летя́ть;

110 А думка́ прóклята маро́ю
До се́рця так і приросла́.
— А ти вже й скри́пку прине́сла?!
Яку́ ж ми вч́истимо з тобо́ю?

Нáстя.

Е, ні, стрива́йте! Цур не грать!
А то не бу́ду й танцюва́ть.

115 Поки́ барвінку́ не нарв́у,
Та не закві́тчаюсь. Я за́раз!

(Іде́ недалéчко, рве барвінок, кві́тається і співа́є. Сóтник на́ла-
гожує скри́пку).

Сотник.

120 Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву!

Настя.

(Вертається заквітчана, співаючи:)

Якби мені крила, крила
Соколині,
Полетіла б я за мілим,
За дружиною;
Полетіла б у дібріву,
У зелений гай,
125 Полетіла б, чорнобрóва,
За тихий Дунай!

130 (Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець у солом'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених параварах, з торбіною за плечима і з нагаєм).

Петро.

З тим днем, що сьогодні, Бóже помагай!

Настя.

Тату! тату! Птерó, Петро із Кіева прийшов!

Сотник.

135 А, відом-видати, сліхом-слихати! Чи по волі, чи по невóлі?

Петро.

По волі, тату, та ще й богословом.

Сотник.

Ов!

Настя.

Богословом?! Аж страшно!

Сотник.

140 Дурна, чогó ти боїшся (Підходить до сина, хрестить його і цілує.) Бóже тебе благослові, моя дитино!

Настусю! Поведи його в покої, та нагодуй, бо він
ще може й не обідав.

Петро.

Та такі й так. (Іде в світлицю з Настусею).

Сотник

(сам).

- 145 І дарував же мені Бог
Такé дитя, такого сина!
І богослов уже... причіна,
Причіна мудрая... (Задумується). Чогó,
Чогó я думаю?! У попи!
- 150 А як не схоче, то на Січ —
А там не згіне вражий хлопець.
Іти лиш в хату. От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
- 155 Щоб він гуляючи навчів
Настусю заповідь, — щоб знову
Не довелось дяка наймать,
Як для покойної. А знаю, —
Без цього вже не повинчає
- 160 Отець Хома... Піти сказать,
А то забуду.

(Іде в хату).

-
- Жить би, жить, хваліти Бога,
Кохатися в дітях, —
- 165 Так же ні: самому треба
Себе одуріти,
Оженітися старому
На такій дитині!
Схаменіся, не женіся:
- 170 І вона загине,
І сам сівим посмішищем
Будеш в своїй хаті!
Будеш сам отé весілля
Повік проклинати!
- 175 Будеш плакати, і нікому
Ті слёзи старечі
Буде втерти! Не женіся, —
І гич не до речі!

180 Дивіся: рай кругом тебе
І діти, як квіти.
Защо ж ти їх, молоденьких,
Хочеш погубити?

Ні, старій мій чепуріться
Аж брідко дивіться,
185 А Настуся з богословом
Заповіді вчіться.

Он дивіться: у садочок
Вийшли погуляти, —
Удвох собі поможаяють,
190 Мов ті голуб'ята.

А старого нема́ дома,
То їм своя воля
Награтися. Дивіться:
Там коло тополі
200 Стали собі, та й дівляться

Одно на другого.
Отак ангели святії
Дівляться на Бóга,
Як вони́ одно на друге.
І Петрусь питає:

Петро́.

Чом же ти оце́, Настусю,
Справді, не читаєш?

Настя.

А хіба́ я школя́р, чи що́? Не хочу, та й го́ді!

Петро́.

205 Хоть одну́ невеличку заповідь сьогодні вівчи, хоть
п'яту.

Настя.

І п'ятої, і шостої, — ніякої не хочу!

Петро́.

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш.

Настя.

Байдуже, нехай собі не вінчає.

Петро́.

А зо мно́ю?

На́стя.

210 І з тобо́ю неха́й собі... Е, ні! Неха́й повінча́е!

Петро́.

Та чита́й же! А то...

На́стя.

А то що ти зроби́ш?

Петро́.

Поці́люю, ось побáчиш!

На́стя.

Хоч як хочеш ці́луй собі, а я таки́ не чита́тиму!

Петро́

215

(ці́лує її і промовля́є:)

Оце тоби́ раз, оце тоби́ два...

(А со́тник вигляда́є з-за т́йну і вхо́дить в ха́ту, не да́вши зна́ку).

На́стя.

(пруча́ється).

220 Го́ді бо вже, го́ді! Незабáром ба́тько прійде, —
треба спра́вді чита́ть.

Петро́.

А, тепе́р і чита́ть!

Со́тник

(вихо́дить з ха́ти).

Діти! Го́ді вже вам учи́ться! Чи не час обіда́ть?

(Петро́ і На́стя мо́вчки іду́ть у ха́ту).

Со́тник

225

(Сам).

Навчи́лась, нічого сказа́ть!

- Оце дитина! Ні, Настусю!
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебедонько, не так!
230 Поки сто раз не поцілує,
Й читать не хоче. А бурсак!...
Собачий сину, знаєш смак!
Ось я тебе попомуштрую —
Не так, як в бурсі! Помелом!
235 Щоб духу в хаті не було.
Великий світ наш, — не загинеш.
Дивися, пся його личина,
Оце то так, що богослов!...
У батька краде! Добре, свату!
240 Які то стали люди злі!
А що то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.
-

- Отакі батькі на світі, —
245 Нащо вони дітям?
На наругу перед Богом!
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти!
Бо то батько сівий,
250 Батько мудрий. Добре отім
Сиротам щасливим,
Що не мають отіх батьків,
То й не согрішають!

Настя.

(вибігає заплакана з хати).

- 255 Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.
А. Боже мій милостивий!
Що мені робіти?
Помандрую.
(Дивиться в хату).
260 Замірився!...
Ух, який сердитий!
Та не вдарить... А я такі
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш...
265 Я не лобуюся, —

Серед нóчі помандру́ю! ..
А відьма зляка́є?!...
Ні, не зляка́.
(Загляда́ зно́ву).

270 Сердешенький!

Книжечкí складáє.
У торбíну і бриль берé.
Прощáй, моé любе,
Моé серце!... Увéчері?

275 За цáрину? Бúду,
Рáнше бúду! Ось на, ловí!
(Кíдає через тия цвітóк).
Чúеш? Дожидáйся ж!
(Вихóдять сóтник).

Нáстя

(спíває).

280 “Не ходí, не нудí, не залицáйся! —
Не свáтай, не пíду, не сподíвайся!”

Сóтник.

А íй байдúже, мов не знáє!
Ненáче та сорóка скáче.
Настúсю! Чом же ти не плачеш?

285 Аджéж Петру́ся вже нема́є.

Нáстя.

Дивíтеся, якá печáль!
То й пла́чте, ко́ли жаль!

Сóтник.

Менí байдúже.

Нáстя.

290 Ще байдужíше, — він не мíй.
А я вже за́повідí знáю
Усі до óдно́ї!

Сóтник.

Усі?

Настя.

Нехай хоч зараз сповідає
295 Отець Хомá наш голосний.

Сóтник.

А повінчаємось в неділю?

Настя

Авжеж! Так ми ще не говіли;
Як одповіємось — тоді.

Сóтник

(цілує її).

Моя голубко сизокрила,
300 Моя ти ягідко!
(Танцює і приговорює).
У горóх
В чотирьóх
Уночі ходила;
305 Уночі,
Ходячі,
Намісто згубила.

Настя

Та годі вам вже з тим намістом! Ішли б швидче до
отця Хомі, та порáдилися. От що!

Сóтник.

310 Прáвда, прáвда, моя квіточко! Побіжý ж я шви-
дєнько, а ти тут, моя любко, погуляй собі тихєнь-
ко! Та завітчайся! Та не жди мене, бо бóти має, що
я остáнуся і на вечєрю.
(Цілує її і йде).

Настя.

315 Дóбре, дóбре! Не ждáтиму.
Не ждáтиму, не ждáтиму,
У свитину вдягáтимусь,
У намісто уберуся,
Доганя́тиму Петра́су.
320 Обнімемось, поцілуємось, поберемо́ся за рúченьки,
та й підєм удво́х собі аж у Київ. Треба завітчáть-

ся, — може, в останній раз! Бо він казав, що у
Броварях і повинчаємося.

(Квітчається і співає)

325 “Ой піду я не берегом-лугом,
Зострінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже;
Любилися, та не побралися,

330 Тільки жалю серцю набралися.”
Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш
швидше. Оставайтесь здорові, мої високії тополі і
хрещатий мій барвіночку!

(Виходить.)

Іде додому уночі

335 П'янінький сѳтник, а йдучи
Собі веселий розмовляє:
— “Нехай і наших люди знають!
Нехай і сивий, і горбатий,
А ми . . . хе! хе! А ми жонаті!

340 А ми . . .” Насилу вліз у хату,
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить,
Та соромá не наробить.
Уже й “Достойно” оддзвонили,

345 Уже додому люди йдуть, —
Не йде Настусенька, не чуть!
Насилу сѳтника збудили,
Та розказали: “так і так!”
Перехристівся неборак;

350 Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ. В Броварях,
Уже повинчана, гуляє
Його Настуса молодá.
Вернувся сѳтник мій додому,

355 Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не казав
І не пожалувавсь нікому.

.....
.....

Турбується, заробляє
А тогó не знає,

360 Що на старість одуріє

- І все занеха́ють.
 Отак тепе́р і з со́тником,
 З дурни́м моїм, ста́лось:
 Розігна́в діте́й по світу,
 365 А добро́ остало́сь, —
 Нема́є з ким поді́лити.
 Довело́сь само́му
 Розки́дати, розточі́ти,
 І добра́ нікому
 370 Не зробі́ти ні на ше́ляг,
 І при́чтею ста́ти
 До́брим лю́дям, і о́хати
 У холо́дній ха́ті
 Під кожу́хом; і нікому
 375 Ха́ту затопі́ти
 І ви́мести . . . По смі́тнику
 Ході́ти, нуді́ти, —
 По́ки пуга́ч над стрі́хою
 В вікно́ не заві́є,
 380 А най́мичка холо́дного
 Тру́пу не накрі́є
 Кожу́шиною старо́ю,
 А ключ од комо́ри
 Із-за по́яса укра́де . . .
- 385 Отакé то го́ре
 Із со́тником оце́ ста́лось:
 Не мину́ло го́ду,
 Як Насту́сеньки не ста́ло,
 А вже на горóді
 390 Не оста́лося нічо́го, —
 Сви́ні та теля́та
 Уже́ бродя́ть. А барві́нок,
 Барві́нок хреща́тий,
 Прито́птаний, коло́ тину
 395 Засиха́є, в'яне.
 А сам со́тник у кожу́сі,
 Оду́тлий, пога́ний,
 Коло́ клу́ні похожа́є.
 І стоги́ неvkрíті,
 400 І покóї нема́зані,
 І свóлок немíтий,
 І че́ляді нема́ до́ма,
 Ї худóби нема́є . . .
 А най́мичка задрíпана,

- 405 Та й та помикає
 Старім паном. Так і треба:
 Не розганяй діток,
 Сівий дурню!
 Не довго жив
- 410 На свій заробіток
 П'яний сѳтник. Ще минуло
 Літо коло світа,
 А восені на ўлиці
 Сѳтника убито;
- 415 А, мѳже, вмер неборака,
 Од шинкарки йдучи, —
 Баїдуже кому питати!
 Забрали й онучі
 Дѳбри люди, а самѳго
- 420 Гарно поховали
 У леваді, і хрестика
 Над ним не вкопали.
 Аж жаль його: був багатий,
 І рідня і діти
- 425 Єсть у його, а нікому
 Хрест постановіти!
 Умер сѳтник, і покѳї
 Згнили, повалялись;
 Все пропало, погинуло.
- 430 Тільки і остались —
 Що тополі на вігоні:
 Стоять, мов дівчата
 Вийшли з ѳглава, ватагу
 З поля виглядати.

Кос-Арац

- За сѳнцем хмаронька іде,
 Червоні полі розстилає,
 І сѳнце спатоньки кладє
 У сїне мѳре: покриває
- 5 Червѳною пеленѳю,
 Мов маї дитїну...
 Очам лѳбо... Годїноньку,
 Малѳю годїну
 Нїби сѳрце одпочїне,
 10 З Бѳгом заговѳрить...
 А туман, неначе вѳрог,

- Закриває море.
І знову тьма, і не знаєш,
Де дітися в світі...
15 А ніч темная та чорна
І довго до світу.

- Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ за очі:
Що буде, те й буде!
5 Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
А не продамся нікому,
В найми не наймуся.

- Пішов собі світ за очі...
10 Діля заховалась,
А воленьку люди добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В даліку неволю, —
15 Щоб не було свободного
На нашому полію...

Кос-Араг.

- Нашо мені женитися?
Нашо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Сусіди сміятись.
5 "Оженівся", — скажуть люди, —
"Голодний і голий;
Занастів, навіжений
Молодую волю!"
- Вонó й правда... Що ж діяти?
10 Навчіть мене, люди!
Іті хіба до вас в найми?
Чи до ладу буде?
Не буду я чужі волі
Пасті, заганяти;
15 Не буду я в чужій хаті
Тестя поважати;

А буду я красуватись
В синьому жупані,
На коніку вороньому
20 Перед козаками.
Найдю собі чорнобрівку
В степу при долині —
Високою могилоньку
На тій Україні.

25 На весілля товариші
Прийдуть погуляти
Та принесуть самопали,
Привезуть гармати
Як поведуть молодого
30 У нову світлицю, —
Загомонять самопали,
І ті гаківниці.

Як положать молодого
В новій хаті спати, —
35 Заспіває, мов та мати,
Велика гармата:
Співатиме, кричатиме
Не одну годину,
І рознесе мою славу
По всій Україні

Кос-Арал.

Ой крикнули сірі гуси
В яру на ставу;
Стала слава недобрая
Про тую вдову.
5 Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січи
До вдови на двір;
Вечеряли у світлиці,
10 Мед-вино пили,
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли.

Не минула слава тая,
Не марне пішла:

- 15 Удовіця у м'ясниці
Сіна привелá.
Вігодувала малóго,
До шкóли далá,
А із шкóли йогó взявши,
20 Коня купилá,
А коня йому купівши,
Сідельце самá
Самім шóвком вишивáла,
Злáтом окулá;
25 Одяглá йогó в червóний
В жупáн дорогій,
Посадíла на кóника:
“Гляньте, ворогí!
Подивітесь!” За поводи
30 Ведé вздовж селá,
Та й привелá до обóзу,
В вíйсько оддалá,
А самá остригла кóси
В черниці пішлá. .

Кос-Арал.

- Якби́ тобі довелóся
В нас попанувáти,
То знав би ти, пáне-брáте,
Як їх називáти,
5 Отíх твоїх безталáнних
Дівчáток накрíтих
А то верзéш бісі-зна-що,
Та й думáєш: ми то,
Ми то лю́дям пока́жемо
10 Оцíх безталáнних,
Та навчíмо шанувáтись
Паничів погáних.
Шкодá й пра́ці! Пóки сéла,
Пóки панí в сéлах,
15 Бúдуть собі тиня́тись
Пóкритки весéлі
По шинóчках з москаля́ми, —
І не турбуйсь, брáте!
Нехай́ бúде так, як бúде,
20 А все одну́ нáте

Оцю одну не по́критку,
А так собі...

- Дівча́та на лу́ці греблі,
А парубкі́ ко́пці́ кла́ли,
25 Та, зна́й, на со́нце позира́ли,
Та нісе́нітницю́ верзлі́, —
Звичайне́, хло́пці! А дівча́та,
Мов ті́ соро́ки, цокота́ли,
Та зна́й, по во́ду уча́дали —
30 У я́р погуля́ти.
Найкра́щя з всьогó села́
Давне́нько́ вже пішла́,
Узя́вши гле́чик, та й нема́є;
А ланови́й і не шука́є,
35 Мов і не ба́чить. Не нови́й
Оце́й пога́ний ланови́й:
Ста́ра соба́ка, та ще́ й бі́та.
У ба́лці ста́ло щось крича́ть;
Побі́гли хло́пці́ рятува́ть.
40 А́ж там і́х пан несамо́вiтний,
Дівчину́ морду́є.
— “Гвалт, ряту́йте! Лю́ди до́бри!”
Ніхто́ не ряту́є.
Ті́лько хло́пець пере́христiвсь
45 Та ви́лами па́на
І проса́див, мов ту жа́бу.
Засто́гнав пога́ний,
Та й опро́гся. Пора́дись,
Далі́ в го́род зна́ти.
50 Суд на́їхав; поховáли,
Попили́сь завзя́то
Судови́кi. Закува́ли
Хло́пця́ молодóго,
Та в тюрму́ захвасува́ли,
55 Та й би́льше́ нічо́го...

- Ішо́в ета́п із го́роду
Та й став під корчмо́ю
Одпочи́ти в холодо́чку
Та води́ на́пiтись,
60 Я́кщо́ даду́ть, — бо́ бува́є
Дале́ко но́сiти,
То й ви́бачить та́кi трéба
А тимча́сом ста́ли

- Коло корчми аж три трійки;
65 Дзвоники брязчали,
Грала музика троїста,
Люди гомоніли
Та весільної співали,
Бо було весілля...
70 Молодую везли в хутір
Та так опинілись
Коло корчми: коні бідні,
Бачте, потомілись, —
Он як хропуть! Що ж це сталося, —
75 Плакати перестала
Молода їх? Вона з того
В залізах пізнала,
Того хлопця молодого,
Що заколов пана,
80 Та нікому й не сказала,
А придани п'яні
Не пізнали й не бачили,
Як перелякалась
Молода їх арестанта
85 І як потім стала
Розмовлять з ним, і оддала
Перстень молодого
Рестантові! Не бачили
Придани нічого!...
90 Це та сама молодая,
Що сей безталанний
Вірвав вілами у пана
І несé кайдани —
У Сибір несé за неї!
95 Якби хоч любілись,
То й не жаль було б сіроми
А то так случилось —
Просто з запалу, та й гді.
Молодії сіли
100 Та й поїхали додому,
І етап в дорóгу
Забрязкотав кайданами,
Помолівшись Бóгу
За молодú, бо молодá
105 Всіх почастивала.
Приїхали. Заспівали
Та затанцювали
До вечора, а ввечері

- Молодú шука́ли,
110 Та не найшли́, не дізна́лись.
Де вона́ поді́лась!
І сльоза́ми умйло́ся
Веселе́ весі́лля!
Молоди́й той у ко́мбі
115 Сам собі́ ночу́є,
А молодá за ета́пом
У Сибі́р мандру́є.

Кис-Арал.

- Зарослі́ шляхі́ терна́ми
На ту́ю кра́їну —
Ма́буть, я її́ на-ві́ки,
На-ві́ки покі́нув!
5 Ма́буть, мені́ не верну́тись
Ніко́ли до́дому;
Ма́буть, мені́ доведеться́
Чита́ти само́му
Оці́ думи́ . . . Бо́же ми́лий,
10 Тя́жко мені́ жи́ти!
Маю́ се́рце широче́е, —
Ні з ким поді́лити.
Не дав е́сі мені́ до́лі. —
Молодо́ї до́лі, —
15 Не дава́в е́сі ніко́ли,
Ніко́ли, ніко́ли!
Не дав се́рця́ молодого́
З тим се́рцем дівочи́м
Поедна́ти. Мину́лися,
20 Мої́ дні́ і но́чі
Без ра́дости, молоді́ї, —
Так собі́ мину́ли
На чужи́ні! Не найшло́ся
З ким се́рцем ділі́тись,
25 А тепе́р не маю́ на́віть
З ким поговори́ти.
Тя́жко мені́, Бо́же ми́лий,
Носі́ти само́му
Оці́ думи́ і не ділі́ть
30 Ні з ким, і ніко́му
Не сказа́ть свято́го сло́ва.
І ду́шу убо́гу

Не ра́довать, і не коріть
Чолові́ка злого,
35 І умерти . . . О, Го́споди!
Дай мені хоч глянуть
На наро́д ото́й убо́гий,
На ту́ю Вкраїну, —
Не дай мені згіну́ть
40 Оту́т на чужіні!

Кос-Арал.

Зацвіла́ в доли́ні
Черво́на кали́на;
Ніби засмія́лась
Дівчина в доли́ні.
5 Лю́бо, лю́бо ста́ло!
Пта́шечка зраді́ла
І защебетала́ . . .
10 А вранці́ в неді́лю
З біле́нької ха́ти
Війшла́ погуля́ти
Дівчина в доли́ну.

І війшов до не́ї
З зеле́ного га́ю
15 Коза́к молоден́ький:
Цілу́є, віта́є, —
За ру́ки хвата́є.
І йду́ть по доли́ні
Тіхо́ю ходо́ю,
20 Як діточо́к дво́є;
Під ту́ю кали́ну
Прийшли́, посіда́ли, —
І поцілува́лись . . .

Яко́го ж ми ра́ю
25 У́ Бо́га блага́єм?
І самі́ не зна́єм.
Рай у ві́чі лі́зе,
А ми в це́ркву лі́зем,
Заплю́щивши о́чі:
30 Тако́го не хо́чем!
Сказа́в би я пра́вду,

На березі Араляського моря, 1848—1849 рр. (анварель).

Та що з неї буде?
Самому завідить,
А попам та людям
35 Однаково буде...

Кос-Арал.

У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як [тая] маїти молодая
З своїм дитяточком малім.
5 Бувает іноді: дивлюся,
Дивлюся довго, — і печаль
Охвѣтить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся
І перед нею помолюся,
10 Мов перед образом святім
Тієї матері святої,
Що в мир наш Бѣга принесла.
[А ми, — хвала нам і хвала! —
Дарма, що Бог, що ми не стѣм
15 І волосѣчка одного, —
Такі повісили його.]

Тепер її, люблю, люблю жити:
Вона середночі встає,
І стереже добро своє,
20 І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивиться,
Наговоритись. “Це моє,
Моє!...” І дивиться на його,
І молиться за його Бѣгу,
25 І вийде з дому погулять
Гордіше самої царіці,
Щоб людям, бачте, показать;
— “Дивіться, люди, подивіться!
Моє найкраще над всіми!”
30 І ненарѣком інший гляне, —
Весела, рада, Бѣже мій!
Несе додому свого Йвана;
І її здається — все село,
35 Що тільки й дива там було,

А більше не було нічого . . .
Щасливія! . . .

Літа минають;
Потроху діти виростають;
40 І віросли, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
А ти осталася, небого,
І не осталося нікого
З тобою вдома. Наготі
45 Старої нічим одягті
І вітопить зимою хати;
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести . . .
В холодній молишся оселі
50 За їх, за діточок . . .

А ти,
Великомученице! Села
Минаєш плачучи вночі,
І полем-степом ідучи,
55 Свого ти сина закриваєш,
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: Он байстрі
Несе покритка на базар!”
Безталанная! Де ділась
60 Краса твоя тая,
Що всі люди дивувались?
Пропала, немає!
Все дитиночка забрала,
І вигнала з хати;
65 І ходиш ти замучена,
Ніби з хреста знята;
Старці тебе цураються
Неначе прокази;
А вонó такé маленке, —
70 Що ще і не лазить;
І коли то вонó стане
Гратися, промовить
Слово м а м о, — великеє,
Найкращеє слово!
75 Ти зрадієш, і розкажеш,
Розкажеш правдіво
Про москаля лукавого, —
І будеш щаслива . . .

80 Та недóвго: бо не дійде
До зрóсту дитíна, —
Підé собі сліпця водíть,
А тебе покíне
Калікою на розпúтті,
Щоб собáк дражнíла,
85 Та ще й вилає — за те, бач,
Що на свít родíла;
І за те ще, що так тяжко,
Так тяжко любíла . . .
І любíтимеш, небóго,
90 Пóки не загíнеш
На морóзі межи пса́ми,
Денéбудь під тíном!

Отíм мені і жаль стáне
Мáтері небóги,
95 Що вона́ йогó так любíть,
Так гíне за йогó,
За те ча́до погáнее, —
Занапасти́ть в свítі
Найкращее добрó своє,
100 Молодíї літа.
А вонó бува́є, з йогó
Не вíйде нічо́го,
Або вíйде недóлюдок,
Сатанá безрóга, —
105 І ніко́ли із байстря́ти
Не ма́тíme ма́ти
Собí добро́ї дитíни,
Хоч вона́ й бага́та.

110 Дóбре отíм панáм жити::
Нічо́го не зна́ють!

І не зна́ють, як ті діти
У їх вироста́ють, —
Бо ма́тері там не ма́ють,
А ма́мку найма́ють.

Кос-Арал.

- У великдень, на солóмі
 Прóтив сóнця, діти
 Грались собі крашанкáми,
 Та й стáли хвалітись
- 5 Обнóвами. Томú к свѣткам
 З лиштвою пошѣли
 Сорóчечку, а тѣй стѣбóжку,
 Тѣй стрѣчку купѣли;
 Комú шáпочку смушѣву,
- 10 Чобѣткѣ шкапóві;
 Комú свѣтку... Однá тѣлько
 Сидѣть без обнóви
 Сирѣточка, рученѣта
 Сховáвши в рукава.
- 15 — Менѣ мáти куповáла...
 — Менѣ бáтько справив...
 — А менѣ хрещѣна мáти
 Лиштву вишивáла.
 — “А я в попá обѣдала!”
 Сирѣтка сказáла...

- Булó роблю щó, чи гуляю,
 Чи Бóгу молюся, —
 Усѣ думáю про йóго
 І чогóсь боюся.
- 5 Дурнá булá, молодáя,
 Я все виглядáла,
 Чи не шле за рушникáми, —
 І не сподівáлась,
 Щó він менѣ, дурнú, дурить;
- 10 А сѣрце болѣло,
 Нѣби знáло, щó так бóде, —
 Сказáти не вмѣло.
 А якбѣ булó сказáло,
 То я б не любѣла;
- 15 Мóже, булá б до криниці
 У гай не ходѣла.
 А то врáнци і ввѣчерѣ
 Ходѣла, гуляла...
 Доходѣлась, — остáлася,

- 20 Навіки остáлась
Дівувáти. Тяжко мені
У мáтері в хáті
Стáритися, а своéї
Вже хáти не мáти.
- 25 А ще й дóсі — чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усé дúмаю про йóго;
І самá не знаю,
Чогó дúмаю . . . чогó я
- 30 У той гáй ходíла?
І за щó йогó так дóвго,
Так тяжко любíла.

Кос-Арах.

- Бувáє, íноді старій
Не знає сам, чогó зрадíє,
Ненáче стáне молодій
І заспíвáє, як умíє;
- 5 І стáне ясно пéред ним
Надíя áнгелом святím,
І збóря, мóлодість йогó,
Витáє вéсело над ним!
Що ж се зробíлося з старím?
- 10 Чогó зрадív оцé? Тогó,
Що, бáчите, старій подúмав
Добро́ якéсь комúсь зрóbить.
А що ж, як зрóbить? Дóбре жить
Тому́, чия душá і дúма
- 15 Добро́ навчíлася любíть:
Не раз такóму лúбо стáне,
Не раз барвínком зацвітé.
Отáк, бувáє, в темну яму
Святéе сóнечко загляне,
- 20 І в тёмній ямі, як на тé,
Зелéна трáвка поростé.

Кос-Арах.

Хíба самóму написáть
Такí послáніє до сéбе,
Та все дочíста розказáть. —
Усé, що трéба, що й не трéба?

- 5 А то не діждешся його,
Того писання святого,
Святої правди ні од кого.
Та й ждять не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, поря:
- 10 Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я "Кобзаря",
А їм неначе рот зашито, —
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене!
- 15 Не похвалі собі, громадо, —
(Без неї може обійдусь!)
А ради жду собі, поради;
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь...
- 20 Мені, було, аж серце мліло, —
Мій Бже милий, як хотілось,
Щоб хтонебудь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знав:
Для кого я пишу? для чого?
- 25 За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?
Бо хоч зостаріюсь за того,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
- 30 Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзється грішному — усатий.
З своєю волею мені
На чорнім вброні-коні.
- 35 А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні...
Чи доля так оце зробила?
Чи маїти Богу не молилась,
- 40 Як понесла мене, що я,
Неначе люта змія
Розтоптана, в степу здихає,
Захода сонця дожидає?
Отак то я тепер терплю
- 45 Та смерть із степу виглядаю
А защо? Єйбогу, не знаю!
А все таки її люблю,

Мою Україну ширóку,
Хоч я по їй і одинóкий
50 (Бо, ба́чте, па́ри не найшо́в).
Аж до погі́белі дійшо́в.

Нічо́го, дру́же! Не журі́ся!
В дуле́вину себе́ заку́й,
Гарне́нько Богу́ помолі́ся,
55 А на грома́ду хоч наплю́й —
Вона́ капу́ста голова́та!
Авті́м— як зна́єш, па́не-бра́те:
Не ду́рень — сам собі́ мірку́й!

Кос-Арал.

Мені́, щоб зна́ли ви, не жаль
Моєї́ мо́лодости й до́сі.
Та іноді́ (такá) печáль
Ося́де ду́шу, аж запла́чу!
5 А на́дто (хло́пці), як побáчу
В селі́ весéлому в рядні́ні
Мало́го хлопчи́ка під тіно́м...
Мені́ зда́ється, що це я́,
Що це вся мо́лодість мо́я;
10 Мені́ зда́ється, що ніко́ли
Вонó не ба́читиме во́лі,
Свято́ї во́леньки! Що́ так
Його́ найкра́щії літа́
Даре́мне, ма́рне пролетя́ть.
15 Що́ сам не зна́тиме, де ді́тись
На сі́м, чудні́м ширóкім сві́ті,
Що́ пі́де в лю́ди, що́ ко́лись,
Що́б він не пла́кав, не журі́вся.
Що́б хоч дене́будь прихили́вся, —
20 То оддаду́ть у москалі́...

Кос-Арал.

Ми вкупі́ вчі́лися, рослі́,
Мале́нькими собі́ любі́лись,
А мате́рі на нас диві́лись
Та мо́же думали́: ко́лись

- 5 Одрúжимо їх... Не вгадали!
Старі зарані повмирали,
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.
Менé по во́лі і нево́лі
- 10 Носило всюди! Занесло
На старість ледве у селó,
У те селó, у ту хатину,
Де ма́ти в тяжку́ю годину
Грiхóм, сердешна, понесла́,
- 15 На безталання сповилá.
І яр, і грéбля, і тополі,
І над крини́цею верба́
Нагну́лася, як та журба́
В далéкій кáторжній нево́лі;
- 20 Ставо́к, грéбелька і вітря́к
З-за га́ю кри́лами маха́є;
І дуб зелéний, мов коза́к
Із га́ю вийшов та й гуля́є
По-під горо́ю; по горі́
- 25 Садóчок тёмний, а в садóчку
Лежа́ть собі у холодо́чку,
Мов у раю́, мої старі́.
Хресті́ дубо́ві посхиля́лись,
Слова́ дощéм позалива́ло...
- 30 Не му́дрі, дума́ю, слова́.
— “А шо пак, бра́те, — чи живá
Отá Окса́ночка чорня́ва,
Що з на́ми бiгала гуля́ть?”
— “Еге́! вдовівна кучеря́ва?”
- 35 Не зна́ю, як тобі́ й сказа́ть!
Вона́ була́ помандрува́ла
За моска́лем, та знов верта́ла,
Така́ острі́жена прийшла́,
В старій шинéлі, помарні́ла,
- 40 Уже либо́нь і одури́ла,
Та зно́ву десь собі́ пішла́,
Здалась, сердешна, на ігри́ще!
Сиди́ть бу́ло та чепури́ться,
Та “Отченáш” собі́ чита́,
- 45 Як той школя́р, та розпліта́
Ненáче ко́си. У черни́ці,
Казáли, в Чигирин пішла́,
Та, дума́ю, такé леда́що
І там не трéба. Так нізàщо

- 50 Занапастїлася, звелась.
А що за дївчина булá!
Так-тáк що крáля! І не вбóга
Та таланú Госпóдь не дав!

Кос-Арал.

- Готóво! Пáрус розпустїли;
Посúнули по синїй хвїлі
Помїж кугóю, в Сир-Дар'ю,
Байдáру та баркáс чимáлий.
5 Прощáй, убóгий Кос-Аралé!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважáв такї два лїта.
Спасїбі, дрúже! Похвалїсь,
Що люди і тебе знайшли
10 І знáли, що з тебе зробїти.
Прощáй же, дрúже! Нї хвалї,
Ані ганьбї я не сплїтаю
Твоїй пустїні; в іншїм крáю,
Не знáю, мóже й нагадаю
15 Нудьгú колишнюю колїсь...

1849. IX.

Кос-Арал.

Ми восенї такї похóжі
Хоч кáпельку на óбраз Бóжий, —
Звичáйне, що не всі, а так,
Хоч дéякі...

- 5 Крутїй байрáк,
Ненáче цїган чóрний, гóлий,
В дїбрóві вбитий, áбо спить;
А по долінї, по роздóллі
У гай перекотипóле
10 Ягнїточком собі бїжить,
Бїжить до рїчечки напїтись;
А рїчечка малá взялá
Та в Днїпр ширóкий понеслá,
А Днїпр ширóкий на край свїта...

15 І жаль тобі її стане,
Малой биліни.
Підеш собі зажурившись
Гаєм по долині;
Гай шепоче, гнуться лози
20 В яру при дорозі...
Думи серце осідають,
І капають сльози,
І хочеться сповідатись,
Серце розповіти;
25 І хочеться — Боже мійлий, —
Як хочеться жити!...
На сім світі, і любітись,
І весь світ обняти!...

Благо тобі, друже добрий,
30 Як є в тебе хата;
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина маленькая
І те угадає
35 Твої думи веселії...
Сам Бог розмовляє
Немовлящими устами.

А ти, мій єдиний,
Одинокий, безталанний
40 Друже! на чужині
Хто з тобою заговорить,
Хто розважить горе?
.....
.....
Кругом тебе простягнулася
Трупом бездиханним
45 Помарнілая пустыня,
Кінута Божом...

Кос-Арал.

1850

В ОРЕНБУРЗІ

ЧЕТВЕРТА КНИЖЕЧКА

- Лічу в невóлі дні і но́чі —
 І лік забува́ю!
 О, Го́споди! Як то тяжко
 Тії дні ми́нають!
- 5 А літа́ пливу́ть між німи,
 Пливу́ть собі сті́ха,
 Забира́ють за собо́ю
 І до́брó, і ли́хо...
 Забира́ють — не верта́ють
- 10 Ніко́ли, нічо́го, —
 І не блага́й, бо пропаде́
 Моли́тва за Бо́гом.
- І четве́ртий рік ми́нає
 Тихе́нько, повóлі, —
- 15 І четве́рту начина́ю
 Кни́жечку в невóлі
 Мерéжати. Змерéжаю
 Кро́в'ю та сльоза́ми
 Мое го́ре на чужі́ні.
- 20 Бо го́ре слова́ми
 Не розка́жеться ніко́му
 Ніко́ли, ніко́ли,
 Ніде в сві́ті! Нема́(є) слов
 В далéкій невóлі!
- 25 Нема́є слов, нема́є сльоз,
 Нема́є нічо́го;
 Нема́ навіть кругом тебе́
 Вели́кого Бо́га!
- 30 Нема́ на що́ подиві́тись,
 З ким поговори́ти!
 Жить не хо́четься на сві́ті,
 А сам му́сиш жи́ти!
- Му́шу, му́шу, а для чо́го?
 Щоб не губи́ть ду́шу?...
- 35 Не варт вона́ того жа́лю!
 Ось для чо́го му́шу
 Жить на сві́ті, волочи́ти
 В невóлі кайда́ни:
 Мо́же, ще я подивлю́ся
- 40 На мою́ Укра́йну...
 Мо́же, ще я поділю́ся
 Слова́ми-сльоза́ми
 З дібро́вами зеле́ними,

З тёмними лугами;
45 Бо немає в мене рёду
На всій Україні,
Та все такі не ті люди,
Що на цій чужині.
Гуляв би я по-над Дніпрóm
50 По веселих сёлах,
Та співав би свої думи
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивітись, —
О, Боже мій милий,
55 На лані тії зелені
І тії могили!
А не дасі, то донесі
На мою країну
Мої слёзи; бо я, Боже,
60 Я за неї гіну!
Мóже, мені на чужині
Лежать лéгше бóде,
Як іноді в Україні
Згадувати бóдуть!
65 Донесі ж, мій Боже милий,
Абó хоч надію
Пошли в дóшу! . . . Бо нічого,
Нічого не вдію
Убóгою головою;
70 Бо сёрце холóне,
Як подóмаю, що мóже
Менé похорóнять
На чужині, і ці думи
Зо мною сховають,
75 І менé в Україні
Ніхтó не згадае!

А мóже тóхо за літами,
Мої мерéжані слёза́ми
І долетя́ть ко́лине́будь
80 На Україну, і па́дуть,
Ненáче рóси над землєю,
На щі́ре сёрце молодее,
Слёза́ми тóхо упа́дуть.
І покива́е голово́ю
85 І бóде пла́кати зо мно́ю,
І мóже, Го́споди, менé
В свої́й мо́литві пом'яне́!

- Нехай, як буде, так і буде:
Чи то плисті, чи то бресті!
90 Хоч доведеться розп'ястись,
А я такі мерезать буду
Тихенько білії листі.

Оренбург.

- Ми заспівали, розійшлись
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову,
Чи заспіваето коли?
5 А може й те... Та де? Якими?
І заспіваето яку?
Не тут і, певне, не такими,
І заспіваето не так!
І тут невесело співали,
10 Бо й тут невесело було,
Та все такі якось жилось.
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
15 І молодее, тее горе,
І молодий той грішний рай.

Оренбург.

- Не молилася за мене,
Поклони не клала
А так собі, співаючи
Мене повивала,
5 Моя мати: "Нехай ресте
Та здоровий буде!"
І віріс я, хвалить Бога,
Та не ввійшов в люди.
Лучче б було не родити
10 Абó утопіти,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

19

19

О том ва' перуче прокуётанна.
 Лоучу на по силе фрунел
 По меле куло в Р. Д.
 Вей дучу та бонней чимань и
 Дроучи фобей, Коор - фрунел
 Кудбу за клястиса месо,
 Мэа прокута в оном двачим
 Ртандом дучем; но двачим
 Шо млада и тибэ змиймелю
 И змийм про фрунел, зрочим
 Дроучим мис дучем! мис дучем
 А мис дучем в Л. Кестим тиса
 Мис дучем мис дучем, в в. мис дучем
 Кезоно мис дучем и мис дучем
 Кудбу мис дучем мис дучем.

2

Стихотворение авторства З. З. З.
 (Доб. ст. 264)

- Бо я так ма́ло, небага́то
Проси́в у Бо́га: тілько ха́ту,
15 Одну́ хати́ночку в гаю́,
Та дві топо́лі коло не́ї,
Та безтала́нну мою́,
Мою́ Окса́ночку, — щоб з не́ю
Соби́ диві́тися з горі́
- 20 На Дні́пр широкі́й, на ярі́,
Та на лані́ золотохві́лі,
Та на високі́ї моги́ли, —
Диві́ться, дума́ти, гада́ть:
Колі́ то їх понаси́пали?
- 25 Кого́ там лю́ди похова́ли?
І ти́хо-ти́хо заспи́ва́ть
Ту думу́ сумну́ю, днеда́вну,
Про ли́царя то́го гетьма́на,
Що на огні́ ляхи́ спеклі́,
- 30 А по́тім би з горі́ зійшли́,
По-над Дні́про́м у те́мнім га́ї
Гуля́ли б, по́ки не смерка́е,
По́ки мир бо́жий не засне́,
По́ки з ве́чірньою зорьо́ю
- 35 Не зі́йде міся́ць над горо́ю
Тума́н на лан не проже́не.
Ми б подиві́лись, помолі́лись,
І розмовля́ючи пішли́ б
Вече́ряти в хат(и́н)очку ...
.....
- 40 Да́еш ти, Го́споди, і зла́то
І вла́сть панам́ в твої́м раю́.
Вони́ ж несі́тїї, пуза́ті
На рай твій, Го́споди, плюю́ть,
Запе́ршися собі́ в пала́тах
- 45 І нам диві́ться не да́ють.

Я тілько ха́точку в ті́м ра́ї
Блага́в, і до́сі ще блага́ю,
Щоб хоч уме́рти на Дні́прі,
Хоч на малесе́нькій горі́.

Оренбург.

ПЕТРУСЬ.

- Булі на хуторі пані —
І пан і пані небагаті,
І донечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;
5 І генерал її засватав, —
Бо страх хороша була,
А генерал був страх багатий!
От і талан Господь послав
На вбогий хутір... Ублагали
10 Царя небесного! Взяли,
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повинчали,
І генеральшою назвали,
І цугом в Київ повезли.
- 15 Було на хуторі погане
Малі байстрі, — свиней пасло,
Петрусем звалось; за придане
Воно за панною пішло
У генеральське село —
20 Свиней же пасти...
- За балом бал у генерала.
За генеральшою чимала
Орда панів і паничів,
А генеральша уночі
25 Тихенько плакати собі стала.
— “Занапастіла мене мати!
Зав’яне марно у палахах,
Засохне молодість моя!”
— “Ти, душко, плачеш?” — “Хто се? я?”
30 Ні, не плачу...” “Знаєш, Маню?
У городі тепер арміяне:
Купи собі, мамуню, шаль!”
— “Мені не треба тієї шалі!”
— “Не завдавай же серцю жалю, —
35 Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою,
Або поїдемо в село, —
Як хочеш, серце!...”

40 Тіхо-тіхо
Зимá мина́ла; кра́лось лі́хо,
Та в са́мім се́рці уляглось
У генерáльші молодóї.
Пої́хали в се́ло весно́ю;
45 В се́лі бенке́ти загу́лі,
А генерáльша пла́че-пла́че,
А генерáл тогó не ба́чить, —
А всі́ вже ба́чили в се́лі.

50 З нудьги́ у по́ле погуля́ти
Яко́сь задума́вшись пішла́
Та аж за шлях со́бі зайшла́,
Та й ба́чить, що пасе́ ягні́
Мале́нький хло́пчик. — “Чи се ти,
Петру́сю?” — “Я...” І подиві́лась.
55 Та й заридáла, похили́лась
Мов та топóля, з сироті́
Оче́й не звóдячи, згада́ла:
Убо́гий ху́тір, — там коли́сь
Вона́ убо́га вироста́ла
60 І діву́вала. Прода́ли
І гро́ші вкúпі пропи́ли...
На вік сві́т Бо́жий зав'язáли.
— “Ході́м, Петру́сю, погуля́ть!
Ході́мо в сад, ході́м в пала́ти!
65 Ході́м, не па́стимеш ягня́т!”
— “А хто ж тут па́стиме ягня́та?”
— “Неха́й, хто хо́че!” Ї́ повелá
В пала́ти хло́пчика в постóлях,
Причепу́рила, одягла́
70 А по́тім в школу́ оддалá.
І ра́да ста́ла...

Злу́ю до́лю
Ти на Петру́ся навелá.
Та ми не зна́ємо, що бу́де,
75 Що ві́росте з тогó зерна́,
Що ми посі́ємо? ми лю́ди,
А Все́могу́щий хоч і зна...
Та нам не ска́же. Як би зна́ла
Мату́ся го́ренько тво́е,
80 Чи оддалá б за генерáла

Дитя єдинсе своє?
Ні, не дала б. Автім не знаю,
Бо всякі матері бувають...

- Минають дні собі поволі;
85 Петрусь у школу та із школи
З книжками ходить та росте;
Самá аж ніби молодіє,
А генерал собі радіє,
90 Удвох собі вони зробили.
Петра на волю одпустили,
У Київ хлопця одвезли
Та й там до школи оддали,
І там чимало поповчили.
95 Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
Вже висипався чорний ус,
Уже й... Та се ще не втече:
100 Які там снілися Петрові.

-
- Перед образом Пречистої
Горять лямпáда уночі.
Покло́ни тяжкій б'ючі
Вона молилася... нечистіи
105 Рікою слёзи пролива́ла.
Вона благала Пресвяту́ю,
Щоб заступила, щоб спасла́,
Щоб одури́ть їй не дала́,
Пренепоро́чная. І всу́є,
110 Молітва їй не помогла́:
Вона, небо́га, полюби́ла
Свого́ Петруся... Тяжко їй...
Тяжко їй!
Душі негрішній молодій!
115 Та що ж робить? Не стало сили!
Сердешна разом одури́ла,
Та й як такі́ одній, святіи
Прожити літа́ молодіи?
Вони́ ж не вернуться!... Як хоч,
120 А лихо, ка́жуть, перескоч,́
Не Бог суди́тима, а люди́.

- Воні, воні тебе осудять
 Своім неправедним судом!
 Петрусю! добра дитино!
 125 Ти ще не знаєш, неповинний,
 Як тяжко на світі любити!
 Любити... і марне, марне гинуть
 І згинуть, віку не дожити!
 Вона — твої святая мати,
 130 Твоя єдина сестра!...
 За неї рад ти умирати
 Хоч тричі на день, рад оддати
 За неї рай свій молодий!
 А більш нічого не даси...
 135 Бо серце гріх їй оддавати!
 То мати бідная твоя!

- Неначе люта змія,
 За серце грішнее впилася
 140 Любов нечистая... не раєм,
 А лютим пеклом розлилася
 По грішній крові! І не знає,
 Сама не знає, що робить
 І що їй діяти з собою?
 Чи то сховатись під водою?...
 145 Чи то їй голову розбити?...
 Піду у Київ, помолюся:
 Молитва, може, оджене
 Диявола... Петрусю!
 Молитва не спасе мене —
 150 Я у Дніпріві утоплюся!"

- Моліте Господа, дівчата!
 Моліте Господа, щоб мати
 І вас отак не продала,
 За генерала не дала!
 155 Моліте Бога, щоб весною
 Господь послав когось любити —
 Вам буде любо, любо жить.
 Любов та буде молодію
 І непорочною... такою,
 160 Як сон дитини на зорі!...
 А восени любіть гріх!
 То не любов, то пекло буде,
 І осміють, осудять люди,

165 І Бог правдівий покара́
За чорнобрівого Петра́.

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була;
В село небога привезла
Свою змію ще гірше люту —
170 І капельку на щось отру́ти.
Не їла три дні й не пи́ла,
Не спала три дні і три но́чі.
Засо́хли гу́би, впали́ о́чі...
Уже́ й не мо́лится вночі,
175 А щось шепоче́ сміючісь.
І з ти́ждень грішна́я нуділась,
Сама́ не зна́ла що робіть!
А по́тім тру́ти наварі́ла —
Та генерала́ напоїла,
180 Щоб знав, як дівчину́ любіть.
“Тепер старо́го похова́ю,
А молодого́ привіта́ю,
Та бу́ду жити́ собі́ та жити́.

І задзвоніли вранці́ рано́
185 По генералові́й душі́;
Заговорі́ли щось пога́не
За гробом лю́ди іду́чі:
Ой не мине́ Господня́ кара́!
Вели́ким гро́мом упаде́
190 На грішну го́лову... мов хма́ри,
Набра́лось лю́ду, аж гуде́...
Та все щось шепчу́ть про отру́ту
І нібито когось то́ ждуть.
І всі заті́хли на мину́ту:
195 Приї́хав суд. Но́жі беру́ть
І генерала́ розчиня́ють,
Нахо́дять тру́ту в животи́.
І на Господньому́ Хресті́
Уся́ грома́да присяга́є.
200 Заприсягла́... Пита́є суд:
“Тепе́р призна́йтесь, христия́ни,
Хто па́на отруї́в?” — Гуду́ть,
Мов зти́ха дзвони́. “Па́ні, па́ні!”
Грома́да разо́м заревла́.

- 205 Петрусь на ганок вихожає
І до громади промовляє:
“Неправда ваша! Я зробив!
Я генерала отруїв,
А защо? . . . Я вже тебе знаю
210 І не скажу вам, люде злий!
Признаюсь, може, перед Богом!”
Взяли Петруся молодого,
І зараз в Київ одвезли.
Петра недовго мордували
215 В тюрмі глибокій . . . в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас . . .
І поволік Петрусь кайдани
Аж на Сибір . . .

Оренбург.

М. С. Щепкіну.

- Мені здається — я не знаю,
А люди справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню, або що, та й живе,
5 Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так! Мені байдуже
За простих сірих сіромах —
Вони і Господом забуті!
10 Так що ж мені тут гріти-дүти?
А де оті? . . . Невже в сажях
Годує х а м собі на сало?
А може й так! Добра чимало
Вони творили на землі:
15 Ріками слёзи розлили,
А кров — морями . . . Люди знають,
Кого годують, деглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря кроваві,
20 Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили,
Поки їх в саж не засадили.

- Якби не те, то певне б пас
Свиняр в толóці. Кляті! кляті!
- 25 Де ж сла́ва ва́ша? На слова́х!
Де ва́ше зо́лото, пала́ти?
Де вла́сть велика́я? В skleпáх,
В skleпáх, повáплених катáми,
Такíми ж са́мими, як ви!
- 30 Жилí ви лю́тими звірмі,
А в свíні перейшли! . . .
Де ж ти?
Великомучени́че свята́й,
Проро́че Бо́жий? Ти між на́ми, —
- 35 Ти прісносу́щий, всю́ди з на́ми
Вита́єш а́нгелом свята́м;
Ти, любíй дру́же, заговори́ш
Тихе́нько-тихо . . . про любóв,
Про безталанну́ю, про го́ре,
- 40 Або́ про Бо́га та про мо́ре,
Або́ про ма́рне літу́ кров
З люде́й вели́кими катáми;
Запла́чеш тя́жко перед на́ми, —
І ми запла́чемо . . . Живá
- 45 Душа́ поё́това свята́я,
Живá в свята́х своі́х реча́х;
І ми, чита́я, ожива́єм
І чу́єм Бо́га в небеса́х.
- Спасі́бі, дру́же мій убо́гий!
- 50 Ти, зна́ю, ле́пту розді́лив
Свою́ єди́ну . . . перед Бо́гом
Бага́то, бра́те, заробі́в!
Ти пересла́в мені́ в невóлю
Поё́та на́шого . . . На во́лю
- 55 Мені́ ти двє́рі одчині́в!
Спасі́бі, дру́же! Прочита́ю
Собі́ хоть ма́ло . . . оживу́ . . .
Наді́ю в се́рці привіта́ю,
Тихе́нько-тихо заспіва́ю,
- 60 І Бо́га Бо́гом назову́!

Оренбург.

Якби ви зна́ли, паничі,
 Де лю́ди пла́чуть живучі,
 То ви б елѐгий не творі́ли
 Та ма́рне Бо́га б не хвали́ли,
 5 На наші́ слѐзи смію́чись.

За що́, не зна́ю, назива́ють
 Хати́ну в га́ї тихим ра́ем?
 Я в ха́ті му́чився коли́сь.
 Мої́ там слѐзи проли́лись,
 10 Найпе́рші слѐзи! я не зна́ю,
 Чи е́сть у Бо́га лю́те зло,
 Щоб у тій ха́ті не жи́ло?
 А ха́ту ра́ем назива́ють!

Не назива́ю її́ ра́ем
 15 Ти́ хати́ночки у га́ї
 Над чи́стим ста́вом, край села́:
 Мене́ там ма́ти пови́ла
 І, повива́ючи, співа́ла,
 Свою́ нудьгу́ перелива́ла
 20 В свою́ дити́ну . . . В ти́м гаю́,
 У тій ха́тині, у раю́,
 Я ба́чив пе́кло . . . Там невбо́ля,
 Робо́та тяжка́я, — ніко́ли
 І помолі́тись не даю́ть.
 25 Там ма́тір до́брую мою́,
 Ще молоду́ю, — у моги́лу
 Нужда́ та пра́ця положи́ла;
 Там ба́тько, пла́чучи з дити́ми
 (А ми ма́лі булі́ і го́лі),
 30 Не вітерпів лихо́ї до́лі,
 Уме́р на па́нщині! . . . А ми
 Розлі́злися ме́жи людьми́,
 Мов мишеня́та. Я — до шко́ли
 Носі́ти во́ду школяра́м,
 35 Брати́ на па́нщину ходи́ли,
 Поки́ лобі́ їм пого́лили!
 А се́стри! Се́стри? Го́ре вам,
 Мої́ голу́бки молоді́!

- Для ко́го в світі живе́те?
40 Ви в на́ймах віросли, чужіі,
У на́ймах ко́си побіліють,
У на́ймах, се́стри, й умре́те.
- Мені аж стра́шно, як згадаю,
Оту́ хати́ну край се́ла!
45 Такіі, Бо́же наш, діла́
Ми твóriмо у на́шим ра́ї
На пра́ведній Тво́їй землі!
Ми в ра́ї пе́кло розвेलі́,
А в Те́бе дру́гого благáем.
50 З брата́ми тíхо живе́мо,
Лани ми їми оре́мо,
І їх сло́зами полива́ем.
А мо́же й те ще . . . Ні, не знаю,
А так зда́ється — сам есі́ . . .
55 (Бо без твоє́ї, Бо́же, во́лі,
Ми б не нуді́лись в ра́ї го́лі!)
А мо́же й сам на небесі́
Сміе́шся, ба́течку, над на́ми,
Та мо́же ра́дишся з панáми,
60 Як пра́вить мі́ром? Бо диві́сь:
Он гай зелéний похилі́всь,
А он з-за га́ю вигляда́е
Ставо́к, ненáче полотно́,
А ве́рби геть по-над ста́вом
65 Тихе́сенько собі купа́ють
Зелені ві́ти . . . Пра́вда, рай?
А подиві́ся та спита́й!
Що там твори́ться у тім ра́ї!
Звичáйне, ра́дость та хвала́
70 Тобі е́ди́ному свято́му,
За дíвнії тво́ї діла́!
Отíм бо й ба́! Хвали́ — ніко́му,
А кров, та слё́зи, та хула́ —
Хула́ всьому́! Ні, ні! Нічо́го
75 Нема́ свято́го на землі́ . . .
Мені́ зда́ється, що й само́го
Тебе́ вже лю́ди прокля́ли!

Оренбург.

- Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє; шукаю-шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я такі жив,
Що я й такі Бога колись то хвалів!
- 5 Шукаю, шукаю... Гóсподи б, хотілось
Згадaть хоч щонéбудь! Та оцé й наткнўвся
На такé погaне, що так і заснўв,
Богў не молівшись... От, мені приснилось...
(Свинéю заснўвши, звичáйне, такий
- 10 І сон приверзéться...) Нíби край могíли
Пасў я ягнáта, а я ще малій.
Дивлюся: могíла нíби розвернўлась,
А з неї вихóдить ненáче козак,
Ужé й сивоўсий собі неборáк,
- 15 Та і йдé до мéне... Я собі звернўлось,
Щеня мов під тíном, — звичáйне, малé,
То й перелякáлось. От менé берé
Ненáче на рўки, та несé в могíлу;
А чóрна могíла ще гíрше розкрíлась.
- 20 Дивлюся — в могíлі усé козакі:
Який безголóвий, який без рукі;
А хто по колíна ненáче обтáтий;
Лежáть собі хлóпці, мов у тéплій хáті.
“Дивíся, дитíно, оцé козакі!”
- 25 (Нíбі мені кáже) — “На всій Украíні
Висóкí могíли. Дивíся, дитíно:
Усі ті могíли — усі отакі:
Начíнені нáшим благорóдним, трўпом
Начíнені тўго. Оцé вóля спить!
- 30 Ляглá вонá слáвно, ляглá вонá вкўпí
З нáми-козакáми! Бáчиш, як лежíть —
Ненáче сповíта!... Тут пáна немáе:
Усі ми однáко на вóлі жилí!
Усі ми однáко за вóлю ляглí,
- 35 Усі ми і встáнем — та Бог йогó знáе,
Колí то те бўде! Дивíся ж, дитíно!
Та дóбре дивíся! А я розкажў,
За щó Украíна нáша стáла гинуть
За щó й я мíж нíми в могíлі лежў.
- 40 Ти ж лўдям розкáжеш, як вíростеш, сíну.
Слўхай же дитíно!...”

А пóтíм ягнáта
Приснились у жítí; лановій бíжить,

- Та б'є мене добре і ніби, проклятий,
45 Свитину здирає... І досі болять,
Як сон той згадаю! А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так —
Мара яканебудь. Мені той козак
50 Розказував ось що:

- Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами;
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигізмонд
55 З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!
Во ім'я Господа Христа
І Матері Його Святої
60 Ляхи прийшли на нас війною!
Святії Божії міста
Ксьондзі скажені осквернили;
Земля козача зайнялась,
І кров'ю, сину, полилась,
65 І за могилою могила,
Неначе гори поросли
На нашій, сіночку, землі!

Я жив на хуторі з моєю...

-
70 Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу,
Гармату, гаківниць два вози,
Пшонá, пшениці, що придбав;
Я всю мізерію оддав
75 Моїй Україні небозі...
І трьох синів своїх. Нехай,
Я думав, грішний перед Богом,
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
80 За церков Божую, за люди.
А я молітись в хаті буду.
Бо вже не здужав, сінку, встать,
Руки на ворога піднять!
- Зо мною, — слухай же! — остались
85 Данило, чюра мій, та я,

Та Пріся, донечка моя!
Вонó ще тільки виростáло.
Ще тільки-тільки налива́лось,
Мов та черешенька!... За гріх
90 За тяжкий, ма́буть, гріх вели́кий,
Не дав мені Святий Владі́ка
Оче́й нара́дувать старі́х
Моїм дитя́тком!...

Не ходили
95 Ксьондзі́ по сéлах, а возі́ли
На лю́дях їх з селá в селó.
Такее́ то у нас бу́ло!
Яко́сь їх, кля́тих, і до мене́
Вночі́ на ху́тір занесло́;
100 А з ні́ми че́лядь їх скаже́на,
Та ще драгу́ни. Дай мені́
Хоч колине́будь, Бо́же мійлий,
На світ Твій ви́глянуть з моги́ли —
Спряжу́ всю шля́хту на огні́!
105 Воні́, воні́ — не бійся, сї́ну! —
Воні́, ксьондзі́, мою́ дитї́ну
З собо́ю в ха́ту завелі́,
Замкну́льсь, п'яні́... я ба́чив...

.....
110 А че́лядь п'я́на поляга́ла
У клу́ні на солóмі спать,
Драгу́ни теж... А ми з Дані́лом
Солóми в сї́ни наносі́ли,
А клу́ню прóсто запалі́ли...
115 Не встану́ть, про́кляті, оп'я́ть
Діте́й коза́чих мордува́ть:
Усі́ до óдного згорі́ли!
І Пріся́ бідная́ моя́
Згорі́ла з кля́тими! А я...
120 На пожа́ріщі́ хрест з Дані́лом
Поста́вили, та помолі́лись,
Запла́кали, та й потяглі́,
На ко́ней сівши, до обóзу.
Синів́ всіх трьох мої́х найшли́,
125 Та в до́брый час і поляглі́
Оту́т уку́пі!...

- А як ми бїлись, умирали!
За що ми гóлови складáли
130 В оці моги́ли? Бúдеш жить,
То мо́же й знáтимеш, небóже!
Бо сла́ва здóрово кричїть
За на́ші гóлови... А мо́же
І про моги́ли, і про нас
135 З старцї́ми Бóжими по сéлах
Правдї́ва дúма, невесéла
Мїж лю́дьми хóдить..."

Оренбург.

- І ста́ном гну́чим, і красóю
Пренепорóчно-молодóю
Старї́ї очі веселю́.
Дивлю́ся іноді́, дивлю́сь, —
5 І чу́дно! Мов перед свята́ю,
Перед тобóю помолю́сь.
І жаль мені́ ненáче ста́не
Твоє́ї чїсто́ї красі́.
Де з нею́ дїнешся есі́?
10 Хто коло тебе́ в світі́ ста́не
Святї́м хранї́телем твої́м?
І хто застúпить? хто прикрї́є
Од зла́ людськóго в час лихий?
Хто сéрце чїстее нагрї́є
15 Огнє́м Госпóднім? Хто такий?
Ти сиротá, — нема́ нікóго,
Опрї́че пра́ведного Бóга...
Моли́ся ж, сéрце! Помолю́сь
І я за тебе́.
20 Шóсь прорóче
Мені́ вже зазира́є в óчі —
І я вже Бóгу не молю́сь,
На стан тво́й гну́чий не дивлю́сь.
Мені́ вже снїтьсá, що ти ма́ти...
25 Не в оксамї́тах, не в пала́тах
Твоє́ голóднее дитя́...
І в'янеш ти. А дні́ летя́ть,
Несúть усé, усé з собо́ю.
Уже́ й надїю понеслі́,

- 30 А ти остáлась на землі,
Самá калікою старою
Самá . . . одно́ добро́ було́
Тво́е дитя́, — поки́ росло́
В колодочкі́ поки́ вбивáлось;
35 А там . . . І ти собі́ остáлась
Самá, мов пáлець, у людéй.
Уже́ не прія́зні блага́єш,
А Хрїста́ ра́ди прости́гаєш
Коло́ зачїнених дверéй
40 Сухї́ рúки . . .

Отáк я іно́ді тобо́ю,
Тобо́ю, сéрце, молодóю
Старї́ о́чі веселю́.

- А іно́ді дивлю́сь, дивлю́сь
45 На стан твї́й гнúчий, і за тебе́
Тихéнько Бо́гу помолóсь.
Мо́ліся й ти, бо ше́ на не́бі —
Ще́ з не́ба, сéрце, не зїйшла́
Тво́я і до́ля, і недóля.

.....
.....
.....

Оренбург.

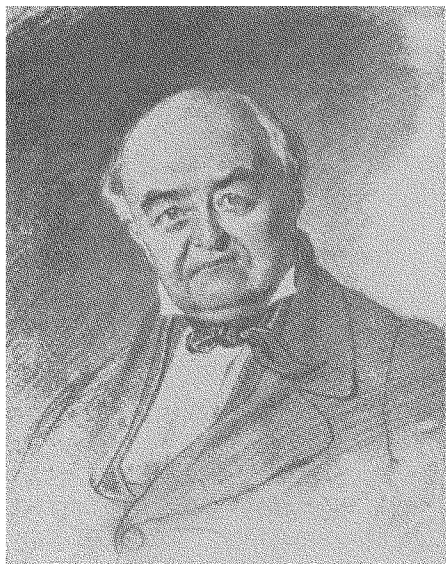
Огні́ горя́ть, музї́ка гра́є,
Музї́ка пла́че, завива́є!
Алма́зом щї́рим, доро́гим
Сї́яють о́чі молодї́,

- 5 Витáє радї́сть і надї́я,
І любо́ всім . . . І всі́ смї́ються,
І всі́ танцю́ють. Тї́лько я,
Ненáче заклáтий, дивлю́ся
І нїшком пла́чу, пла́чу я.
10 Чогó ж я пла́чу? Ма́буць шкóда,
Що́ без пригóди, мов негóда,
Минúла́ мо́лодість мо́я.

Оренбург.

Чи то недóля та невóля,
Чи то літа́ ті, летячі,
Розбіли дúшу? Чи ніко́ли
Й не жив я з нею? Живучі
5 З людьми в паску́ді, опаску́див
І дúшу чістую? ... А лю́ди
(Звичайне, лю́ди), сміючісь,
Зову́ть її і молодóю,
І непорóчною, свято́ю,
10 І ще яко́юсь ... Ворогі!
І лю́ті, лю́ті! Ви ж укра́ли,
В багно́ пога́не захова́ли
Алма́з мій чістий, доро́гий,
Мою́, коли́сь святу́ю, дúшу,
15 Та й смієте́сь! Нехристия́ни!
Чи не між ва́ми ж я, пога́ні,
Так опога́нивсь, що й не зна́ть,
Чи й був я чістим колинéбудь?!
Бо ви мене́ з свято́го не́ба
20 Взя́ли між се́бе, і писа́ть
Погáні вірші́ научі́ли!
Ви тяжкий ка́мінь положи́ли,
Посéред шля́ху ... і розбі́ли
О його́ ... Бо́га боя́чісь!
25 Мое малéе, та убо́ге,
Те се́рце, пра́ведне коли́сь!
Тéпер іду́ я без доро́ги,
Без шля́ху б́итого ... А ви!
Диву́єтесь, що спотика́юсь,
30 Що вас і до́лю проклина́ю,
І пла́чу тяжко, і, як ви ...
Душі́ убо́гої цура́юсь,
Своє́ї грішної душі́! ...

Оренбург.

М. Щепкін
(Олівцем 1858)

М. Лазаревський
(Олівцем)

На ба́тька бісового тра́чу
Часі́ і пера́ і папі́р.
А іноді́ то ще й заплáчу,
Та та́ки й до́бре . . . не на мир
5 І на грі́хї його́ дививши́сь,
А так — мов іноді́ упі́вши́сь,
Діду́сь сиве́нький, та й ридá.
Йому́, як ба́чте, на сі́м сві́ті
Нема́ до ко́го прихилі́тись,
10 Що він, серде́шний, сиротá.

Оренбург.

І до́сі сні́ться: під горо́ю,
Між ве́рбами, та над водо́ю
Біле́нька ха́точка стої́ть,
Нена́че й до́сі. Сі́вий дід
5 Сиді́ть під ха́тою і ба́вить
Хоро́шее та куче́ряве
Сво́е мале́нькеє внучá.
І до́сі сні́ться: вийшла́ з ха́ти
Весéлая дити́ни ма́ти,
10 Цілу́є ді́да і дитя́ —
Аж трі́чі ве́село цілу́є,
Прийма́ на ру́ки і году́є,
І спать несе́; а дід сиді́ть,
І усмі́хну́вшись собі́ тїхо́,
15 Та й думáє: “мину́ло ли́хо.
Та́ки помі́г Госпо́дь дожи́ть
До ра́дости.” Старі́й чита́є
Пере́христівши́сь “Отченáш”.
Крі́зь ве́рби со́нечко сі́яє
20 І тїхо́ гáсне . . . День погáс, —
І все почі́ло. Сі́вий в ха́ту
Йї собі́ пішо́в опочивáти.

Оренбург.

В КАЗЕМАТІ.

Моїм союзникам посвящаю.

I.

Після арешту Т. Шевченка 17 квітня ст. ст. 1847 року привезено його до Петербургу і до 30 травня поет сидів у “казематі” “III-го собственной Его Величества канцелярії Отдѣленія”, а останні дні перед вивезенням до Оренбургу — в Петропавлівській фортеці. І там, себто в “казематі” написав Шевченко 13 віршових творів, які склали окремих цикл і навіть окрему першу підневільну збірку його творів. І цією збіркою фактично й розпочинається “невільнича муза” Шевченка, уміщена в т. зв. його “Захалівній книжечці”. Що вона оця збілочка є окремою й суцільною, свідчить так званий Чернігівський автограф поета на 4-их сторінках аркушу поштового паперу з датою під останнім твором “По-над полем іде . . .” “30. V. Петербургська цитаделя”. Цю збірку із 13-ти творів відокремив сам Т. Шевченко, відписавши її із “Захалівної книжечки”. Тому і я її відокремлюю в окремих альбом із її власним почисленням і порядком, визначеним у цій автографі.

Як ці твори попали до Орської фортеці, на це питання дає відповідь П. Зайцев: “Шевченко якось їх перевіз із собою на заслання й там переписав до першої “Захалівної книжечки”.

І вже на засланні, розпочав “Захалівну книжечку” першим твором, поемою “Княжна”, що стоїть під першим числом. За поемою “Княжна” під ч. 2 стоїть вірш “Згадайте братія моя”, написаний уже на засланні того самого року. І щойно за цим віршем іде весь цикл поезій “В казематі” за окремою нумерацією від першого числа аж по тринадцяте (1—13). А після останнього віршу знову іде за попереднім почисленням вірш “Сонце заходить, гори чорніють” під числом 3. (“Княжна — ч. 1, “Згадайте, братія моя” — ч. 2 і “Сонце заходить . . .” — ч. 3. і т. д.).

Коли ж Шевченко в Нижнім Новгороді почав із “Захалявній книжечки (автограф М.) свої твори переписувати до Альбому, себто до більшої книжечки гарно оформленої, як Альбом Б., то перша окрема збірка із згаданих вище 13 творів тоді прибрала вже назву:

В казематі.

Моїм союзникам посвящаю.
(ст. 61—82 автогр. Б.)

А вірш “Згадайте, братія моя”, що значився в “Захалявній книжечці” під ч. 2, як органічна цілість “Захалявній книжечки”, а не збірки “В казематі”, в Альбомі Б. став до збірки “В казематі” заспівом. Правда, цей заспів і перед тим стояв у “Захалявній книжечці” безпосередне перед збіркою “В казематі”, але стояв під ч. 2 “Захалявній книжечки” і тоді ніби до збірки, як органічна цілість не належав. В Альбомі Б. він стоїть уже без числа, як заспів. Отже, сталось не переміщення його з “Зах. кн.” до цієї збірки, а тільки скреслення числа, під яким він значився, бо він і так стояв у “Зах. кн.” перед збіркою “В казематі”. Тому я цей вірш на тім самім місці і залишаю, як заспів до збірки “В казематі”.

II.

З яких творів складається ця збірка? З повище сказаного вже відомо, що розпочинається вона заспівом “Згадайте, братія моя...” Далі під числом 1. стоїть вірш “Ой одна я, одна...”, під ч. 2. — “За байраком байрак”. Під ч. 3 — “Мені однаково...”; під ч. 4 — “Не кидай матері...; під ч. 5 — “Чого ти ходиш на могилу”; 6. — “Ой три шляхи”; 7. “Веселе сонечко ховалось”; 8. “Садок вишневий коло хати”; 9. “Не спалося, а ніч як море”; 10. “Рано вранці новобранці”; 11. “В неволі тяжко, хоча й волі”; 12. “Чи ви ще зійдетеся знову”; 13. “По-над полем іде”.

Коли Шевченко цей цикл переписував до Альбому Б., то він до нього не вписав твору ч. 9: “Не спалося, а ніч як море”. Чому? В. Доманицький на це питання дає від-

повідь, що цей твір не відповідає наголовкові. Якому? — видно наголовкові цілої збірки: “В казематі”. Але ж навіть П. Зайцев заперечив цю думку Доманицького, бо і цей твір так само написаний у казематі і, друкуючи у редакovanім ним виданні Варшавського Наукового Інституту з Альбому Б, в супереч тому, що в Б. він пропущений, вніс цей твір до свого видання. Отже, наголовок тут не при чім. В дійсності, можна думати, друга причина спонукала цей твір вилишити, скажемо, не відповідність його присвяті: “Моїм союзникам посвящаю”. Але цій присвяті й багато інших творів по змістові не відповідають. Та й необов’язково, щоб кожний твір відповідав їй. Отже, мусіла бути якась ще інша причина. Твір цей, мабуть, не задовольняв вимогам цензури й поет його вилишив.

Але я не можу погодитись із П. Зайцевим в тому, що він цей твір переніс на кінець збірки без жадних мотивів, як також на передостаннє місце поставив “Чи ви ще зійдетеся знову”. І тоді вірш “По-над полем іде”, що був останнім у збірці, опинився на третьому місці від кінця, себто під ч. II. Така поруха порядку творів цієї збірки, мабуть, сталась тому, що сам Шевченко в Альбомі Б переставив вірш “Чи ви ще зійдетеся знову” на кінець цього циклю, а “Не спалося, а ніч як море” зовсім вилишив. І перші редактори 1927 р. С. Єфремов і М. Новицький у такому порядку надрукували цю збірку і додали в кінці її вірш “Не спалося, а ніч як море”, а за ними пішов і П. Зайцев.

Я друкую цю збірку віршів у такому порядку, в якому визначив сам Шевченко в Альбомі М і в Черн. автогр.: перенесені твори останніми редакторами на кінець, я повертаю їх на своє місце, вповні заховуючи порядок “Захалавної книжечки” й автографу Чернігівського музею.

III.

Твори, що містяться в цій збірці, розподіляються по жанру в кілька груп. Насамперед заспів “Згадайте, братія моя...” — це **послання** і друге послання “союзникам”: “Чи ви ще зійдетеся знову”. Далі, елегії: “Мені однако-

во...”, “Веселе сонечко ховалось...” і “В неволі тяжко... хоча й волі...”. Потім слідуєть баяди: “За байраком байрак”, “Не кидай матері! — казали”, “Чого ти ходиш на могилу”, “Ой три шляхи широкії”, “Рано вранці новобранці” і “Понад полем іде”. Один діалог: “Не спалося, а ніч як море”; один ліричний опис: “Садок вишневий коло хати” й одна пісня “Ой одна я, одна”.

Отже, маємо в цій збірці: одну пісню, один ліричний опис, один діалог, два послання, три елегії й шість баяд. З цього бачимо, що по жанру збірка “В казематі” дуже різноманітна і надзвичайно цікава.

Основний тон цілої збірки, як і поодиноких творів, елегійний, цебто сумний. Поет присвячує цю збірку своїм друзям і товаришам по праці в Кирило-Методіївському Братстві і товаришам по долі й по в’язниці, в якій усі вони опинились за українську справу. І Шевченко, звертаючись у двох посланнях до своїх “соузників”, серед яких були такі визначні, як П. Куліш, М. Костомарів, М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький, Панас Маркович і інш., він кликав їх до заховання найголовнішого обов’язку.

Поет наш був глибоко свідомий того, що те становище, в якому вони опинились, для них може стати критичним і в тому сенсі, що національна їх свідомість та український патріотизм можуть захитатись і де-хто з них може відступити від своїх попередніх ідеалів. І Шевченко запитує їх у посланні “Чи ви ще зійдетеся знову”, написанім у “казематі”, коли всі там сиділи й чекали вирішення їх долі. Бо посланіе-заспів “Згадайте, братія моя”, написане вже пізніше на засланні, є скорше варіантом на ту саму тему, яку визначив поет у першому посланні, написаному ще в “казематі”.

Чи ви ще зійдетеся знову,
Чи вже на віки розійшлись?
І слово братства і любови
В степі-вертепи понесли? —

запитує їх Шевченко: він боїться, чи трагічна доля не порізнила їх душі, чи та любов, в промінні якої вони жили і працювали в “братстві”, не згинула “в степах-вертепах”, чи не пропала? І поет відповідає: “Нехай і так... То —

воля Господа!..." Але не пропадає духова молитва Богу, ні! В примиренні з долею вона тісніше їх єднає. І Шевченко просить їх: смиритись і в любові згадувати один одного і єднатись для єдиної мети їхнього цілого життя:

Свою Україну любіть,
Любіть її... во врэмя люте,
В остáнню, тяжкую мину́ту
За неї Гóспода моліть.

Тільки висока ідея, віддана любов до рідного краю і народу має непереможну силу відвертати злобу і свари і єднати їх душі й на все життя цементувати їх сили й устремління до єдності і волі. Оця ідея і є центральною для цілої цієї збірки. Доказом цього є її **повторення** і в заспіві поета до цілої збірки, як домінуючу ідею в дорозу на час їх недолі навіть і тоді, коли б вони вже більше не зійшлися ніколи в Україні і з Дніпра води б уже більше не пили. Так журився Шевченко долею України і кликав своїх "союзників" стояти твердо за ідеї Братства.

Чому Шевченкові ходило саме про цю братську любов "союзників" одного до одного і про любов до України? Тому, що його душу посідала глибока тривога за долю України. І тривогу цю виявив поет у своїй чудовій елегії, найкращій і найглибшій у цілім репертуарі його лірики, в елегії "Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні..." В ній поет зовсім не думає про свою власну долю. Йому за себе зовсім байдуже, не тільки "однаково", але й "однаковісінько".

За те неоднаково поетові, коли

... Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять...

За долю рідного краю посідала поета найбільша журба. І такий домінуючий настрій смутку відбився і на цілій збірці.

І перед нами в серпанкові цієї журби і смутку проходить ряд образів: дівчини, що в самотині тужить за дружиною; козака, що встає з могили трьохсот козаків, що пішли проти свого народу й тепер земля українська їх не

приймає; образ дівчини, що покинула матір й пішла у чужу землю до пана, а мати тужить за нею; образ дівчини, що втратила милого й ходить на його могилу і з туги вмирає; образ цілої родини: матері, доньки, нареченої, що тужать за трьома синами (мати), братами (сестра), за найменшим милим (дівчина); брати пішли в похід і не вернулись; образ матері М. Костомарова — “чорніше чорної землі” з туги за сином; чудова картина вечора в селі на Україні, просякнута глибоким настроєм; картина двох вояків (лагідного українця й жорстокого москаля) із їх різними майже протилежними характерами; туги самого автора, що не в Україні поховують, а на чужині; й нарешті, образ смерті в постаті велетня-косаря, що косить людей і нікого не минає й зігне на чужині й самого поета.

Оцей глибоко тривожний тон збірки змальовується в прегарних патріотичних творах, що у своїй мистецькій красі підносяться на перше місце ліричного мистецтва.

Розпочата ця збірка на самім початку травня. Сьомий вірш “Веселе сонечко ховалось” з датою 19 травня 1847 р., а останній “По-над полем іде” — з датою 30 травня. Отже, закінчена з кінцем травня. Шевченко писав їх перед лицем тяжкої кари, а може навіть і смерті. Але не це його журило, не особиста доля, а доля України.

1. “ОИ, ОДНА Я, ОДНА”.

Цією поезією-піснею Шевченко майстерно оживлює мотив самотності і туги дівчини-сироти, покинутої і в тузі за милим коротає свої літа. Цей мотив докладно розробив поет ще в Петербурзі в своїх баладах “Причинна”, “Тополя” і в поемі “Мар’яна-Черниця” і в пісні: “Нащо мені чорні брови”. А коли він сидів у Петербурзі в “казематі”, то у своїх свіжих споминах про рідний край він мотив цей уклав у майстерну форму пісні, якою після заспіву й розпочинається його збірка “В казематі”, як своєрідна увертюра до власної самотності поета й туги по втраченій можливості свою самотність винагородити дружбою і любов’ю.

Знаючи багато народніх пісень на цю саму тему, Шевченко використав де-які з них, що найближче і мотивом й образом підійшли до цієї його поезії. Ось пісня народня, що найкраще надається порівнювати її з цією поезією:

Самá я, самісенька, як біліна в полі,
Не дав мені Господь ні щáстя, ні дóлі,
Ані щáстя, ні дóлі, ні дружини по любóві
(Чубинський, т. V. ст. 558).

Справді образ дівчини й туга її — ті самі, але ритміка в Шевченка надзвичайно мелодійна й будовою вірша далеко стрункіша й суцільніша. І вона може бути взірцем індивідуальної пісенної форми й елегійного ліричного мистецтва.

2. “ЗА БАЙРАКОМ БАЙРАК”.

Це одинока балада Шевченка на історичну тему з козацької доби; пісенне джерело цієї поезії ще не знайдене. В тій баладі відбив Шевченко ту історичну дійсність в українській минувшині польсько-українських чи московсько-українських відносин, коли рейстрові козаки польського магната в Україні обороняли його двір і маєтності від козацьких і повстанчих нападів і в боротьбі їх убивали, але й самі гинули за чуже і проти-українське діло. Були такі випадки:

Свóю кров розлили
І дорізали брата...

Правда, в ній Шевченко вказує на якусь нам ближче невідому історичну подію:

Як запрóдав гетьман
У ярмó християн,
Нас послáв поганяти...

І ця подія, поневолення українського народу, сталась за одного із тих гетьманів, що догоджали одному із сусідів, полякам чи москалям, які знущались над народом і волею гетьмана та силою його війська його поневолю-

вали. І цей козак, що встав з могили, а з ним триста козаків, що лягли в могилі, і були тими, що допомагали ворогові різати і вбивати непокірних повстанців. Тому їх “земля не приймає”, тому й “могила заклята”.

Таких сумних випадків, коли рейстрові козаки або козаки, “запродані гетьманом”,

По своїй по землі
Свою кров розлили
І дорізали брата;
Кроби брата впились,
І в степу полягли
У могилі заклятій...

було дуже багато, особливо після Переяславської угоди Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. аж до скасування Гетьманщини 1764 р. і Січі Запорізької 1775 р. Непримирне козацтво боролось за свою державну самостійність, а друга частина козацтва, що була на послугах Москви чи Польщі, поборювала “самостійників” аж поки сама не лягла, як зрадницька, в “закляту могилу”.

Але душі їх по переконанню Шевченка в тій заклятій могилі не знаходили спокою, як і душі з містерії “Великий Льох”, і свій гріх покутували. Так трагічна доля України мстилась на цих зрадницьких козацьких душах.

Провалівся козак,
Затрусівся байрак,
А могила застогнала.

3. МЕНІ ОДНАКОВО...

І. Внутрішній сенс елегії.

Т. Шевченко, закінчивши попередній вірш “За байраком байрак...”, у своїх роздумуваннях над власною долею, заглибився над проблемою вартости свого життя для України й ціни визвольної боротьби. Перед його внутрішнім зором повставали з тематики попереднього твору трагічні картини з рідної історії, картини

братовбивчої боротьби: московська і польська розкладава політика “роз’єднуй і властуй” (*divide et impera*) **натравлювала** одну частину народу на другу, провід народу нищила, а кращі сини України гинули в оцій унутрішній різні: “брат різав брата”. Роздумуючи над цими сумними подіями та переживаючи своє і “своїх союзників” теперішнє становище і свою власну долю, Шевченко під цим враженням пише оцю глибоку думкою елегію.

В цій елегії одна ідея поета особливо вражає читача. Шевченко поставив свою власну долю поруч долі України і висловив найосновнішу з цього зіставлення думку: **хай він згине, але хай живе Україна!** Прийшовши до такого твердого переконання, поет роздумує над собою й розцінює свою працю і свою долю. І в однім його доля й доля України — однакові: він у неволі на чужині призначений Москвою на страту або на доживотне заслання у снігах, на муки і смерть, і Україна в московській неволі гине. В цім сенсі між долею Шевченка й долею його рідного краю — повна аналогія і навіть подібність. І йому немає жадної змоги тепер щось порадити і щось зробити. Тому подібні й наслідки. Коли поет загине без жадного вияву жалю за ним з боку українців (“неоплаканий своїми”), без жадної згадки про нього, без жадного зрозуміння, що “за Вкраїну його замучили колись”, — навіть батько синові не скаже, щоб той син хоч помолився за нього, — то чи не **однаково** йому, чи він згине в Україні, чи десь у снігу на чужині? — “Однаковісінько!” Але те саме може статись і з Україною...

В таких тяжких думках Шевченка чується якась примиренність його із дійсністю, байдужість до всього особистого, і навіть резигнація. Справді, ситуація безнадійна: безпросвітня неволя, безвислідна його праця, коли викликає таку байдужість з боку українців, коли ніхто не промовить про нього і слова, і навіть не згадає... Справді, тяжкі думки... і важким тягарем падають вони на його обездолену душу. І серед цих думок одна нортує з особливою силою: Але ж “за Вкраїну його замучили...” А проте й це його не тривожить. Раз він зрікається зо всього особистого, то йому й це “однаково”, навіть більше — **“однаковісінько...”**

Коли людина виросла в неволі і в ній прожила за ма-

лим виймком усе своє життя серед байдужого й навіть ворожого суспільства, то чи не все одно, якщо вона і вмире серед тих самих обставин? Такий безнадійний підсумок, що до себе самого і своєї долі робить Шевченко.

Підсумувавши в такий спосіб усе своє життя і працю, Шевченко від себе переходить до долі України, для добра якої він віддав усі свої сили й пожертвував навіть своїм життям. Чи й Україна йому байдужа, чи йому так само байдуже, чи буде Україна існувати, чи загине? О, ні! І в цім моменті найтрагічнішої долі України підноситься душа його до протесту й до оборони. Хай він згине, але хай живе Україна! І тут дух поета піднісся на самий вершок його патріотизму й ожив. Байдужість зникла, і настрої зрезигнованої до всього особистого людини переходить у повну свою протилежність, у вияв глибокого спротиву, тривоги, що й Україна в такій самій небезпеці, що й її доля, як і його, смерті подібна.

І коли важиться доля України, доля всього його народу, то чи може він, Шевченко, бути байдужим до того, куди та доля спрямовується на терезах життя: чи до відродження, чи до ще більшого занепаду. І в душі Шевченка будиться тривога, що “злії люди” Україну “присплять” і держатимуть його нарід у темряві й покорі, заберуть у нього все, обкрадуть і кинуть його темного й обездоленого у ще більшу неволю, яку він щойно тоді ожебрачений і зруйнований усвідомить і повстане. Але це повстання буде трагічне, бо це буде тільки відрухова, темна сила невільника:

Розкуються... заковані люди...
Настане суд! Заговорять
І Дніпрó, і гóри,
І потечé сторíками
Кров у сíне мóре...
Одцурáється брат брата
І дитíви мáти;
І дим хмáрою застúпить
Сóнце...

(“І мертвим, і живим...”)

Але це не буде відродження, а повний занепад і на-

ціональна катастрофа. Шевченко своїм віщим духом передчуває цю катастрофу. Він передчуває її так докладно, як тоді ніхто не передчував. Щойно тепер, оглядаючи сучасну катастрофу України під московським чоботом большевицької тиранії, розуміємо яку силу мало його пророче віщування.

А тоді вже були симптоми, які аналізував Шевченко: було розгромлене Кирило-Методіївське Братство. Всі члени Братства і він, Шевченко, опинились у в'язниці під адміністративною сваволею шефа жандармів, Орлова і самого царя Миколи I. За небезпечними українцями на волі був заряджений поліцейний догляд. Український нарід залишився без керівного проводу.

Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить...
Бо благоденствує...

(“Кавказ”).

Тільки ворог паує в Україні, а “злії люди”, себто різні перекінчики, зрадники, оті вороги хижі, що помагають ворогові “приспати” нарід, а в той же час грабують його з національних скарбів і маєностей, — ось де лихо.

І от, оце найстрашніше лихо особливо тривожило Шевченка. Не власна доля його турбувала. Поетові однаково, чи буде він жити в Україні, чи ні, чи його хто згадає... Але не байдужа була йому доля України, доля українського народу, що був залишений на поталу ворогові.

Тільки тепер ми можемо оцінити, з якою пророчою силою передбачав Шевченко майбутність України в моковській неволі. Особливо тепер, коли ми продумуємо теперішню “голготу України”, ми щойно тепер можемо збагнути, яку велику пророчу вартість має оцей невеликий вірш, оця елегія Шевченка. Те, що поет передбачав, що він віщував більше як сто літ тому назад, те і здійснилось, те і сталось. Справді, Україна у своїм страшнім занепаді під московською тиранією, докотилась до самого краю. Щойно тепер український нарід усвідомив, як він ограбований ворожою силою, як понижена його національна духовна істота і як він глибоко за-

непав. Оцей стан України передчував Шевченко, і це передчуття вилилось в таких його розпачливих словах:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окрадену збудять...
Ох, не однаково мені!

Тільки тепер можемо ми вповні оцінити пророчий сенс цих слів і їх віщу силу. Тільки тепер можемо ми збагнути ідеологічну й національну вартість цієї перестороги. З цього випливає й те високе значення, яке цей твір у собі ховає.

Погляньмо тільки, як чудово розвивається думка і як глибоко розгортається в цій елегії ота внутрішня найінтимніша тривога його душі. Це найповажніший твір із цієї збірки "В казематі". В ньому зібрав Шевченко весь свій біль, що в ті дні арешту й допиту він пережив. І дивно, не за себе і свою долю він журився. Власне життя найменше його обходило. Але сильно обходила його тільки майбутня доля його рідного краю.

II. Компонування елегії.

Як Шевченко цю елегію komponує? Питання в зв'язку з попереднім висвітленням сенсу дуже важне й варто над ним спинитись.

Насамперед думки поета розбиваються по трьох складових частинах твору, по трьох його строфах.

Перша строфа, що складається із перших п'яти рядків, насамперед ставить суто особисту тему; і вона, видно, для поета найбільючіша. Московська сваволя живцем вирвала поета із живого рідного ґрунту, з України, і силоміць засадила в "каземат". Із змісту цієї строфи ми відчуваємо, що перед ним ставало питання, нуртувала думка: чи тепер, коли попав у жорстокі лабеті чужої неволі, повернеться він в Україну, чи ні? І безперечно на це питання він мав і готову відповідь, як це видно і з інших творів цієї збірки: **В Україну він більше не повернеться, там вже жити не буде і в снігах на чужині й помре:**

В нево́лі пла́чучи умру́...
("Мені однаково").

Холо́не се́рце, як згада́ю,
Що не в Украї́ні похова́ють
Що не в Украї́ні бу́ду жить...

("В нево́лі тяжко...")

І він із цією думкою примиритись не може. При одній згадці йому "холодне серце". Але й заперечити він цього не може. І поет шукає виходу з такого становища. Коли для нього самого тільки один вихід, то **що буде з Україною?** Що для неї готує доля? Оце питання для поета важне. Воно найважливіше в цілій цій поезії. Які можуть бути турботи за свою особисту долю, коли не вирішена оця найважливіша для нього проблема — доля України. А вона так само zagrożена, як і його особиста. І поет розпочинає елегію **експозицією**, а власне резигнацією з особистого і примиренністю з обставинами:

Мені однаково, чи бу́ду
Я жить в Украї́ні, чи ні,
Чи хто згада́є, чи забу́де
Мене́ в снігу́ на чужині —
Однаковісінько мені!

Поставивши таку **експозицію**, як вихідний пункт для головної теми, найважливішої для нього, Шевченко у другій частині чи строфі, що в першій редакції складається із 9 рядків, в другій — з 10, а в третій — з 11 рядків, вияснює, чому йому "однаково" і навіть "однаковісінько". А ось чому. І це — його власне, особисте і **центральне** в композиційнім пляні елегії.

В нево́лі ві́ріс між чужі́ми,
І не опла́каний свої́ми,
В нево́лі пла́чучи умру́,
І все з собо́ю заберу́,
Мало́го слі́ду не поки́ну...
І не пом'я́не ба́тько з си́ном,
Не ска́же си́нові: "Моли́сь,
Моли́ся, си́ну: за Вкраї́ну
Його́ замучи́ли коли́сь".

Так вияснив Шевченко в першій редакції елегії, в тексті “Захалявної книжечки” (М.). В другій редакції тексту, в автографі Черн. Музею поет після п'ятого рядка вставляє ще один рядок:

На обезчещеній землі.

І тоді думка п'ятого рядка виповнюється так:

Малого сліду не покину
На обезчещеній землі.

Це значить, що українська земля, обезчещена ворогом, що витравив з неї душу, не сприймає слів і чинів поета і його праця не позначається жадними наслідками.

Переписуючи до більшого Альбому (Б), Шевченко поправив цей рядок і розширив його аж на два рядки:

Малого сліду не покину
На на́шій сла́вній Україні,
На на́шій — не своїй землі.

Дописуючи до тексту першої редакції ці зміни, Шевченко старався виповнити думку, якою була наша Україна (“славна”) і якою стала (“обезчещена”) (2 ряд.), “наша”, але не своя, бо господарює на ній ворог. І в цім сенсі виправив поет на ліпше; але цією коректою і розширенням цілої строфи на один або два рядки він порушив у строфі її римування, не об'єднавши вставлені рядки римою з іншими або хоч їх між собою і на тім потерпіла мелодійно-віршова чисто мистецька сторона строфи.

Не дивлячись на ці формальні недостачі строфи, все таки думка в ній залишається ясна і непорушна. І ця думка поета констатує найважливіше, що і він гине за Україну, що і його доля загрожена.

Сконстатувавши такий безнадійний стан після своєї смерти на чужині, Шевченко від розповідного тону другої сторони відступає і повертається в третій строфі до стилю першої строфи:

Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...

І цими двома першими рядками автор підсумовує

про себе особисто, ствердивши остаточно думку першої строфи. Разом із тим цими двома рядками як тезою Шевченко викликає антитезу до України в цілому та до її долі:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
її окрадену збудять...

І закінчує сумною строфою, стверджуючи правдивість антитези як акт вельми трагічний але вповні можливий, бо він впливає із сумної дійсності.

Отже, із цих трьох строф цієї високомистецької елегії друга строфа особиста й центральна, бо підкреслює глибоку і можливу правду долі Шевченка в Україні після його трагічної смерті. Перша і третя строфи тісно лучаться між собою першими двома рядками третьої строфи, як два, що стоять поруч дальшої долі Шевченка і долі України, але в їх протилежнім (антитетичнім) зіставленні, хоч по суті ідеї вони підкреслюють одну думку смерті й забуття поета і руїни України в майбутнім. До того перша і третя строфи собою обрамовують цілий вірш стилем, антитезою та емоціональним тоном.

В такім проведенні елегії відчувається глибока національна насиченість її особитим і патріотичним стражданням поета й тонка композиційна будова, що виповнює глибоку тривогу поета за майбутню долю України.

4. "НЕ КИДАЙ МАТЕРІ!..."

Це — ліричний вірш баладового характеру. В ньому Шевченко розробляє тему про якийсь невідомий ближче конфлікт доньки з матір'ю і про відхід її з дому. Перестерігали доню, щоб не кидала матері, але вона не послухала й покинула. Мати шукала її, але не знайшла і з туги за донькою вмерла. Це — вихідний мотив цієї поезії, мотив розлуки.

Цей мотив конфлікту доньки з матір'ю у творчості Шевченка досить популярний. Ми зустрічаємо його в поемі "Мар'яна-Черниця", в баладах "Тополя", "Утоплена",

“Русалка” й інш. Але в цій поезії він поглиблюється ще й тим, що донька покидає матір і зовсім відходить із дому. Цей останній мотив нагадує народню пісню, в якій оспівується розлука доньки з матір’ю і відхід її з “ляшеньками”:

Ой, кинулась матусенька:
Де поділась Ганусенька?
Нема́ в пущі, нема́ й дóма,
Стоїть на́встіж і ко́бра:
Нема́ в кумі́ і на по́лі —
Голóсить ма́тінка по до́лі.

Але в Шевченка цей мотив лише спонука. Головне в поезії те, що з відходом доньки все вдома опустіло: хата стоїть пустою, пес кудись помандрував, запустів садок, вночі віщують сови та сичі, бур’яном заріс барвінок, в гаю висихає ставок, гай сумує і не співають пташки, криниця завалилась, верба висухла і стежечка, по якій донька ходила, терном поросла. У всьому — глибокий сум і запустіння.

І поет запитує: де ж ділась донька, до кого вона перелетіла? Правда, вона десь у чужій родині. Але в якій? І серце поета йому віщує, що вона розкошує десь у панських палатах. І Шевченко просить Бога, щоб там вона не занепадала і щоб печаль не посіла її душі і щоб Бога не осудила й не прокляла матір.

Ці всі мотиви: хата пустою стоїть на подвір’ї, панські палати — все це Шевченко не один раз розробляв у своїй творчості. Але композиція цього віршу зовсім оригінальна і в цілості нічим не нагадує ті твори, що на цих самих мотивах komponуються. Твір цей по завданню змальовує живу роль дівчини в рідній хаті й повного завмирання, коли вона відійде з дому, і по мистецькій композиції в цілій творчості Шевченка — **неповторний** і ховає в собі найвищу силу ліричного мистецтва на тлі балядової таємничості і трагічності, в самій суті родинного нещастя.

5. “ЧОГО ТИ ХОДИШ НА МОГИЛУ?”

Це — балада. В основі її лежить тема, яку ми вже зустрічали і в баладі “Причинна”, і в баладі “Тополя”, а власне: дівчина оплакує милого, що помер, і далі поет komponує нову тему: на його могилі дівчина садить калину, щоб померший хоч пташкою прилетів із того світу, й вона прилине і вкупці сядуть на калині і будуть розмовляти, плакати, Бога вихваляти й разом уранці на той світ літати. Отже, дівчина сподівається:

Мóже пташко́ю прилі́не
Мі́лий з то́го сві́та...

В цім моменті використовує Шевченко вірування українського народу, що душа покійного прилине живою у постаті пташки. Цей мотив вже нам відомий із творів Шевченка: “Сон” і “Великий льох”, де душі козаків (“Сон”) і три душі трьох дівчат, що за кару супроти України умерли, в образі трьох біленьких пташок літають над землею.

Цей символ пташки і калини або квітки, що символізує душу помершого, дуже добре знав Шевченко з народніх вірувань і з української народньої поезії: з пісень і голосінь і відбився з тих вірувань не в одній народній баладі, які Шевченко знав дуже добре: балади про квітку Іван та Мар'я (братки) й інші.

Далі, поет самостійно й оригінально розповідає у баладовому дусі про те, що калина прийнялася, і з нею дівчина плачучи розмовляє і просить, щоб вона прийняла душу. І сталося, що дівчина з горя на могилі милого й померла. А мати її вдома плакала й доню дожидала.

В цій баладі поет, komponуючи її, тричі повторює один народній вислів, що як окремий компонент супроводить настрої і дію дівчини:

1. Не со́н-трава на могі́лі	2. Не со́н-трава
Вночі процвіта́є, —	Вночі процвіта́є
То дівчина заручена	То дівчина з каліною
Калі́ну сажа́є	Пла́че — розмовля́є...

3. Не сон-трава перед світом
Одцвіла, зав'яла,
То дівчина на могилі
Плакать перестала.

Оцих три ремінісценції (відміни) одного й того самого мотиву грають велику роль в компонуванні балади. Вони, відмінно вжиті, визначають акцію дівчини, посувають її і закінчують смертю дівчини. Калина і дівчина — тотожні. З калини роблять **гильце** на весіллі, що визначає щастя молодої і її майбутнє родинне гніздечко. Тому дівчина з надією садила калину, зо сльозами просила її прийняти душу й нарешті знайшла під калиною смерть. Це гарний народній образ і символ, що спричинюється і до великої радості під час весілля й до великої трагедії, як у цій баладі, коли наречена замість того, щоб калина гильцем стояла на столі протягом весільного обряду, ця сама калина росте на могилі милого, щоб потім разом і з смертю дівчини зів'янути й загинути.

Оця чудова композиція балади надає їй особливого краси й мистецького виконання.

6. ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІ...

Ця балада по кількості мотивів, у ній зібраних, є ніби синтеза тих багатьох, що розкидані в цілому ряді його балад, поем і ліричних поезій. Шевченко в ній розповідає про те, що з одної родини виїхало на війну три брати, що трьома шляхами пустились у дорогу у різні сторони й попали ворогові в неволю.

Вони покинули стару матір. Найстарший до того ще покинув молоду дружину, середній — сестру, а найменший — молоду дівчину. В знак їх від'їзду й на те, щоб знати, чи живі вони у боротьбі з ворогом, мати садить “три ясени в полі”; невістка “високу тополю”; “три явори” — сестра; а заручена дівчина — червону калину. Всі ці баладові образи народнього вірування із попередніх творів уже нам відомі. Але разом ув однім творі вони зустрічаються вперше.

Що ж сталось із цими деревами, посаженими в пам'ять трьох братів, що від'їхали?

Топóля всíхала,
Повсìхали три явори,
Калина зав'яла . . .

Не добрий знак, що ці символи долі братів повсìхали, і три брати не повернулись додому. Мати, жінка і сестра з горя плачуть, а дівчина заручена з туги за найменшим козаком вмирає.

Такий трагічний кінець. Розійшлись три шляхи — розлучились три брати й додому більше не повернулись. І три шляхи широкі, що заросли тернами, цю розлуку й символізують.

Ця балада в порівнянні з попередньою менше лірична. Вона епічним спокійним описовим стилем розповідає коротко, навіть сучасно і стисло про те, як колись українська родина виправляла на боротьбу з ворогом трьох синів, і вони там гинули. Спокійний тон назверх, але глибоко трагічний сенс твору. Це свідчить, що Шевченко артистично вміє малювати не тільки зворушливим настроєм своєї душі, але й, сціпивши серце, описувати так спокійно і стисло, що автора не відчуваєш. Але картина родинної трагедії така глибока і така зворушлива, яку рідко можна в нашій поезії знайти.

7. ВЕСЕННЄ СОНЕЧКО ХОВАЛОСЬ . . .

Н. Костомарову.

І. Образ матері Костомарова.

Цей ліричний вірш є глибоко особистий, хоч частинно особисте почуття постає у ділюється М. Костомарову, але найбільше стосується до його матері. Мати Костомарова, Тетяна, селянка і кріпачка дідича Івана Костомарова, батька Миколи. Батько М. Костомарова, задумавши женитись, вибрав собі дівчину з-поміж своїх кріпачок села Юрасівки, Острогжськ. повіту на Вороніжчині, одіслав її в Москву до пансіону. Але тоді була війна з Наполеоном, і незабаром Іван Костомарів забрав її додому. Ще до шлюбу в неї народився син, Микола, і шойно після того вони повінчались. Збирався усиновити сина, але нагло загинув, з помсти забитий своїми слугами.

Зо смертю свого мужа Тетяна Костомарова жила в тяжких умовах. Племінники її чоловіка забрали цілий великий маєток свого дядька, крім законної спадщини, що належалась дружині. Але один з племінників заявив, що її син, Микола, простий кріпак, і з майном усім належить йому і забрав Миколу до себе, і, зробивши його своїм слугою, жорстоко з ним поведився. Ціль його була та, щоб спонукати матір зріктися своєї спадщини.

Щоб урятувати сина, Тетяна Костомарова вблагала жорстокого спадкоємця, щоб він ціною зречення її із своєї спадщини повернув їй сина. Той згодився, заплативши їй невелику суму відступного.

І мати всю свою увагу звернула на виховання й науку свого сина. Завдяки такій безмежній любові, Микола Костомарів скінчив гімназію й університет у Харкові і згодом став професором історії в Київському університеті й одним із ідеологів Кирило-Методіївського Братства.

Коли М. Костомарів був за участь у цім Братстві заарештований і відвезений до Петербургу, туди за сином поїхала і його мати із його нареченою. У Броварах недалеко від Києва вона зустріла Т. Шевченка, що вертався до Києва, щоб бути за старшого боярина у М. Костомарова, заарештованого перед самим своїм весіллям.

Тетяна Костомарова знаючи його добре, пізнала Шевченка. Шевченко підійшов до них і сумно промовив: “Оце ж бідна Миколина мати, а оце, мабуть, його молодесенька дружинионька. Ой, лихо, лихо тяжке, горенько матерям і дівчині.”

Потім розцілувався з ними, прощаючись і в дорогу їм ще встиг сказати:

— Миколи мені жаль, бо в його є мати і дружинионька, і він нічим не винен, хіба тим, що зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, і не клени.”

Цей жаль, що він ніби спричинився до нещастя всіх заарештованих, а зокрема М. Костомарова й Куліша, відчував Шевченко протягом усього часу їх кари, а може протягом і цілого свого життя. В доказ цього є лист поета від 24. жовтня того ж 1847 року до княжни В. Репніної з Орської фортеці. Описуючи в новому ще тяжчому “казематі” на засланні свої терпіння, які він характеризує такими словами: “попередні мої страждання в порівнянні

з теперішніми були дитячі сльози..." І далі до цих слів додає: "І я все таки вважаю себе щасливим у порівнянні з Кулішем і Костомаровим. У першого — дружина прекрасна, молода, **а в другого — бідна, добра старенька мати.** Її на них упала така сама доля, що й на мене. І я не знаю, за який злочин вони так тяжко заплатили!..."

А коли він вертався в 1857 р. пароплавом по Волзі із заслання, і як тільки пароплав пристав у Саратові (у місті заслання М. Костомарова), миттю подався Шевченко на помешкання Костомарова. Він так поспішався до нього, що не докінчив навіть запису в Журналі (Щоденнику) 30 серпня, урвавши на середині фрази. Але Костомарова він не застав, бо той звільнений був тоді вже за кордоном у Швеції, зате він зустрівся із старенькою матір'ю свого товариша. Вона зустріла поета, як свого рідного сина.

"Від полудня до першої години ночі, — записує Шевченко у своїм Щоденнику під 31 травня, провів я у Тетяни Петрівни, — і, Боже мій, чого ми з нею не згадували, про що ми з нею не переговорили! Вона мені показувала листи свого Николаши з-за кордону і листочки фіялок, прислані їй сином в однім із листів із Стокгольму від 30 травня. Це число нагадувало нам приречене 30 травня 1847 року (оголошення присуду — Л.Б.), і ми, як діти, розплакались. О першій годині ночі я розлучився із щасливішою і благороднішою матір'ю прекраснішого сина."

II. Спонука до написання цього твору.

З усього наведеного вище в уяві Шевченка створився образ матері Костомарова, цієї бувшої селянки і кріпачки, як ідеальної матері великого сина, що карався за Україну й вона з ним ділила його горе. Вона перенесла всі муки матері за долю сина, всі терпіння і розділила з ним його заслання, бо була з ним не розлучно. Оце все в очах Шевченка і в унутрішнім його зорі підносило цю чудову матір на високий постамент матері-страдниці, що ділила з сином його радості і його горе.

Тому й не диво, що він згадує цю матір і в оцім своїм вірші, в цій надхненній глибоко особистій ліричній по-

езії. Не тільки згадує . . . Це мало. Постає матері, що так заслужилась перед сином, перед Україною, більше, перед тією ідеєю, за яку змагався і був покараний її син, перед ідеєю свободи українського народу, перед Правдою, за яку так потерпів її син, — ця постає матері у творчій уяві Шевченка, була взірцем матері взагалі, що смиренно ділить із своїм сином-борцем за Правду усі муки і всі терпіння, що спадають від ворога на його голову.

І от, оця побожна мати йшла на побачення свого сина, що сидів разом із Шевченком у “казематі” і з ним разом чекав від гнобителів вирішення своєї долі . . . І Шевченко з-за “решотки” через вікно її побачив:

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята . . .

А ми вже знаємо, що Шевченко своєю ніжною, найчутливішою душею глибоко відчував докори своєї совісті, що то він спричинився до того, що М. Костомарів мучиться, а з ним і його мати . . .

— Миколи мені жаль . . . і він нічим не винен, хіба тим, що **зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, і не клени . . .** Так промовив поет до матері Костомарова при першій зустрічі із нею після арешту її сина. Ось таку вину відчував Шевченко перед Костомаровим і перед його матір'ю без жадної причини до того. Це не є вина емпірична, зверхня, це та глибока містична вина найчутливішої совісті людини високо моральної і ідейної. Оцим духом вищої правди і справедливости перенятий і цей вірш.

І от, оця чутлива совість Шевченка, докір якої він відчув, побачивши ту жертвенну матір з вікна своєї в'язниці, і спричинилась до написання цього віршу: “Весенне сонечко ховалось”. Тому вище наведені слова поета, звернені до матері Костомарова, і є в цій поезії **центральною**, що освітлюють духом правди і докору цілий цей вірш. А образ матері Костомарова “чорніше чорної землі” є отою спонукою до написання віршу і головним компонентом цілого твору.

III. Композиція віршу.

Вірш цей починається картиною веселою, радісною: “в ширóких хма́рах весня́них” “весéнне со́нечко хова́лось” — захід сонця, яке свої останні проміння кидає на “гостей закованих” у казематі, цебто на всіх “союзників” поета, кирило-методіївських братчиків. Вартових у той час переміняли “синежупанних” в тюремній уніформі жандармів, що стерегли арештантів. Отже, з перших рядків показується контрастова картина: веселої, вільної природи і підневільних борців за волю України “закованих” у “казематі”.

Далі, Шевченко ліричними мазками змальовує свої стосунки до тих умов, до тієї неволі: він уже звик “до решотки на вікні і до дверей, замкнутих на ключ”. Поет оглядає своє минуле: йому не жаль уже тих сліз кровавих, що вже минули, поховані й забуті, тяжких сліз. А їх багато розлилось на **марне** поле. Тут поет пригадує ті свої сльози-слова, свої твори, які він сів на українське поле, в українські душі. Але те поле було “марне”, цебто з тих думок, так думав Шевченко, не зродилось нічого:

..... Хоч би рута,
А то нічòго не зійшлò!

Хоч би був одружився (“рута”), але й цього не сталося. І поет згадав рідне село, кого й коли там покинув. Нікого. “Батько й мати — в домовині”.

І нікому менé згадáти.

Сам один, як палець. Такий зробив він підсумок. Аж ось, він бачить: іде мати Костомарова на побачення із сином:

Чорніше чо́рної землі... .

від стражданн́я і глибокого горя:

Іде́ з хрестá ненáче зня́та... .

І коли побачив поет оцю єдину страдницю, що з туги і терпіння, що втрачає єдиного сина, єдину надію, і так

страждає, — він пережив із глибокого співчуття і збагнув усю глибинність її горя, і переніс на себе всю суть її переживань. Коли побачив страшний біль матері, він відчув, що його страждання — ніщо в порівнянні з терпінням Костомарова, з-за якого так тяжко мучиться мати. Він збагнув повну протилежність становища Костомарова до його власного, і він щасливий, що ні з ким не ділить своїх кайданів і своєї в'язниці.

І от, у цій свідомості він хвалить Бога і з вдячністю складає Богові молитву. Оце глибоке розуміння душі свого товариша, як контраст до його власної душі, і спонукало Шевченка присвятити цей глибокий твір своєму нещасному товаришеві, що подвійно терпить, Миколі Костомарову.

Таким чином, починає Шевченко свою поезію антитезою — впровадом, — продовжує автобіографічним поглядом на своє минуле й викінчує її антитезою. Так обрамував поет формально спорідненими, але протилежно зіставленими в собі фігурами: експозицією і кінцівкою твору, які у власнім зіставленні стоять одна до одної антитетично: *гасне сонце на обрії у хмарках, зроджується душа поета в радісній молитві до Бога із вдячності, що за ним ніхто не тужить і не страждає.*

8. САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ.

Безмежна любов Шевченка до України, до рідного краю не обмежувалась у “казематі” тільки на рефлексії, на тяжкі роздумування про її долю, на заклики не забувати про неї, любити її й за неї Господа молити, але в творчій уяві поета виривали і згадки про неї, любі картини, образи, що глибоко запали в його душу. І одну із таких згадок, що вималювались чудовою картиною в уяві Шевченка, представляє вищеназваний вірш “Садок вишневий коло хати”.

Цей твір змальовує глибоко пережиту поетом картину може ще з дитячих літ, коли поет тішився любов'ю матері і батька, обвіяний дитячою щасливою добою весняної пори, коли ввечері після праці родина вся вдома вечеряє надворі біля хати під вечірнім теплим небом. То-

ді вся природа села українського напоєна вечірніми звуками: гудінням хрущів, чудовим співом соловейка, співом дівчат, що вертаються з поля, голосами плугатирів, що вертаються з плугами й худобою з праці, — все це зливається в одну мелодію, в одну весняну вечірню музику, що чарує вразливу душу. Оцю гармонію і красу не тільки самого опису, але й переживань змальовує Шевченко в першій строфі оцього віршу.

Друга строфа малює українську родину, що на фоні цієї звукової мелодії природи, людей, худоби, біля хати під окритим небом вечереє. На небі з'являється "вечірня зіронька". Донька подає вечерю, а мати біля дітей хоче їх поучити порядку, як соловейко тут же у вишневому садку своїм співом покриває всі інші голоси й заворожує родину.

Третя й остання строфа малює нічний відпочинок: діти й мати сплять. Затихло все . . . Тільки дівчата і соловейко своїм співом оживлюють врочисту тишу ночі.

І от, оцю картину малює Шевченко. Але це не є малюнок спокійного тільки спостерігача й епічного опису. Ні, ця картина глибоко настроєва. Читаючи вірш, ми не тільки уявляємо це все нашим внутрішнім зором, ми переживаємо красу живої співучої природи, ми чуємо мелодії пісень, що співають дівчата, ми заворожені співом соловейка, що панує над усім, ми упоєні цією простенькою, а такою глибокою живою, чулою картиною української весняної ночі.

І ми читаємо цей вірш, напам'ять його знаємо, але перечитуємо, заглиблюємось у ті образи окремі, ми чуємо все те у своїх вухах, ми чуємо якийсь чудовий ноктюрн, сповнений глибоких мелодій і візій.

Тому не дивує нас, що ця лірична музика слів така була популярна ще за життя Шевченка і так поширена тепер, що кожний українець його знає і переживає. Його не можна не читати і не знати, бо він сам як чар западає в душу.

9. НЕ СПАЛОСЬ, — А НІЧ ЯК МОРЕ...

I. Головні думки твору.

Цей твір є діалог — нова форма у творчості Шевченка. Правда, діалоги у Шевченка зустрічаємо ми часто, але не як самостійні твори, а як частини поем, в яких поет користувався діалогами, щоб підсилити такою прямою мовою ту чи ту картину або унаочнити виразність образів чи їх характерів, поставивши їх у живій розмові перед лице читача.

Цей вірш є перший, написаний у діалогічній формі із заспівом і кінцевим словом.

Поет — в арешті, не спить, а ніч довга і нема з ким по душі розмовитися про теперішнє горе поета, ні згадати про минуле життя, а особливо про дитячі роки з його снами й візіями. І поет у стані безсонниці крутиться на твердій арестантській постелі і “світу дожидає”.

І в такому стані мимоволі чує поет розмову про своє солдатське життя двох тюремних вартових: москаля й українця. Це є вступ, а далі починається діалог тих вартових.

І з тієї розмови виступає два національних характери. Ось москаль розповідає про свої любовні пригоди з “баринею”, що дарувала йому “не меньше белой” (50 рублів). І про ці пригоди довідались і за кару пан (“барін”) віддав його у москалі. Оце інтереси і духовість москаля-зальотника, що жие легким коштом.

Зовсім що інше — оповідання українця. Полюбив дівчину. Пан заправив великі гроші. Не міг дати їй пішов ті гроші заробляти. Заробив. Вернувся. Дівчина з паничем покохалась. Прийшла на світ дитина, яку вона втупила й за це пішла в Сибір. Він хотів помститися на паничеві, але той виїхав. Пішов у салдати. Бог помидував, що не допустив до злочину. На кінці повідомляє, що той “панич” переведений із армії до його частини.

На це останнє повідомлення москаль радить: От і добре! Тепер візьми та й багнетом заколи його.

Українець на таку раду москаля відповідає:

Нехай собі! А Бог помóже,
І так забудеться колись.

На цьому діалог Шевченка кінчається. В Епілогові поет викінчує твір такими словами:

Воні ще довго говоріли.
Я став перед світом дрімать,
І паничі мені приснілись,
І не дали, погані, спать.

II. Ідея твору.

З попереднього бачимо, що Шевченко показує в цім діалозі два національних типи людини й величезну різницю в її характерах і моральнім відчутті, на яким засновується їх поступовання.

Москаль змальовується легковажним, лінивим і гониться за легким життям, дурничкою і життєвою втіхою. Почуття любови — дурниця, обов'язок — незрозуміле почуття. Але помста за кривду, оцей найпримітивніший відрух супроти ворога — суть його поведінки.

Зовсім щось протилежного змальовує Шевченко в характері українця. Сильно розвинуте почуття любови й життя подружого. Ніщо не спиняє його досягнути намічену ціль — одружитись із любово дівчиною. На два роки йде на заробітки, щоб викупити собі у пана право з нею одружитись. Дівчина під примусом панської в кріпацькі часи сваволі — знеславлена. Отже дівчина на все для українця втрачена. Він глибоко пережив утрату. З горя пішов у москалі. Вражає оця постійність і вірність у любові і висока моральність "Бог помилував", що не допустив до помсти. Панич той у його ж частині війська. Москаль радить використати нагоду й помститись. Але не намовив, — була відповідь: "Бог поможе, і так забудеться", себто переживе і примириться з своєю долею.

Можна закинути українцеві і його поетові, Шевченкові, м'якість душі, занадто велику примиреність із життям. Можна. Але не можна закинути безоглядності і непоміркованості в поступованні. З розповіді українця ви-

пливає ота небуденна й вища мудрість. У думках українця чується ота Шевченкова вища правда “невченого ока”, що “загляне в саму душу” (“Посланіє”) і той вищий моральний підхід до життя, якого носить у своїй національній душі український нарід. Така ідея твору.

III. Композиція теми.

Центральним місцем у будові цілого цього твору є розповідь українця-солдата про свою долю і як він став солдатом. В цій розмові змальовується другий образ — образ дівчини, яку полюбив цей українець-солдат і її втратив. Що-ж із нею сталось? Із уст цього хлопця Шевко почув ось що:

..... У нашому селі
Назнав я дівчину. Вчащаю
І матір удову єднаю;
Так пан заклятий не дає:
— Мала, каже, нехай дождуся.
І, знай, вчащаю до Ганусі.
На той рік знову за себе:
Пішов я з матір'ю просіти.
— Шкода, каже, і не просі!
П'ятьсот, каже, коли дасі,
Бері хоч зараз! Що робіти?
Головка бідна! Позичать?
Та хто таку позичить силу?
Пішов я, брате, зароблять...

Два роки працював і заробив ці гроші. Вернувся до дівчини в село. Прибув уночі до її хати:

Аж тільки мати на печі
Та й та сердешна умирає,
А хата пусткою гніє.
Я викресав огню, до неї —
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає.
Я до попá та до сусіди...
Привів попá, та не застав, —
Вона вже вмёрла.

Поховав матір, оглянувся по селі, шукає Ганнусю.

..... Немає й сліду
Моєї Ганни. Я спитав
Такий сусіду про Ганнусю.
— Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуся на Сибір пішла:
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привела,
Та у криниці й затопила...

Отака доля цієї дівчини. Пан не дозволив одружитись із цим українцем-солдатом, якого розповідь чує Шевченко, а панич (син пана) її знеславив і погубив: породила дитину і щоб сховати свій сором, утопила дитину в криниці. Люди довідалися і покарали матір-покритку: у Сибір заслали.

Оцей останній випадок про дівчину Ганнусю, за якою так побивався оповідач, — безперечно є найголовнішим у цім епізоді. Він якраз і є тим, що так відзеркалює характер цього українця-оповідача.

Коли образ дівчини є тим основним джерелом і причиною цілої тої події, що сталася з українцем-оповідачем: хотів помститись на паничеві; добровільно пішов до війська, але й там рана його серця ще не зажила, бо-лить, і він для полегчення з неї ніби сповідається, то вона тим самим є головною, центральною, як і в оповіданні українця, так і в цім творі Шевченка, як головний мотив (ляйтмотив) його.

Оцей ляйтмотив про дівчину-покритку і дітозгубницю зачерпнув Шевченко із надзвичайно популярної української народної балади про дівчину, що втопила дитину. Варіантів цієї народньої балади про цю подію вже в записях народніх пісень більше ста, а вона ще живе і в народній устній традиції. Це показує, що явище про дівчину-покритку та ще й дітозгубницю дуже боліло народню совість, що в своїй баладі український нарід цю молоду переступницю народньої моралі так жорстоко карає. Цих балад є два основних варіанти. Один оповідає про дівчину Ковалівну, що породила дитину й топить її у криниці. Панич (в одних варіантах) підглянув, що покритка вкинула дитину у криницю, у других варіан-

тах “громадонька криницю виливала”, у третіх — полюбовник — гульвіса підглянув і доніс громаді. Коли злочин виявився, громада судить переступницю і живцем її разом із дитиною закопує в землю із такою наукою:

Ой, ви батькі, ви старії
Научайте діти свої,
Щоб по нóчах не ходіли,
Бравих хлопців не воділи.

Другий варіант цієї балади має інше розвинення цієї теми: дівчина-покритка топить дитину не в криниці, а в річці або в ставку. Пан або громада наказує ловити рибу. Рибу не піймали, але дитину з води витягнули. Тоді беруть матір тієї дитини, судять і карають: або б'ють канчуками, різками, або в Сибір її зсилають.

Тепер, коли прирівнюємо загально саму тему народньої балади про покритку, що втопила дитину, побачимо, що Шевченко тему розповіді у цім голознім мотиві зачерпнув саме з цієї балади і використав обидва варіанти її.

З першого використав образ криниці, куди Ганнуся вкинула свою дитину, а з другого варіанту зачерпнув кару заслання її в Сибір, бо ця кара найбільше підходила до тодішнього судового побуту: живцем провинницю вже не закопували і в річці не топили й канчуками не били, хоч цю останню кару побиття різками, киями і т. д. до кріпаків широко примінювали.

Так використав Шевченко устну народню пісенну й баладову традицію для цього свого твору не тільки змістом, але й розміром вірша (рядки по десять складів у першім і вісім складів у другім і т. д.). Цим поет хотів показати, що цей сумний насильницький епізод у кріпацькі часи був дуже частим, і в цім найбільша вина панів і паничів — насильників.

Але, використовуючи народню пісенну творчість, Шевченко підніс її високо, як моральну проблему, з якою треба було всіма силами боротись, і як високоморальний тип українця-оповідача солдата у порівнянні із таким же солдатом-москалем.

10. РАНО ВРАНЦІ НОВОБРАНЦІ...

В цій поезії на балядову тему мотив розлуки дівчини з милим, якого забрали в солдати московського війська, розвивається в тім напрямі, щоб змалювати довгу і тяжку військову службу, з якої той вояк або зовсім не вертається, бо там і гине, або вертається калікою до нічого нездібний.

Вірш складається із трьох частин, з яких кожна розвиває свою окрему самостійну тему.

В першій частині (перших десять рядків) розповідає Шевченко про новобранця, якого забрали з села. За ним пішла з жалю і його дівчина. Але мати її догнала і повернула додому. Дівчина з туги померла, а мати в старці пішла. Отже, родина була **зруйнована**.

Друга частина (дальших дванадцять рядків) змальовує долю того новобранця, якого забрали до московського війська. Багато років минуло. На тому місці край села, де жила мати й дівчина-мила, залишилась тільки лустка. А біля неї **“на мйлиці москаль шкандибає”**. Вернувся через багато років калікою. Думав хоч поглянути на ту оселю, де жила його мила і застав напівзруйновану хату. Даремне він там блукає.

Мárне, брáте! Не вігляне
Чорнобрíва з хáти,
Не покліче старá мáти
Вечéряти в хáту.

Отже, малює поет **другу руїну**, “москаля”-каліку, що хотів хоч своєю головою притулити до колишнього затишного кутка. Але мрії його завели. Московська жорстока салдаччина зруйнувала його життя і знищила ту родину, в якій думав знайти своє щастя. Так поставив поет поруч дві руїни: 1) в наслідок нелюдської московської салдаччини, що розлучила пару молодих, що мали побратись і в наслідок розлуки загинула ціла українська родина, і 2) 25-літня служба у московськiм війську зруйнувала молоду українську силу — парубка, що вернувся з війська повним інвалідом. Шевченко змальовує те, що

в наслідок московської шкідницької політики в Україні сталося.

А що мало бути, коли б той хлопець не був забраний Москвою, — про те розповідає третя частина у дальших восьми рядках (23—30).

А колись... Давно колись то!
Рушнікі вже ткались,
І хустіна мерéжалась,
Шóвком вишивáлась...

Отже, готувались, що прише старостів сватати. І він мріяв зажити родинним життям:

Дúмав жити, любитися
Та Бóга хваліти!
А довелось... Ні до кóго
В світі прихилітись.

Так просто і так стисло Шевченко, згадуючи Україну, український нарід у “казематі”, малює найтрагічнішу побутову картину України в московській неволі. Коли б Україна була вільна і незалежна, напевно б таких родинних трагедій не було. Такий само собою насувається висновок із цієї прегарної, епічним спокійним стилем написаної поезії. А тепер з тієї кривди бачимо одну лиш руїну:

Сидіть собі коло пúстки.
Надворі смеркає,
А в вікно, ненáче ба́ба,
Сова виглядає.

Так закінчує Шевченко цей сумний вірш.

Композиція окремих частин віршу — прегарна. На початку і в першій половині (у двох частинах) віршу малює поет те, що сталося із родиною (з донькою й матір'ю) і з “новобранцем”, коли повернув з війська. В другій половині змальовує Шевченко **антитезою**, що мало б бути, коли б був не пішов до війська: щасливе родинне життя. І, нарешті, фінал поезії — наслідки руїни: самотність, каліцтво і безпомічність; пуста в дійсності і пуста в серці.

Так мистецьки розробив поет цей вірш свій: ніби на вже знайому нам тему (розлука), але збагатив її до того ще невідомими мотивами, які в тім самім 1847 році вже на засланні розгорне Шевченко в першій своїй поемі “Москалева криниця”.

11. В НЕВОЛІ ТЯЖКО . . .

Це ліричний вірш глибоко особистого настрою. Це елегія, в якій Шевченко роздумує над своєю долею. Поет сидить в арешті в атмосфері суворих допитів найстрашнішого тоді III. жандармського відділу і під контролею самого царя Миколи I.

Отже, знову опинився в неволі і роздумує, чи мав він волю. І приходиться до висновку, що тієї справжньої волі він не мав ніколи. А так собі жив під московським режимом, як і весь український нарід. Жив не з вільними людьми, як рівний член вільного суспільства, а лише біля людей та біля чужого поля. І з такого тільки животіння попав у неволю і вже не сподівається якогось добра . . . Ні! Він жеде і виглядає, як Бога, тієї злої долі, що має над ним вирішитись.

І в такім роздумуванні пригадує Шевченко якихось конкретних осіб, якихсь “дурнів”, яким повірив, і вони його одурили і тепер “проклинає” дурний свій розум”, що допустив у “калюжі волю утопить”. Оці натяки на якісь конкретні факти розкривають перед нами ту причину, яка втягнула поета в теперішню неволю. Які ті факти?

Я певен, що під цими фактами, що стали основою для його обвинувачення, то були його твори. Насамперед “Сон”, далі “Кавказ”, “Послание”, “Великий льох” і інші із збірки “Три літа”. А вони, себто їх копії, у членів Кирило-Методіївського Братства: М. Костомарова, М. Гулака, Білозерського, О. Навроцького, що обіцяли поетові нікому їх не показувати і не розповсюджувати. А М. Гулак показував їх донощику Петрову. Те саме робив і О. Навроцький. І це спричинило до його арешту і суду.

Але поет не нарікає ні на кого, а тільки на самого себе. Немає жалю ні до кого.

Закінчується елегія глибокою тривогою за свою майбутню долю:

Холо́не се́рце, як згадаю,
Що не в Украї́ні похова́ють,
Що не в Украї́ні бу́ду жить,
Люде́й і Го́спода любіть.

Це другий вірш у цій збірці після елегії “Мені однаково...”, що Шевченко спиняється на своїй особистій долі і зв’язує її із долею України. Правда, провідною ідеєю вони зовсім різні. Але настрої, переживання й роздумування, — оці загальні рефлексійні почування в них спільні. Тільки в елегії “Мені однаково...” ці рефлексії концентруються на долі України, а в цім останнім — на долі його особистій. І цим особистим наставленням ці обидві елегії — зовсім протилежні.

12. ЧИ ВИ ЩЕ ЗІЙДЕТЕСЯ ЗНОВУ...

Це ліричний вірш — елегія, в якій Шевченко вперше звертається до своїх “союзників”, товаришів по долі, всіх тих, що як і він заарештовані і сидять у спільнім для всіх “казематі”.

І перше питання, яке поет їм ставить,

Чи ви ще зійдетеся знову,
Чи вже на віки розійшлись?

І те слово, яке вони проповідували в Кирило-Методіївськiм Братствi, слово “братства і любови”, чи так само, як і самі на віки розійдуться, розгубляться десь у степах і вертепах, себто по чужих полях і по чужих містах.

Нехай і так буде. Нехай станеться таке... На те Господня воля... Тяжко відвернути недолю. Але одне їм заповідає: В смиренії, себто в примиренні з долею, щоб ніколи не забували один одного, молились Богу і згадували один одного.

А найбільший заповіт їм посилає Шевченко:

Свою Украї́ну любіть,
Любіть її... во вре́мя лю́те,

В останню тяжкую мину́ту
За неї́ Го́спода мо́літь!

Отже, одну тільки думку плекає Шевченко при всіх обставинах свого особистого життя. Ні словом не згадує про себе. Тільки Україна його журить, тільки її долею турбується, тільки одну ціль має перед собою: любов до України, і цю любов він заповідає і своїм товаришам по недолі.

Тому цей твір може бути найгарнішим взірцем тієї глибокої журби і відданости свому рідному краєві і народові у найтяжчі хвилини свого власного становища. Чи можна глибше висловити оту високу відданість свому рідному краєві, цілковито забуваючи за себе і за свою долю? Ні, ніколи. Тільки Шевченко міг дати приклад своїм друзям і товаришам, як треба любити Україну при найтяжчих своїх власних обставинах і таких же обставинах свого рідного краю й народу.

З цього становища цей маленький твір у нашій свідомості виростає у велику і глибоку артистичну думу поета з усією його відданістю тій національній ідеї, для здійснення якої він розпочав свою національну службу.

13. ПОНАД ПОЛЕМ ІДЕ...

Це останній ліричний вірш — баяда, написаний у “казематі”. Шевченко написав його у день оголошення йому кари, себто 30 травня 1847 р. Цей суворий присуд, якого, правда, він чекав, все таки глибоко його діткнув, і під його впливом та під впливом того тяжкого невідомого і загрозливого майбутнього солдатського життя на далекім сході, на далекій чужині задумався Шевченко над примхливою долею людини взагалі і своєї власної зокрема. Образ смерти замаяв над його душею. І на тему смерти пише поет свою останню в “казематі” елегійну баяду.

Шевченко в цій баяді виходить із загального образу смерти і прирівнює його до українського “косаря”, що із своєю косою перелітає поля й косить: “не покоси кладе — гори”. Косар цей ні на кого не зважає: чи то місто, чи поле, як бритвою усе голить... Чи кобзар, чи шинкар, чи мужик, чи цар — не мина нікого.

І під цією страшною косою стогне земля, стогне море... А вночі тільки сичі супроводять косаря, сичі — вісники смерти.

Змалювавши оцей загальний образ смерти, що шугає над усім живим, Шевченко локалізує його і ставить в умови тієї московської дійсності, зокрема в Україні, яка зрізнялася суспільство на дві протилежні сили: панів і мужиків-кріпаків, себто на панів на чолі з царем і їх невільників. І в системі цього брутального режиму, в якому одні родяться тільки на те, щоб панувати, а другі — щоб у неволі коритись, поет бачить лише смерть.

І тільки смерть у таких обставинах рівняє всіх: одних разом із їх царем, а других (кріпаків) ніби визволяє з неволі.

Таким чином, поет малює своєрідну визвольну картину, але тільки після смерти. І в рамки тієї картини останньою строфою вірша вставляє і свою долю, коли він довідався про кару, яку має понести. Поет свідомий, що в тім режимі смерть не мине і його, **“сироту кобзаря”**:

І менé не минé,
На чужині зотнé,
За решóткою зада́вить...
Хрéста ніхтó не поста́вить
І не пом'яне!

Отакій присуд і кінець поставив Шевченко в тих умовах жорстокої дійсності і над собою. Те, чого поет найбільше боявся, умерти на чужині й лежати в нікому невідомій безіменній могилі і ніхто навіть не згадає, — оце і сталось: заслання на далекий схід солдатом у найтяжчі умови життя, звідки вже ніхто цілим не вертається: або смерть у солдатчині, або каліка-варнак у Сибірі на засланні.

Отаким акордом свого глибокого ліричного співу в “казематі” і закінчив Шевченко свою першу збірку поезій у неволі.

Це не є фантазія поета, як де-хто з критиків думав, і не покора перед обставинами. Це є констатування факту, що встав перед ним у всій його жорстокій дійсності і в ще тяжчій його майбутності.

З таким власним присудом над собою був вивезений

Шевченко в оренбурзькій корпус, де в Орській фортеці мав відбувати свою кару.

І вірш “понад полем іде...”, замкнувши перший етап творчості Шевченка в неволі, став епілогом цього етапу і підсумком його долі в майбутнім.

ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОЯ...

Цей вірш Шевченка, що став **заспівом** цілої збірки “В казематі”, був написаний вже тоді, коли поет був вивезений до Оренбургу, а звідти в Орську фортецю. І там, в оцій Орській фортеці розпочав Шевченко свою “невільничу поезію” в так званій “Захалявній книжечці”, в якій під числом 2 вписав він оцей вірш “Згадайте, братія моя”, присвячений “моїм союзникам”, цебто всім тим товаришам, членам Кирило-Методіївського Братства, з якими він сидів у Петербурзі й чекав вирішення своєї долі.

За цим віршем вписав Шевченко всі ті 13 поезій, про які вище була мова. Таким чином, уже в “Захалявній книжечці” вірш “Згадайте, братія моя” стоїть як **заспів** до 13-тьох поезій. І таким заспівом цей вірш залишився з волі поета дотепер, хоч був написаний далеко пізніше.

Згадайте, братія моя...
Бодай те літо не верталось!
Як ви гарнесьенько і я
Із-за решотки визирали
І, може, думали: “Коли,
Коли ми зійдемося знову
На раду тиху, на розмову
На сій зубоженій землі?”

Так починається цей “заспів”. В ньому згадує поет “те літо”, коли всі вони “із-за решотки визирали”. Шевченко цими словами льокалізує свій твір до того часу, коли в Петербурзі всі вони сиділи разом в арешті. Це був час їх спільної недолі. Після 30 травня всі вони відбували кару вже в різних місцях, цебто доля кожного їх була вже відмінна.

І поет ніби вгадує їх мрії, коли вони, нарешті, зйдуться разом на “зубоженій” Україні “на раду тиху, на

розмову". І Шевченко під тиском тієї дійсности, в якій він опинився, категорично відповідає:

Ніко́ли, бра́тія, ніко́ли,
З Дніпра́ укúні не п'емо́ . . .

Отже, "на віки розійшлись", як поет у формі питання раніше у вірші "Чи ви ще зійдетеся знову..." тільки ставить цю проблему. А в цім "Заспіві" дає вже категоричну відповідь.

Чому тут така безнадія? Чому такі близькі друзі, приятелі, товариші по праці так порізняться між собою? А ось чому:

Розійдемо́сь, рознесемо́
Свою́ тяжку́, свою́ недо́лю,
Пові́руєм ще тро́хи в волю́,
А по́тім жи́ти зачнемо́
Між людьми́, як лю́ди.

Ось причина: той молот московської деспотії, що так тяжко впав на їх душі, створив у них психічну розгубленість, почуття безнадії й занепад духа. Револуційний запал до волі зникне: повірять трохи в волю, а потім почнуть жити, як усі люди своїм особистим життям. Так думав Шевченко.

А що буде з тією правдою і справедливістю між людьми? Що буде з Україною? Оці думки нортували в душі Шевченка. Окрема людина може впасти й заломитись, але — не цілий нарід, не нація. Тому поет заповідає їм: любіть один одного, не руйнуйте ідеї братерства. Не забувайте про рідний край! . . .

Україну любіте,
І за неї, безталáнну,
Господа мо́літе!

Це перший заповіт Шевченка в дорогу підневільного життя своїм товаришам. Другий заповіт, що випливає з першого: любити один одного, не забувати і про нього, що найтяжче зо всіх був покараний:

І мене́ в нево́лі лю́тій
Інколи згада́йте!

Нарешті, й третій подає Шевченко заповіт. Правда, він мало зрозумілий:

І його забудьте, друзи,
І не проклинайте...

Кого мав на увазі поет? Миколу І, гр. Орлова — шефа Ш. відділу, М. Юзефовича, Петрова — цих двох донощиків? О. Кониський і інші гадають, що під цими загадковими побажаннями розуміє Шевченко студента Петрова, першого донощика на Кирило-Методіївське Братство.

Коли дійсно його мав на увазі Шевченко, то яка, справді, мусіла бути глибоко-гуманна душа його, коли він сам простив спричинника своєї тяжкої неволі й заповів своїм товаришам, що теж потерпіли від нього, забути за нього і його не проклинати. Це, справді, в душі науки Христа: не пам'ятати зла і ворогам своїм.

Цей заспів до першої збірки Шевченка в неволі своєю ідеєю і навіть змістом стоїть дуже близько до його поезії з цієї збірки "Чи ви ще зійдетеся знову..." Ті самі запити, чи вони знову коли небудь у житті своїм зустрінуться, і той самий заповіт любити Україну й за неї Господа молити.

Отже, з цього можна зробити певний висновок, що Заспів "Згадайте, братія моя" є другий варіант тієї першої поезії, але трохи обширніший, розширений певними подробицями спільних мотивів і новими мотивами, яких у першій варіанті ще не було. Тому заспів вийшов удвоє довший від попереднього варіанта. Це свідчить про те, що ті спільні думки обох творів були актуальні в душі поета й дуже його боліли.

І цей біль надає цим обом елегіям ще більшого значення тієї глибокої журби в них про долю України і про долю друзів поета, що з ними разом за спільну й дорогу для всіх ідею так тяжко потерпіли.

Висновки.

Таким чином, уся ця перша збірка "В казематі" складається із виключно ліричних творів. Уся вона в основному присвячена Україні, бо тільки Україна і її доля в них виступає: чи в описах природи, чи в побуті,

чи в ідеї любови до неї, в віруваннях її народу, чи, нарешті, у тій глибокій тривозі за її долю (“Мені однаково . . .”), яку поет переживав на чужині.

Особисте життя й особиста доля найменше обходила поета. Тому чистота і мистецтво образів і картин в ліричній надхненні поета так високо в них піднесені, а елегійний тон, що переважає в усіх поезіях цієї збірки, так поглиблює його національне почуття й надає цим творам неповторної краси ліричного мистецтва.

НЕВОЛЬНИЧА ПОЕЗІЯ.

I. Проти течії.

Розпочинаючи в Орській фортеці 1847 року свою “Захалявну книжечку”, Шевченко тим самим наражав себе на велику небезпеку, бо, хоч йому було суворо заборонено писати, але він, хоч “карався, мучився... але не каявся”, писав, “мережив” і “віршами начиняв” збірочку кожного року цих перших чотирьох років своєї неволі. І таких збірок було чотири: перша — на 1847 рік; друга — на 1848 рік; третя — на рік 1849, і четверта — на 1850 рік.

Що Шевченко був свідомий своєї небезпеки, видно із таких слів його заспіву до третьої книжечки:

А я байдуже... книжечкі
Мерéжаю та начиняю
Таки вірша́ми; розважаю
Дурну́ю го́лову свою́
Та кайдани́ собі кую́,
Як ці доброді́ї дозна́ють!

Але оті слова поета: “Караюсь, мучуся..., але не каюсь”, характеристичні для душі його, і навіть у цих небезпечних умовах переважають. Україна і національна справа були важніші для Шевченка, аніж його персональна безпека; тому поет закінчує цей заспів такими словами:

Неха́й собі хоч розіпну́ть,
А я без цього́ не уле́жу!
Уже́ два го́ди промерéжав
І трéтій год оце́ почну́.

Подібними словами кінчає він заспів і до четвертої книжечки:

I: четвэ́ртий рік ми́нає...
.....
Неха́й, як бу́де, так і бу́де:

Чи то плисті, чи то бресті!
Хоч доведеться розп'ястись,
А я такі мерéжать б́уду
Тихéнько біліі листі.

З цих слів свідомої небезпеки з того, що Шевченко "мерéжав" свої вірші в неволі, випливає і те переконання, що не тільки психічна потреба творчої праці спонукувала його писати свої поезії, але й ота вища ідея, що

Мої мерéжані сльозáми
І долетять коли-неб́удь
На Україну, і падуть,
Ненáче рóси над земл́ею
На щіре сéрце молодé,
Сльóзами т́ихо упадуть.
І покива́е головóю
І б́уде пла́кати зо мно́ю,
І мóже, Гóсподи, менé
В своїй молітві пом'яне!

Що ці його твори, неначе роси, освіжать молоду душу й вона думками, ідеями поета і любов'ю до свого народу перейметься, — в цім спочивала його надія. Оця глибока і конструктивно-творча настанова великого патріота і змушувала його, не зважаючи на всі небезпеки, творити і писати свої поезії.

II. Заспіви Шевченка і провідні думки їх.

До кожної збірки того чи того року подає Шевченко заспів, в якому він визначає основну спонуку, що стає ніби лейтмотивом до цілої збірки, до якої той заспів належить. Крім того, до двох останніх збірок, як це підкреслено вище, занотовує поет рік, до якого та збірка належить, а в заспіві до третьої збірки зазначає він час своєї попередньої творчості в неволі:

Уже два гóди промерéжав
І третій год оцé почну́...

А в заспіві до другої збірки тільки констатує поет,

що знову почав віршувати, себто почав другий рік писати:

А ну́мо зно́ву віршувать!
(Звичайне, нішком). Ну́мо зно́ву...

В заспіві до четвертої збірки тільки зазначає Шевченко час свого віршування:

І четвёртий рік минає
Тихе́нько, повбо́лі, —
І четвёрту начинаю
Кни́жечку в невбо́лі
Мере́жати...

Але крім оцієї своєрідної хронології збірок, крім вияву отієї впертої настанови таки продовжувати свою поетичну творчість, Шевченко у своїх заспівах визначає і своє оте найінтимніше завдання своєї душі і здійснює його у своїх думках.

Поет просить у заспіві до першої збірки, щоб ті думи не кидали його, а прилітали “із-за Дніпра широкого”, щоб ті думи з України наповнили своїм національним змістом його твори. І тоді він привітає їх своїми тихими словами, як мати, і поплаче з ними на чужині. Чи можна сказати щось глибшого й інтимнішого, ніж те, що поет висловив у цьому прекрасному заспіві?

В Заспіві до другої книжечки поет заохоче себе до віршування з метою: “старинку Божу лицовать”, себто старовину Божу, Святе Письмо, перелицьовувати або “святеє поганить”, себто тлумачити по своєму, відповідно до своїх ідей: “У Бога за дверима...”, “Царі” й інші. І хоч йому не повірять, скажуть, що він бреше і назовуть його дурнем, але він на те не зважає:

..... А я собі, —
Пбо́ки мбо́ре ви́е
Та гризе́ висо́кий бе́рег, —
Чи не вда́м я зно́ву
Про щоне́будь тихе́нького
Та благо́го сло́ва.

Правда, ці всі завдання висловив Шевченко дуже загально і мало зрозуміло. Тому в вірші із збірки цього

року: “Не для людей, тієї слави...” роз’яснює головне завдання цієї книжечки. Він пише, що “оці вірші я складаю” не для людей, а для себе:

Мені лѣгшає в нево́лі
Як я їх складаю...

Слова тих поезій ніби з-за Дніпра далекого, ніби з України прилітають і мов ті діти радують його самотню душу. Згадає поет Україну і заплаче при цій згадці:

.....Бóже мійий!
Неха́й я загіну
У цій прокля́тій пусти́ні.
Та не пусти́ димом
Діте́й моїх безталанних
В ширóкій пусти́ні.

Оця постійна журба про те, що він може вмерти на чужині і що його твори не дійдуть на рідну землю, а з ним і твори його підуть з димом, оця журба за їх долю дуже часто посідала його душу.

В короткім заспіві до третьої книжечки на 1849 рік завдань нових не визначає, тільки стверджує, що хай його розіпнуть, а він писати вірші таки буде. Але в поезії “Хіба самому написать...” висловлює поет жаль:

Либóнь, ужé деся́те літо,
Як лю́дям дав я “Кобза́ря”,
А їм ненáче рот заші́то, —
Ніхто́ й не га́вкне, не лайне́,
Ненáче й не було́ мене́!

Шевченко згадав, що минає вже десять років з дня появи в 1840 році його першої збірки творів “Кобзар”, а українська критика нічим на цю знамениту появу в друкові не відгукнулася. Ніби поета й на світі не було. І далі він пояснює:

Не похвали́ собі, грома́до, —
(Без не́ї, мо́же, обі́дусь) —
А ра́ди жду́ собі, пора́ди;
Та, ма́буть, в я́му пере́йдú
Із москалі́в, а не ді́ждусь...

А Шевченко хотів почути “слово мудре”, щоб він знав:

Для ко́го я пишú? Для чо́го?
За що́ я Вкраїну люблю́?
Чи варт вона́ огню́ свято́го?
Бо хоч зоста́рюсь за́то́го
А ще не зна́ю, що роблю́.

І далі, роз’яснює Шевченко ту мету, з якою він свої вірші пише:

Пишú собі, щоб не мініати
Часа́ свято́го так не та́к,
Та іноді старій коза́к
Верзе́ться грішному — усáтий,
З своєю во́лею мені
На чо́рнім во́роні-коні.
А більш нічо́го я не зна́ю,
Хоч я за це і пропада́ю
Тепе́р в дале́кій сторо́ні..

І поет, хоч і не знає, за що він так терпить і смерть виглядає.

А все́ таки ї́ї люблю́,
Мою́ Україну широ́ку,
Хоч я по ї́ї і оди́нокий...
Аж до погі́белі дійшо́в.

Отже, терпіння, муки, тугу, самоту і смерть носить він у своєму серці, а все таки не перестає любити Україну далі і їй служити своїм надхненим словом. А коли громада й не відзначає ніже словом десятилітню річницю появи “Кобзаря”, то це поета дуже не тривожить. Він ніби чує пораду прихильників своїх:

Нічо́го, дру́же! Не журі́ся!...
Га́рне́нько Бо́гу помолі́ся,,
А на грома́ду хоч наплю́й —
Вона́ — капу́ста голова́та!

Глибоко тужливий і високо надхнений заспів подає Шевченко до своєї четвертої книжечки на 1850 рік. Ніби

відчував він, що це буде останній рік його творчости, а там новий арешт, ще строгіший засуд за Україну, ще дальше заслання аж в Азію, духовий занепад, нові страждання й повна мовчанка напротязі семи років.

Глибокою тугою розпочинається цей вірш, повною безнадією на якесь поліпшення своєї долі:

Лічу в неволі дні і ночі —
І лік забуваю!
О, Господи! Як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть собі стіха,
Забирають за собою
І добро, і ліхо...

І такі чудові та оригінальні вислови, глибокі думки, несподівані їх зіставлення аж до кінця цього заспіву. І стає дивним, як міг Шевченко цей прекрасний заспів, крім початку, скрестлити в 1858 році й написати нові рядки далеко меншої поетичної вартости і навіть з анахронізмом (часу і місця написання),

Ось, наприклад, глибокі рефлексії (роздумування), які поет викладає далі:

І четвёрту починаю
Книжечку в неволі
Мережати. Змережаю
Крѳв'ю та сльозами
Моє горе на чужині.

І далі, роздумує Шевченко, що словами горе не розкажеш, бо нема слів у неволі, нема сліз, щоб його виплакати.

Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!

Ні глянути на щонебудь і ні з ким поговорити. І поетові не хочеться жити і мусить далі “волочити в неволі кайдани”, бо

Мѳже ще раз подивлюся
На мою Україну...

Може ще раз гулятиме по-над Дніпром, по українських селах, по дібровах і співатиме там “свої думи тихі не-веселі”. І Шевченко просить Бога, щоб дав йому дожити до цього моменту і подивитись

На лані тії зелéні
І тії могíли!

А коли Бог не дасть йому того щастя, то хай хоч донесе на його країну його сльози, його поезії

.....бо я, Бóже, —
Я за неї гинú!...
Абó хоч надíю
Пошли́ в дúшу!...

Отже, в цiм останнiм заспiвi до останнiх творiв найголовнiшою думкою й тугою є його батькiвщина, за долю якої вiн гине в неволi, i одна тiльки думка, що вiн на чужинi й загине, його приводить до вiдчаю:

Бо сёрце холóне,
Як подúмаю, що мóже
Менé похорóнять
На чужíни, i тi дúми
Зо мною сховають,
I менé на Украiнi
Нiхтó не згадае!

Тут не особистий мотив, що його нiхто не згадає, вiдiграє головну ролю, нi, а свiдомiсть, що його твори не дiйдуть до українського народу, бо однi, його полiтичнi поеми iз збiрки “Три лiта”, конфiскованi московською владою i тим самим пропали, а цi, написанi в неволi, iз смертю поета так само можуть загинути. У цiм саме ховається сенс Шевченкових слiв, що коли його твори (“думи”) разом iз ним поховають на чужинi, себто знищать, то тим самим умруть iз ним разом його думки, iдеї й цiла його праця, призначена для визволення Украiни, — все це умре разом iз ним. Оця журба за долю його творiв, за долю його визвольних iдей i за долю його “поезiї святої” взагалi i приводила до розпуки, що вилилась найсильнiше в оцiм заспiвi, i є провiдною

думкою всієї творчості Шевченка. А заспіви до цих чотирьох збірок “Захолявної книжечки” цей провідний тон журби Шевченка в неволі і підкреслюють.

III. Умови творчості.

Тут я підхожу до найважливішого питання про те, які були ті умови, в сфері яких поет творив протягом оцих чотирьох років на засланні. С. Єфремов у своїй статті “Шевченко за ґратами” (збірка статей “Шевченко”, Київ 1914 р.) пише: “Ця пригода (арешт 1847 р. і заслання — Л.Б.) розколола надвое життя поетове. Позаду zostались розруйновані надії особистої та громадської натури, zostалась муза, праця на користь рідного краю, товариство; а перед ним — темною ниткою простягся ряд чорних днів у смердючій казармі, муштра, неволя, чужина і ні жадного просвітку, ні найменшого промінчика ясно-го світла.” Заслання для Шевченка було “проквільним погасанням хисту, творчої сили, всього живого”.

“Десять найкращих літ, пише Єфремов далі, коли чоловік був саме в розквіті сили і хисту свого і міг дати колосальні зразки художньої творчості, мусів він поневірятися по пустині і волочити кайдани нікому, здавалось, непотрібного життя, затаївши в душі невивпакані сльози й ненароджені твори свої. Ґратами обставлено Шевченкову душу і ті твори лишилися там за ґратами.”

Віктор Петров, навівши ці слова С. Єфремова, констатує: “все це невірне! Сентиментальна фальш! Ігнорування фактів (яких? — Л.Б.). Незнання фактів. Небажання рахуватися з фактами. Ілюзії дешевого й банального ліберального опозиціонерства. Єфремов бачив тільки муштру, ненароджені твори, проквільне погасання, живцем поховану людину, ґратами обставлену Шевченкову душу.” (“Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства”, ст. 21, — Збірник “Шевченко і його доба”, Авґсбург 1946, вид. УВАН).

І далі В. Петров вказує на працю П. Зайцева, яка, на жаль, ще не надрукована, про життя Шевченка. П. Зайцев, пише В. Петров, “виступив з фактами в руках проти

цієї концепції. Пішов у розріз. Побачив не тільки муштру, а по-за муштрою “життя, повне змісту”, “несамовиту творчу енергію”, колосальний вибух художньої творчості.”

“П. Зайцев стверджує, продовжує далі В. Петров, що Шевченко за одну зиму, проведену на Кос-Аралі, “написав мало що менше, ніж за перші шість років своєї творчості, а взагалі — четверту частину своїх творів щодо їх числа.”

Далі, В. Петров наводить думки Марії Шагінян, що за П. Зайцевим повторює його думки: **“Жадної зими ані перед, ані після, Шевченко не написав стільки поезій, як у Кос-Аралі. Говорячи про пережиту ним нудьгу, про страшну зимову самоту “убогого Кос-Арала”, не слід перебільшувати й забувати, що тут він здобув можливість повернутися до пера й пензля і що зима ця була насичена виключною творчістю для нього. Шевченко періода В’юниц — молодий, повний сил, з ясным майбутнім, на рідній Україні — писав поезії далеко відчайдушніші й безнадійніші, ніж узимку на Кос-Аралі. Тут він написав багато пісень танкових, колискових, любовних . . . ”**

Підсумовуючи, В. Петров пише: “Несамовита творча енергія!” твердить Зайцев. “Зима насичена виключною творчістю” повторює Шагінян. Вони (П. Зайцев і М. Шагінян — Л.Б.) простують спільними шляхами в переоцінці цінностей. Досить буде звернутись до фактів, щоб відразу одкинути геть ці порожні фрази про ненароджені твори, про знищену салдатчиною людину.

Ніколи, ні до, ні після не написав Шевченко стільки, скільки за зиму в Кос Аралі, зазначає Шагіян. За одну зиму в Кос-Аралі Шевченко написав майже стільки, скільки за 6 попередніх років на волі, твердить Зайцев. Неволя не знищила людину, а загартувала творчу міць поета.” (В. Петров, ст. 22—23).

Я мушу розібратись у цій конфронтації С. Єфремова із П. Зайцевим і М. Шагінян, на яку поставив їх В. Петров. Насамперед я ніяк не можу погодитись із тим, що С. Єфремов допустився “сентиментальної фальші”, “ігнорування фактів”, навіть “незнання фактів”. Мушу запевнити, що С. Єфремов знав не менше фактів із життя

Шевченка на засланні, ніж П. Зайцев, а особливо московка М. Шагінян. Всі ці джерела, якими оперує П. Зайцев у цій добі життя і праці Шевченка, так само досконало знав і С. Єфремов. Тим більше С. Єфремов не фальшував (Sie!) фактів. Він міг на одні факти звернути більшу увагу, а на другі — меншу, відповідно до тих завдань, які критик мав на меті у своїй статті проводити.

Крім того, В. Петров порівнює в праці Єфремова й П. Зайцева-Шагінян не співрозмірні явища. С. Єфремов оглядає ціле десятиліття Шевченкової неволі, а П. Зайцев і Шагінян — тільки одну зиму на Кос-Аралі. С. Єфремов оцінює психологічний стан Шевченка в неволі, в межах якої Шевченко не мав змоги собою розпоряджати, як він хотів, а П. Зайцев і Шагінян взяли той час, коли Шевченко був ув експедиції Бутакова і користувався тимчасово певною свободою, коли не був зв'язаний працею по експедиції. Та й волю ту на острові Кос-Аралі Шевченко назвав “незамкнutoю тюрмою”, бо вона була обмежена територією маленького острова серед Аральського моря та обов'язками в експедиції.

Правда, В. Петров наводить і порівнює з праці П. Зайцева ще добу перебування поета в Новопетровській фортеці (друга половина 1850 р. аж до 1857 р.), яку П. Зайцев характеризує такими словами: “Хоч стільки часу забирала йому військова муштра, він виявляв просто несамовиту творчу енергію. Легально, не криючись ні перед ким, ліпив із глини й виливав з алябастру барельєфи, творячи все нові й нові композиції, не переставав діяльно листуватися з друзями, читав усе, що міг тільки дістати. Крадькома рисував, і то рисував багато, бо ввесь час протягом 1853—1855 років пересилав свої рисунки Залеському і дарував їх симпатичним і гідним довір'я людям. Писав повісті (по-московськи, бо по-українськи йому було заборонено — Л.Б.), — писав без перерви: кінчав одну і зараз починав другу. Так по черзі за цей час повстали: “Наймичка”, “Варнак”, “Княгиня”, “Музикант”, “Капітанша”, “Близнець”.

І ці слова П. Зайцева, якими Петров доказує, що С. Єфремов помиляється, потребують певної корективи. Ця доба, по-перше, не стосується до перших чотирьох років

(1847—1850), під час яких Шевченко писав вірші українською мовою і так само не є співрозмірні між собою. Подруге, в цім уступі П. Зайцева, який В. Петров наводить, ані одним словом не згадується, що за цих 7 років неволі в Новопетровську Шевченко не написав ані одного вірша, ні одного твору українською мовою. Чому? В. Петров не аргументує нічим. Ніби все було нормальне в житті Шевченка в Новопетровську. Але так не було. Строгий догляд за поетом цьому був на перешкоді. Ніяка інша “несамовита творча енергія” Шевченка не замінить того пропащого часу семилітнього, протягом якого Шевченко не написав ані одного рядка з найголовнішої ділянки його творчости, з його **національної поезії**. А скульптура, якій він тоді щойно розпочав учитись, не була передбачена царем Миколою I і не була заборонена, а повісті по-московськи, правда, ради заробітку, писав Шевченко, але “Современник” і інші московські часописи не хотіли їх друкувати, бо не були, на їх думку, на висоті літературного мистецтва в порівнянні з його українськими творами. Отже, ота “несамовита творча енергія” була в Шевченка, то правда; але, коли б вона була виявлена в українській віршовій мові, — то було б для української культури зовсім щось інше, ніж те, за що з розпуки Шевченко хапався, щоб забути за ті умови, в яких він щоденно і щогодинно перебував. То було рятування своєї душі від тяжкого середовища казарми.

То правда, що були крайності в С. Єфремова, але й протилежна крайність ніби нормальних умов пробивається і в П. Зайцева. С. Єфремов мав рацію в однім, коли так писав, і мене дивує, що В. Петров, такий тонкий аналітик, цього в обставинах Шевченкової неволі не додавив, — а власне оте глибоке страждання від тієї великої несправедливости, яка на нього впала так раптово й зовсім відмінила ціле його життя. В. Петров взяв на увагу тільки зверхні факти т. зв. “несамовитої енергії” Шевченка, а зовсім зігнував психичний стан поета в наслідок отої кардинальної переміни внутрішньої, що з ним сталась у наслідок його заслання. Далі, В. Петров зігнував страшні умови солдатчини за часів Миколи I, які Шевченко не один раз змальовував у своїх творах, коли українська молода сила новобранцем віддана у солдати,

звідти зовсім не вертається, загинувши там, або вертається інвалідом-калікою до нічого нездатним.

І Шевченко, переживаючи із глибоким співчуттям чужу солдатську долю, і наразившись сам на таке саме становище т. зв. “миколаївського солдата” мусів бути в безнастаннім страху перед солдатською небезпекою і для його життя. П. Зайцев і В. Петров зовсім ігнорують оцю журбу поета і страх перед небезпекою його смерти від того тяжкого режиму, в якому він опинився: солдат за “миколаївських часів” в очах офіцерства, зверхньої команди, був ніщо, річ або в кращім випадку — худоба, яку можна безвідповідально знищити, перевести через “зелене поле” шпидрутенів і забити до стану півмертвого, останньою московською лайкою зганьбити за нізачо або за дрібницю.

Отже, в таких умовах чутлива людина, що шанує свою гідність, кожної хвилини наражує себе і свою душу на страшну небезпеку вийти з рівноваги, як той нещасний Скобелев, долю якого описує Шевченко у своїм Щоденнику. Подібні випадки траплялися із самим поетом серед налівдикой п'яної офіцерні. І коли би Шевченко був вів свій Щоденник від самого початку свого заслання, то напевно перед нами розкрилась би ще страшніша картина тих умов, в яких Шевченко перебував протягом тих десяти років, за виїмком одного року чи півтора, коли він був приділений до експедиції Бутакова. Оця страшна непевність за своє життя, за свою долю, отой страх перед можливою смертю від тих умов, — оця психічна напруга, яка так часто пробивається в його творах і листах, щоб не вмерти на чужині, — це те внутрішнє, яке не беруть на увагу біографи Шевченка і не взяв на увагу й В. Петров. А цю психічну силу, що ломила душу Шевченка і мав на увазі С. Єфремов.

А та “несамовита енергія”, яку виявляв Шевченко і хапався навіть і за скульптуру, зовсім новий рід його творчости, якому він мусів щойно вчитись, то була та сила самоохорони, щоб відтягнути себе, свою душу від тяжкої щоденної і буденної дійсности в пустині і на безлюдді. Але що дав Шевченко того великого і творчого, що можна було сподіватись від поета при інших умовах його життя? Що дали ті сім років перебування його

в Новопетровську такого, що було б гідне силі його генія? Ті фігурки, що він ліпив, як учнівські проби, ті повісті, писані московською мовою, на які мав дозвіл від команданта, те його листування, Щоденник, якого писав, коли відчув подув свободи? Не ці твори визначають геніяльність Шевченка, хоч окремі сторінки їх блискучі і не те малярство, що посилав Шевченко Залеському, а те, що було йому заборонене, і за тих сім років він не написав ані одного рядка. Оце треба мати на увазі, оцю семилітню прірву, оцей семилітній “пропащий час”, якого не завернуть і не замінять ніякі інші мистецькі потуги поета в тій його семилітній тюрмі і ніякі біографічні факти, які намагаються притягнути для доказу, що нібито в цій психічній каторжній тюрмі, в якій вразливий Шевченко перебував, було йому не так то і зле, бо все ж таки він творив.

Не творив, а борсався, рятуючи свою душу від несамопитої щоденної муштри, від частого понижування офіцерами на кожному кроці його гідности, щоб відвести себе від щоденних буднів у світ мрій та мистецьких візій. Оце був той другий світ, у який Шевченко занурювався, рятуючи себе. І хоч той світ був такий повний мистецької сили в потенції, але на зовні у рівних по силі йому творах Шевченко не виявив. Соловій у клітці не співає, а тільки на свободі дає конгеніяльні йому твори. Так було і з Шевченком у Новопетровську.

Тому “Захалаявна книжечка” — єдина пам’ятка творчого Шевченкового генія. Але вона повстала тільки протягом перших неповних чотирьох років неволі поета. І лише подув волі або хоч надія на неї спричинювались до піднесення його творчости. Так повстала його “Москалева криниця” в Новопетровську, “Відьма”, “Неофіти”, “Сон” (“На панщині пшеницю жала”), “Доля”, “Муза” “Слава” і частина віршів із “Захалаявної книжечки”, яку, перепрацьовуючи, переписав поет до більшого альбому, в Нижньому Новгороді.

ПЕРША ЗАХАЛЯВНА КНИЖЕЧКА

1847

КНЯЖНА.

“Княжна” — поема. Це перша поема Шевченка, написана ним на засланні. Вона починається прологом чи скорше пісенною **увертюрою**. Згадуючи і передумуючи життя й соціальні відносини на Україні, Шевченко на-самперед переживав релігійну і національну духовість українського народу. І в першу чергу поетові впадала в душу краса народніх вірувань і поетичних поглядів на природу. І виходячи із цих згадок і переживань, Шевченко у цій своїй увертюрі до поеми звертається до вечірньої зорі і просить її зійти, показатися на небі, бо він хоче з нею тихенько поговорити.

І далі просить поет йому розказати, як там в Україні за горою сонечко сідає, як з Дніпра “веселка воду лозичає”, як верба й осокорина над водою віти розпустили, як на вітах “гойдаються нехрищені діти”.

Як у полі на могілі
Вовкулáк ночує,
А сич в лісі, то на стрісі
Недóлю віщує;
Як сон-трава́ при доліні
Вночі процвітає...

Поет згадує й перераховує всі мітологічні образи вірувань українського народу і сповиває їх красою свого поетичного слова, як найцінніший скарб його духової культури. І закінчує цей свій заспів до поеми цікавою, але болючою антитезою; поет просить зорю:

А про людéй не розка́зуй
Я розкажу́ тобі де́що,
Пóки спáти ля́жу.
А ти за́втра тихéсенко
Бо́гові розка́жеш.

І те, що Шевченко хоче розказати зорі, складає вже зміст самої поеми. Ця поема складається із восьми частин і епілогу.

Перша частина починається прегарним описом села, над яким “сам Бог витає” і в противагу до цього Божого села показує поет кількома штрихами панські палати дідича, “неначе диво”, якому те село робить панщину. І Шевченко із гнівом проклинає ті палати:

Бодай ви терном порослі!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де шукати!

Цими прокльонами поет розкриває далеку перспективу того зла, яке з тих панських палат виходить. І справді, вслід же розповідає Шевченко про князя, що прибув до того села, як його власник, про його оргії, які він влаштовував кожного дня, однімаючи у мужика “дочку й теличку”.

Друга частина поеми змальовує і княгиню, яка муциться взаперті, терпить, бо сама винна: втікла від родичів і таємно з князем повінчалась. Хотіла жити і любити, а трапилось горе. Одна надія на дитину, бо ходила при надії і сподівалась скоро стати матір'ю.

Третя частина малює вже доньку княгині, якою княгиня так тішилась, сама ходила коло неї, опікувалась, виховувала і вчила. Але за щось покарав Бог княгиню. За що? — Невідомо. Дивувались люди:

Бо люди не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає?...

Княжна занедужала й померла.

Четверта частина розповідає про те, що князь далі гуляє, а донька-красуня занедбана, ненагодована й боса з людськими дітьми по калюжах і ярах блукає. Нарешті, добрі люди прибрали “княжну” й одвезли у Київ до інституту вчитись. А князь своє знає, лиш оргії справляє.

Літа проходять. В Україні лютує голод, і село князя голодує. А князеві байдуже: п'є й гуляє далі. А тут і дорослу вже доньку із Києва привозять.

Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.

П'ята частина поеми змальовує красу зверхню і красу душі княжни, її турботи, допомогу й опіку над людьми села. В кожну хату заходила й помагала, а сироти її матір'ю називали. Все село за неї Богу молилося і святою називало. Оцій постаті княжни протиставлює Шевченко князя, її батька, що знущується над селом, а в домі бенкетує.

І в шостій частині малює Шевченко княжну самотною в домі батька. Ніч. Таємничий місяць сходить, виступають зорі. Княжна любить таємничою природою. Любувалась і плакати стала. А в той час таємничі дива встають із діброви, а в село летять сови, ці вістники нещастя. І княжна передчуває якесь лихо. Поплакала, усміхнулась, помолилась, спати лягла і тихо заснула.

Сьома частина поеми й розкриває те лихо, що з княжною сталось. Батько останню чарку допиває. І коли під час розгулу п'яні гості покотом спали, князь іде до доньки. І тут Шевченко у своїм емоціональнім зриві доходить до патетизму:

Сквѣрний гѣде!
Куді ти лізеш? Схаменісь! . . .
Прокінься чістая! Прокінься,
Убій гадюку — покусѣе! . . .
Убій, — і Бог не покарає! . . .

Але не прокинулась . . . А в той саме час почавсь у князя пожар: горіли скирти, клуня і все обійстя панське. Тоді саме, обезчещена батьком, зникла з дому і княжна.

Восьма частина показує картину сумного села й похорнілі палати пана. Князь хворий, забутий усіма, а княжна у Києві в монастирі черницею стала, хоч село благадо Бога, щоб вона вернулась.

Епілог змальовує час, коли поет, "шукаючи старовини", "заїхав я у Чигирин". І там у дівочім монастирі стара черниця розповіла йому останні дні княжни. Вертаючись у Київ, княжна зайшла відпочити до монастиря. Тяжка дорога й недуга знесли її, і вона, розповівши

черницям про життя, в цім монастирі померла і тут була похована.

Отут серdéшна опочила . . .

II.

Цю поему, переписуючи в 1858 році в Нижньому Новгороді до свого більшого альбому, Шевченко до вище зазначеного патетичного заклику до сонної княжни, до якої наближався її батько:

Прокінься, чістая! Прокінься,
Убий гадюку — покусає! . . .
Убий, — і Бог не покарає

додав ще такі три рядки:

Як та́я **Ченчіо** колісь
Убіла ба́тька кардина́ла
І Савао́фа не зляка́лась.

Ці слова Шевченка про “Ченчіо”, що “вбила батька кардинала” яскраво вказує про те літературне джерело, під вражінням якого поет писав свою поему. В цій вказівці на “Ченчіо” має Шевченко на ввазі потрясаючу історію родини Ченчі.

Франческо Ченчі, багатий римський вельможа, від першої жінки мав семеро дітей, з них дві доньки. Він, Франческо Ченчі, мало сказати, був жорстокий. Це була страшна потвора: розпусник, немилосердний, що жорстко розправлявся із своїми дітьми і тримав їх у страшних умовах. За любовні історії цього батька втретє посадила римська влада його до в'язниці. І три старші сини його звернулись до папи, щоб він покарав їх батька смертю. Але так не сталось і батько, вийшовши за великий викуп із в'язниці, вирішив жорстко з синами розправитись, а доньок обох щодня мордував киями.

Тоді старша донька таємно звернулася до папи і благала його видати її заміж або примістити до монастиря. Папа, Клімент VIII пожалів її й одружив із одним римським шляхтичем.

Цей випадок викликав у батька страшений гнів,

який він обернув проти меншої дочки, Беатріче, що саме тоді підростала. Тоді вона мала 14 років. Батько замкнув її до окремого покою своєї просторої палати й нікого до неї не допускав: сам приносив їй їсти. Беатріче була дивною краси і вважалась першою красунею. І батько, оця страшна потвора, мабуть, закохався до своєї власної дитини або робив вигляд закоханого. Але це не перешкаджало йому її мучити, говорити їй про злий вчинок сестри і під згуки цих слів завдавати донці тяжкі побої.

Але цього всього йому було замало. Погрозами й насильствами він намагався свою доньку згвалтувати на очах своєї другої жінки. Він доказував їм обом страшну еретичну річ, — а власне: коли батько пізнає свою власну дочку, то діти, що родяться від неї, обов'язково мають бути святими, і нібито всі найбільші святі, яких прославляє католицька церква, родилися від такого поєднання, цебто дід тих дітей по матері був їх разом і батьком.

Коли ж Беатріче противилась таким огидним намірам, він немилосердно її бив. Донька хотіла рятуватись по прикладу її старшої сестри. Але листи її до папи не доходили. Видно батько їх переловлював. Тоді вона із своєю мачухою вирішили цю потвору зо світу згубити. Підкупили бувших його слуг і ці останні з милосердя до нещасної на очах її й мачухи сонного Ф. Ченчі забили 15 вересня 1598 р.

Але це батьковбивство доньки розкрилось. Судді дослідили всіх винних, і донька й мачуха були скарані на смерть. Таке рішення було папи Клімента VIII, недивлячись на те, що велика кількість кардиналів, князів і адвокатів навколїшках просила папу про полегчення кари. Ця страта Беатріче Ченчі, що боронила свою честь, відбулася 11 вересня 1599 р.

Та зо смертю цієї молоді Беатріче не вмер її образ і та глибока моральна ідея оборони своєї гідності і чести перед насильством жорстокого, неморального садиста батька.

За кілька днів після страти Беатріче Ченчі, 14 вересня т. р. була написана по живих вражіннях і фактах "Правдива історія" про Беатріче на фоні історії родини

Ченчі. Далі в Римі в палаті Барберіні знаходиться портрет Беатріче і її мачухи пензля Гвідо Рені (1575—1642). Крім того, постать Беатріче й її трагічна доля приваблювала світової слави поетів, драматургів і новелістів. Так англійський поет і драматург Шеллі змалював Беатріче в трагедії 1819 р. “The Cenci”; трохи пізніше польський поет і драматург Ю. Словацький змалював її в драмі “Beatrice Cenci”; в тих же роках французький новеліст і повістяр Генрі Марія Бейль-Стендаль написав коротку повість “Cenci”; Ф. Гвєрацці 1872 р. дав новелю Beatrice Cenci; першу спробу історії на підставі джерел цієї трагічної події дав 1879 р. А. Бертолотті “Francesco Cenci e la sua famiglia”; того ж року появились твори: Лабруцці (в Nuova Antologia) і другий твір його в “Edinburgh Review”; і нарешті, в 1923 р. дав двотомовий твір С. Ricci “Beatrice Cenci”, використавши всі йому знані джерела.

Тому не дивниця, що на цю постать Беатріче Ченчі звернув в році 1847 свою творчу увагу і Т. Шевченко. І в наслідок цієї його уваги і була його поема “Княжна”, написана в Орській фортеці. З якого джерела познайомився Шевченко з цією історією Франческо Ченчі і його доньки Беатріче і коли? На підставі тільки наведеної вище згадки нашого поета тяжко відгадати те джерело. Але мені ясно, що в Орській Фортеці в час komponування поеми того джерела він не мав під руками, а згадує тільки з пам’яті. Тому й називає Шевченко помилково Ф. Ченчі “кардиналом” і саме прізвище “Ченчі” трактує як “Ченчіо”.

Отже, використовував він відомости про це з тих часів, які він читав раніше. І, на мій погляд, тим джерелом могла бути драма польського поета Ю. Словацького і, може, мені ближче невідоме, якое джерело московське. Якби то не було, але Т. Шевченко історію Беатріче Ченчі знав добре.

III.

Проблема кровосумішки батька і його доньки у творчості Шевченка в звязку із панською сваволею над кріпацькими душами, зокрема над дівчатами села панського все була актуальною.

Вперше ця тема компонується 1841 чи 1842 рр. в поемі “Слепая”, написаній по-московськи, “щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю”. Вдруге ця тема в коротких висловах і натяках зустрічається в баладі “Лілея” 1846 р. Втретє — в поемі “Осика” 1847 р. I, нарешті — в цій поемі “Княжна”.

Коли в перших трьох творах виступають селянки мати і донька, яких звів один пан-дідич, то в поемі “Княжна” фігурує жорстокий дідич вельможа-князь, що в заперті тримав свою дружину і в таких самих умовах ізольовано тримав і свою доньку, княжну. Сам він вів розгульне і розпусне життя і п'яний обезчестив в соннім стані і свою доньку.

Беатріче Ченчі свого жорстокого батька покарала смертю, обороняючи свою честь. Княжна в таких умовах московської держави не могла нічого іншого зробити, крім одного — втікти і вступити черницею в монастир.

З якою тенденцією ця страшна тематикою поема написана? З єдиною, яку поет подає в заспіві до поеми, в якому просить зорю:

А про людєй не розка́зуй.
Я розкажу́ тобі дєщо,
Пóки спáти ля́жу.
А ти зáвтра тихєсєнько
Бóгові розка́жеш.

А в пізнішій другій варіанті цієї поеми 1858 року ці скупі вислови розширює так:

А про людєй не розка́зуй.
Я їх, дóбрих, зна́ю —
Дóбре зна́ю!... Зóре мо́я,
Мій дру́же єди́ний!
Що вони́, погáні діють
В нас на Украї́ні!...
Розкажу́ я те, що зна́ю,
Тобі й спáть не ля́жу,
А ти рáно тихєсєнько
Бóгові розка́жеш.

І сама поема є те оповідання, яке Шевченко обіцяв зорі розказати.

Це ніби скарга поета за допомогою зорі Богові на ті злочини не тільки над кріпаками села, але й на той моральний розклад панської душі в його власній родині. І поет типово романтичними контрастивими тонами змальовує чорними — занепадний образ князя і світливими тонами — образи доброї княгині і чудовий високоморальний образ доньки її, яку все село любило за її щедрість і добрість і над якою так жорстоко поглумився її батько.

Але ці протилежності ще усугублюються протиставленням поета внутрішньої вартости чорних діл князя супроти села цілого, своєї дружини і зокрема доньки його зверненнями чи апострофами до Бога, що допускає подібні чорні душі панувати над добрими своїми кріпаками і над ангелом-княжною. Ось вони.

1. Над тим убогим життям й багатим красою природи селом “сам Бог витає”. Оцю присутність Бога в душах народу того села поет підкреслює.

2. Але в тім убогим селі пан, ніби “убогих брат”

Дочку й телічку однімає
У мужика, — і Бог не знає...
А може й знає та мовчить!

3. Княгиня, чужа душею князеві, взаперті сидить. Князь і в снін їй не пускає. Хотіла любити, людям добро робити та Бог їй цього не дав. І Шевченко кінчає цю частину:

Можє, Бог так хоче?
Бóже, Бóже! Даєш рóзум
І волю на світі,
Красу свою, сёрце чїсте,
Та не даєш жити!
Не даєш на рай веселій
На світ Твій велікий
Надивітись, помолітись...

4. Шевченко розповідає про голод в Україні. Кара Господня. Тисячами гинуть голодні люди. А пани не допомагають. Навпаки, хліб гние в скиртах, а пани й полю продають жидам і просять Бога, щоб ще хоч з рік не родив хліб. І далі Шевченко підкреслює:

А Бог? Ні, не знає, бо то було б диво,
Щоб чуть те і бачить, і не покарасть!
Абó вже аж на́дто довготерпелівий!...
— Віруйте й гиньте! пророки глася́ть.
Як же його́ вірить? Заплющивши о́чі?
Ох, рад би я вірить, та се́рце не хо́че...

5. Коли донька-княжна, знівечена батьком, у Києві в черниці постриглась, Шевченко оцінює цей факт із становища Божої справедливості:

Отáк було́, отáк і бу́де!
В грíхах радíлись ми для зла.
Яка́ ж тут Бо́гові хвалá,
Скажіть мені, розу́мні лю́ди?
Родíлась на́ світ жить, любíть,
Сіять госпóдньою красóю,
Між грíшними витáть свято́ю,
І вся́кому добрó робíть.
А стáлось ось як...

— — — — —
— — — — —

Не стáло рáдости у Бо́га
Для нещаслівої княжні.

6. Нарешті, в епілозі оповідає Шевченко, як він, шукаючи по Україні старовини, заїхав у Чигирин і в монастир убогий, що самотній стоїть на болоті. І далі, поет малює таємничу апокаліптичну картину якогось великого протесту душ, що з руїн виходять:

Велі́кі дні, велі́кі но́чі,
Велі́кі лю́ди із ру́їн
На світ вихо́дять і гово́рять,
Гово́рять стра́шно... Пла́чуть го́ри
І се́рце пла́че...

В оцих майже контрастових суперечностях між тим, що діється на землі у кріпацькій дійсності і взаєминах між паном і його кріпаками з одного боку і між паном-мужем і батьком і його дружиною та донькою — з другого, цебто між тим що Бог допускає на землі і терпить і тим, як повинно би бути із становища тієї вічної спра-

ведливості, — Шевченко не може і навіть не хоче прийняти такого стану життя, коли в ньому панує тільки одна кривда, тільки насильство, тільки зневага й порушення найосновніших моральних принципів. Як жити в таких умовах? Як вірити в ту Божу справедливість, коли панують такі потвори, коли панує таке зло? Як же реагує на те Бог? Або Бог про те все нічого не знає, або занадто вже Він довготерпеливий. Пророки у Святім Письмі учать: “Вірте і гиньте!” І як його вірить отак насліпо? І саме такої сліпої віри Шевченко не сприймає і не може сприйняти. Значить нема правди на світі, тієї правди, яку так настирливо він шукає. Коли її немає в Бога, то де її шукати? І от перед такою великою проблемою стоїть поет без відповіді. А без віри в ту вищу правду не можна жити.

Це відчуває Шевченко на собі. Він засланий і несе кару за те, що поборював неправду, яка діється над його народом. І він покараний несправедливо. Та неправда й далі панує в постатях потвор, як князь. І цим носіям зла прощаються їх найбільші злочини. А ті, що служать правді, як сам Шевченко, як інші, як княжна з цієї поеми, — ці носії вищої справедливості тяжко караються не тільки фізично, але й духово.

Отієї справедливості шукає Шевченко в цій поемі, змалювавши зло у весь зріст його чинності.

І коли Шевченко спинився перед дверми **чигиринського** монастиря, куди княжна принесла своє струдижене і знівечене злою силою тіло й навічно поклала в мурах цієї святині, де присягали гайдамаки і брали свяченого ножа, в тім Чигирині, навколо якого стане сторожа з того світу, і який сповитий героїчною славою минулого разом з його монастирем, — отже, опинившись перед мурами цієї славної святині, Шевченко відчув, що тільки тут навколо святого Чигирина стане ота “сторожа” з того світу” в оборону тієї правди. І цю ідею й висловив поет у тих таємничих і пророчих словах:

Велікі дні, велікі нощі,
Велікі люди із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно...

Оце передчуття **відплати** за всі кривди, що діються в Україні, в цих апокаліптичних словах і заховане. Тому поема “Княжна” — це не тільки поема побутова. По аналогії із власною кривою, яка на поета, як грім з ясного неба, впала, поет шукає отого глибокого сенсу тієї правди в минулих чинах “великих людей”, що “з руїн” рідної історії “на світ виходять і . . . говорять страшно . . .”

Тільки там джерело правдивого оновлення України і її відродження. І з цього становища ця поема і **глибоко символічна**.

СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ, ГОРИ ЧОРНЮТЬ . . .

Це ліричний вірш — елегія. В ньому поет змальовує наступ вечора в фортеці, в якій поет перебуває, й радість людей, що можуть уже відпочити від праці дня. Але поет не поділяє цієї загальної радості. Поетова уява вся в візії.

Він — увесь в Україні: лине до неї і серцем, і думкою. І тільки в такому уявним перебуванні в Україні, і тільки в такому переживанні його серце ніби відпочиває.

Повертаючись до дійсності й оглядаючи поле, гай і гори та сине небо, поет бачить на небі зорю. І він звертається до зорі із запитом, чи зійшла вона й на Україні? І чи так, як він, її шукають там очі карі? Чи може забули?

Колі забу́ли, бода́й засну́ли,
Про мо́ю доленьку щоб і не чу́ли!

Отже, в такому тяжкім тужливім стані самотній поет переживає тугу за рідним краєм і роздумує над тим, чи згадає його хто в Україні, чи вже й забули за нього. Видно, ця тема була для Шевченка в той момент найбільючішою. Закинутий у замкнуту фортецю, покараний, ні від кого не одержуючи з України вістки, поет болів цим, забутий усіма. І цей вірш, чудовий своєю картинністю, висловами й композицією і відбив такий тяжкий настрій самотнього поета в неволі.

МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ МИНАЛО ...

I. Зміст.

Ця елегія глибоко особиста. Шевченко згадав свої дитячі дні і вірізблює з них один епізод одного дня, коли він, тринадцятилітній хлопець, пас за селом сільської громади ягнята. Гарний соняшний день підніс його душу з бур'яну, в якому він сидів, до Бога. І він молився. Душа розкрилась назустріч природі, в лоні якої все було радісне, приязне й лагідне.

Але не довго в природі все раділо й не довго він молився. Сонце почервоніло, село почорніло й небо потемніло. Хлопець глянув на ягнята — не його ягнята, глянув на хати — не було в його хати. Бог не дав йому нічого і маленький заплакав гіркими сльозами.

А в той час недалеко дівчина плоскінь вибирала й почула плач хлопчика. Прийшла до нього, привітала, втерла сльози і поцілувала. Це зворушило хлопчика. Йому здавалось, що й сонце засіяло, що все навколо — все його. Повеселішав він й обоє жартуючи погнали чужі ягнята до води.

Оцю пригадку з дитинства поет закінчує такими словами, пов'язуючи цю чудову пригоду з дитячих літ із тяжкою сучасністю.

Бридні!... А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить:
Чому не дав Господь дожить
Малого віку у тім раю!
Умер би орючи на ніві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродівим,
Людей і (Бога б) не прокляв!

II. Архитекtonіка й ідея.

Цілий цей вірш своєю композицією розподіляється на дві окремих одна до одної контрастивих частини.

Перша ховає в собі всю цілість поетичних споминів автора із своїх колишніх дитячих літ. В ній розкриває Шевченко всю красу щасливих, радісних хвилин із свого дитинства і сумних, що на хвильку хмаркою смутку й дитячого горя і сліз прикрились і розцвіли любов'ю та втіхою любої дівчини, що розважила хлопця й допомогла йому вийти із тяжкої самотини. Ця картина нагадала поетові всю повільність щасливого життя в селі на лоні природи в тих хоч тяжких кріпацьких умовах, але радісних у тім своїм ріднім, ширім і безпосереднім оточенні.

Друга частина-кінець впливає із тієї сучасности в Орській фортеці на засланні, в неволі, яка тяжкою вагою впала на душу поета. Згадавши той рай села, ту природу, ниви, ті безпосередні і прості відносини селян, ту обмеженість у знанні, ту боротьбу ідей у світі, ті несправди, проти яких у боротьбі поет став ув очей людей юродивим, — згадавши це все, Шевченко глибоко затужив за селом, за тим селянським станом, з якого вийшов, за тим життям... протиставлює прегарне минуле теперішньому і жалує:

Чому не дав Господь дожить
Малого віку у тім раю!
Умер би брючи на ниві...

Нічого не знав би на світі, не був би юродивим і не проклинав би, як тепер, людей і Бога. Оця туга за селом і своїм народом і зродила в пам'яті поета отой прекрасний малюнок із колишньої дійсности, що предстала в уяві поета, як візія і мрія.

Поезія ця присвячена Шевченком невідомій нам особі, що ховається за криптонімом "№№", поставленим у лівому ріжку вгорі першого зшиточка "Захлявної книжечки". П. Зайцев уважає, що під цими літерами "№№" криється прізвище першої любови поета, Оксани Коваленко, яку напевно має на увазі Шевченко у цій своїй поезії під статтю тієї дівчини, що втішила поета в його дитячій горі. Але криптонім "№№" може означати й якусь іншу особу, з якою поет хотів поділитись своїми про Оксану споминами (Твори Шевченка, т. IV., ст. 277).

А про те, не в цім суть і сила цього прегарного вір-

шу, а в його глибокім ліризмі, в тій тузі поета за повним злиттям української людини із Богом через надхненну красу природи й те безпосереднє життя в її лоні, за тим Божим раєм, коли людина на кожнім кроці того простого природнього життя українського народу відчуває присутність Бога та молитвенний настрій. Це не тільки ідея Ж. Русо, це ідея пантеїстичного відчуження національної душі народу, відбитої в лоні природи, кермованої Духом Божим у поєднанні із Божим промыслом і дитячою вірою.

Краса цієї елегії і в тій надхненній розповіді про колишнє пережите молитвенно-врочисте, сумне і радісне. Поет з усією мистецькою силою перебирає ті мінливі дитячі настрої, komponуючи їх із сучасною тугою і жалем, переплітаючи думкою, що так мало він жив, а так багато пережив, що згубив свою молитвенну душу і любов до людей. І залишилось одне лише почуття жалю й докорів та прокляття не тільки людям, але й Богові.

Людина відірвалась від природнього й первісного життя і в дорозі до знання і вищих цілей розгубила найцінніше своєї душі. Оця головна думка наповнює цей твір трагізмом душі поета.

НЕ ГРІЄ СОНЦЕ НА ЧУЖИНІ.

В цій елегії насамперед констатує Шевченко, що на чужині йому сумно. Але поет зазначає, що й на Україні йому не було ліпше. По-перше, не мав людей, до яких би він хилився, з якими б дружив. І він самотній блукав по рідній землі і проклинав "люте панство". Він передумував життя Христа, що був носієм правди. Але за правду його розп'яли. І тепер не обминув би він тієї кари, — цебто й тепер переслідується та сама Христова правда. Тому й не диво, що й він карається за правду і, мабуть, загине. Та хотілося б йому вмерти на Україні, щоб не москалі йому робили труну із дерева чужого. А коли це неможливе, то хоч би крихотку рідної землі "іза Дніпра святого" і більш нічого. Оце поетові хотілося б... Але даремне просити Бога, бо все одно не буде так, як він хоче. Отже, безнадійно чогось бажати.

Справді, нащо бажати тієї правди, коли їй не було й не має місця на землі. Нехай діється воля Божа! Такий висновок поета з тих його роздумувань.

Отже, вірш глибоко особистий і відбиває в душі поета якусь хвиливу резигнацію із того, що з ним сталось.

СОН. (Гори мої високії...)

І. Твір — елегія і її джерело.

Цей твір по своєму глибоко особистому, емоціональному тону, що в нім переважає, й тому інтимно-національному роздумуванню самого поета є суто рефлексийний вірш — **елегія**. По характеру komponування окремих картин це є **візія** поета, що повстала з тієї глибокої туги Шевченка за любими місцями України, що свідчать про колишню славу дідів, про козаччину, про Запоріжжя, про Гетьманщину, про їх героїчну історію і про їх культуру.

В 1845 році в серпні місяці завітав Шевченко до Переяслава до свого приятеля з 1842 року, лікаря Андрія Козачковського, з метою оглянути всі історичні пам'ятки цього найстаршого поруч Києва міста й описати його для Археографічної Комісії, від якої він тоді по лівобережній Україні їздив. Під час цього першого приїзду до Переяслава перебув Шевченко в А. Козачковського два тижні. А при кінці того самого року він приїхав удруге і жив у Козачковського ще два місяці.

Від А. Козачковського Шевченко відбував свої поїздки по Переяславським повіті й по сусідніх, як Миргородський й інш. та по Чернігівщині. З цих його поїздок по вищезгаданих місцевостях залишились “власноручні записи Шевченка”, які цінні не тільки тому, що вони освітлюють працю Шевченка для тієї Археографічної Комісії, але ще й тому, що вони ховають у собі дуже цінний коментар до багатьох його творів, до повістей “Наймичка”, “Близнець”, “Музикант”, і до багатьох віршів і зокрема до цієї елегії “Сон”.

Ось кілька уривків із тих Шевченкових описів:

“Переяслав і околиці його могли б бути надзвичайно цікавими своїми фортецями й могилами...”

“В фортеці стародавнього укріплення (Переяслава — Л.Б.) або в Вишнім городі (у Вишгороді — Л.Б.) — церква Успінія Пресвятої Богородиці. Це та сама, в якій присягав Богдан Хмельницький на вірність московському цареві. Згоріла і на тому місці 1760 року побудована нова по зразку давньої, дерев'яна з дев'ятьма візантійськими банями, з хрещатими вікнами на фронтонах. А при Теодосії преосвященнім переяславським 1825 року відновлена. Середина залишилась в старому вигляді, але зверхній вигляд, на жаль, до варварства покалічений. Не можна дивитись на неї, а не тільки зрисовувати . . .”

Цю останню церкву на засланні у своїй повісті “Близнецы” описує Шевченко так: “Він (“Сокира”) став їздити на Службу Божу до Успенської церкви, до тієї самої, в якій 1654 року присягнув Зиновій Богдан Хмельницький зо всякого чину народом на вірність московському цареві. Але коли відновлювали цю історичну пам'ятку і з шести бань знищили п'ять за-для економії, то він став їздити до Покрови . . .”

“Бувший монастир, нині Соборна церква во ім'я Вознесення Господнього була побудована 1701 року гетьманом Мазепою, вельми гарна зовні і до неможливости покалічена в середині відбудовами . . .”

“По дорозі до Києва в п'яти верстах від Переяслава над самим шляхом — три високі могили, що називаються **Трибратні могили**”.

“По дорозі на Золотоношу в семи верстах від міста (Переяслава — Л.Б.) — висока могила, що називається Богданова могила . . .”

“Між містечками Березанею й Яготином в 15 верстах від Переяслава — величезна стародавня фортеця, плян якої ніяк не можна зрозуміти через різні напрями валів. Переказ говорить, що якась-то княжна переяславська, Домна, оборонялась тут від ворогів (не відомо від яких) і була ними переможена і фортеця зруйнована, через що і названа **Вибле**, цебто вибула, покинута.”

Ці власноручні записи Шевченка під час його арешту 5 квітня 1847 року були забрані разом із іншими матеріалами і в збірці під наголовком “Дѣло о художникѣ

Шевченко" перебували в Ш. Відділі Міністерства Внутрішніх справ у Петербурзі і щойно в 1925 році опубліковані М. Новицьким в "Україні", ч. 1—2, ст. 67—72.

II. Дійсність і вражіння поета.

Оці короткі й сухі записи назверх, повні вражінь і глибокого внутрішнього змісту, на засланні виринали в уяві Шевченка чудовими і мальовничими картинами.

Що вони справді такими були, про це свідчать листи Шевченка до А. Козачковського. І в одному за 1854 рік із Новопетровської фортеці читаємо: "Друже мій мило-стивий! Як получиш сіє нехитростное посланіє, то вибери хороший погодній день та повели запрягти у бричку коні, та возьми посади коло себе жінку свою і діток своїх невеличких і поїдьте собі з Богом в Андруші, погуляйте собі гарненько в архиерейському гаї та, гуляючи по-під дубами та вербами, згадай той день, як колись перед вечором ми з тобою в Андрушах гуляли.

Дурень я та ще й великий дурень! Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші. А вам там то може навіть остогидло дивитися і на сині Трахтемирівські гори. Боже мій, Господи єдиний! Чи гляну я на ті гори коли небудь хоч одним оком? Ні! Ніколи я їх не побачу! А хоч і побачу, то може з того світа, або на цім світі присняться коли небудь."

"А, щур йому! Лучше його й не згадувать, а то як згадаю щонебудь про нашу бідную Україну, то сльози так і закапають із старих очей..."

І ще в одному листі від 1852 р. до А. Козачковського згадує Шевченко про ті Андруші: "Живу, можна сказати, одними споминами. Та й хто ними не живе? Чи пригадуєте нашу з вами прогульку в Андруші і за Дніпро в Манастирище на гору. Згадайте той чудовий вечір, ту широку панораму і посередині її довге, широке фіялове пасмо, а за пасмом фіяловим блищить як із золота викований Переяславський Собор. Яка то чудова вродиста тиша. Пригадуєте, ми довго не могли промовити і слова? Поки, нарешті, біла ледве помітна цятка не заспівала:

Та яром, яром за товаром...

Чудовий вечір! Чудовий Край і пісні чарівні! Багато добрих спогадів заховав я про старий Переяслав і про тебе, мій ширий друже!”

Що ж то за Андруші, що Шевченко не може їх забути? Це село Переяславського повіту в семи верстах від міста Переяслава у напрямі до Дніпра. Розложене серед мальовничої природи, воно за часів Шевченка було резиденцією переяславських архиереїв. Це те село, яке не один раз приваблювало малярське око Шевченка. І ми маємо кілька Шевченкових рисунків з його околиць. З архиерейського саду перед очима поета розгорталась прегарна картина.

Таку саму ролю в згадках і творчості Шевченка грало давнє запорізьке село на правому березі проти Переяслава над Дніпром, село Трахтемирів. В XVI. ст. воно було відоме як місто, що належало козацькому війську разом із монастирем і шпиталем для старих і недужих запорожців.

Шевченко “синім Трахтемирівським горам” присвячує цілий опис у своїй повісті “Близнець”: “Далеко, дуже далеко від моєї милої, моєї прекрасної, моєї бідної батьківщини я люблю інколи, дивлючись на широкий безлюдний степ, перенестись думкою на беріг широкого Дніпра й сісти де-небудь, хоч наприклад, в Трахтемирові, в тіні розлогої верби, дивитись на позолочену заходом сонця панораму, а на темнім фоні цієї широкої панорами, як діаманти, горять переяславські храми Божі, і один із них найяркіше горить своєю золотою головою: це собор, що збудував його Мазепа. І багато, багато різних подій воскресає в моїй пам’яті, коли я уявляю собі цю чарівну панораму.”

А за три верстви нижче по Дніпру від Трахтемирова міститься присілок **Манастирище**. За козацьких часів у ньому був монастир, що разом із Межигірським Спасом був парафією запорозькою. Його фундували й удержували запорожці. В цім монастирі запорожці переховували свої скарби та привілеї. Він служив також відпочинком для старих і недужих запорожців. За гайдамаччини цей монастир був зруйнований.

III. Мистецька вартість твору.

Оці то села, оті сині гори Дніпра, церкви Переяслава, оті всі історичні місця й увижались Шевченкові у снах, візіях і мріях. Поет пригадував кожную деталь тієї чарівної панорами, уявляв красу її, снів, переживав і клав своє зболіле тугою серце на тих синіх Дніпрових горах. І в наслідок оцих глибоких переживань, згадок та роздумувань і була створена оця чудова його елегія "Сон".

Гóри мої висóкiї!
Не так і висóкi,
Як хорóшi, хорóшiї,
Блакiтнi здалéка —
З Переяслава старóго,
З Вiблoї мoгiли, —
Ще старóшoї... мoв тi хмáри
Щo за Днiпрóм сiли.

Оцей вступ до елегії малює загальну картину правого берега Дніпра, що розгорталася перед поетом чарівною візією із архиерейського саду села Андрушів. І далі в елегії уявляє Шевченко себе, як він тихою ходюю проходиться і перед ним в уяві виринають неначе дива: високий обрив, гай, байрак, хатки біленькі, а внизу сивий козак — Дніпро розкошує серед лугів. А там за Дніпром на пригорі козацька церква з похиленим хрестом. Стоїть і виглядає запорожця з Лугу ніби чекає оновлення, цебто повернення колишньої слави козацької.

Не жди тiї слáви!
Твої лóди окрáденi.
А панáм лóкáвим
На щó здалáсь козáцькaя
Велiкaя слáвa?

Ось сенс того, що з минулої слави козацької залишилось, і суть роздумувань поета. В тій зверхній красі поетові ввижаються одні руїни з рідної минувшини. Але це не всі рефлексії поета.

Далі, Трахтемирів розкидав по Дніпрових горах з

долею лихою свої хатки, а там Манастирище, колись козацьке село. Чи таке воно й тоді було? Ні, воно було повне слави, повне духового змісту. Але все це і Запорожжя, і село й монастир святий, — все це пішло царям на грище! Все неситі рознесли... “А гетьмани — усобники” допомогли руйнувати то з москалями, то з “ляхами”. І поет у розпучі проклинає їх, руйнників отих святих місць, бо безмірно любить Україну.

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бóга,
За неї дýшу погублю!

Далі, над Трахтемировим високо на кручі ввижається поетові “одним-одна хатина”. З тієї хати бачить поет Україну

І всю Гетьманщину кругом.

Під тією хатою сидить “дідусь сивенький”:

Сидить, і дивиться, і дýма,
А сльóзи капають. “Гай-гай!”
Старій промóвив: “Недоуми!
Занапастіли Бóжий рай!”

І в постаті того дідуса уявляє Шевченко себе, що перебував за Уралом на засланні, бачив життя киргизів. Навіть цим останнім

Єй-же Бóгу, лóчше жíti,
Ніж нам на Україні!

А може тим, що киргизи ще не християни? І далі поет звертається до християнства:

“Наробів Ти, Хрісте, ліха!
А переїначив
Людéй Бóжих? Котілися
І наші козáчі
Дурні гóлови за правду,
За віру Христóву,
Упивáлись і чужої,

І своєї крѳви...
А полўччали? Ба, де то!
Ще гїршими стали!
Без ножá і автодафé
Людéй закувáли,
Та й мордўють... Ой-ой, панї,
Панї християни!"

Від цих роздумувань поет повертається знову до природи і краєвиду, що перед його очима стелився по відомих уже нам із його "власноручного опису" місцевостях:

Вечірне сѳнце гай золотїло,
Днїпрѳ і поле зѳлотом крїло;
Сѳбѳр Мазéпин сѳе-бїліе,
Бáтька Богдáна могїла мрїе;
Кїївським шлѳхом вѳрби похїлі;
Трибрáтні дáвні могїли вкрїли;
З Трубáйлом Áльта мїж осокѳю
Зїйшлись, з'еднáлись, мов брат з сестрѳю, ---
І все те, все те рáдує очї,
А сѳрце плáче, глѳнуть не хѳче!

І дїдусь перед цїєю чарївною картиною із сльозами на очах звертається до Бога з молитвою, що не дав йому загинуть, що дав сили пересилити горе і що, нарештї привів на цї святї гори одинокому вїк дожити. Це — мрїя поета хоч на старїсть вернутись на цї гори й жити серед цїєї краси й цих живих свїдків минулої слави козацької.

І Шевченко в епілозі до цього надхненного і глибоко настроєвого твору підсумовує свої вражіння з тих образів і картини, що нїбито йому снились, глибокою молитвенною просьбою до Бога, щоб та мрїя дїдуся справдилась:

Отакїй то на чужїні
Сон менї приснївся!
Нїби знѳву я на вѳлю,
На свїт народївся.
Дай же, Бѳже, колї нѳбудь,
Хоч на старїсть, стáти

На тих гóрах окра́дених,
У малéнькій хáті;
Хочá сéрце замучене,
Потóчене гóрем,
Принести́ і положи́ти
На Дніпро́вих гóрах!

Так **візія** поета в ряді чудових картин навколо Дніпра однієї місцевості, де він любувався й насолоджувався чарівною панорамою, глибоко насиченою державницькою ідеєю за часів Запоріжжя і Гетьманщини, підноситься в величній символ колишньої слави України, після якої по волі москалів, деяких українських гетьманів-усобників і ляхів залишилися одні руїни. Але ці живі свідки ще залишилися. І оця візія в другій частині змінюється в постать дідуся, що вернувся з заслання в ці рідні околиці Дніпра й доживає серед них віку з гіркими думами про сучасність. І цей поворот — то поетова **мрія**, що то він отой дідусь жие над Дніпром і дякує за щасливий хоч на старість поворот до рідного краю. Оцих дві частини елегії замикаються у своєрідне кільце: на початку — **гімн** красі природи — горам Дніпровим, що творить заспів, і в кінці — **молитва** до Бога, глибоке прохання, щоб ті мрії --- повернутись на старість на ті гори, щоб змучене своє серце на них положити, здійснились. Вони, хоч різні темою, але споріднені тією пантеїстичною вірою присутності в тій природі Бога, що напоює природу України й її історію і творить цілість тієї повзнеслої краси, національно-героїчної духовості й Божої величності. Такий чудовий твір у своїй високій ідеї й такий складний мінливістю душі поета та своєю простотою й поетичністю мистецького слова міг дати українській літературі тільки Шевченко, що багато пережив, натерпівся за свої національні ідеї і так полюбив Україну, що готов був покласти за неї і свою душу.

ІРЖАВЕЦЬ.

I. Поема і переказ про образ Божої Матері.

Твір цей — історична поема або правдивіше — фрагменти історичної поеми, скомпонованої не як суцільний твір, поєднаний одним або кількома дійовими особами, однією акцією й пов'язаний однією ідеєю, а як твір неповний, бо складається із шістьох окремих фрагментів, між собою тісно непов'язаних, хоч об'єднаних однією темою.

Тема цієї неповної поеми — **Іржавець**, село Прилуцького повіту на Полтавщині. В цій селі запорожці мали поставити чудотворний образ Божої Матері, який вони винесли із Запорізької Січі над рікою Чортомликом (Стара Січ), що була зруйнована Москвою під час війни Петра I. із гетьманом Мазепою й королем шведським Карлом XII.

Про цей образ згадує Шевченко і в повісті “Музикант”. В ній оповідає поет, що, збираючи матеріали для Археографічної Комісії, в дорозі з Сокиринців до Дехтярів він бачив у стовбурі величезного дуба невеличке заглиблення, а в ньому **“образ іржавецької Божої Матері, врізаний у цей дуб славним прилуцьким полковником через рік після полтавського бою”**. (Твори Шевченка під ред. П. Зайцева, т. VIII, ст. 50).

І село Іржавець — це вихідний штабтпункт для цього твору, цебто **спонука** до написання цієї поеми, так характеристична у творчій композиції Шевченка, на зразок ряду творів його, як “Тополя”, “Осика”, “Москалева криниця” й інші.

З Іржавцем тісно сполучена й фабула цієї поеми, цебто розповідь самої події, що остаточно була пов'язана із цим селом. Подія ця — напівісторична й напів переказ, про чудотворний образ Божої Матері та його долю. Правда, деякі науковці називають цей напівісторичний переказ легендою, оскільки він пов'язаний з образом Божої Матері. Але, з огляду на тісну злуку образу із запорожцями, що жили і діяли реально в українській істо-

рії, то це вже не буде легенда, а переказ на історичному тлі.

І той переказ komponує Шевченко на тлі історії: коли запорожці на чолі з кошовим Гордієнком у війні Петра І. із Мазепою стали по стороні Мазепи, тоді Петро І. погнав військо на чолі з полковником Яковлевим і українським полковником Гн. Галаганом, що перейшов на бік Петра І, і наказав Запорізьку Січ над рікою Чортомликом зруйнувати. Січ була зруйнована й запорожці мусіли з неї втікати. Втікаючи у Крим, вони не встигли з собою нічого забрати і **взяли тільки із січової церкви образ Божої Матері**. Під час утечі їх жорстоко переслідував Гн. Галаган, і за цю вислугу Москві став прилуцьким полковником. В Криму запорожці мусіли піддатись під протекцію кримського хана. В Криму їм жилось дуже тяжко: втікли від московського ката і попали до такого ж лютого хана. Все ж таки вони заложили на пісках Січ і хотіли церкву збудувати, щоб у ній той образ поставити й молитись. Але кримський хан їм заборонив і вони той образ Божої Матері поставили в наметі (в шатрі). До них доходили вістки, що москалі після поразки Мазепи виробляли з козаками, як знущались над ними. Але татари не менше й їх катували. Вони плакали й молились до своєї Божої Матері. Бог і Божа Мати зглянулись на них: Бог заслав на царя Петра І. смерть. Тоді запорожці повернулись на свою рідню землю, у Гетьманщину і принесли з собою образ Пресвятої Богородиці й поставили його в Іржавцю у церкві.

Отám Вона́ й дóсі пла́че
Та за козака́ми.

II. Композиція поеми.

Оцей переказ про запорожців й образ Божої Матері і ліг ув основу цієї поеми. Коли порівняти його із тим коротеньким оповіданням про той самий образ іржавецької Божої Матері, що був заглиблений і висів на дубі, і про якого Шевченко згадує в повісті "Музика", то побачимо між попереднім і цим варіантом велику різницю і то не одну.

Перша — в розвиненні теми: Шевченко в поемі наводить повне і суцільне оповідання про образ, пов'язаний із долею запорожців; в повісті “Музика” — тільки коротка згадка про образ на дубі, якого там повісив прилуцький полковник, — який? — невідомо. Друга — образ Божої Матері в поемі був запорожцями поставлений у сотниковій церкві; в повісті — в заглибленні величезного дуба. Третя — в поемі поставили в церкві запорожці; в повісті — прилуцький полковник. Четверта — в поемі запорожці поставили образ тоді, коли Бог допоміг їм повернутись до рідного краю, цебто в 1834 році; в повісті — через рік після полтавського бою, цебто в 1710 році, що зовсім не відповідає дійсному станові.

Така різниця дає привід до роздумування, що Шевченко або пам'ятав два відмінних устних варіанти цього переказу, і взяв до своєї поеми повніший і правдивіший, або сам факт баченого поетом образу, як він оповідає в повісті “Музика” і поясненого з помилками супроти історії старожилами з Іржавця, сам розробив, погодивши з фактами історії так, як ми читаємо в поемі. Оскільки ми не маємо жадних про це устних джерел, останнє, на мій погляд, виглядає правдивішим.

Таким чином, Шевченко, зібравши те, що він чув про той чудотворний образ і запорожців, сам скопонував таку гарну легенду про долю козаків і Божу Матір і нею виповнив головну частину поеми, вихідним пунктом якої, спонукою і внутрішньою формою став Іржавець, те село, в якому бачив Шевченко той образ. Цілість поеми “Іржавець” виповнив Шевченко конкретними фактами й подіями з тієї трагічної дійсності про боротьбу Мазепи з Москвою, що розвивались поруч з подіями про Січ, про Запорожців і їх долю, і це все він тісно сполучував з іржавецьким образом Божої Матері.

На основі яких джерел, крім створеної ним легенди, komponував Шевченко свою поему?

На думку С. Елюка (“Іржавець” — поема Т. Шевченка”, Львів 1904 р.) зо всіх джерел на композицію цієї поеми могло вплинути тільки два історичні твори: “Історія Малої Росії” Бантиша-Каменського вид. 1822 або 1832 рр. та “Історія Руссов”, опублікована Й. Бодянським 1846 р. Цей останній твір був відомий Шевченкові ще в

той час, коли він писав поему “Гайдамаки” й інші історичні поеми.

Про зруйнування Січі у Бантиша-Каменського читаємо: “Запорізька Січ зруйнована до основ полковником Яковлевим і Галаганом. Велике число запорожців знищено москалями, що одержали як здобич понад сто гармат”¹⁾).

А про тих запорожців, що врятувалися від меча московських військ, цей самий історик пише: “Ті запорожці, що уникли меча москалів, оселялись під протекторатом кримського хана у гирла річки Каменки”²⁾).

У кримського хана запорожців зустріла тяжка доля, яку Бантиш-Каменський, щоб прислужитись москалям, пояснює Божим гнівом і карою: “Гнів Божий упав на зрадників: вони терпіли незносимі образи від велителя татарського; вони не могли мати в Січі ніодної гармати; мусіли безнастанно воювати з черкесами, будувати Перекопську лінію; служити кримцям в більшості без жадної платні”³⁾).

Оце і все, що міг Шевченко пригадати з “Історії” Бантиша-Каменського, якої в Орській Фортеці не міг мати під руками. Коли міг Шевченко покористовуватись із цього джерела, то тільки кількома історичними фактами. Але основно і зовсім протилежно заперечив оті рабські на користь Москви пояснення цього москвофільського історика. Поет оточує запорожців найбільшим співчуттям і прихильністю і заперечує гнів Божий, бо тоді не плакала б Божа Мати над нещасними.

Малий вплив на Шевченкову поему мала й “Історія Руссов”. Єдине, чим міг Шевченко покористовуватись, на думку Єлюка, то тільки описом неволі, яка стрінула Україну після нещасливого для неї бою під Полтавою. “Історія Руссов” оповідає: під час нагороди москов-

1) “Запорожская Січь разорена до основанія полковником Яковлевим и Галаганом. Множество запорожцев истреблено россиянами, получившими в добычу болѣе ста пушек”

2) Избѣгшіе меча россиян запорожцы селились под протекторством крымскаго хана, при устьѣ рѣчки Каменки.”

3) “Гнѣвъ Божій постигъ измѣнниковъ: они терпѣли несносныя обиды отъ повелителя татаръ; не могли имѣть в Сѣчѣ ни одной пушки; должны были сражаться безпрестанно съ черкесами, строить линію Перекопскую; служили болѣею частію крымцамъ без жалованія” (Бантиш-Каменскій “Історія Малой Россіи”, часть III, примѣчаніе, ст. 47).

ським царем своїх генералів, “Одні українці і їх військо залишилось при тій зневазі і притчею в людях, цебто без винагороди й подяки... Заплатили злом за добро й ненавистю за возлюблення”. Той самий автор вичислює різні насильства московського уряду: насильне кватирювання московського війська по селах України, стягання з українців великих податків і накладання тяжких тягарів, що багато козаків стратило своє майно. Але найбільшим лихом для козацтва України була висилка його на тяжкі роботи — копання каналів. Багато козаків протестувало проти того втечею з робіт. Московська влада жорстоко розправлялась із тими козаками. І старшина разом із козаками несла ці тягарі і вважала, що таке насильство було грубим порушенням умов і ламанням даних привілеїв. І автор “Історії Руссов” загнання козаків на найтяжчі роботи пояснює актом загальної помсти Москви над козаками, яку переводив москаль, довірений Петра I, Меншиков. І читаємо в цій творі:

“Всезагальна помста, переведена над українцями Меншиковим, посилення численних їх військ і таке ж число урядників на видумані ним канали і лінії біля Ладоги, Сулаха й Астрахані, де від суворого тамошнього підсоння багато тисяч козаків зогнило й повимирало, була відплатою Москви; а коли такі вигнання повторювались, то на роботах тих за кілька років перевелись і загинули всі організовані козацькі війська.”

Оця загальна оцінка тієї московської мстивої душі безперечно підсилила і спонукала на таку саму оцінку московської жорстокости в цій поемі і Шевченка; особливо характеристичний для зрозуміння такої наруги над козаками кінець поеми:

Розказали бандуристи
Про війни і чváри,
Що діялось в Україні
І якої кáри
Ляхи найшим завдавали...
Що ж діялось по Шведчині, —
То й вони злякались,
Онімілі з переляку.
Пані католики

**Кров точіли. Воєводи, (московські. — Л.Б.)
Як тії собáки рвáли, грíззли . . .**

І далі Шевченко на історичних фактах з “Історії Русів” малює:

Як погна́ли на болóті
Столі́цю робі́ти,
Як пла́кали по ба́тькові
Голо́днії діти . . .
Як ко́нають в Гетьма́нщині,
На лі́нії гíнуть . . .

Такими скупими історичними вітками з раніше прочитаних історичних джерел, які поет з пам'яті в Орській фортеці пригадував, виповнював Шевченко композицію поеми. Тому й не диво, що він допустився й де-яких неточностей супроти історії, зокрема хронології подій. Ось вони.

1. Шевченко зруйнування Січі р. 1709 й утечу запорожців у Крим ставить як наслідок полтавського бою, тоді як ці обидві події відбувались одночасово в наслідок злуки запорожців на чолі із кошовим Гордієнком із Мазепою і Карлом XII.

2. Зруйновану Січ називає Шевченко Хортицею. Але тоді Запорізької Січі на острові Хортиці вже не існувало.

3. Поворот запорожців з Криму Шевченко в поемі ставить зараз же після смерті Петра I, себто р. 1825. Тоді як фактично цей поворот відбувся на 9 літ пізніше.

4. Вислів поета в поемі: “запорожці чули, як погнали на болоті столицю робити”, неточний, бо Петербург будувався в літах ще 1702—1704, ще далеко до полтавського бою. Правда, зовсім можливо, що в Петербурзі ще йшли будівельні роботи та висушування багон руками і здоров'ям козаків. Так що ця неточність є зовсім оправдана, але як продовження будування столиці.

Але ці неточності такі незначні, що вони зовсім не впливають на високу композиційну вартість поеми, яка ховається в зовсім інших мистецьких властивостях поеми. Не в поодиноких фактах суть мистецького історичного твору, а в загальній оцінці і змалюванні тієї доби, ідейну вартість її, тих подій та осіб, що в тій добі діяли

і творили напрямні українського національного руху та народніх сил, що боролись з московським ворогом за своє національно-державне визволення, поет підкреслює.

З цього становища в цій поемі пробивається глибокий жаль Шевченка, що в проводі українського народу не було єдності, що і спричинилось до повного поневолення України Москвою.

Порáдила ма́ти,
Як пшени́цю ту пожа́ти,
Полта́ву достáти?
Ой пожа́ли б, якби́ були́
Односта́йне ста́ли,
Та з Хва́стовським полко́вником
Гетьма́на една́ли;
Не стремі́ли б списі́ в стрі́ці
У Петра́ у сва́та,
Не вті́кали б із Хорти́ці
Сла́вні небожа́та,
Не доганя́в би прилу́цький
Полко́вник пога́ний,
Не пла́кала б Ма́тер Бо́жа
В Кри́му за Укра́йну.

Оця ідейна насиченість поєми, висловлена високо-поетичними картинами, малюнками вислову і мистецькими засобами поетичного слова, дають високо артистичну по формі і трагічну по змісту поєму про боротьбу гетьмана Ів. Мазепи за повне визволення України з-під московської тиранії.

III. Мистецька оздоба поєми.

Наробі́ли сла́вні шве́ди
Вели́кої сла́ви:
Уті́кали з Мазе́пою
В Бенде́ри з Полта́ви;
А за ні́ми й Горді́єнко...

Такою експозицією починає Шевченко свою поєму, яку викінчує наведеними рядками про нещасну боротьбу Мазепи із Петром-сватом, про роз'єднаність і ворожне-

чу між Мазепою і “Хвастівським полковником” Семеном Палієм, про втечу запорожців із Старої Січі, про прилуцького полковника-зрадника, Гната Галагана, що жорстоко розправлявся з запорожцями, і плач Божої Матері в Криму за Україну.

В цій експозиції поет визначає головні моменти з історії цієї боротьби й намічає плян переказу про запорожців й образ Божої Матері.

І цей кістяк визвольної боротьби українського козацтва служить ніби вступом до самої поеми, розробленої фрагментами — вершинами самої легенди, що цементують в ідейному пляні сюжет поеми, в якому опіка Божої Матері над запорожцями і їх долею підноситься в опіку над цілою Україною в формі чуда — плачу Богородиці за Україну.

Оцей другий плян, надприродній, в дусі народної віри й легенди є найосновніший у поемі суто народнього уявлення про залежність долі українського народу і його прямувань до свободи від волі Божої й зокрема від волі найбільшої Заступниці козацтва українського, Божої Матері. Оцю духову силу, що невідступно через образ чудотворний Матері Христа супроводить запорожців й оплакує їх долю й долю України, зачерпнув Шевченко безпосереднє з народніх уст і пов'язав нею всі частини (фрагменти) своєї поеми в одну струнку мистецьку цілість у формі переказу ним скомпонованого.

Але окремі найпоетичніші місця стилю поеми розробив поет на основі відповідних місць із українських народніх дум та історичних пісень. Вже самий вступ (експозиція) до поеми розцвічується стилем історичної народньої пісні.

Наробили славні шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави;
А за ними й Гордієнко...
Порядила мати,
Як пшеницю ту пожати,
Полтаву достати?

Порівнання бою й воєнного успіху із жнивом цей

народній вислів використовує Шевченко вперше в поемі “Гайдамаки”:

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусім робіти?

А ось народня історична пісня вже відома із збірника Срезневського з 30 рр. XIX ст. (“Запорозька Старина”), з якої ті самі поетичні вислови були Шевченкові відомі:

Запорожці, небожата!
Пшениця не жата:
Ой, пойдіте, оглядіте,
Пшеницю пожніте.
Ай, хоч підємо оглядати,
Не будємо жати.
Хвалилися запорожці
Полтави дістати.
Що Полтави не дістали,
А вже швед іздався,
На бідную голівоньку
Кошовий зостався.

Така ж ремінісценція народніх історичних пісень відчувається і в такому вислові Шевченка:

Не стреміли б спіси в стрісі
У Петра у свата,
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата...

Цей вислів Шевченка є відгуком таких народньо-пісенних порівнянь, відомих ще із збірника пісень Максимовича з 1834 р.

Ой, ідіть же ви, панове, до Петра, до свата,
Ой, там буде вам, панове, велика заплата:
По заступу у рúченьки да ще і лопата

Або:

Ой, ви запорожці, ой, ви молодії! де ж ва́ші спіси?
“На́ші спіси у па́на у стрісі, самі ж ми у лісі.”

У поемі Шевченка читаємо:

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запоріжці
Свою стару та славну Січ...

І ці вислови поета є відгуком з народньої пісні із збірки П. Лукашевича з 1836 р.:

Заплакали славні запоріжці, як по матері діти...
Заплакали славні запоріжці, от Січі ідучи.

У Шевченка читаємо:

Заступіла чорна хмара
Та білу хмару,
Опанував запоріжцем
Поганий татарин...

В народній пісні на цей відгук поета маємо такий вислів:

Наступала чорна хмара, став дощ накрапати,
Стали наші запоріжці під турка втікати...

У Шевченка маємо таке місце:

Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
**Не доганяв би прилуцький
Полковник поганий.**

Хто був цим поганим прилуцьким полковником, дає відповідь народня пісня:

Порядьмося ми, милії братья,
Як Січ достати.
Ми пошлемо а по пана Галагана,
По прилуцького пана;
Той у Січі добре знає,
Той нам Січі достане.
У неділю рано-пораненько
Обманонька стала:
Виманили наших козаченьків
Та у чисте поле;

Віманивши взяли, пов'язали
По два до кўпочки.

Отже, тим поганим прилуцьким полковником був **Гнат Галаган**; спочатку був він полковником чигиринським, а перед тим служив у запорожців у Січі й був навіть кошовим отаманом. За Мазепи він був по стороні останнього. Коли ж Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII, Галаган став вірним сторонником московського царя Петра I. і зараз же надався для виконання злочинного діла, зруйнування Запорізької Січі, очоливши московське військо, що було для того чину послане. Він, як знавець Січі, підступом заняв Січ, і зруйнував її до щенту. Мучив тих запорожців, що йому повірили і здалися, а тих, що втікали, доганяв і віддавав їх московським військам на муки. За цю послугу Москві був 1715 р. призначений прилуцьким полковником. Оцього то “прилуцького полковника” і згадує народня історична пісня і Шевченко.

Нарешті, у Шевченка читаємо:

Як дзвоніли у Глухові,
З гармати ревно́ли,
Як погна́ли на бо́лоті
Столицю робіти,
Як пла́кали по ба́тькові
Голо́дні діти...
Як кона́ють в Гетьма́нщині,
На лінії гинуть...

І ці вислови Шевченка є відгуком народньої пісні, що була опублікована Максимовичем ще в 1834 році:

У Глухові у го́роді у всі дзвони дзвоня́ть.
Да вже на́ших коза́чєньків на лі́нію го́нять.
У Глухові у го́роді стрє́льнули з гармати
Не по одні́м коза́чєньку заплака́ла ма́ти...
У Глухові у го́роді поплє́тені сітки,
Не по одні́м коза́чєньку запла́кали дітки.

Оця неписана народня історія в пісенній творчості вивонила поему Шевченка трагічними образами, картинами та поетичними висловами, що надали поемі картинності й мистецького виразу.

IV. Думки Шевченка.

Поема "Іржавець" розбивається на дві половини особистими роздумуваннями Шевченка з приводу того всього, що після полтавського бою в Україні діялось. Козацтво й український нарід гинули; частина їх була вивезена на тяжкі роботи для Москви, а решта несла тяжкі повинності вдома. І ця московська панщина тягнулась аж до часів Шевченка, перетворена московською владою у кріпацтво, по якому нарід український був відданий у неволю, під зверхність панів. І ця доля українського народу тяжко вражала поета:

Бóже мій з тобóю,
Мій кра́ю преkráсний, розкішний, бага́тий!
Хто тебе́ не ни́щив? Якби́ розказа́ть
Про якогоне́будь одно́го магна́та
Істо́рію-пра́вду, то переля́кать
Саме́ пе́кло мо́жна! І Да́нта старо́го
Одні́м на́шим па́ном мо́жна здивува́ть.

І далі Шевченко роздумує, хто причиною тому і за що той нарід його має так вічно мучитись? І відповідає зневірений у будь якій надії на кращу долю.

І все то те ліхо, все, ка́жуть, од Бо́га!
Чи вже ж Йо́му́ любо́ люде́й мордува́ть?
І на́дто убо́гу мою́ Україну?!
Що вона́ зроби́ла? За що́ вона́ гине́?
За що́ її діти в кайда́нах мовча́ть?!...

О. Колесса а за ним і С. Єлюк у цих розпачливих роздумуваннях Шевченка вбачають вплив відповідних рефлексій польського поета, А. Міцкевича, з його III. частини поеми "Dziady". Справді є аналогія й навіть подібність цих рефлексій до слів Міцкевича, але не повна, а тільки часткова щодо долі батьківщини; Шевченко не мав цього твору Міцкевича під руками, хіба з пам'яті покористовувався:

Patrę na ojczyznę biedną,
Jak syn na ojca wplecionego w koło;

Czuje całego cierpienia narodu
Jak matka czuje w łonie bole swego ludu,
Cierpię i szaleję... A Ty mądrze i wesoło,
Zawsze rządzisz
Zawsze sądzisz,
I mówią, że Ty nie błądzisz!

A всі ці думки Міцкевича, на мій погляд, хоч сильні і навіть зневажливі, але, щодо впливу їх на другу частину цих роздумувань Шевченка, то вони такого не мали, бо зовсім протилежні по духу протесту своєму до Шевченкових лагідних і тільки допитливих, щоб довідатись: де справедливість Божа і за що, за яку кару його нарід має так терпіти? Ось ті слова Міцкевича:

Odezwiј się, bo strzelę przeciw Twoј naturze!
Jeśli jej w gruzy nie zburzę,
To wstrząsnę całym państw Twoich obszarem;
Bo wystrzelę głos w całą obrębę stworzenia,
Ten głos, który z pokolenia pójdzie w pokolenia:
Krzyknę, żeś Ty nie ojcem świata,
ale....
(głos diabła) "Carem!"¹⁾

І Шевченко не бачить тієї вищої справедливости. Навпаки, до його часів український нарід несе наслідки полтавської поразки. А той пан, магнат, що у своїм посіданні має численні кріпацькі душі, і тепер, за часів поета, продовжує український нарід нищити і перетворювати життя його в пекло. Тільки Божа Мати оплакує долю України сльозами з чудотворного Іржавецького образу.

1) Переклад: "Обзвінься, бо стрельну до Твоєї натури! Якщо не збураю її в руїни, то струсну цілим держав Твоїх світом. Бо вистрелю голос в цілий обшар створіння, і той голос, що піде від покоління до покоління: крикне, що Ти не Отець світу, але... (голос диявола) "Цар"!

О, ДУМИ МОЇ О, СЛАВО ЗЛАЯ!

Тема цього віршу — слава. З-за слави й він, Шевченко, тепер мучиться, карається, але не кається й тягнеться до неї, до слави, цебто до творчости; любить її, як вірну дружину, як свою Україну. Нехай що хоче з ним робить, тільки нехай його не кидає. Поет — готовий за нею і в пекло пошкандибати. Ніби за славою гониться поет. А в дійсності ця слава — це думи поета, його твори. Тільки такою ідентичністю, одноцілістю слави і творчости можна пояснити ту любов його до неї, що рівна його любові до України. Такий образ і таке розуміння слави, до якої Шевченко тягнеться, можна в думках поета відчутти.

Але слава не є тільки такий вищий духовий і моральний здобуток високого типу людини і його таланту. І далі, в цій вірші малює Шевченко уявний образ слави, що здібна привітати не тільки найбільшого генія, Сократа, але й найбільшого тирана, злочинця, ката. В такій протилежності підкреслює поет розуміння слави, як засіб, як зброя, яку можна скерувати на найвище добро й на найбільший злочин, що вкривається славою, але не як заслуга вищого творчого духа, а як сором душі злої. Нарешті, славу можна не тільки заслужити праведними чинами і прямуванням до добра, але славу можна купити.

І поетові стає дивно, що з-за цієї “задрипанки”-слави люди гинуть і як “пси гризуться”. І хто ті люди? Вони — несвідомі, п’яні, а слава — “в шинку покритка”. І таку “злую славу” люди кохають! . . . Шевченко від такої відмовляється.

Це той двійний образ слави, який в уяві поетові ввижається.

До цього віршу в творчості Шевченка ввижалась слава, як найвища моральна творча сила, що вінчає геніїв, народи, націю вінцем невмирущої пам’яті. І щойно в цій вірші розкриває Шевченко вперше і ту протилежну властивість слави, яка в життя несе руїну і злочин. А в 1858 році ще раз підкреслить поет цю руйницьку і розкладову силу слави в поезії “Слава”. З цього віршу слава в уяві

поета виринає, як “задрипанка”, “шинкарка”, “перекупка п'яна”, що наробила багато зла своїми неморальними чинами “з п'яними королями” та з царем “Миколою в Севастополі”.

Хоч і цей образ вабить поета, але, як він пояснює у Щоденнику, з'явився він у наслідок “безпутно проведеної ночі” та “подразнення нервів”.

Вірш “О, думи мої...” в “Захалявній книжечці” Шевченко скреслив. Це показує, що він був ним незадоволений. Видно, забагато прихильності виявив він до цього подвійного сумнівної вартости образу. Мабуть поет збагнув, що не в славі суть творчого надхнення, а в духовій силі творити вічні цінності, як правда, свобода і служба народові, щоб він ці вартості пізнав і відродився.

ЩЕ ЯК МИ БУЛИ КОЗАКАМИ.

Цей вірш Шевченка — **послання**. Це єдиний твір поета, звернений до поляків із щирим серцем зрозуміти правдиві історичні і добросусідські взаємини обох народів і жити в мирі. Поет нагадує полякам ті добрі часи, коли “унії й не чуть було” й тоді обом народам жилось добре, як вільний з вільним. І так було доти,

Аж п'яки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай, і розлили
Велике море сльоз і кр'ови,
А сіріт іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Тут Шевченко має на увазі церковну унію, яку розпочали польські ксьондзи й пани й посіяли між двома народами ворожнечу, в наслідок якої “іменем Христа” розпочалась боротьба, розлилась кров і впали жертви українського народу.

І зажурилась козацька Україна й заплакала. І відтоді польський кат лютує над українським народом...

А ксьондз скажéним язýком
Кричýть: Те Дéум!...

Звідки зачерпнув Шевченко таке ідилічне життя ще до унії у взаєминах українського козацтва із поляками? З яких джерел? Що це був певний погляд Шевченка, видно з того, що таке мирне, ідилічне співжиття повторює поет і в 1850 р. в поемі “Буває, в неволі іноді згадаю . . .”

Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами;
А ми браталися з ляхами,
Аж поки третій Сигизмунд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас . . .

Оце “братання” українського козацтва із “ляхами” Шевченко знайшов в “Історії Русов”. На думку автора цього твору, Україна перебувала в “повнім єднанні” (“совершенном единствѣ”) із Князівством Литовським від 1320 аж до 1386 року. Того року через подружжя Ягайла з польською королевою Ядвигою Польща злучилася із Литвою в польське королівство на умовах: “що служили всім трьом народам рівномірно” на основі такої формули: “приймаємо і з'єднуємо, як рівні з рівними і вільні з вільними”. А далі на основі т. зв. “пакта конвента”, як пише автор “Історії Руссов”, встановлено: “В трьох цих націях (Польща, Литва й Україна — Л.Б.) — три рівні гетьмани з правом намісників короля й верховних начальників військ із титулом: один коронний польський, другий — литовський і третій — український.” Резиденція українського гетьмана — Черкаси. Всі урядники, почавши від гетьмана й закінчивши земським, вибирались вільними голосами. Вибраних затверджував король і сенат. Так це було до унії. Таке дружнє співжиття зруйнував король Жигмонт III і римо-католицька церква, представником якої в Польщі був Єзуїтський орден, а зокрема єзуїт Петро Скарга, створивши унію, всіма засобами підтримували її супроти православної церкви.

Так повсталала, на думку Шевченка, ворожнеча між українцями й поляками. І поет болів цією ворожнечею і не один раз підносив її у своїх творах: “Тарасова ніч”, “Гайдамаки”, “Великий льох” і інш. та шукав розв'язки до мирного співжиття. І в 1850 р., доповнюючи цей вірш, поет кликав поляків до згоди, але до згоди щирої:

Подай руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Возобновім наш тихий рай.

Але голос Шевченка був голосом воліючого в пустині, бо ворожнеча та з вини поляків точиться й досі.

ЧЕРНЕЦЬ.

І. Семен Палій в історії.

Твір цей — поема. В ній змальовує Шевченко розлуку Семена Палія зо світом і вступ його до монастиря Межигорського Спаса під Києвом, що належав до Запорізької Січі.

Хто ж такий був Семен Палій, популярне ім'я якого відбилось в українських історично-народних піснях, і який притягнув увагу до себе й Шевченка.

Семен Палій, якого справжнє прізвище було **Гурко**, був Хвастівський полковник. Він походив з Борзенського повіту на Чернігівщині. Брав участь у походах польського короля, Яна Собеського і був на Запорізькій Січі. Прихильний до нього король польський призначив його полковником на Хвостівщину колонізувати ці землі. Щирий прихильник простого українського народу в цій колонізаційній політиці він здобув симпатії і того народу. Це скріпило його позиції у своїм полку і він задумав навіть відділитися з цілим своїм полком, Хвастівщиною, від Польщі і злучитись із лівобережною Гетьманщиною, піддавшись під владу гетьмана Мазепи, не спиняючись навіть перед війною з Польщею.

Але гетьман Мазепа не вірив у щирість С. Палія і навіть боявся його популярності серед народу, бо сам спирався тільки на старшину, на свою аристократію, подібно як Польща на свою шляхту. Але Мазепу притягала правобережна Україна і він під час нової війни в межах Польщі перейшов на правий беріг Дніпра, запросивши С. Палія до себе в Бердичів (1704 р.) ніби на нараду. Коли Палій, повіривши, прибув до гетьмана, останній ув'язнив

Палія й відвіз до Москви, влада якої заслала Палія аж у Сибір до міста Єнисейську.

Коли ж гетьман Мазепа злучився із шведським королем, Карлом XII. проти московського царя Петра I., то цей останній згадав тоді Семена Палія і використав його популярне ім'я в народі, щоб перетягнути на свій бік проти Мазепи український простий нарід. І він не помилився. С. Палій став по боці Петра I. під Полтавою. Помер С. Палій охотницьким полковником рік пізніше після полтавської катастрофи, цебто 1710 року.

II. Семен Палій у поемі Шевченка.

Оцю маркантну історичну і популярну постать і змалював Шевченко, як головного героя своєї поеми взявши останній момент із його життя: вступлення ченцем до Межигорського козацького монастиря і його в цім монастирі смерть, цебто відмінно до його правдивого кінцевого життя і смерти.

З того можна думати, що Шевченко у своїй поемі пішов за джерелами з народньої пісенної творчости, яка присвятила С. Палієві велику увагу. Численні історичні пісні про Палія, зібрані М. Драгомановим, цьому є доказом. Але поет не в усім ішов за піснями, бо народня пісенна творчість піднесла Палія в лоно безсмертних, зробивши його характерником, що перемінюється в різні постаті й істоти й живе далі.

Шевченко не міг примиритися з тим, що С. Палій став по боці Москви, і не прийняв характеристику хвастівського полковника у народніх піснях, що різко протиставили С. Палія гетьманові Мазепі, як ворогів один одному не тільки особисто, але і в українській визвольній справі. Правда, С. Палій має жаль до Мазепи:

І сівий гетьман, мов сова,
Ченцєві зазирає в вічі.
Музика... танці... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
Борі, снігі і... Єнисей...
І покотілись із очей
На рясу сльози...

Але той жаль і вину за минуле поет шукає не в збігові історичних обставин і не в чинові Мазепи, а в душі, в серці його самого, С. Палія, і Шевченко ніби радить йому:

А серцеві не потура́й:
Вонó тебе в Сибі́р воді́ло,
Вонó тебе ввесь вік дури́ло;
Приспі́ же його́ і занеха́й
Борзну́ сво́ю і Хвастовщи́ну:
Загі́не все, і сам загі́неш,
І не згада́ють — щоб ти знав...

Отже, поруч історичних обставин, поруч служби народові, а потім цареві московському на кінці життя, — оці зовсім протилежні щодо України кроки поведінки Палія Шевченко відносить на нестійну силу серця, що так протилежно ним покермувала і змушує його пожалувати свій відступ від попередньої служби Україні і ним журитися:

Для чо́го на́ світ я вроді́вся?
Сво́ю Украї́ну любі́в?...

І не тільки жалувати відступу від своєї батьківщини, але, коли “до утрени завив з дзвіниці великий дзвін”, Палій

Перехри́стівся, чо́тки взяв...
І за Украї́ну моли́тися
Черне́ць Палі́й пошкандиба́в.

Оцей суд і докори власного сумління, що занадто довірявся свому серцеві, докори сумління за те, що без розуму, а тільки йдучи за настроєм особистої образи, оцей нерозважний політичний крок на сторону Петра І проти України примусили його піти в монастир і молитись, бо наслідки його кроку страшні.

Моли́ся, ста́рче, бий покло́ни:
Поки́ й мали́х діте́й погоня́ть
Гаті́ть глибо́кі боло́та...

І Палі́й молився:

Моли́всь черне́ць за Украї́ну;
Зробив і хрест, і домови́ну...

Та смерть барілася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні...

щоб зганяти козацькі полки у Московщину на північ “гати-ти глибокі болота” та будувати “лінії”. І почув Палій із Глухова гармату і не видержав:

Почув чернець, не дохристівся
Тільки на небо подивівся
Та щось промовив, застогнав
І душу Бóгові послав,
А сам з труною одружився.

Таку смерть С. Палія змалював Шевченко у своїй поемі: Що примусило Шевченка так відмінити останні дні життя для цієї небуденної людини? На мій погляд, проблема, яку Шевченко на весь зріст поставив є по-перше: чи та людина, що всі молоді роки боролась за визволення свого народу з-під влади ворога, чи могла вона, кермуючись мудрістю своєї душі в істоті своїй при кінці життя зрадити той нарід і стати по стороні ворога? І друга проблема: чи міг це зробити Палій добровільно?

І з цілої поеми, а особливо з кінця її, впливає тільки одна відповідь: ні, не міг Палій зрадити свій нарід і не зрадив у принципі, а тільки в тій катастрофальній ситуації і з особистих відносин до Мазепи піддався хвилино під вплив свого настрою (серця) і жалю до гетьмана, бо на хід самих подій під Полтавою уже не міг вплинути і своєю популярністю. І єдине, що йому на старість залишилось — піти в монастир, щоб молитись за гріхи свої та за Україну. Але славна минувшина не дає йому спокою.

Берé святé письмó в рúки
Гóлосно читáе,
А думкою старій чернець
Далéко літáе...
І тíхнуть Бóжії слова;
**У кéлії, ненáче в Січі,
Братéрство слáвне оживá...**

Занадто та минувшина сильна, щоб її забути після полтавської катастрофи та її трагічних для України наслідків. І Шевченко, розминувшись із історичними джерелами та народньою пісенною традицією, відтворює свій образ С. Палія, яким, на думку поета, **він мусів бути** у власній концепції поета.

Тому нарід і ченці Семена Палія, мов гетьмана, ховали, тому

І ніні, брátія моя,
Стоять твердіні на Україні —
Все Паліївські на Хвастовщині;
В ярах, болотáх лежать гармати...
На щó? та й нікому їх доставати.

А народня пам'ять тільки інколи "ченця" згадає. А де він похований — не знають, а може й не чули; а ті, що бачили — забули.

Отák то стáлося, бáтьку козáчий!
Все занехáяли діти ледáчі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли вали в Полтаві,
Розруйнували і Січ, і Спáса,
А над тобою глину товкмáють.

Отакі наслідки полтавської катастрофи, яку так картинно за допомогою свого зрозуміння С. Палія розкрив поет у цій славній поемі.

III. Внутрішня композиція поеми.

Спонукою до написання поеми "Чернець", цебто до відтворення постаті С. Палія була насамперед та туга, яку Шевченко переживав в Орській фортеці за Україною і за її минувшиною. Це те загальне тло настроїв поета, що він виливав у своїх творах. До чого б уява його не доторкнулась, чи то до зверхніх явищ рідного краю, чи внутрішніх особистих переживань, все те тісно лучилось із минувшиною свого особистого життя або з минувшиною України.

Саме в той час Шевченко закінчив поему “Іржавець”. Творячи цю поему, Шевченко охопив нею майже всю добу гетьмана Мазепи, а з нею поруч виринула й постать Семена Палія, якого такими надійними прикметами наділив поет у цій поемі:

Ой, пожа́ли б, якби́ були́
Односта́йне ста́ли,
Та з Хва́стовським полко́вником
Ге́тьмана една́ли.

Коли б таке поєднання гетьмана Мазепи із Семеном Палієм було здійснилось, то зовсім інакше була б виглядала вся українська історія. Втім Шевченко був переконаний:

Не стремі́ли б спі́си в стрі́сі
У Петра́, у свáта,
Не втіка́ли б із Хорті́ці
Сла́вні небожа́та,
Не доганя́в би прилу́цький
Полко́вник пога́ний,
Не пла́кала б Ма́тер Бо́жа
В Криму́ за Укра́йну.

Але так не сталось. С. Палій опинився з милости Мазепи в Сибіру, а потім популярність Палія серед народу використав московський цар Петро І. проти Мазепи. Оцей особистий розлад між найвищими представниками проводу України і підкреслює Шевченко в поемі “Іржавець” із певними симпатіями на адресу “Хвастовського полковника”. Це перше враження в творчій уяві Шевченка про С. Палія.

І коли цей образ виринув із української трагічної минувшини, Шевченко вже не міг на одній тільки згадці заспокоїтись. Сумна доля Палія, що водила його аж у Сибір, тісно злучилась із долею самого поета. Ці дві долі, Палія і Шевченка, глибоко поєднались між собою, і поет розпочинає новий твір, головною темою якого ставить Палія. Так повстає поема “Чернець”, в якій Палій “лихом не добитий”, що й на старість по всіх пережитих на заслання пригодах і під чернечою рясомою зберіг молоде сер-

це, свою палку любов до України й до кінця життя серцем не прохолонув.

Цей образ у той час дуже пасував до таких самих неспокійних, до таких самих тривожних переживань поета. Оця аналогія може найбільше заважила на тому, що Семен Палій став героєм цієї поеми, а сама поема проведена в глибоко особистім тоні.

Розпочинається поема чудовою картиною “У Києві на Подолі”, що мусіла навіть викликати такі сумні рефлексії, що те, що діялось “ніколи не вернеться”, хоч поет і в безнадії ті рефлексії заперечував:

Такі б́уду сподіва́тись,
Такі б́уду вигляда́ти,
Жа́лю се́рцю завдава́ти.

Так особистим жалем в першій строфі схарактеризував поет ту картину. Друга строфа, розпочинається тим самим: “У Києві на Подолі”, але змальовує те, що там сталося, загально без натяку на якусь конкретну подію, тільки чудовою персоніфікацією колишньої козацької волі, як щось величне, мальовниче і вільне:

У Киє́ві на Подо́лі
Брате́рська на́ша вбо́ля
Без холо́па і без па́на,
Сама́ собі у жупа́ні
Розверну́лася весела́,
Оксами́том шляхи́ сте́ле
І е́два́бом застила́є,
І ніко́му не зве́рта́є.

І щойно в третім повторі конкретизує Шевченко те, що так загадково й особисто розпочав:

У Киє́ві на Подо́лі
Коза́ки гуля́ють...

Це експозиція поеми, що закінчується строфою:

Кого́ ж там з му́зикою
Люди́ обступі́ли?

І серед тієї вільної козацької гулянки з винами, медами й музиками

В червонім ритім оксаміті
Матнею ўлицю метé —
Іде козак...

Так розпочинається сама поема:

Старій удáрив в закаблúки,
Аж встáла кúрява. Отáк!
Та ще й приспíвує козак...

І так

Аж до Межигорського Спáса
Потанцюзáв сівий,
А за ним і товари́ство
І ввесь свýтий Кíїв.

Дотанцювавши аж до брами монастиря, козак крикнув: — Пугу, пугу!

“Привіта́йте, святі ченці
Товáриша з Лúгу!”

І брама монастиря відчинилась, впустила козака і знову зачинилась навіки...

І цей сивий козак, що в такий спосіб попрощався із світом, був “Семен Палій запорожець, лихом недобитий”.

Оця чудова картина вступу запорозького козака на старість у монастир Межигорського Спаса, видно, дуже подобалася Шевченкові, бо й пізніше в своїй повісті “Близнята” він її пригадує такими словами:

“Вчився він (Федір Сокира в київській Академії — Л.Б.) добре, а кінчив отак: одного разу приїхали на подвір'я своє у Київ славні запорожці провозжати товариша свого Ярмолу Кичку в Межигорський монастир і справили братові своєму пристойне прощання із світом, цебто закупили на Подолі горілки, поналивали її в цебри та й вирушили врочисто з цеховою музикою до Межигір'я, частуючи по дорозі кожного горілкою з михайлика (корячок із ручкою, щоб набирати з цебра до баклаги горілку,

вино і т. д.). А сам брат, що із світом прощався, знай витанцьовує собі попереду музиків. Привабила така чарівна картина вже не зовсім юного Федора Сокиру; не надумуючись довго, плигнув він із високого муру Братського монастиря і пристав до запорозької братії."

Оцю картину такого оригінального прощання козака на старість із світом зачерпнув Шевченко із Кулішевої повісти "Чорна Рада", яку Куліш розпочав був друкувати ще в 1845 році на сторінках журналу "Современник" і надрукував тільки 5 розділів. Друк на тім і припинився. А ціла повість "Чорна Рада" була надрукована щойно в 1857 році. І в п'ятому розділі цієї повісти ми знаходимо таке місце:

"Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люди один одного пхає та біжить дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: "Запорожці, запорожці із світом прощаються!"

"Що ж то було за прощання із світом? Була то в запорожців гульня на диво всьому мирові. Як доживе було котрий запорожець до великої старости, що воювати більше не здужає, то наб'є черес¹⁾ дукатами²⁾ та забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок та й іде з ними в Київ бенкетувати. Дома у Січі ходять у семр'яжках³⁾ та в кажанках⁴⁾, а їдять мало не саму соломаху⁵⁾, а тут жупани на їх будуть лудани⁶⁾, штани із дорогої саєти⁷⁾, горілка, меди, пива так за ними в куфах⁸⁾ і їздять, — хто стринеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співищ і скоки, і всякі викрутаси. Оце одкуплять було бочки з дьогтем⁹⁾ та й розіллють по базару; одкуплять скільки буде горшків на торгу¹⁰⁾ та й порозбивають на череп'я; одкуплять скільки буде маж¹¹⁾ із рибою та й порозкидають по всьому місту: "Іжте, люди добрі!"

А погулявши неділі зо дві та начудувавши ¹²⁾ ввесь Київ, ідуть було вже з музиками до Межигорського Спа-са. Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого

1) шкіряний пояс з двох ремінних пасів, між якими козаки тримають гроші; 2) червінець — грошова одиниця; 3) бідний одяг; 4) шкіряна куртка; 5) їжа, рідке тісто гречане на маслі зварене; 6) лудан — блискуча матерія й одяг з неї зшитий; 7) шовкова матерія; 8) бочка, барилко; 9) чорна рідина, якою мастили осі й колеса у возі; 10) місце, де торгують, базар; 11) Межигірський монастир у 18 кілометрах або 12-ти милях від Києва.

манастиря. Сивий, як голуб, у дорогих кармазинах¹³), вискакує попереду йдучи запорожець: а за ним везуть боклагі¹⁴) з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любости, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого манастиря¹⁵), то й стукає запорожець у ворота.

— Хто такий?

— Запорожець.

— Чесо ради?

— Спасатися!

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суета мирська з музиками і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес з себе й оддає на церкву. Скине жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку та й почав спасатись. Так то розказують старі люди про тих прощальників.”

Оце оповідання Куліша, зачерпнене із устного народного переказу, полюбив Шевченко і з пам'яті в картиннім кольоритнім змалюванні ввів до своєї поеми. Про це свідчить той факт, що Шевченко цю поему присвятив П. Кулішеві.

В такий спосіб ввів Шевченко до манастиря і Семена Палія. Хоч у дійсності Семен Палій не вступав у монастир у чернечий стан, але з якихось мотивів Шевченкові було потрібно йому цей стан на старість надати.

Змальовуючи цю історичну постать з пам'яті, поет, мабуть, забув про дійсну смерть Палія, або не знайшов ні в писаних джерелах, ні в устних піснях відповідних вказівок про його останні дні життя. А традиція знала Палія, як “богоугодного чоловіка”, що ще за життя свого будував церкви і щедро їх обдаровував жертвами, зокрема монастир Межигорського Спаса. Це й дало Шевченкові привід до змалювання Палія, як ченця Межигорського манастиря. Це одна причина. Друга — суто особиста.

Особа С. Палія приваблювала поета ще з 1844 р. Шевченко, задумуючи видавати ряд альбомів “Живописна Україна” на рік 1845, мав намір у другому випуску цієї серії помістити образ “Семен Палій у Сибіру”. А цей об-

11) чумацький віз; 12) надивуваши, забавивши; 13) сукно малинової барви й одяг із цього сукна; 14) плесковате барилко, невелика бочечка на горілку;

раз міг повстати тільки під впливом тих пісень, які поет знав із збірників Максимовича, Срезневського, Куліша і Костомарова та поетичної історії Куліша “Україна”, четвертий випуск якої був присвячений часам Палія й Мазепи.

І коли поет опинився на засланні в тяжкій новій ситуації, тоді, передумуючи свою долю в самотині, він із чисто особистих переживань відчув якусь спорідненість своєї долі із долею оцього скривдженого засланця, що так блискуче на Правобережжю обороняв покривджений польською шляхетською політикою український нарід. І та популярність його серед народу з одного боку і несправедливе без вини його покарання Мазепою й Петром І аж засланням у Сибір, — це все наблизило Шевченка до Палія не тільки як до історичного діяча, але й як до людини, що багато натерпілась від тієї несправедливості й неправди, що над ним запанувала. І оце внутрішнє глибоко особисте Палія спричинилось до того, що поет змалював його, як людину і як патріота, що любив Україну, на кінці життя молився за неї і в молитвах своїх і вмер за Україну.

Але Палія, як черця, Шевченкові могла підказати народня пісня, в якій змальовується, як Палій збирається йти, взявши в руку палицю, в каплицю молитись Богу: “Не то Богові молитесь, а не то журиться”. І сама вдача Палія відповідає історично-народній традиції: Палій — патріот український. Він бореться за новий ідеал козацького устрою, рахуючись із народньою волею “без холопа і без пана” супроти шляхетського ладу в Польщі і козацької шляхти. Правда, поет ідеалізував Палія і його порядки, як нову форму козащини на майбутнє. Але в момент того часу, в якому у Шевченка виступає Палій, останній вже не вірить у свої сили і в відродження своєї ідеї. І єдине, що йому осталось, молитися за Україну, бо любив її по-над усе.

IV. “Чернець” і народня пісенна творчість.

Наголовок цієї поеми вказує, що головною постаттю її є образ Палія і то тільки, як черця. Отже, тільки

цей момент із його життя стає головною темою поеми. Хоч цей момент не відповідає історичній правді, але він відповідає, як було з'ясовано вище, задуму народньої творчості і внутрішній подуманій правді Шевченка.

Ми вже попередю бачили, що Шевченко дуже журився долею України й заповідав усім, до кого звертався, щоб молились за Україну. Молитва в тих умовах єдиний засіб рятунку й надії. Тому не диво, що й Палія змальовує поет як чернця, що присвятив себе Богові й молитві не задля того, щоб себе рятувати, а для того, щоб хоч у такий спосіб рятувати зруйновану Україну. Єдиний вихід у такій ситуації козакові — чернецтво, єдина зброя — молитва, єдине місце — монастир, каплиця, келія.

Збройній боротьбі гетьмана Мазепи, що так трагічно для України скінчилась, протиставлює Шевченко глибоку молитву і журбу Палія у протимосковській політиці. Коли в українській дійсності між Мазепою й Палієм не було єдності, то в вищій сенсі в глибокій патріотизмі і любові до України та духовній єдності є й вона відчувається в поемі. Тому поет розійшовся з історією й розійшовся з пісенною легендою, що впливала на Шевченка своєю зовнішньою стилістичною манерою; ось пісню протиставив Палія Мазепі, створена вже після того, як з наказу царя московського прилюдно по всіх церквах Мазепу викляли: Палій був за народ, Мазепа — ні. І Мазепа, забезпечуючи себе (так співає пісня), заманює Палія до себе в гості, впоює його вином і медом та наказує:

— Возьміте Семéна Палія заку́йте в кайдáни,
Да посадіте Семéна Палія в тёмную темни́цу;
Сам же я їду-от'їжджаю к госудáрю в столи́цу.

Друга пісня, що особливо вплинула на поему, змальовує Палія дуже побожним. Ось вона:

Висóко сóнце схóдить, низéнько ложі́ться,
Ой, десь то пан Палі́й Семéн телéра журі́ться.
Висóко сóнце схóдить, низéнько захóдить,
Ой, десь то пан Палі́й Семéн по Сибі́ру брóдить.
Ой, чуро́ мій, чуро́, мій ві́рний Стоу́сю!
Ой, ході́мо у каплі́цу, Бо́гу помолі́юся.

Ой, Бóгові помолюся, святім поклонюся...
... Хай милує милостівий мою грішну душу.
Ой, натягнув йому чурá да сірую світу,
Да дав йому да у рúки еловую віту.
Пішов Пан Палій Семён Бóгові молиться,
Не то Бóгові молиться, а не то журиться.

(Максимович, 1834 р., ст. 113).

Образ Палія в сюжетовій схемі цілої поеми “Чернець” і навіть стиль її дуже близький до таких же компонентів у їх послідовності народньої пісні. В поемі читаємо:

**Ой, високо сонце сходить,
Низенько заходить, —
В довгій рясі по келії
Семён Палій ходить.**
... Іде чернець у келію
Між стіни німїї
Та згадає літа свої
Літа молодії.
... І старець тяжко застогнав
Читать писаніє покінув,
Ходів по келії, ходів,
А потім сів і зажурився..
... Чернець мій встав
**Надів клобук, взяв патеріцю,
Перехристівся, чотки взяв...
І за Україну молитися
Чернець Палій пошкандибав.**

Пісня Палія: “По дорозі рак, рак...” зовсім переспівує народню танкову пісню: “По дорозі жук, жук...”
Пісня Палія: “А вже ж тії закаблуки...” майже дослівно переймає народню танкову пісню:

Од Кієва до Лубень
Насіяла конопель.
Дам ліха закаблúкам,
Закаблúкам ліха дам,
Достанеться й передám.

Таким чином, народня пісня про Палія Семена визначила образ Палія і його козацьку антишляхецьку ідеологію, визначила схему і розвиток сюжету поеми, а стиль історичної пісні і стиль пісень танкових допомогли Шевченкові зовсім наблизити поему до народнього пісенного уявлення про Палія і стилістичного пісенного опрацювання зверхньої форми поеми. Нарешті, Кулішева картина з повісті його "Чорна Рада" спонукала поета ввести Палія до монастиря по суто козацькій традиції і звичаю. Але високомистецьке потрійне розвинення першої частини поеми у трьох послідовних картинах від загальної починаючи і ступнево розвиваючи аж до змалювання самого образу Палія перед вступом у монастир належить виключно Шевченкові, як також надання Палієві суто особистого настрою й особистих переживань самопошани й молитвенности за Україну у другій половині поеми. І оці суто Шевченківські мистецькі прикмети надали поемі її високо артистичного вияву, як твору в високій мірі оригінального і майстерного.

ОДИН У ДРУГОГО ПИТАЄМ...

I. Неволя людини.

Цей коротенький вірш тільки на дві строфи — глибоко рефлексійний. Назвав би його елегією, але для елегії він за малий, хоч ховає в собі всі прикмети цього жанру: глибокі роздумування про сенс життя людини взагалі в першій строфі:

На щó нас ма́ти привелá?
Чи для добрá, чи то для злá?
Чогó живéм? Чогó бажáем,
І, не дознáвшись, умира́ем,
І покида́емо дiлá?

Отже, яка ціль життя людини? Для чого вона родиться на світ? Чи добро творити в ньому, чи зло? І, не довідавшись про це нічого, не знайшовши тієї цілі для себе, людина вмирає і кидає серед дороги все, що робила, всі діла, якими жила, недокінченими. Чи є в тім сенс якийсь? — Нема жадного.

Друга строфа — суто особиста. За які діла осудять люди його, Шевченка, на землі? Цебто, що він зробив такого злого? За які злі діла його судити будуть? Так вперше в цій вірші поет задається питанням: Що він вчинив такого злого, за що його ще на цім світі люди засудять? З цього випливає думка, що добро і зло в людській істоті взагалі і зокрема в його душі — нерозлучні і вони вроджені, бо з цими двома первнями здібностей він прийшов у світ і вони існують об'єктивно, як та двійна сила, як властивість його істоти.

Яка ж тоді та об'єктивна сила зла, з якою поет народився? Поет її відчуває й останніми рядками у другій строфі ту силу закликає

Бодай ті діти не росли,
Тебé, свято́го, не гнів́или,
Що у нево́лі народи́лись
І стид на тебе навелі́.

З цих рядків тільки одне впливає джерело зла — **неволя** — з якою нерозлучно він прийшов у світ. І оскільки **неволя** не є Божий дар, бо вона породжена не з волі самого народу (кріпацтво), а з волі царів і панів, що самі є породження диявола, а не Бога (див. “Книги битія українського народу”); ця зла диявольська сила і налягає злом на всі його діла. Тому й закликає поет: “Бодай ті діти не росли . . . , що у неволі народились! . . .”, бо ціле своє життя будуть вони і Шевченко з ними покутувати цю злу силу, що вступила в їх душу. І ці терпіння поет відчув і переживав, як наслідок того рабства, що сприйняв у свою душу від народження.

В нево́лі ві́ріс між чужі́ми
І, не опла́каний свої́ми,
В нево́лі пла́чучи умру́,
І все з собо́ю заберу́,
Ма́ло́го слі́ду не поки́ну
На на́шій сла́вній Украї́ні,
На на́шій — не свої́й землі́.

(“Мені одна́ково”.)

В нево́лі тяжко... хоча́ й во́лі,
Сказáть попра́вді, не бу́ло...

(“В неволі тяжко...”)

З цього всього випливає думка поета, яку вартість для людини має воля. Це дар Божий, що освячує все те добро, що походить із цього дару. І коли цього дару людина не пошанує і сама себе втягне в неволю, цим фактом сама людина впаде у зло:

Не малоду́шіє в нево́лі
Вночі сльо́зи то́чить,
А грі́хи мо́ї великі
Ві́литися хо́чуть.
Не ві́ллються, не покінуть
Ду́шу катува́ти...

(“А. Козачковському”).

Не Бог спричинюється до того, що гріхи великі душу поетову катують, а неволя людини “гнівить Бога”, “у неволі народився” і тим “стид” (сором) Богові приносить (“І стид на Тебе навели”). В цім ховається глибокий сенс цього віршу.

II

Чому поет у цій вірші ставить проблему неволі? А тому, що неволя поета в Орській фортеці доводила його душу до найглибшого страждання, яке в тім самім часі вилив поет у листі до кн. В. Репніної від 24 жовтня 1847 року, до А. Лизогуба від 11 грудня того року і до М. Лазаревського від 20 грудня того самого року. Тоді саме посідала поета глибока туга й нудьга, що опинився він у смердячій солдатській казармі.

О, як неві́рні на́ші бла́га,
І як підвладні́ ми до́лі!

“Мабуть я мало ще терпів у моім житті”, пише поет до кн. В. Репніної. “Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь...” “А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі... та ще й у казармах...” пише поет до А. Лизогуба.

“Тяжко, брате мій добрий, каратися й самому не знати за що. Отже, так зо мною трапилося. Спершу я сміливо глянув лихові в очі і думав, що то була сила волі над собою. Аж ні, то була гордість сліпая. Я не розглядив дна тієї безодні, в котру впав. А тепер, як розглядив, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітру. Не по християнськи, брате мій. Знаю, а що ж діяти? Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опріче нудьги, що в серце впилося, мов люта гадина, опріче всіх лих, що душу катують, — Бог покарав мене ще й тілесним недугом... І я тепер мов Іов на гноївці; тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія, хоч коли небудь побачити свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті.

Так Дніпрó крутоберéгий
І надія, брáте,
Не дають мені в нево́лі
О сме́рті благáти.

Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу.”

Оці думки, що висловив Шевченко в листі до М. Лазаревського й попередніх мимоволі і навіть свідомо навели поета й на ті роздумування й рефлексії, що він із глибини своєї душі виляв у виценазваному вірші: “Один у другого питаєм...” Неволя від народження передрішає його волю до зла, за яке він карається. І краще б йому не родитись, не гнівить Бога своїм життям і не соромити Його, що в неволі народився.

Форма цього віршу — бездоганна. Вірш поділений на дві строфи по шість рядків у кожній. Розмір чотирьохстопового ямбу в кожному рядку надає віршові ритмічної певности поета в клясичній віршовій формі. Чоловіча й жіноча рима в кожній строфі розподілюється однаково в порядкуві: а б б а а б. Оця бездоганна формальна структура віршу поруч його глибокого змісту надає йому повної гармонії змісту і форми й забезпечує місце серед кращих ліричних поезій Шевченка.

САМОМУ ЧУДНО...

Цей вірш ховає всі прикмети і властивості попереднього вірша і по змісту є ніби його продовженням. Коли в попереднім вірші поет признав, що людина, народжена в неволі, приречена нести тягар її й покутувати до кінця свого життя, — то в цім останнім, поставивши перед собою ті самі питання: Як жити? Що почати у таких підневільних умовах? констатує повну власну безсилість перегризти кайдани й вийти на волю. І з того вислід:

.....Горе нам,
Невільникам і сіротам,
В степу безкраїм за Уралом!

Та сама й формальна структура цього віршу: чотирьохстоповий ямб із чоловічою й жіночою римою; але ритмічна будова його вже не так строго проведена: строфіка і римування не впорядковані, і ця невидержаність у композиції знижує у порівнянні із попереднім його зовнішню артистичність.

ОЙ СТРИЧЕЧКУ ДО СТРИЧЕЧКИ.

Ця весела пісня, яку співає дівчина, вишиваючи й мережаючи з червоного шовку плахту, щоб піти в неділю погуляти й похвалитись своєю "плахтонькою-червчачкою", щоб аж здивувались дівчата й парубки, запорозькі козаки. Дівчина тішиться своїм гарним народнім убранням, але іронічно закликає козаків, щоб лицялись до неї, а з другою вінчались, бо вже й подавані рушники. І в цій останній строфі чується жаль дівчини до козаків, що так легко і незаслужено поводяться з дівчатами.

Ця поезія формально розподілена на три строфи по чотири рядки в кожній і скомпонована в дусі народніх шумок і козачків. В ній восьми складовий рядок сполучується із семискладовим. При чім перша строфа вся восьмискладова. Друга строфа і третя скомпоновані так,

що два перших рядки восьмискладові, а два дальших, цебто третій і четвертий у кожній строфі — семискладові. Шевченко вперше в цьому вірші вживає цю оригінальну строфічну будову і дає новий взірєць пісенної строфи. Схема складів і цезури її така: $(4+4)2$ і $(4+3)2$. В такому компоненті **трьохскладові** слова семискладового рядка: парубкі, козакі; рúшникі, козакі, крім головного наголосу на кінці слова (останній склад), мають ще й побічний наголос на першій складі. У Шевченка цей вірш своїм складом і розміщення наголосів рідко вживається. Але так скомпонований вірш позначається високомистецькою ритмікою.

ХУСТИНА.

I. Хустина — головний символ поеми.

У Шевченка є група творів на тему з козацьких часів, що по формі є **поєми**, але в будові своїй мають елементи **бальодів**, зачерпнені чи то з обрядів, чи з народніх вірувань. До таких поем насамперед належить поема "Хустина" цього 1847 року.

Починається вона казковою розповіддю:

Була собі Катеріна,
Безталанна сиротіна.
Росла в наймах, виростала
Та з Іваном покохалась...

Полюбили одне одного, щодня бачаться і Пречистої дожидають, щоб побратись. Це експозиція поеми. Зміст самої поеми такий:

В той саме час із Чигирина загули по всій Україні дзвони, щоб хлопці сіддали коні, гострили зброю і їхали у похід ("на весілля"). Почав у похід вибиратись і Іван. Катерина зажурилась. Купила шовку і золоту голку й вишила Іванові шовками хустину,

Щоб згадував на чужині
Свою Катеріну.

Випроважала Івана мати, випроважала його і Ка-

теріна: несла його зброю, шаблю золотую і цв'яховані лати... коня напувала й подарувала шовками шиту хустину. А сама журилась, тужила і що день сподівалась, а в неділю виходила на могилу — його виглядала.

Минає два літа, а на третє вертається військо і везе труну дубову, китайкою вкриту. За труною йде сам полковник, есаули та плачуть ідучи. Ведуть коня вороного, **на якому сіделечко хустиною вкрите**. Такий короткий зміст поеми.

Головна тема цієї поеми, на думку Ф. Колесси, “виїзд у похід козака та прощання його з матір'ю вдовою й сестрами”. На мій погляд, Ф. Колесса помиляється. Головна тема поеми визначена самим поетом у наголовкові поеми: **хустина**. І хустина є головним образом поеми і її лейтмотивом. Виїзд у похід козака й повернення його забитим — це фон, на якому розгортається трагічна **доля Катерини** — нареченої забитого, а хустина — образ-символ глибоких взаємин між молодими і вияву любови дівчини й разом жалоби її по вбитім на полі бою.

Коли хустина відіграє таку важну роль у цій поемі, то нам важно знати, чому Шевченко надає хустині такого значення в житті двох молодих істот, що люблять одне одного, дівчини і парубка, і в їхній долі.

Хустина відіграє глибоку обрядову роль насамперед у весільнім обряді а так само і в похороннім. Дівчина коли любить хлопця і певна, що він її посватає, готує не тільки рушники для старостів на сватання, але й хустину для молодого. Отже, хустина відіграє роль ритуального символу особистого почуття, віддаючи душу і серце тому, кого любить. Під час шлюбу в церкві молодим перев'язує священник тією хустиною руки, як вічної злуки в любові. Отже, та хустина в весільнім обряді відіграє оту таємничо-інтимну функцію вияву любови й вічної злуки в цій почутті при житті. Хустина відіграє велику роль і під час похорону парубка, що таку хустину одержав: нею покривається труна і після похорону та сама хустина вішається на хресті над могилою — знак злуки в любові навечно й після смерті. Оця сакраментальна сила хустини скріплює злуку двох істот на все. І цю власне сакраментальну силу хустини й визначив Шевченко у цій поемі, ввівши її як основний образ і символ духових

взаємин між дівчиною й козаком. Не зверхня обрядова форма була важна для поета, а внутрішня її духовна сила як символу.

II.

II. “Хустина” й дума про Івана Коновченка.

Образ хустини в творчості поета позначився в цій поемі не вперше. Ми знаходимо його вже в поемі “Гайдамаки”:

Мо́лились щі́ро козаки́,
Щі́ро, як діти; не жури́лись,
Ду́мали тее́ . . . а зроби́лось —
Над козака́ми хусточкі́.
Одно́ добро́, одна́ сла́ва —
Біліе хусти́на,
Та й ту зніму́ть.

Але в цім образі хустини розкриває поет перспективу трагічного майбутнього козаків — смерть.

Далі, поет згадує образ хустини в драматичнім своїм творі 1842 р., “Назар Стодоля”, дія III. Там Галя співає Назарові сумну пісню про хустину і смерть чумака. У 1844 році знову вертається поет до цього образу й пише цілу поему “Хустина”, в якій дівчина дарує чумакові в дорогу хустину. Чумак в дорозі захворів і помер. І на хресті над його могилою замаяла ця хустина, а дівчина йде в черниці.

І в цім 1847 році вдруге пише поему на ту саму тему і з тією самою назвою “Хустина” та й із таким самим сумним кінцем. Тільки в цій останній не чумак фігурує, а козак, що вмирає на полі бою, як герой.

Шевченко переносить дію тільки в інше середовище і з іншою настановою, цебто в осередок козацький, що збирається в похід на ворога. На таку композицію поеми вплинула народня дума про Івана Коновченка. Правда, ця дума має інший початок. Іван Коновченко не послухав своєї матері і прилучився до козаків. Мати його прокляла, хоч потім пожалувала свого чину. Але прокляття матері відбилось на долі сина тим, що він у бою

був забитий. Цей мотив Шевченко обминув і вилишив, а надав своїй поемі ту ролю, яку поет розробив у першій поемі “Хустина” 1844 року. Це мотив любовний: дівчина полюбила козака Івана, вишила хустину, як і в першій поемі і в тій пісні, що Галя співає Назарові в драмі “Назар Стодоля”, і випровожала його в похід: подавала йому зброю й дала йому ту хустину в дорогу, щоб її згадував. Козак Іван у бою був забитий і та хустина на знак жалоби вкрила його сидельце на коні.

Таким чином, ця остання поема “Хустина” стала новою варіацією попередньої “Хустини” в моменті любовним, але фабула її у другій частині оновила думою про Івана Коновченка: набір до війська молодих козаків, серед яких був і Іван Коновченко, а в поемі Іван. В боротьбі з татарами Іван Коновченко гине на полі бою. Так само гине в поемі Шевченка Іван. І в третій частині поеми вертаються козаки на чолі з полковником назад, але в труні везуть до дівчини мертвого Івана, як і в думі вертаються козаки і везуть до матері забитого Івана Коновченка, червоною китайкою вкритого, а в поемі сидельчко на коні хустиною вкрите.

Коли в думі головна тема — **прокляття матері** і з того сметрь Івана Коновченка, та в поемі головна тема — **хустина**, як сакраментальна сила, що пов’язує собою всі три частини поеми, як і в темі “Хустина” 1844 р., надаючи їм одного внутрішнього обрядового сенсу, як символу трагічного у відносинах Катерини й Івана.

III.

III. “Хустина” й народня традиція.

Але крім впливу обрядового сенсу хустини, Шевченко на оформлення цієї теми багато мав у своїй пам’яті взірців із народніх пісень.

Ось наприклад, у думі “Прощання козака” читаємо:

То в святую неділеньку старша сестра коні виводила,
Середульша зброю виносила,
А найменша сестра хустину виносила,
Гірко плакала і ридала,
....До свого братика найменшого промовляла.

Або така пісня:

Стоїть явір над водою, в воду похилівся,
З України до дівчини козак одклонівся.
Осідлав він коня вороного,
Вона йому хустиночку із шовку самбого.
А вже мені хустиночки в руках не носити,
Хіба буде козакові сиделечко вкрити.

На тему хустина є ще й більше пісень і вони свідчать про те, що хустина у козака, як пам'ятка від дівчини, на те, щоб її згадував часто. А в наглій смерті на полі бою або від недуги хустина вкриває "сиделечко" козакове або висить на калині над могилою або на хресті. Отже, коли хустина не в'язала рук молодих у церкві під час шлюбу, для чого вона і призначалась, — то по смерті молодого її призначення бути жалобою на сидельці на коні, а якщо козака поховують то місце хустини маяти-повівати над могилою на калині чи на хресті. Ось таке значення й таку роль і відзначає поет, як головний символ розлуки, любови, туги одне за одним, смерти козака й жалоби по ньому.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ.

І. Дитинство і теперішня неволя.

Твір цей Шевченка — посланіє, в якому поет звертається з Орської фортеці до свого великого приятеля, Андрія Козачковського, лікаря в Переяславі, із глибокою скаргою на свою долю.

В цім творі яскраво визначається чотири частини. Перша частина ніби пролог, забарвлений особистим чуттям. Поет пригадує подію з дитячих літ, як він сирота учився у дядка, і бувало, вкраде у нього 5 копійок (п'ятака — 5 центів) і за ці гроші купить паперу аркуш, зробить книжечку, оздобить її візерунками і списує туди вірші і в бур'яні, щоб хто не почув і не побачив, виспівує собі та плаче.

Змалювавши приятелеві оцю з дитячих літ пригоду,

поет далі порівнює її із тим становищем, у якому він опинився на засланні:

І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мерéжать книжечкі, співати
І плакати у бур'яні . . .

Оцей факт ідентичности становища тепер із тим, що стався в дитячі роки, коли він такий убогий, мало не голий, тягнувся до віршування, списував вірші і плакав над ними у бур'яні, наводить поета на думки, чи те покарання його Богом за вірші, які він ще змалку вчився писати, не є Божа кара за оті вірші, які він списував до книжечки, купленої за того вкраденого "п'ятака"?

І далі Шевченко звертається до А. Козачковського з порадою, щоб він, розповівши дітям, як він конає в неволі, наказував дітям, щоб вони не вчилися віршувати і з-за тих віршів не були так як він покарані Богом.

Друга частина — це розповідь про те, як поет проводить неділю в Орській Фортеці. "Неначе злодій" крадеться він поза валами в поле, у степ широкий, ніби на волю й душа його в природі тішиться; виходить на гору і згадує Україну з її прекрасною мальовничою природою, нивами, ланами, високими могилами й зеленими лугами. А тут по-над Уралом піски, бур'яни, тали й хоч би на споконвіку ховалась від людей. Але Москва її знайшла і твердині поробила й незабаром будуть могили . . .

При одній згадці про те, як Москва поневолює народи і країни, поет тужить, чи вирветься коли він із цієї неволі, чи, не дай Боже, тут і загине?

II. Глибший сенс кари.

Нараз ніби крикне хто над ним:

"Гайда́ в кошари! Гайда́ в неволю!"

І поет прокидається від забуття й вертається, крадучись

по-за валами в неволю, до фортеці. Так починає Шевченко третю частину своєї поезії і далі каже:

Отák, дрúже мій, минає
Отút неділенька святáя!
А понеділок...

Із жахом згадує він будні дні в фортеці й те терпіння, яке він переносить у тих казармах: “А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі!... та ще й у казармах” (Лист до А. Лизогуба з 11 грудня 1847):

Ох, дрúже-брáте!
Ще прийде ніч в смердячі хáти,
Ще прійдуть дúми, розіб'ють
На стóкрат сёрце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть,
І спінять ніч... Часí літа́ми
У вічне мо́ре потечу́ть;
І тяжко-тяжкими сльозáми
Нерáз постéлю омокú.

Змалювавши так глибоко оті страшні ночі, протягом яких поет переживає нестерпні муки від тієї кари, що на нього так раптово впала, він не занепадає духом.

“Тяжко, брате мій добрий, каратися й самому не знати за що. Отже, так зо мною трапилось. Спершу я сміливо заглянув лихові в очі і думав, що то була сила волі над собою. Аж ні, то була гордість сліпая. Я не розглядив дна тієї безодни, в котру впав. А тепер, як розглядив, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітру. Не по християнськи, брате мій! Знаю, а що ж діяти? Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опріче нудьги, що в серце впилася, мов гадина, опріче всіх лих, що душу катують, — Бог покарав мене ще й тілесним недугом” (Лист до М. Лазаревського з 20 грудня 1847 р.).

І щоб його ті терпіння не зрозуміли хибно, що вони ніби походять від занепавшого духа, від безсилля і слабости характеру, Шевченко далі розкриває ту глибшу причину, що його приводить до такого стану.

Не малодушіє в нево́лі
Вночі сльо́зи то́чить,
А гріхі мої великі
Вілитися хбчуть.
Не віллються, не покінуть
Ду́шу катува́ти...

І поет із острахом думає, що те катування його ду-
ші може привести його до передчасної смерти:

Стра́шно мені, друже-бра́те
Сме́рти сподіва́тись!...

І Шевченко під впливом таких думок про можливий
передчасний кінець, що душа його не витримає отих уну-
трішніх докорів його власного сумління, заглиблюється
у своє минуле життя, перевіряє його і шукає причини
отих гріхів своїх великих: нікого не любив і нікому жад-
ного добра не зробив.

Перелічу́ і дні, і літа:
Кого́ я? де? коли́ любі́в?
Кому́ яке добро́ зробі́в?
Нікого́ в світі, нікому́ в світі,
Ненáче по́ лісу ході́в.
А ма́лась во́ля, ма́лась сі́ла!
Та сі́лу по́зички зно́сіли,
А во́ля в го́стях упи́лась,
Та у коша́ри заблуди́ла
І вдру́ге пі́ти зарекла́сь.

І тепер уже нічого не допоможе — йому сумління каже,
бо завернути життя й почати жити наново тепер пізно.
Залишилось тільки каяття:

Не помóже, мій́ий Бо́же!
Як то ка́жуть лю́ди:
“Бу́де кая́ття на світі,
Вороття́ не бу́де...”

Зробивши для своєї душі такий висновок, Шевченко
вертається до тяжкої дійсності, що ночами крає його
серце:

Благáю Бóга, щоб світало:
Мов во́лі, со́нця, світу жду.
Цвіркун замóвкне, “зóрю” б’ють
Благáю Бóга, щоб смерка́ло!
Бо на посмішище веду́ть
Старо́го дурня на́учати,
Щоб знав, як во́лю шанува́ти,
Щоб знав, що дурня всіоди б’ють.

І це не є тільки одна ніч, не є випадок. Отакі муки постійні, безконечні і безперервні:

Так день — і ти́ждень так ми́нає,
І мо́же, дру́же мій, ота́к
Ми́нуть оста́ннії літа́!...

Розказавши своєму другові про такі постійні терпіння в неволі і вияснивши для себе оті внутрішні причини таких його страждань, поет шукає для себе полегчення. І те полегчення шукає він у сповіді, бо “людина потребує своє горе висповідати, а моє горе велике! і кому, як не тобі його я висповідую”, пише поет О. Бодянському 1852 року. Подібно сповідається поет у цьому посланні перед А. Козачковським:

Як пе́ред Бóгом сповідаю́сь:
За пра́вду на́ світі караю́сь:
І не клену́ до́лі,
Ті́лько Го́спода благáю:
“Не дай, Бо́же, в чужі́м кра́ю
Згі́нуть в нево́лі!...”

І поет жалує, що минула його молодість, а з нею і віра, що він “лихо переплаче”:

Добро́ крізь сон хіба́ побáчу...
Води́ Дніпро́вої нап’ю́сь,
На те́бе, дру́же, подивлю́сь.
І, мо́же, в ти́хій тво́їй ха́ті
Я бу́ду зно́ву сповіда́ти
Сво́ї гріхі́, і як мені
Дово́дилось на чужині́
В нево́лі в ка́торзі кара́тись.

**А все за то́го п'ятака́,
Що вкрав мале́ньким у дя́ка
Та за вірші оті прокля́ті.**

“Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою віру і надію, а вона була колись чиста, непорочна, як те дитяточко, взятеє до купелі, чистая і кріпкая, як той самоцвіт — камінь одшліфований...” “Десять літ! Друже мій єдиний! Вимовить страшно, а витерпів! І за що витерпів?” (Із листа до Я. Кухаренка з 22 квітня 1857 р.).

**А все за то́го п'ятака́,
Що вкрав мале́ньким у дя́ка
Та за вірші оті прокля́ті.**

Оце лаятмотив вини й кари моральної, отієї вищої Божої кари, яку Шевченко, глибоко передумуючи, визнав за собою, як моральну вину, за яку його покарав Бог. Отаким висновком кінчає поет третю частину свого послання до А. Козачковського. Ця частина поруч другої є найважливіша в цім творі. Вона, ця частина, написана кривавими сльозами, що текли з глибокого страждання душі, з самого поетового серця. Вона розкриває перед нами не фізичні тільки муки страдника, а глибокі моральні страждання його духа в тих виїмкових обставинах неволі.

III. Туга за Україною.

Остання, четверта частина — епілог. Правда, він тісно пов'язаний із третьою частиною послання, властиво з кінцем її, але тільки кількома першими рядками. В надії, що з Козачковським в його “тихій хаті” він знову буде сповідати свої гріхи, цебто поет повернеться в Україну, — він з місця застерігається, чи його мрії здійсняться колись, чи може він загине і вже після смерті...

**Чи мо́же вже з не́ба
Подивлю́сь на Україну,
Подивлю́сь на тебе?...**

В стані розпуки і мук душа поета доходить іноді до крайности:

А іноді так буває,
Що й сльозі не стане, —
І благав би я о смерті...
Так ти і Україна,
І Дніпрó крутоберéгий,
І надія, брáте,
Не дастé мені Бóга
О смерті благáти!

Оці перебої Шевченка між розпачем і надією проходять червоною ниткою через усю його творчість на засланні і через його листування. Ось лист Шевченка до М. Лазаревського з 20 грудня 1847 року:

“Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія, хоч коли небудь побачити свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті.

Так Дніпрó крутоберéгий
І надія, брáте,
Не дають мені в нево́лі
О смерті благáти.

Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу.”

А ось лист Шевченка до того самого А. Козачковського з 14 квітня 1854 року, якому поет присвятив це посланіє; і в тім листі він пише: “Боже мій, Господи єдиний! Чи гляну я на ті гори коли небудь хоч одним оком? Ні! ніколи я їх не побачу! А хоч і побачу, то, може, з того світу або на цім світі присняться коли небудь.”

Ці побажання свої і цю тугу за рідним краєм не один раз виливав Шевченко і в своїх віршах із тієї доби. Крім вищенаведених рядків із Посланія до Козачковського, поет молить Бога про це саме в поезії “Не гріє сонце на чужині”:

Хотілося б... та й то для того,
Щоб не робіли москалі
Труні із дéрева чужóго...
Абї хоч крїхотку землі

Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли...
Та й більш нічого!

Або в вірші 1849 року "Заросли шляхи тернами":

... О, Господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убогий,
На тую Україну, —
Не дай мені загінуть
Отут на чужині!

А також у вірші 1850 року "Не молилася за мене":

Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благав,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

Отже, перебравши оці численні твори, оті листи поета із заслання, з тієї тяжкої неволі, ми відчуваємо, як тужив Шевченко за рідним краєм, за Україною, як він любив її, як страждав з-за неї, а в той саме час які мрії він про рідний край плекав і нерозлучно еднав із нею свою особисту долю. Але з усіх творів посланіе поета до Козачковського виявило найсильніше оті всі почуття і найглибше впоював він свою душу всіма тими настроями. А поруч шукав вияснення тієї вини і тієї кари, яку в той час він переживав. Я глибшого суто особистого твору в усій українській літературі не знаю, щоб з такою глибиною і з таким стражданням хтось інший міг з'єднати й таку красу вишуканих слів і висловів отого сильного почуття й тих переживань, які ми відчуваємо в оцім прегарнім посланні. Тільки геній може поєднати оту глибинність унутрішніх переживань із такою надхненною по красі формою в мистецьку цілість.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ.

(Статтю див. в т. IV.)

ТО ТАК І Я ТЕПЕР ПИШУ.

Це останній вірш — 1847 року. Він ніби підсумовує поетову творчість цього року. До тієї поезії, як мотто або епіграф, подає поет такі слова: “Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то біжить і за саннями”. Це народне прислів’я своєю образковістю і символікою роз’яснює тему цілого вірша. І вірш є ілюстрацією, що підтверджує думку цього епіграфу. А перший рядок віршу своїм притакуючим висловом стверджує правду того прислів’я у відношенні до творчості Шевченка:

То так і я тепер пишу...

Щебто, як пес, що звик за возом бігти, біжить і за саннями, — так і Шевченко, що звик писати вірші на волі, відчуває потребу писати їх і в неволі. Але на волі не так писалось, як він пише в неволі. На волі писав поет легко, вільно на всяку тему. І як напише, то так гарно, що й сам зрадіє або заплаче і в Україну пелетить думками і серце його в цій творчій надхненні тішиться, ніби велике добро кому зробив, і душа відпочиває...

А тепер у неволі:

Папір тільки, чорніло трачу...

Так тяжко поетові писати... А чому так? Хіба менше любить він Україну? Чи забуває її, чи лукавих людей проклинає за ті терпіння, що тепер у неволі він переживає? Ні. Всіх ворогів простив і молиться Милосердному, щоб і друзі його не згадували лихом. Правда, поет відчуває, що він нікому не зробив жадної кривди.

Та все такі між вами жив,
То, може, дещо і осталося.

Саме оці залишки між ним і друзями не дають йому спокою і вільно творити, як то було раніше на волі.

Отже, цей вірш роз’яснює поетову творчість за цей останній рік і поет приходить до висновку, що в творчо-

сті його — не все гаразд, що вона його не задовольняє, що вірші не даються йому так легко, як колись, що якась сила його душі перешкаджає йому вільно творити, але мусить, як той пес, що біжить і за саньми:

Карάюсь, мучуся, — але не каюсь!...

Ті рефлексії, які Шевченко висловив у цій вірші, знаходять своє підтвердження і в його листуванні. Ось наприклад думки поета про себе в листі до кн. В. Репніної (з 14 листопада 1849): “Не багато пройшло часу, а як багато відмінилось, принаймні зо мною. Ви б у мені вже не пізнали колишнього гупо-піднесено-радіючого поета. Я тепер став занадто розсудливий. Уявіть собі! Напротязі майже трьох літ ні одної ідеї, ні одного помислу надхненного... Так, Варваро Миколаївно, я сам дивуюсь моїй переміні... Я тепер цілковитий виворіт колишнього Шевченка...”

А це з листа до кн. В. Репніної з 25 лютого 1848 р.: Поет просить її молитись за нього й тим полегчити йому нести хрест його. А нижче пише: “Дивно! раніше я дивився на живу і неживу природу, як на довершену картину. А тепер ніби й очі відмінились: ні ліній, ні барв — нічого не бачу. Невже це почуття прекрасного втрачено навіки? А я так дорожив ним! Так делівав його! Ні, я мабуть тяжко згрішив перед Богом, коли так страшно караюсь.”

А ось лист до М. Лазаревського від 20 грудня 1847 р.: “Спершу я сміливо заглянув лихові в очі і думав, що то була сила волі над собою. Аж ні, то була гордість сліпая. Я не розглянув дна тії бездни, в котру впав. **А тепер як розглядів, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітру.**”

Оці приклади підтверджують оту душевну переміну поета, що і вплинула на ті настрої, що були спонукою до його творчости: одушевленість, надхнення і радість творчого процесу замінилась тугою, стражданням, самотою, нудьгою і безнадією страшної безодні, в якій поет опинився. З того випливало і стремління поета пояснювати не фізичними муками і несправедливістю засуду, що вчинили над ним жорстокі люди, а тими особистими гріхами, що несвідомо був допустився поет, коли жив

між людьми. Оця **вина** отого глибшого морального змісту перед Богом відбилась і на його поетичній млявості, бідності поривів, надхнення, лету фантазії, що була так багата в усій його попередній творчості до заслання. Так підсумував і так витлумачив поет свою поетично-мистецьку силу в неволі.

Поет має рацію, що творчий дух надхнення і лет його творчої уяви ніби пригас був і знизився. Але всі ці властивості ніяк не знизили мистецької краси і вартости його "невольничої поезії". Навпаки, в багатьох його творах цього 1847 року ліричне мистецтво визначило в його душі нову тематику, близьку до тих життьових обставин, в яких він опинився: переважаючу форму лірики, її глибинности і задуми. Тому форма елегії в концепції національного патріотизму й особистого страждання переважає над усіма іншими жанрами в цій добі творчости. Такими рефлексіями замкнув поет рік 1847.

1848

КОС - АРАЛ.

У БОГА ЗА ДВЕРИМА ЛЕЖАЛА СОКИРА.

I. Тема поеми і джерело її.

Поема ця є одна з найоригінальніших творів Шевченка як по своїй тематиці, так і з погляду її глибокого змісту. В її основі лежить образ самотнього дерева серед безмежної пустині, якою поет переїжджав із експедицією Бутакова до Аральського моря. І те єдине дерево-тополь над потоком у цій широчезній безводній киргизькій пустині поет бачив, і воно вразило поета так сильно, що змістя поет його водяними барвами змалював і тоді саме, а скорше вже в Кос-Аралі під тим самим вражінням написав оцю поему. Крім того, пізніше це дерево в повісті "Близнята" Шевченко докладно описав. А перед тим, на передодні в дорозі до цього дерева, Шевченко описав пожежу цього пустинного степу у спеку: горіла тирса. І ця страшна і величя картина пожежу так сильно вразила поета своєю могутністю й не буденністю, що й її він описав у цій повісті. Оці дві картини і злучилися в глибокім поєднанні в одне могутнє вражіння, яке й відбилося в цій поемі.

Щоб мати конкретну уяву про ці два явища, так тісно сполучені в поемі, я наведу їх, як Шевченко описує у вищезгаданій повісті "Близнята", яку поет написав уже в 1856 році у Новопетровській фортеці, куди в 1850-ім році він був із Орської фортеці переведений.

Ось картина киргизького степу:

"Ранок був тихий, ясний, прегарний; я їхав з передовими уральськими козаками за півверстви попереду транспорту й міг уповні віддатися своєму тихому смуткові та оглядати природу, що мене оточувала. Це був рівний (ніде ні з якого боку ані найменшого узгір'я) і,

наче білою скатертиною, вкритий тирсою степ. Чудова, але разом із тим і сумна картина. Ні кущика, ані балки, нічогосінько, крім тирси, та й та стоїть, не ворухнеться, неначе скам'яніла; ні сюрчання коника, ні цвєрінькання неначе скам'яніла; ні сюрчання коника, ні цвєрінькання бенькою граціозною спинкою: все, крім тирси, мертве, німе, бездиханне... Сонце підбивалося все вище і вище, степ почав неначе здригатися, ворухитися: ще за кілька хвилин на обрії з'явилися білі сріблясті хвилі, і степ обернувся в море-океан, а бокові аванпости почали зростати, зростати і вмить перетворилися в кораблі під вітрилами. Чари тяглися недовго. За півгодини степ знову прибрав свій безрадісний монотонний вигляд..."

Далі автор описує пожар степу:

"З-за обрію почала випливати біла хмарка. Я страх як зрадів цьому явищу — все ж одміна. Починаю любитися нею, а вона, лукава, то вмить розтане в повітрі, то знову притьмом з'явиться з-за обрію.

— Бач, собаки, що вигадали! — обізвався один козак.

— А що таке, Дію Степановичу? — спитав другий.

— Хіба осліп? Не бачиш, — степ горить!

— А й справді горить! От собаки!

Я почав уважніше придивлятися до обрію, і справді замість хмарки побачив білі вали диму, що швидко зникали в розпаленому повітрі. Опівдні повівав нам назустріч білий вітрець, і я почув уже легкий запах диму. Незабаром блиснула срібна стрічка Орї, і затока, що виступила далеко нам назустріч, освітила повітря, я зідхнув вільніше, і поки транспорт розташовувався своїм велетенським каре (чотирокутником — Л.Б.) круг затоки, я вже купався в ній. Пожежа була все ще попереду нас, і ми могли бачити тільки один дим, а полум'я ще не показувалося з-за обрію. Коли сонце зайшло, обрій почав займатися блідою загравою; з наближення ночі заграва червоніла й надходила ближче; з -поза темної поземої, де-не-де ледве вигнутої лінії почали з'являтися червоні смужки та язички. У транспорті все притихло, ніби дожидали чогось надзвичайного. І справді, невидана картина стала перед моїми здивованими очима; увесь простір, що я його бачив удень, неначе поширився й облив-

ся вогненними струмочками. Чудова, неописана картина. Я всю ніч просидів під своєю джеломейкою (киргизький двоколісний візок — намет — Л.Б.), і, милуючись вогненною картиною, згадував нашого шановного маляра Павлова; він часто мені казав: “вчися, вчися рисувати, ця наука ніякій науці не перешкодить!” І справді, як би тепер придалося це прекрасне мистецтво! . . .

Ми довго їхали вигорілим степом, і тепер тільки я переконався, дивлячись на чорну безкраю рівнину, що то не вві сні, а справжню пожежу бачив . . .”

На третій день дороги після пожежі степу бачив Шевченко самотнє дерево серед цієї одноманітної і голої пустині. Ось його опис:

“На половині переходу я помітив, що люди почали відлучатися від транспорту, хто верхи, а хто й пішки — всі в одному напрямку. Я спитав у башкирського “тюрі” (людина шляхетського роду — Л.Б.), що їхав поруч мене, яка тому причина, і він сказав мені, показуючи нагаєм (батоном, що поганяють коня — Л.Б.) на темну пятку: “мана аулія агіч” (там — святе дерево).

Це слово мене здивувало: ах! у цій мертвій пустині дерево? І справді вже, якщо воно є, то повинно бути святе! За юрбою цікавих пустив і я свого вороного (коня — Л.Б.). Дійсно, верстви за дві від шляху в балці зеленіла стара тополя. Я застав коло неї вже чималу юрбу, що із здивуванням і навіть (так мені здавалося) з побожністю дивилася на зелену гостю пустині. Навкруги дерева й на вітті його побожні киргизи понавішували шматочки різнокольорових тканин, стрічок, пасма фарбованої кінської волосіні, а найбагатша жертва — це шкіра дикої кішки (кота — Л.Б.), міцно прив’язана до гілля.

Дивлячись на це все, я набрався поваги до дикунів за їх невинні жертви. Я останній од їхав од дерева й довго ще озирався, ніби не ймучи віри чуду, що його бачив.

Я ще раз оглянувся і спинив коня, щоб востаннє налюбуватися обожнюваним зеленим велетнем пустині. Знявся легенький вітрець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою, а я несвідомо, неначе до живої істоти, промовив: “прощай!” і помалу поїхав за транспортом, що ховався в куряві.”

Оцих три величавих картини киргизької пустині не тільки мальовничо описав Шевченко, але і глибоко їх пережив у своїй душі, щоб вилити у символічній і глибокій поєднанні у своїй поемі: пустині, пожару і дерева.

II. Зміст поеми й думки критиків.

“У Бога за дверми лежала сокира”. Кайзак (киргиз) украв ту сокиру й подався в зелену діброву по дрова. Вибрав деревину й ударив її сокирою. Сокира вирвалась із рук кайзака й почала косити дуби й усякі великолітні дерева. А в той час із яру повстає пожар і хмара диму величезна закриває сонце. І наступила темрява. Сім літ Божа сокира ліс стинала, і пожарище не вгавало. І гинув Божий світ.

На восьме літо зійшло святе сонечко. Освітило чорну пустиню, на якій не залишилось і билини. Тільки одним одне зелене дерево хиталось, що пощадив Господь, обминула сокира і не спалив вогонь. Те дерево — святе. Кайзаки його не минають, моляться і своїми жертвами благають, щоб воно у їх біднім краю парості розпустило, цебто розрослося і їх пустиню оживило.

Про цю загадкову поему появилось в друкованій аж три студії, що намагаються розгадати сенс її змісту, її джерела, ціль поета, головну думку поеми й її ідею.

Так д-р В. Щурат у своїй праці “Шевченкова поема надії — У Бога за дверми лежала сокира”¹⁾, порівнявши поміж подією розгрому Кирило-Методіївського Братства в Україні і запустінням киргизького степу, робить висновки, що в цій поемі символічно в образі урятування єдиного дерева в розгромі українського руху й молитви киргизів за нього, щоб воно розрослося, визначає Шевченко надію на відродження. А сама поема “вийшла із творчої комбінації поета”.

Натомість М. Мочульський в праці “Культь дерева й сокири в Шевченковій поемі”²⁾ доводить, що Шевченко в киргизьких степах міг почути з приводу самотнього дерева в пустині киргизьку казку-міт, яку поет і викори-

1) Львів 1925. Відбитка з часопису “Українська Рада”.

2) “Україна”, Київ 1930, кв. II.

став у своїй поемі, відповідно її опрацювавши. “З приводу нашого дерева, пише М. Мочульський, що з непам’ятних часів стояло серед неозоримого киргизького степу самотнє, . . . мусіли кружляти поміж киргизьким народом казки-міти і що Шевченко . . . без сумніву хотів щось більше знати про дивне дерево, певне розпитував за нього башкирів і киргизів, що товаришили йому в поході і почув із їхніх уст казку-міт про святу сокиру . . .” і “Шевченкові вражіння оплелись барвистими квітками довкола киргизької казки-міту”³). Такий висновок М. Мочульського.

Іван Брик у студії “Святе дерево у творчості Т. Шевченка”, студіюючи цю поему, відкидає здогади Мочульського і приймає висновки (не всі) В. Шурата, що святе дерево Шевченка є символ надії, але не в зв’язку з Кирило-Методіївським Братством, а в поєднанні з особистим життям Шевченка на засланні. Тому в опрацюванні легенди про сокиру і спустошення нею країни за виїмком одного дерева поклав поет ідею **гріха**. “За гріх наступає **кара** — це жахливе запустіння, — киргизькі мертві стели. А на тій пустині святе дерево, якого не доторкнулась кара, і з ним зв’язана **надія**, що завдяки молитві і **жертві** воно розпустить парості і чорна пустиня знову вкриється дібровами, лісами”⁴).

Витлумачивши так саму символіку поеми в такому напрямі, І. Брик далі вважає, “що на поему треба дивитись як на “алегорію, що вийшла з творчої комбінації поета” (думка В. Шурата — Л. Б.). Та гадає, каже Брик, що далеко більше доказів промовляє за тим, що не розгром Кирило-Методіївського Братства мав тоді поет на думці, а свою особисту долю.

Поема є справді поемою надії, що в його душі відживе колишня сила поета й артиста, та неволя не вб’є в ньому людини. І далі І. Брик гадає, що не киргизький міт вплинув на поему Шевченка, а “легендарні мотиви в душі самого поета” й читання св. Письма (Біблія й Євангеліє).

³) Та сама праця, ст. 81 і 85.

⁴) Праці Комісії Шевченкознавства Н.Т.Ш. у Львові, випуск I., ст. 20.

III. Розкриття внутрішнього змісту поеми.

Поема Шевченка скомпонована із трьох частин. В першій поет розповідає про чудодійну сокиру, що лежала в Бога за дверима, і кайзак (киргиз) в той час, як Бог із апостолом Петром ходив по світі, її вкрав, щоб собі нарубати нею дрова в лісі. Сокира вирвалась із його рук й почала той праліс косити. В той саме час охопив країну пожар і знищив ліс, міста і села, а люди повтікали і сховалися в снігах у Сибіру. Сім літ сокира ліс стинала й сім літ не вгавав пожар і гинув Божий світ. Отже, в цій страшній картині Божого гніву за самовільне проти волі Бога користування його зброєю обернув цвітучий край в руїну і покарав нарід кайзаків.

Друга частина поеми — наслідки Божої кари: чорна пустиня після пожарища і ніякої рослини. Як вітер розвіяв попіл, обнажилась червона глина печиною (перегорілою землею) і тільки де-не-де будяк колючий та тирса з осокою чорніє під горою та інколи на захилім верблюді на гору виїде кайзак. Тоді ніби степ до Бога заговорить, верблюд заплаче і кайзак понурить голову, подивиться на Кара-Бутак ріку, на степ і щось непевне тоді твориться. І кайзак згадає одно дерево, спуститься з гори і зникне в глиняній пустині. Картина повного запустіння й гибелі.

Третя частина: посеред того зруйнованого степу при долині одним одно стоїть дерево високе, залишене Богом, обійдене сокирою й огнем непалиме. Боже дерево і святе стоїть як згадка про минулий рай і будить у кайзаків надію. І вони моляться до нього, складають жертви і благають його, щоб воно їх бідний край відродило. І та віра в відродження їх краю в їх молитвах і жертвах святому дереву живе в їх душах.

Оцю катастрофу тієї кайзацької землі змалював Шевченко під впливом чотирьох конкретних, вперше побачених ним явищ: 1) пустині безмежної, голої і безводної, в якій не живе ніяка жива істота, крім де-не-де розкиданих кайзаків; 2) пожарища в цій пустині, що охопило величезні її простори; 3) єдиного дерева-тополі старо-

давньої й великої, що ніби оазою оживлює долину й ховає в собі щось незвичайного, чудодійного і святого; 4) тієї глибокої пошани, яку киргизи віддають цьому дереву у своїх молитвах і жертвах. Оцих чотири явища конкретні і творять чотири елементи чи мотиви, з яких складається поема Шевченка.

Що ці чотири явища глибоко вразили поета, свідчать оті наведені мною вище описи їх Шевченка у повісті “Близнята” й два акварельні образи, які Шевченко змалював під безпосереднім вражінням з природи, — це образ з пожежу пустині і другий образ самотнього дерева в пустині.

Коли б ми захотіли розібратись у тому пляні, як зроджувалась у душі поета ця поема, — то, маючи на увазі такі твори Шевченка, як “Тополя”, “Осика”, “Лілея”, “Москалева криниця”, зовсім легко можна зазначити, що першою спонукою до зродження у творчій уяві поета було **самотнє святе дерево** серед безмежної пустині, яке сильно вразило Шевченка своєю незвичайною, ніби чудодійною, появою серед тієї зовсім мертвої природи. Ось слова самого Шевченка: “Як! у цій мертвої пустині дерево? І справді вже, як що воно є, то повинно бути святе!” Оцею подив поета і підкреслює, що те дерево в таких обставинах мусить бути **святе**, вже визначає першу мистецьку увагу й концентрацію думок Шевченка саме на це самотнє серед пустині і святе дерево, як творча споника до написання поеми.

Але, щоб умотивувати його появу, Шевченко уявив цілу картину катастрофи, в наслідок якої цвітучий край перетворюється в пустиню, і тоді пожежа, Божий вогонь гніву, що все живе пожирає й нищить, як часто в цім сенсі змальовує Біблія, зокрема книга пророка Ісайї, особливо її розділ XXXIV, а конкретна споника до цієї вогняної катастрофи, що привела Шевченка, — то реальна картина пожежу в цій мертвої пустині, яку поет бачив на власні очі. Ось із Біблії ці місця:

“2. Загорівсь бо гнів Господень на всі народи й досада його — на всю могуту їх. Він наложив на їх прокляти, передав їх на зарі.”

“4. Щоб їх повбивано й порозкидано; трупи їх щоб гноем узялись та щоб гори од крові їх розмоклись.”

“5. Бо, наче упився (досадою) меч мій на небі; і ось він сходить тепер суддею на Едом (на невірних народів), і на народи, що на них я проклін наложив.”

“6. Меч Господній пересякне кров'ю, потучніє від жиру, од крові з баранів та козлів . . . В Босорі (місто) справить Бог цю жертву й велику різанину в землі Едома.

“8. Бо надходить день Божої помсти, час відплати за Сіона.”

“9. Ріки його возьмуться смолою, а порох у йому — сіркою, і стане земля в ньому горючою смолою.”

“10. І ні вдень, ні вночі не вгасатиме, вічно буде підійматись дим із неї, та й від роду до роду лежатиме степом безплідним; по віки вічні ніхто не ходитиме по ній.” (Книга пророка Ісайї, розд. XXXIV (33) Біблія).

В цій уривковій із розділу 34 книги пророка Ісайї ми відчуваємо ту саму катастрофу й переміну цвітучої землі в безплідну пустиню. Покарав її Бог гнівом і мечем небесним, і вогнем знищив народи на ній.

Небесний меч і вогонь — біблійна кара Божа. Божа сокира і вогонь, в поемі знищили колишній цвітучий край кайзаків з їхньої вини. Повна аналогія кари Божої за провини землі в Біблії і в Шевченка. Тільки меч замінив Шевченко на сокиру: побутове явище — кайзак украв у Бога сокиру для щоденного вжитку, нарубати дров, щоб використати духову зброю Бога для щоденних матеріяльних потреб, забуваючи, що дорогою неправди і заміни вищого духового життя на нижче зматеріялізоване веде за собою Божу відплату. А щоб той нарід, що залишився від катастрофи, мав спомин про колишній рай і надію на його відродження, залишив народові одне зелене дерево — тому воно і святе — як стимул до можливого відродження й духової направи народу. І це нарід відчуває, молиться, складає жертви і надіється. Отже, одне святе дерево в щільній пустині — символ надії на майбутнє відродження народу. Стільки в Шевченка роздумувань про цю пустиню азійську, про пожар її і про те дерево в аспекті біблійної катастрофи, як аналогії до можливої катастрофи в цьому краю й надії на його відродження в мистецькій концепції його та його глибоко символічної поеми.

IV. Особисте і національне в поемі.

Але Шевченко у своїм творчій задумі цієї поеми не обмежився тільки цією пустинею, цим киргизьким народом і цим святим деревом, як надії на відродження тільки цього народу. Символізація поеми далеко глибша й на-самперед особиста, щодо долі самого поета.

Вже І. Брик, публікуючи цікаві уступи із листування Шевченкового приятеля, поляка Броніслава Залесьського, до його опікунки Ружі Собанської за рік 1850, показав, як цим святим деревом зацікавив Залеський Собанську, посилав шкіци з того дерева і роз'яснював його символіку серед тієї пустині. Саме в той час Шевченко перебував, повернувшись із експедицією Бутакова з Аральського моря, в Оренбурзі. Сам Залеський того дерева не бачив, а описував його безперечно зо слів та оповідаць Шевченка. І в тих описах дуже цікаві означення того дерева: "гарне в ньому (в тім дереві — Л.Б.) — най-гарніше — це його сирітство серед голого степу... **Бідне воно й сумне, але й того осиротілого дерева гарне життя.** Благословлять його й почитають за тінь, яку знаходять під ним бідні киргизи. А Бог посилає росу, щоб не засохло, і пташки небесні, щоб на його галузках і в його тині співали. **Може таке саме життя і людини-мандрівника та людини-сироти."**

В другому листі до тієї самої кореспондентки Броніслав Залеський пише: "Правда, воно (дерево — Л.Б.) може бути пригадкою і ніби **символом сирітського життя** Але ж чи не правда й це, що воно може нас навіть багато навчити й показати, що й сирітське мандрівниче життя може бути гарне й не конче нещасливе... Як скаргу цього самотного дерева почує вітер і занесе далеко, де злучиться з пісню всіх гаїв, так і сльоза сирітського ока, зідхання самотньої груді будуть зачислені в тій спільній чаші, що її щодня підносить людство Богові, як **жертву відкуплення**... Але й це дерево не все стогне на самотині, світить йому рання зоря, відсвіжує небесна роса, сонцем пересилає йому тепліші проміння, ніж тим його сестрицям, що зібравшись вкупу, творять нашії гаї. **Так**

і ласка небесна ближча нераз до прибитого серця, а життя мандрівника має також свої приязні дні."

Досить буде і цих висловів Б. Залеського, щоб зрозуміти, що ті характеристичні вирази його, як "сирітство серед голого степу", як порівняння його з людиною-сиротою, з людиною-мандрівником. Як те дерево — "символ сирітського життя", як "скарги самотного дерева будуть почуті природою", так і "сльоза сирітського ока, зідхання самотної груді" будуть почуті Богом, "як жертва відкуплення"; і "ласка небесна ближча не раз до прибитого серця". Оці вислови так близько підходять до того становища, в якому тоді перебував Шевченко. І всі вони походять із тих оповідань Шевченка з його тієї тяжкої мандрівки тією пустинею і з його описів і роз'яснень сенсу того сирітського дерева серед голого степу в прирівнюванні до нього самого — сироти і мандрівника світу. І як те дерево є посередником між Богом і людьми за їх долю, так і сирота й мученик за правду Шевченко є посередником між Богом і його народом за кращу долю останнього.

Поети, борці за правду і волю свого народу, генії, як Шевченко, — то обранці Божі, що стають посередниками між Богом і народом. Таким самотним засланцем у цій пустині є Шевченко, і він — "жертва відкуплення" Богові за те насильство й наруги, що діються над українським народом. І поема ця глибоко й символічно змальовує в образі святого дерева ту силу посередництва його між Богом і його народом і надію на остаточне його відродження, коли думка поета й ідеї, ті парості святого дерева, розпусяться і поширяться в Україні, в цім його біднім краю.

Тільки так можна зрозуміти ідейну глибинність цієї поеми Шевченка "У Бога за дверми лежала сокира".

ВАРНАК.

В поемі цій змальовує Шевченко опришка, що під впливом докорів совісти за свою жорстоку розправу з помсти над панамі, що відібрали в нього дівчину й пустили її покриткою, і під впливом того враження, яке спра-

вив на нього святий Київ із його церквами Божими, тихими дзвонами, як на небі, перед громадою в Києві добровільно признався із усіх своїх злочинів і був покараний. Московська влада його заслала на каторгу в Сибір. З каторги, видно, він утік, бо він був таврований гарячим залізом на обличчі й тому був прозваний Варнаком.

По відбутті своєї кари він був за Уралом поселений і жив до старости. І поет, як видно з поеми, його там зустрів, і вони познайомились, розговорились і цей Варнак розповів поетові все своє життя. І ця розповідь і стала змістом (фабулою) цієї поеми.

Тема поеми наскрізь соціальна — боротьба покритих кривд кріпаків із панами, що не тільки гнобили їх як невільників, але і кривдили їх в особистім житті та в їхніх найсвятіших почуваннях морально. І власне оця остання кривда і спричинилась до того, що Варнак став опришком і ватажком на Уманщині в південній Київщині і ціла його ватага опришків з помсти розправлялась із панами.

Справді, Україна за часів кріпацтва була багата на такий бунтарський спосіб вияву своєї помсти із польською шляхтою та панством в Україні. Кармелюк, Гаркуша, Гнидко і багато інших на Наддніпрянській Україні, Довбуш і низка менших опришків в Західній і Шугай на Карпатській Україні. І ці опришківські рухи складають цікаву історію України, яка ще не досліджена, але характеристична для народніх відрухів.

Але цій опришківській історії велику увагу присвятила не тільки українська література, але й польська та чеська. З українських письменників на опришківські теми писали свої твори такі, як Квітка-Основ'яненко, Федькович, М. Шашкевич, П. Мирний, М. Старицький та інші. І серед них одне із перших місць займає і Шевченко. Ця поема "Варнак", а пізніше повість "Варнак" — наймаркантніші приклади з цього роду його творчости.

Розбійницька література була популярна в ранній добі романтизму і в західно-європейській літературі. Досить згадати таких визначних письменників, як Гете, Шіллер, Байрон, Гюго і в московській літературі Пушкін, і це буде доказом, що ця тематика була дуже попу-

лярна в усій світовій літературі. Тому не дивно, що нею захопився і Шевченко.

Перший натяк у Шевченка на цей бунтарський образ супроти пана змальовується в його поемі “Не спалося, а ніч як море”. В поемі “Варнак” цей образ опришка змальовується у всій його повноті не тільки тому, що він “різав все, що паном звалось, без милосердя, без зла, — а різав так...”, але й тому, що з його оповідання виринає високо моральна постать, тільки глибоко покривджена панамі в його найсвятіших почуваннях. І тому “муки за муки” органічно випливають із того найбільшого соціального зла, яким було кріпацтво, і з панської необмеженої сваволі.

І Шевченко розкриває всю витончену душу Варнака, в якій заговорила совість, що мало не довела до самогубства. Тільки релігійно-духова сила Києва вказала Варнакові іншу путь: “судá людськóго у людéй просíть”, каторги й заслання... цебто **шлях покути** із своїх людських злочинів над дітьми панськими і жінками, що були в їх становищі жертвами невинними і **шлях духового відродження**.

Поема “Варнак” саме цю проблему, таку властиву для моральної душі Шевченка у всій її повноті, і розкриває. Поет у тузі за рідним краєм з любов’ю малює глибоку українську національну душу, що і в найбільших злочинах є вразлива і схильна до добра, до правди і морального переродження. Джерело тих злочинів не в його душі, а в тій соціальній кривді і в сваволі панській. Тому й розбійник, що покався із своїх злочинів і спокутував свої гріхи, стає праведником і високо моральною людиною. Так уявляв покуту розбійника український нарід (дивись легенду народню, яку переповідає Шевченко в листі до Осипова 1856 року).

[ЦАРІ.]

Поема Шевченка про “царів” складається із заспіву чи прологу, чотирьох історичних образків: два про царя Давида з Біблії, одного про його сина Амнона і доньку Тамару (Фамарь) і про українського великого князя

Володимира, коли він ще був князем новгородським і поганином, і Рогніду, доньку полоцького князя Рогвольда, та, нарешті, епілогу.

В заспіві “Дев’ята сестро Аполона” звертається Шевченко до дев’ятої сестри бога грецького Аполона, музи — богині поетів, щоб вона, хоч нищечком... розказала йому “про царя або якого короля з їх фон баронами-князями та з їх страстями”, бо Шевченкові “вже остили мужики та безталанні покритки”, як остило йому співати “про журбу та про печаль...” “і паперу жаль”.

Але коли в уяві Шевченка предстала перед ним “бабуся сідая” та ще й п’яненька, нівроку їй...” і запропонувала йому “пристріт чи бешиху пошептати”, то поет її прогнав і заходився сам “коло царів” високим “штилем” “розмальовувати помазаних і спереду, і збоку”.

Отже, заспів поета повний іронії й гумору на адресу старенької дев’ятої сестри Аполона”, царів та осмішування тих поетів, що на адресу цих “помазанників Божих” писали врочисті оди і хвалили їх.

І далі, поет вже саму поему про царів починає писати своїм “високим штилем”, ніби стилем оди, а фактично це стиль пародії на оди або перелицьованої оди, що розкриває дійсне моральне обличчя цих мужів історії.

Шевченко розпочинає свої “оди” з біблійного царя Давида. Вже в поемі “Кавказ” цій постаті присвячує поет кілька рядків, як приклад, кого московська церква містить на небі й ким вона пишається:

.....У нас
Святую Біблію читає,
Що цар якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні!
У нас навчіться! В нас дері,
Дері та дай,
І просто в рай
Хоть і рідню всю забері!

І Шевченко в першій розділі малює образ цього царя Давида, що в Гурія відібрав жінку Версавію, а Гурія наказав убити. Про цей випадок із життя царя Давида докладно розповідає Біблія в “Другій книзі Самуїла”, розділи 11 і 12. І поет закінчує цю пародію словами: “Отак святі царі живуть!”

В другій розділі чи в другій пародії поет розповідає про Давидового сина Амнона, що закохався у свою сестру Тамару (у Шевченка — Фамар) і підступом запросив її до себе і згвалтував. На закінчення цього розділу поет подає таке роз’яснення:

Отак царевичі живуть,
Пустуючи на світі.
От бачите, людські діти!..

Джерелом для цієї пародії послужила Шевченкові та ж сама “Друга книга Самуїла”, розділ 13, уступи 1—19.

Третя пародія Шевченка (третьої розділ) присвята цареві Давидові на схилі його віку.

І поживе Давід на світі
Не малі літа
І одряхль...

Для цього розділу джерелом була “Перва книга Царів” розділ 1. уст. 1-4.

Нарешті, четвертий розділ поеми присвятив Шевченко молодим літам князя Володимира, коли він ще був князем новгородським і поганином. Тоді саме він задумав взяти собі за жінку Рогніду, доньку полоцького князя Рогвольда. Але Рогніда чекала свого дійсного жениха, Ярополка, що мав надїхати. Князь Володимир тоді воював із Ярополком за новгородську землю і поспішив до полоцького князя, що тримав руку Ярополка, напав на нього, спалив його місто, убив Рогвольда, а доньку його Рогніду взяв за жінку силою. Джерелом для цієї історичної події, на думку М. Грушевського, послужили пісні народні та повісті, які використав літописець. А Шевченко створив її на основі літопису та Історії України тих авторів, що поет читав.

В епілозі до цієї поеми, повному іронії, бажає Шев-

ченко царям, щоб “кати їх постинали”, бо вони сіють тільки неволю. Найкраще жити з народом, бо “там, де люди, добре буде”. Тільки не треба їх учить “своїм писанієм”.

Щодо жанру й будови цього твору, то це не є поема в стислому розумінні цього слова, як твір суцільний з одною темою й героями, що від початку до кінця послідовно проводяться через цілий твір. Ця поема Шевченка складається із окремих фрагментів-поем, між собою не зв'язаних одною фабулою (змістом), а кожна частина зовсім самостійна. Тому в першій редакції 1848 року цей твір у цілому не був навіть поділений на розділи, а тільки відділені були окремі фрагменти рисою. Щойно пізніше через 10 років позначив Шевченко ці окремі поеми як розділи одного твору, але не дав йому наголовка. Тільки в заспіві підкреслив він тему цього твору:

А я трóхи збóдом
Захожўся коло **царів**
Та **штилём висóким**
Розмаліюю помáзаних
І спéреду, і збóку.

Отже вислів “захожуся коло царів” вже робить натяк на тему твору й на наголос: **Царі**. І я, як і П. Зайцев, за традицією, як копійців цього твору, так і видавців його залишаю цей наголовок, тільки беру його в квадратіві дужки, щоб було зрозуміло, що цей наголовок Шевченкові не належить.

Шевченко, як і Кирило-методіївські братчики дивились на монархів, як гнобителів народу, віддаючи його панам у панщину на поталу і кріпацьку неволю. Тому в “Книгах битія українського народу”, що були написані Костомаровим, як декларація Кирило-Методіївського Братства, царі й пани трактуються, як гріховне насильство над народом, породжене дияволом. Це в аспекті державному. Але Шевченко вважає царів з морального боку згубним явищем і розкладовим. І в цій поемі й малює поет оцю розкладову антиморальну їх силу замість того, щоб бути для народу взірцем і прикладом високої

моралі як для родинного життя, так і для життя народнього в цілому.

І в цім саме антиморальнім сенсі і змальовує Шевченко царів у цім творі. “Високий штиль” ховається тільки в тих архаїзмах, староукраїнських і старослов’янських висловах, як “вратá”, “град”, “на стóгнах”, “жен”, “в червлéній рíзі”, “подру́жіє”, “сікéра”, “приспѣ”, “злáто”, “главú”, “стенáе” (стогне), “у хра́міні”, “драгій”, “вкусів”, “возста́ну з одра́ недúга”, “і поживé”, “і одрахлѣ”, “не познаю”, “драгím елéем”, “побі наро́д”, княжну́ поя” і інш.

ТИТАРІВНА.

I. Тема і зміст поеми.

Поема “Титарівна” написана Шевченком на тему про покритку, що втопила дитину й була покарана громадою смертю. Вина її в тім, що вона, спочатку насміявшись із Микити, бідного сироти, але потім, відчуваючи з жалю свою вину, Титарівна несподівано прикидається палким коханням до наймита Микити. А Микита, зазнавши зневаги від багатой дівчини і вернувшись через три роки до того села багатим, з помсти за насміх над ним, використав любов Титарівни і посміявся з неї. Але вона, породивши дитину, поклала її на цямбрини криниці, то Микита, скориставши з цієї нагоди, непомітно вкинув свою й Титарівни дитину в криницю, а сам пішов до сільського уряду і доніс, що то Титарівна втопила свою дитину. Так свою помсту довів до кінця.

Громада витягнула дитину з криниці, а Титарівну присудила живою покласти разом із дитиною в домовину й закопати в землю в науку дівчатам,

Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько-ма́ти.

А що сталось із Микитою? Бачили якогось **панича** в Польщі, що згадував про Титарівну. Але Господь його покарав за гріх великий

Не смёртцю: він б́уде жить,
І сатано́ю-чоловіком
Він б́уде по́ світу ходіть,
І вас, дівча́точка, дуріть
Во віки.

Ця поема — не складна. Вона далеко простіша від таких поем побутових, як “Катерина”, “Наймичка”, “Осіка”. Вся акція її побудована тільки на двох головних постатях: парубка Микити й дівчини Титарівни. Та й тема не нова для неї. Вже й сам Шевченко в заспіві до попередньої поеми пише, — не звертаючись до музи з просьбою, щоб вона, “хоч нищечком” розказала йому “про царя або якого короля...”

Бо вже ості́ли мужики́
Та безгала́нні покриткі́ ...
.....і папе́ру жаль.

Отже, вже й сам поет відчуває, що тема про покритку в його творчій репертуарі вже аж занадто традиційна. До “Титарівни” цю трагічну постать панського насильства оспівав поет в поемах: “Катері́на”, “Слепа́я”, “На́ймичка”, “Осі́ка”, “Не спа́лося, а ніч як мо́ре”, “Варна́к” і в баладі “Ліле́я”. Таким чином, ніби й для самого Шевченка цієї теми було вже за багато.

II. Головні образи першої частини поеми.

Але чомусь уже в Кос-Аралі на Аральськiм морі знову вертається поет до цієї самої теми. Я пояснюю тим, що Шевченко в той час переживав або своє особисте положення й тугу за рідним краєм, або виливав свій гнів на мучителів його народу, царів і панів, або в тузі перелітав творчою уявою в минувшину України, в козаччину, або, нарешті, кохався в сучасній українській побуті.

І поема “Титарівна” є вплив із двох останніх середовищ, цебто в ній у гармонійну цілість сплелася Гетьманщина в її народній побуті. З цього вислід, що від панської чи старшинської сваволі ця поема вільна. Зате в часи Гетьманщини побутовим явищем були інші зальот-

ники, що “верховодили в селі”, “з громади кпили, хлопців били” “**та дівчат дурили**”, — це “борці”, що хизувались своєю силою перед народом, п’янствували та викликали хлопців на бій і кпили собі з них:

— Горілки! меду! Де отáман?
Громада, сóтський? Препогáне,
Мерзéнне, мёрзле парубóцтво!
Ходіте б’іться чи борóться!
Бо я борéць . . . !

І Шевченко на фоні оцих шкідливих моральних впливів на молоде українське суспільство, зокрема на українських дівчат, як реальний приклад із минувшини, змальовує одну трагічну подію, що сталась із Титарівною, донькою багатого титаря.

В осередку цієї поеми стоїть ця гордовита дівчина, химерна красуня, а поруч неї — бідний наймит, парубок та ще й “байстрюк” Микита, який на одній гулянці, заплативши останній шеляг лірникам за танець, запросив цю горду дівчину погуляти з ним. І вона його запрошення зневажливо відкидає:

— Одчепіся, пройдісвіте!
І зареготáлась
Титарівна: — Хібá тобі
Наймичок не стáло?

Ображений Микита “пішов собі в далéку дорóгу” і “з то́го ча́су не чу́ть його́ стáло . . .”

Але “з то́го ча́су й титарівні щось такéе стáлось”. “Мов одури́ла”. Микита перед нею “у сі́рій сві́ті перед очі́ма все стої́ть”.

І тут Шевченко вже від себе додає причину такого стану дівчини:

.....Титарівно,
В недóбрый час з то́го нерівні
Ти насміялась! Стáло жаль
Тобі його́ . . . Нудьга́, печáль
І сóром дúшу оступі́ли
І ти запла́кала. Чого́?

Того́, що тяжко полюби́ла
Микіту́ бідного́ того́!

І далі, роздумує Шевчénко над примхливим жіночим
серцем:

Діво́ дівнее́ на світі
З тим се́рцем бува́є:
Увечері́ цура́ється,
Вранці́ забажа́є!
Та так тяжко́ забажа́є,
Що хоч на край світа
Шукать́ підé... Отак тепéр
Не зна́є, де дітись,
Титарівна. Хоч у во́ду,
Аби́ до Микіти!...
Стережі́ться, дівча́точка,
Смія́тись з нерівні,
Щоб не бу́ло і вам того́,
Що тій титарівні!

А що з Микитою? Пішов на заробітки. Зібрав гроші, навчився боротись і борцем через три роки вертається у те саме село. І знов попередня картина гулянки в корчмі. Лірники грають, парубки з дівчатами гуляють. В цей мент “у синій шапці, у жупані

В червоних, як калина штáнях,
Навпрі́сідки вліта́ коза́к...

і борець. Натанцювавшись, з кпинами на адресу парубоцтва викликає їх на боротьбу. “Дівчата аж занедужали за ним”. А він по селі гуляє і до титарівни у садочок учащає. І не счулась титарівна, як матір’ю стала.

Ось так розвивається акція першої частини цієї поеми. В ній твориться зав’язка акції і її трагічний вислід для титарівни на тлі побуту гетьманської України.

III. Спонука до опрацювання другої частини поеми.

Друга частина поеми: титарівна-покритка — і розв’язка вини й кари для неї. І цю частину komponує Шевченко так само на тлі того побуту, але саму розв’язку

події розвиває за народньою баладою про покритку, що втопила дитину.

Я вже згадував про цю народню баладу, коли з'ясував поему Шевченка "Не спалося, а ніч як море" (ст. 317-18). Але для цієї поеми, властиво для мотиву про покритку, що втопила дитину, поет тільки частково покористувався образом криниці і баладою на цю тему, а головню він мав на увазі другу народню баладу про покритку, що втопила свою дитину в річці чи в ставку і за цей злочин по цій баладі громада засудила її у Сибір. Тоді як по першій баладі покритку засуджує громада **живою** покласти з дитиною разом у домовину й поховати.

Оця саме балада і лягла в основу другої частини поеми "Титарівна". Що Шевченко її знав і на засланні вона була в його пам'яті і навіть записаний текст її був у його руках, свідчить альбом Шевченка, що був забраний під час другого його тусу й арешту р. 1850 в Оренбурзі. І в тому альбомі Шевченко власною рукою записав значний уривок тієї балади під наголовком **"Титарівна біля криниці"**. Ось той текст цієї балади, властиво більша частина її без початку:

...Повій вітре понад яром
Та нажені чорну хмару,
А щоб дощик помілів,
Стежки-доріжки залів,
Та щоб люди не ходіли,
Мого сина не збуділи.
... У неділеньку рано та раненько
Збиралася громадонька
І старая і молодая,
Та криницю виливала,
Сповітого сина доставала.
Вівели матір у кайданах,
Що хотіли, то робили:
В туну з сином положили.
Живу з сином поховали.

Це є народня балада про Ковалівну. Її текст вже був відомий із збірника українських пісень, виданого в 1827 році М. Максимовичем. І цей варіант так само був відомий Шевченкові. Навожу цю баладу з того збірника:

Ой, ти кова́лю, ковалéнку,
Чом ти не ку́єш ráно поранéнько,
Чом ти челя́доньки жалі́еш,
Чом ти же́лі́за та не грі́єш?
Ковалéва дочка́, Катері́на,
Вона́ собі́ сiна́ породі́ла,
В глубо́кім колóдязі́ потопі́ла,
За ворóта виході́ла,
З буйні́м ві́тром говорі́ла:
“Та не вiй, ві́тре, та тихéнький,
Та повiй, ві́тре, та буйнéнький,
Та нажени́ хма́ру чорнéсьнюку,
Та спусти́ до́щик дрі́бнэнький,
Та зали́й стежкі́ і дорі́жки:
Щоб туди́ лю́ди не ході́ли,
З колóдязя́ води́ не носі́ли,
Щоб мо́го сiна́ не ворущі́ли,
Щоб мо́го сéрця не суші́ли.

Але ця балада на цiм обривається і не має закінчення. Крім того розмір її рядка десятискладовий (4+6) не покривається з розміром поеми Шевченка, що скомпонована розміром восьмискладовим рядка віршового (4+4), як і той варіант цієї балади, наведений вище із його альбому. Тому найближчий текст балади до поеми Шевченка в його власній копії в його альбомі.

“Збори громади, на думку Ф. Колесси, ведення обвинуваченої в кайданах, суд і кара, навіть повчальна пересторога для батьків — усе це споріднює Шевченкову поему з народніми піснями”. Властиво не з народніми піснями взагалі, а з тим одним варіантом першої балади про покритку Ковалівну, що втопила свою дитину у криниці й була громадою за це живою похована.

Я скажу більше: ця балада спонукала Шевченка до створення цієї поеми “Титарівна” і вона стала внутрішньою формою, цебто постать дівчини покритки, що приносить свою дитину до криниці із такою нелюдською карою стає головним образом цілої поеми Шевченка. Недаремне поет назвав записаний ним варіант цієї балади до свого альбому: “Титарівна біля криниці” і це спонукало Шевченка у своїй записі відкинути початок,

в якому йшла мова про Ковалівну, доньку коваля, бо така назва дівчини **титарівною** більше підходила до задуму і komponування цілого сюжету своєї поеми. Річ у тім, що різні варіанти цієї народньої балади різно карають дітозгубницю за страчення у криниці своєї дитини: одні її вішають, другі рубають голову, інші карають буками або проганяють із села. Шевченків варіант з альбому його живу з сином у труну кладуть і ховають. Оцю кару Шевченко вводить і до своєї поеми.

IV. Моральна сила поеми.

В. Гнатюк у своїй праці про цю баладу розбирає кару дітозгубниці на підставі судових актів XVIII століття і подає присуд, і в цих актах покликується на магдебурзьке право, по якому дітозгубницю в таких випадках **повинні живою закопати** і навіть прибити її палею, щоб не могла з могили вибратися.

І такі присуди відбувались у гетьманській добі. Отже, оця нелюдська кара, яку Шевченко вводить і до своєї поеми, може і спричинилася до того, що поет увесь побут і всю акцію поеми "Титарівна" переносить до тієї самої доби. Ось як починає Шевченко свою поему:

Давно́ це діялось колись . . .
Ще за гетьманщини святої . . .

Отже, і в деталях поема Шевченка кольоритно відтворює побут "Гетьманщини святої" і в цім саме потрактуванні найбільша новина поеми й її оригінальність.

Але поруч такого побутового історизму поеми, вона разом із тим заховує в собі і ту суто Шевченківську моральну силу у відношенні до української жінки, яку поет послідовно проводить у своїх вищеназваних поемах, в яких він оспівує дівчину, що допустилась до нешлюбного материнства. Так у поемі "Катерина" мати сама гине, а сина залишає живим, щоб сиротою-безбатченком спокутував її гріх. В поемі "Наймичка" мати підкидає свою дитину бездітній багатій родині і сама стає у ній за наймичку, щоб у такій ролі непізнаної матері-наймички спокутувати свій гріх. В поемі "Осика" мати залишає

дітей своїх (сина й доньку) при житті і добрими ділами для дівчат покутує свій гріх і т. д.

Отже, Шевченко заперечує цим навіть можливість чи бажання української матері-покритки згубити в такий злочинний спосіб свою дитину. Навпаки, цю нешлюбну матір поет змальовує у найморальнішому освітленні як невинну жертву зведення злочинцем паном і чужинцем.

Цю саму ідею проводить Шевченко і в цій своїй поемі “Титарівна”. Гріх титарівни — один, що вона зневажила на початку поеми бідного наймита сироту. Але потім їй стало жаль парубка-нерівню: “Нудьга, печаль і сором душу її оступили”. І вона полюбила Микиту, мучилась, сохла, на прощу їздила до Києва, де святими травами її поїли. Отже, титарівна глибоко відпокутувала свій учинок супроти сироти-наймита.

Коли ж вона стає від нього нешлюбною матір'ю-покриткою, то не вона тратить у криниці свою дитину, а тільки приносить її до криниці і кладе на цямрини. Можна різно гадати, чому вона поклала саме там свою дитину: криниця — осередок села, куди сходяться жінки, мами, дівчата і навіть (рідко) чоловіки воду брати і титарівна могла сподіватись, що хтось пожалує дитину і возьме її за свою. Але цей вчинок, за яким ще нема ніякої вини, підглянув Микита, що допустився з помсти свідомого злочину і звів її і в цей момент допустився другого злочину: вкинув дитину у криницю.

V. Тип невришущого злочинця і мистецтво поеми.

Отже, не титарівна стратила дитину свою, а Микита, батько тієї дитини. І з місяця цей злочинець допускається і третього переступу: а саме, йде до сільського уряду й доносить на нещасну свою жертву, що то ніби вона втопила у криниці свого сина. Громада повірила йому, дитину витягнула, а невинну матір покарала найжорстокішою карою. Потрійний же злочинець, Микита, назверх вийшов чистим і вільним від обов'язків супроти своєї жертви і відтоді

Борця тогo в селі не стало

А люди в Польщі зустрічали
Якось панича...

що розпитував про титарівну: чи жива і чи насміхається з нерівні?"

Отó він самий! Покарав
Його Господь за гріх великий
Не смертю: він буде жить.
І сатаню-чоловіком
Він буде по світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Во віки.

Філярет Колесса гадає, що в цім образі Микити-“панича” “Шевченко утворює ненависний, але невмирущий мефістофелівський тип зводника”.

Ні, не “мефістофелівський тип” і не “зводника” в цім образі змалював Шевченко у своїй поемі, а далеко гіршого злочинця. Фауст не мстився на Маргариті (Грехтен), як Микита на титарівні, що “насміхалася з нерівні”, не вбивав свою дитину і не віддавав невинну жертву на таке жорстоке покарання. Тип Микити, якого карає Бог не смертю, а вічним життям у ролі сатани, що по світі ходить і дівчат з правдивої дороги зводить, — тип збірний, завершенням якого є образ Дон Хуана в найгіршому сенсі цього слова. Після того злочину він опинюється в Польщі в ролі панича. А Шевченко знає, що ті панички польські і московські виробляли по українських селах. Оцей образ антиморальних чинів і втілює Шевченко в невмирущій збірній постаті постоялого москаля, чи недолюда пана з Шевченкової сучасности, чи того заблуканого борця — гульвіси, виродка побутової Гетьманщини.

Титарівна впала жертвою свого чулого серця і свого гріха. З погляду вищої справедливости вона мусіла бути покарана, як Катерина, Наймичка, Лукія з поеми “Осика” й інші, але не так жорстоко, як розправився з нею Микита, затираючи сліди своєї помсти. Тому й його не минула кара, може ще тяжча, — бути “вічним жидом” чи невмирущим Каїном, чи втіленням “людини-сатани” і мати на совісті своїй “во віки” зведених і знищених

“дівчаточок”. Оцей образ морального злочинця й людиновбивця у цій поемі підносить Шевченко **вперше**, вивівши його, невмирущого зальотника з української побутової дійсности.

“Щодо високого мистецтва, пише проф. Філарет Колесса, з яким поет переводить свій задум — у надзвичайно сконденсованій формі, “Титарівна” побіч “Катерини” належить до найкращих, найсильніших творів Шевченка” з циклю його побутових поем.

МАРИНА.

Ненáче цвяшок в сёрце вбитий
Оцю Марíну я ношú.

Так починає Шевченко свій заспів до цієї поеми “Марина”, назвавши її іменем героїні, дівчини Марини.

Як вона у пана злогó
І за щó страдала...

Давно це було. Весілля йшло через село. Їхав пан і побачив красуню-молоду і розбив весілля: молодого віддав до війська, а молоду силою взяв до себе, до покоїв. Сам ходив коло неї, одягнув як панну і сам давав їсти. Але дівчина не піддалась: збожеволіла з розпуки і в шалі божевілля зарізала пана, підпалила будинок і в пожарі тім згоріла ціла родина пана. А Марина з матір'ю в полі зникли і від морозу позамерзали. Весною, як люди орали, знайшли у полі два трупи й на могилі поховали. Такий короткий перебіг подій у самій поемі.

Ця поема Шевченка наскрізь побутова з часів кріпаччини, коли пан мав повну силу розпоряджати своїми людьми-кріпаками, як худобою. І таку сваволю панську поет у цій поемі й описує. Найбільше боліла Шевченка сваволя панська у відношенні до дівчат. Краса української дівчини приваблювала панське розпусне око, і панська сваволя в цім була безмежна в її похитливих примхах і нелюдських знущаннях. Оцій саме темі, починаючи від поеми “Катерина”, Шевченко присвятив найбільше уваги і в найрішучіший спосіб виступив проти такого на-

силля в обороні цих нещасних жертв. Таким чином, ця тема для поеми "Марина" у творчості поета є вже традиційна.

Нове в цій poemі є те, що пан став на перешкоді родинного життя по шлюбі і щастя та радості в момент самого весілля. Таке нелюдське і злочинне насилля пана-ляха в момент самого весілля, цього найбільше шанованого народом українського обряду, було вже вершком панського свавільства і знущання над українським народом.

За що так мїлує Господь
Лихую тварь такую,
Як цей правитель?...

.....
А що тих бідних покриток
Пустів по світу з байстрюками!

.....
.....Незабаром
І молодого привезлі.
Назавтра в город одвезлі,
Та й загонїли в москалі.

.....
А молодá? Мабуть без пари
Судїлось Господом зносить
Красу і молодість.....

Так само перед весіллям розлучив пан молодих і в poemі "Не спалося, а ніч як море..." Так само до покоїв узяв пан дівчину Оксану і в poemі 1842 року "Слепая". А кінець цієї останньої поеми зовсім подібний до кінця в poemі "Марина".

І Оксану й Марину розлучив пан із коханим козаком. Тільки та різниця, що милого Оксани на очах її пан застрелив. І Оксана й Марина з розлуки божеволіють й обидві ножем зарізують свого пана й підпалюють його палати. Тільки та маленька різниця в самім кінці обох цих поем, що Оксана кинулась у вогонь пожеару і там згорїла, а Марина з матір'ю в полі замерзла. Отже, вся поема "Марина" збудована на традиційних мотивах попередніх подібних поем Шевченка. Тільки один мотив

новий у ній: пан розлучив молодих в час їх весілля і тим ще більше поглибив їх трагізм розлуки. І в цім ховається оригінальність цієї поеми.

МІЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДИЙ...

І ця поема побутова. Шевченко в ній уперше розробляє родинну трагедію в тім сенсі, що жінка козака, що вірно і глибоко любить її, його з паном зраджує. Мало того, що зраджує свого чоловіка, що піклувався нею і вдягав її, як кралю, але, навіть, зневажає його. Він був кріпак і невільник і хотів вирватись на волю, забезпечитись добробутом і вивезти свою дружину й жити на волі з нею щасливим родинним життям. І з цією метою втік від пана в Басарабію. “Погна́ло го́ре” — пише Шевченко.

Доробившись там маєтку, він затужив за жінкою і задумав уночі пробратись до неї й забрати її з собою на волю. Але не така була його жінка. У відсутності чоловіка зійшлась із паном, а за законного мужа свого забула. Нараз він з'являється. Вона ніби зраділа: нагодувала, напоїла і спати веселого поклала, а сама пішла до двору й усе панові донесла. Пан схопив мужа і, як кару за втечу, віддав його до війська.

Але й там доля не кинула козака. “Дослужився до чину”, себто до вищої ранги (старшинської чи підстаршинської), покинув служити й вернувся вільним у своє село. Померла матір і пан помер, а жінка “московкою” віялась по панах і по жидах боса. Знайшов її, подивився

І сивоволóсий
Підняв ру́ки калічені
До свято́го Бо́га,
Заридáв, як та дити́на,
І... простів небо́гу.

І кінчає Шевченко свою поему такою наукою:

Отáк, лю́ди, научáйтесь
Ворога́м проща́ти,
Як сей не́ук...

Отже, поема ця своїм змістом чи фабулою є зовсім оригінальний твір і вперше в Шевченковій творчості підносить проблему зради жінки. І, не дивлячись на таку поведінку дружини, чоловік, витерпівши завдяки їй салдачину і вернувшись додому, простив її. І з того Шевченко вивів науку, як треба прощати і своєму ворогові.

Правда, і в цій творі фігурує пан, як спричинник тієї зради. Але в цій поемі він відіграє другорядну роль, як фон тієї атмосфери, в якій відбувається родинна драма, цебто повна залежність і родинних відносин від панської сваволі.

По формі ця поема не так розвинута, як попередні з українського побуту. Поет визначає тільки саму суть акції у її вершинах і розробляє її фрагментами без докладнішого розвинення на зворотах і переходах від одної вершини до другої. Але і в такій короткій формі сама сутність дії, теми й ідеї твору виступає яскраво і стає для нас зовсім зрозумілою.

КОЛО ГАЮ В ЧИСТІМ ПОЛІ...

Твір цей — балада, бо заснована на народнім віруванні про **переміну дівчини в тополю**. Ми вже з І. тому "Кобзаря" цього видання знаємо, що подібну переміну дівчини в тополю змалював Шевченко в одній із ранніх балад своїх, а власне в баладі "Тополя". Але по змісту й ідеї вони — зовсім різні. Коли в баладі "Тополя" поет змальовує глибоку любов дівчини до козака, тугу, що той козак не прибуває до неї, а мати її хоче видати заміж за старого й багатого, і дівчина рятує себе тим, що йде до ворожки, і зілля останньої перемінює нещасну дівчину в тополю, — то в цій баладі акція її розвивається в відмінному напрямі, а саме:

Дві дівчини — сестри рідні одночасно покохали одного парубка, Івана, який приймав кохання обох і лицявся до них, аж поки під зеленим дубом у яру не зішлись всі троє й на викрилась поведінка Івана.

— Отак то ти, кате,
Знущяєшся над сестрами!...

І вирішили обидві зіллям отруїти Івана. Отруїли й поховали коло гаю в полі на могилі і щодня вранці приходили плакати за Іваном. Не витримали й самі потруїлись.

А Бог людям у науку
Поставив їх в полі
На могилі тополями...

Той самий образ народнього вірування про переміну дівчини в тополю, що і в першій баладі. Але, коли в першій баладі, одна дівчина стає чудодійним способом тополю, то в цій останній аж дві дівчини, сестри перемінюються в тополі. Коли в першій дівчина з туги за милим стає тополю, то в цій сестри-отруйниці з образи і жалю потруїлись, і Бог тільки в науку людям поставив їх на могилі тополями. Отже, наслідок один і той самий, але причини різні.

Навіть форма опрацювання обох балад однакова: вихідний мотив той самий. Поет ніби бачить, як і в першій баладі:

Коло гаю, в чистім полі
На самій могилі
Дві тополі високії
Одна одну хилить,
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Отó сестри чарівниці —
Отії тополі.

Подібним образом і кінчає Шевченко свою баладу:

І тії тополі
На Івановій могилі
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

Як і в першій баладі обрамовує поет свій твір однією і тією самою картиною, ніби замикає в кільце і тим викінчує свою баладу, вставляє в рами трагічну картину покарання ошуканця смертю. Але й їх вина не минає да-

ром, а довершується й їх смертю тільки тіла, а душі їх живуть у тополях, як приклад, якого не слід наслідувати. І таке обрамування, хоч і не досить розробленого самого твору, стає мистецькою і моральною оздобою, в якій ховається й ідея баляди: служити відстрашаючим прикладом для тих, що можуть опинитись у такій самій ситуації.

ШВАЧКА.

Ця історична поема змальовує добу Гайдамаччини 1768 року. Коли поема "Гайдамаки", як синтетичний твір, охоплює гайдамацьке повстання в цілому, то поема "**Швачка**", ніби фрагмент поеми, що змальовує тільки один відтинок гайдамацького руху, а саме — панування на Васильківщині і на Хвастовщині гайдамацького ватажка **Якова Швачки**. Звідки Швачка походив — не маємо точних відомостей. Дмитро Дорошенко виводить із Лівобережної України. Був на Запоріжжі, звідки 1767 року вийшов на українські землі, що були під Польщею. Потім р. 1768 разом із Максимом Залізняком з Мотронинського монастиря вирушив на повстання проти поляків. Здобув Канів і потім перейшов на Васильківщину, де за часів гетьмана Мазепи діяв полковник Семен Палій.

Д. Николишин виводить Якова Швачку з Волині. Але звідки б Я. Швачка не походив, він був український патріот і боровив український нарід від польських панів. Це була сувора і немилосердна людина, що жорстко розправлялась із ворогами українського народу.

Коли Москва вирішила допомогти Польщі приборкати гайдамацький рух, вона підступом заманула під Богуславом усіх ватажків гайдамацького руху, в тім числі і Якова Швачку і, закувавши його в кайдани, відвезла до Києва, катувала його там, а потім заслала на вічну каторгу у Нерчинськ на Сибір.

Нарід український оспівав Я. Швачку, як оборонця православія і волі. В піснях своїх він уболіває над його долею, величаючи його батьком народу. І під впливом цих пісень народніх і створив Шевченко свою поему

“Швачка”, змалювавши його побожним, оборонцем віри православної і ненависником поляків та жидів. Усі ці прикмети відповідають історичній дійсності того руху та дійсним особистим прикметам самого Я. Швачки, як історичної особи.

Це не є історична поема в стислому розумінні того слова, а скорше фрагмент поеми, розроблений зовсім у дусі історичної пісні з ліричними пісенними пасажами та епічними розповіддями про Швачку та його козаків, що переплітають ліричні пісенні партії козацьких ворожих настроїв до ляхів і жидів.

Ф. Колессі не пощастило знайти до цієї поеми відповідних народніх пісень. Але великий знавець українського фольклору глибоко відчуває, що ця поема відбиває дух народньої поезії, відбиває погляди народніх мас на історичні події й освітлює їх із становища народніх низів.

А така народня пісня про Швачку: “Ой поїжджає по Україні та козаченько Швачка” була одна з найулюбленіших пісень Шевченка, і він її часто співав у Новолетровській фортеці. Про неї згадує поет у своєму Щоденнику.

Тому ця поема Шевченка є зовсім оригінальний твір, що стилізує українські історичні пісні, і є одна з найоригінальніших творів навіть і по формі.

У ТІЄІ КАТЕРИНИ ХАТА НА ПОМОСТІ...

Ця поема є одна із найкращих історично-побутових поем Шевченка. Її можна вважати взірцем повно розробленої поеми з її зв'язком фабули, розвиненням акції і її закінченням. Правда, ця поема коротка, надзвичайно стисло написана. Ляконізм фрази доведений до найвищої міри артизму. І це надає поемі ще більшу мистецьку вартість.

Коротко, подія, що лежить в основі цієї поеми, така: До багатой красуні-дівчини із Запорожжя приїхали гості. Один — Семен Босий, другий — Іван Голий, третій славний вдовиченко, Іван Ярошенко. Всі три козаки дуже

полюбили Катерину, бо на цілій Україні не бачили такої гарної дівчини.

І один каже: “щоб я був багатий, то віддав би все золото Катерині за одну годину”. Другий каже: “якби я був дужий, то віддав би всю силу Катерині за одну годину”. Третій каже: “Нема того в світі, чого б я не зробив для Катерини за одну годину.”

Почувши це, Катерина звертається до козаків і просить їх визволити з татарської неволі її брата. І хто це зробить, того вона дружиною стане.

Поїхали всі три запорожці брата визволити. Перший у Дніпрі втопився. Другого татари на кіл посадили; а третій, Іван Ярошенко, визволяє брата і привозить Катерині. Але виявилось, що то не брат був Катерині, а її милий, і що вона Ярошенка одурила.

Почувши таку неправду, Іван Ярошенко відрубав Катерині голову й обидва козаки в степу на полі бою побратимами стали. А Катерину в полі поховали.

Для такої прегарної композиції використав Шевченко народню баладу про “Тройзілля”, що була вперше опублікована М. Максимовичем 1827 р. Варіант цієї балади у збірнику М. Максимовича згадує тільки одного козака. Шевченко, видно знав ще й інший варіант її, в якому виступають три козаки. Такі варіанти маються у збірниках Б. Грінченка і Чубинського. Варіант Чубинського навіть починається так, як і поема Шевченка:

Їа в Марусі хата на помості,
Приїхали три козаки в гості.

Поема Шевченка:

У тієї Катерини хата на помості:
Із славно́го Запорóжжя наїхали гóсті.

Але найповнішим і найкращим варіантом цієї народньої балади є той, що в збірнику Б. Грінченка. Для порівняння з поемою Шевченка наведу його цілого:

Через сад зелений стéжечка лежала,
Там Мару́ся в недúзі лежала,
Чóрним шóвком голóвку зв'язála,
З-за мóря тройзілля бажála.
Приїхали три козаки з пóлку

Розв'язати Марусі голівку.
Одін каже: "я Марусю люблю";
Другий каже: "я за себе вольму";
Третій каже: "на рушнику стану".
— "Ой, хто мені тройзілля достане,
Той зо мною на рушнику стане."
Обізв'явся козак молоденький:
"Ой є в мене три коні на стани:
Одін коник — як ворон чорненький,
Другий коник — як голуб сивенький,
Третій коник — як лєбідь біленький.
Тим чорненьким до моря доїду,
Тим сивеньким море переїду,
Тим біленьким тройзілля достану.
З Марусею на рушнику стану."
Ой став козак тройзілля копати,
Стала над ним зозуля кувати:
"Годі, козаченьку, тройзілля копати,
Бо вже ж твою Марусеньку 'ддала заміж маги.
Кідай, кідай, козаче, тройзілля,
Вже в Марусі у дворі весілля!"
Козак не зважає, тройзілля копає,
Накопавши на коня сїдає.
Ухватило його за серденько, —
Став у Марусі на дворі живенько.
Прибіг козак, з коника злізає,
А тієї Марусеньки вже дома немає.
Їде козак із двору з Тройзіллям,
А Маруся із церкви з весіллям.
— "Ти, Марусю, неправду сказала:
Свого слова та й не доконала."
— "Ой, я тебе одного любила, —
Старá мати усе поробила; —
Була б рада, козаченьку, ждати, —
Ізвеліла да старая мати..."
"Ой, заграйте музики-органці,
Нехай піду з Марусею в танці!"
То ж не хмара вгорі зашуміла,
А в козакá шабля задзвеніла:
А вгороді маківка бреніла, —
То в Марусі голівка злетіла.
Отó тобі, Марусю, весілля, —
Не посилай козакá по зілля!
Не схотіла, щоб у парі жити, —
Тепер будеш в сирій землі гнити!"

Вперше поему Шевченка поставив у зв'язок із народньою баладою проф. М. Петров у своїх "Очерки истории укр. литературы" 1884 р. Іван Франко дав генезу народньої балади в її варіантах у праці "Студії над укр. народн. піснями". Мих. Драй-Хмара розробив генезу поеми Шевченка у зв'язку із цією народньою баладою (Генеза Шевченкової поезії "У тієї Катерини"). Філярет Колесса подав висновки впливу народньої балади з трьома козаками на поему Шевченка ("Студії над поетичною творчістю Шевченка").

Первісний варіант балади Максимовича із одним козаком є старший, а з трьома пізніший. Доказом цього є те, що варіант балади Грінченка (наведений вище) тільки розпочинає оповідання про Марусю і трьох козаків, а далі аж до кінця балади фігурує тільки один козак.

Сама балада про "Тройзілля" розвиває тему конфлікту між Марусею й козаком та смерті Марусі від шаблі козака за зраду. Але цей конфлікт розвивається на тій основі, що мати Марусі примусила доньку вийти заміж за другого, не дивлячись на те, що Маруся любила козака, що привіз їй тройзілля, й обіцяла з ним на рушнику стати, цебто одружитись з ним. Тому спричинницею зради і смерті Марусі є її мати.

Шевченко свою поему будує на іншому лейтмотиві, якого в баладі немає. Цим лейтмотивом у поемі Шевченка є любов Катерини до козака, що попав у полон до татар, і, щоб його визволити з полону, Катерина використовує любов до неї аж трьох козаків і просить їх визволити, ніби її брата (обдурює козаків), і хто визволить її милого (ніби брата), з тим вона стане до шлюбу.

Отже, мотив тройзілля народньої балади Шевченко замінює на мотив визволення з татарського полону ніби брата дівчини (фактично — милого). Оця **подвійність**: козаки визволяють брата Катерини і це дає кожному з них надію стати з Катериною до шлюбу, коли він її брата визволить і привезе до неї. А Катерина мала на увазі свого **милого**, але, назвавши тільки братом, тим спонукала козаків шукати її брата; обдуривши козаків, заохотила їх до небезпечної подорожі, інакше козаки не поїхали б у дорогу. **На такій подвійності теми поеми і komponує Шевченко свою поему.**

Перша — **зверхня: козаки шукають брата.** Семен Босий і Іван Голий в цій дорозі загинули. Тільки Іван Ярошенко осягнув ціль: знайшов “брата” Катерини і привіз їй.

Друга — **внутрішня: Катерина** за допомогою цих козаків **шукає милого.** Ця тема захована в серці Катерини. На протязі всієї поеми ця тема нікому із дійових осіб, окрім Катерини, невідома. І читач поеми про неї нічого не знає.

Шойно в кінці поеми, коли Катерина побачила “брата” і заголосила:

— Це не брат мій... це — мій милий!
Я тебе дуріла, —

шойно тоді друга тема із захованої позиції впливає наверх і розкриває всю суть ошуканства Катерини, тоді Іван Ярошенко з цілою силою свого гніву викрикує:

— Одуріла!” І Катерина
Додоблу скотїлась
Голбвонька... — “Ходім, брате,
З поганої хати!”

І закінчується поема:

Катеріну чорнобріву
В полі поховали,
А славної запоріжці
В степу побратались.

Такий розвиток напротязі всієї поеми оцих двох тем, зверхньої і внутрішньої, зовсім не впливає із наведеної народньої балади, а зовсім оригінальний і створений самим Шевченком. Правда, і в баладі козак стинає голову Марусі, думаючи, що вона його дурила, щоб не з ним у парі жила, але і дівчина і зозуля, що попереджає козака, запевняють, що Марусю заміж віддала мати, щоб то присилувала її. Але це тільки аналогія зверхня, яка й могла вплинути, як спонука до поеми й зав'язок (ембріон) її; так само зав'язком поеми Шевченка є і три козаки, що люблять Марусю в баладі і Катерину в поемі Шевченка; але й цей мотив розвинув Шевченко по сво-

ему, пов'язавши з цілістю поеми. Крім того, Шевченко в своїй поемі відкинув і матір, яка для його завдання була зайвою. Натомість він увів до поеми в кінці її, замість трійзілля, козака "брата" (милого) Катерини.

Навіть ритміка поеми Шевченка відмінна від ритміки балади: коломийковий ритм (4+4+6) поеми, властивий для побутових поем Шевченка, не покривається із переважаючим десятискладовим ритмом балади народньої.

Це все свідчить про те, що Шевченко знав цю народню баладу й покористувався, навіть, деякими мотивами її. Але, як це властиве для Шевченка, розробив свою поему зовсім оригінально, і надав їй історично-побутового кольориту часів Запорізької Січі й боротьби з татарами і звільнив її від баладових прикмет, замінивши трійзілля полоненим козаком.

Не трійзілля, як у баладі, а визволення брата надало поемі Шевченка глибокої ідеї й живого почуття визвольної боротьби за честь і братерство. І в цім славнім подвизі два побратими гинуть, а найзавзятіший Ярошенко таки визволяє Катриного брата. Коли ж довідався від самої дівчини, що то не брат її, а милий, то дівчина, що одурила й насміялась над почуттям до неї Ярошенка, гине від шаблі останнього, що потім побратався із визволеним козаком.

Це все показує, що хоч яка гарна є наведена вище народня пісня, але Шевченкова поема далеко її перевищує своїм драматизмом, своєю мистецькою викінченістю і красою й є довершеним мистецьким твором. Шевченко, користуючись народньою піснею, поставив перед собою далеко важнішу і глибшу ціль: показати, на думку Франка, "і глибину козацького почуття, і козацьке завзяття для досягнення взятої на себе мети, й, нарешті, козацьку гордість, що не терпить ані тіні брехні."

ОЙ КОЛИ ТИ ПОЧОРНІЛО, ЗЕЛЕНЕЄ ПОЛЕ?

Цей ліричний вірш присвятив Шевченко б́о́єві гетьмана Богдана Хмельницького з поляками, що відбувся 28—30 червня 1651 року під Берестечком у західній Во-

лині. В цім бою Б. Хмельницький потерпів велику поразку через зраду кримського хана Іслам-Гірая. Завдяки цій нещасливій битві була програна вся війна Б. Хмельницького з поляками і закінчилась 26 вересня 1651 року миром у Білій Церкві на умовах, некорисних для України. Правда, полковники Богун та Джеджалій встигли щасливо врятувати головні козацькі сили й артилерію, але при тому багато козаків загинуло. А остаточно Хмельниччина закінчилась Переяславською з Москвою угодою 1654 року.

І цю саме фатальну для України боротьбу відзеркалює своїми настроями Т. Шевченко в цій вірші. Це не є переказ історичних подій, як вони відбувались в дійсності, — це є лірична рефлексійна реакція поетових настроїв, як наслідок його переживань усієї доби Хмельниччини за цих п'ять років свого життя (1843—1848) із її найсумнішим фіналом попередніх блискучих боїв під головним проводом гетьмана у Берестечка, фіналом, що закінчився найтрагічнішою, яка тільки була в історії України, угодою його з Москвою 1654 року в Переяславі.

Шевченко, опинившись у найтяжчих умовах московської неволі на засланні солдатом, глибоко переживав своє пониження й дуже часто спиняв свою увагу на окремих подіях української історії, в переважаючій більшості сумних і трагічних. І допитлива думка поета все спинялась на первопричинах теперішньої московської тюрми народів і шукала виглядів, перспектив майбутнього України.

І з того єдиний висновок для Шевченка був той, що переяславська угода Б. Хмельницького з Москвою стала моголою України. І тільки глибока національна свідомість народу, одностайність, гідний політичний і державницький провід і козацька організована сила зможуть встати, перемогти неволю і визволитись.

Але після розгрому Кирило-Методіївського Братства Шевченко часами не бачив в перспективі майбутнього жадного просвітку на можливе відродження України. І один із таких моментів його безнадії відбив поет у цьому віршу-елегії. У 1846 році Шевченко їздив по правобережній Україні, був на Волині й відвідав Берестечко. На за-

сланні не один раз згадував він цю свою подорож і в одній із повістей своїх її описав. А на Кос-Аралі у вищеназваній елегії у найтяжчі хвилини своїх роздумувань вилив поет оті свої найсумніші переживання.

Розпочинається елегія запитом українського народу: “Ой, **коли** ти почорніло, зелене поле?” І далі цілий вірш аж до кінця є відповідь персоніфікованого поля на той запит народу.

Почорніло поле вчора **звечора** у боротьбі за волю народу від козацьких трупів, що вкрили поле навколо Берестечка аж на чотири милі. Почорніло воно і від гайвороня, що його вкрило з півночі і клює очі козацькі, а трупів не хоче. І далі, поле заповідає, що воно знову зазеленіє, а нарід український — уже ніколи не вирветься на волю. Буде орати поле у кайданах і свою долю проklinати.

В цім короткім і стислім змісті цієї поезії виходить Шевченко ніби від центральної події, що закінчила тріюмф Хмельницького у боротьбі за українську державу найтяжчою катастрофою всіх прагнень українського народу і вирішила чи передрішила дальшу похилу площу, по якій покотилась Україна й докотилась до Переяслава й до угоди з Москвою.

І перед Шевченком, що бачив далеко вперед, оці сумні історичні факти освітлили всю дальшу долю України. Поет побачив у образі “зелене поле” цвітучу **зелену** Україну, осяяну тріюмфальними успіхами у своїй визвольній боротьбі. Але те **зелене поле**, та вся героїчна Україна покрита козацьким трупом. І на так знеможену Україну з півночі насувається московська сила (чорне гайвороня з півночі): чого ще не доконала Польща, все те ясне, світле, національну душу (“клюють очі козацькі”) докльовує Москва, забирає все до щенту, увесь видючий світ, усе найдорожче, “а трупу не хочуть”, цебто “мертві душі” можуть залишитись в Україні, щоб Москва могла легко опанувати Україну, для того вона забрала всю козацьку провідну силу (старшин і козаків) — **очі й вуха** нації, розум її, національно-політичну свідомість. А живі трупи, невірницькі покірні душі можуть залишитись в Україні.

Ось так символічно змалював Шевченко трагедію України. Чи є надія на відродження? Так є, але тільки для поля: "Я знову буду зеленіти, а ви (нарід, нація) вже ніколи". Іншими словами, земля українська відродиться, знову зазеленіє, як робоча, хліборобська сила, а духова нація, вільна і самостійна Україна вже не відродиться ніколи:

Не вірветися на волю, —
Будете орати
Та брючи у кайданах
Дблю проклинати . . .

Таку далеку перспективу повної безнадії на відродження України розкриває Шевченко і так глибоко оцінює він у цій прекрасній вірші значення Берестецького поля бою для майбутньої долі українського народу, як нації і державної сили.

Маленький вірш історичний, але насичений уцертъ високомистецькими образами, що розкривають увесь внутрішній сенс таких глибоких і таких сумних переживань поета при одній лиш згадці про історичну ролю Берестецького поля. Це візія генія і пророчий підсумок одного історичного моменту, як трагедії народу.

У НЕДМЕНЬКУ СВЯТУЮ . . .

Але поруч не забуває поет і світлі сторони із історії народу .

В цій історичній поемі змалював поет, як козаки вибрали були гетьманом Івана Лободу, який, подякувавши козакам за честь, вибору свого не прийняв через поважний свій вік і порадив козацтву вибрати Павла Наливайка, і Наливайко був вибраний.

Ці історичні відомості зачерпнув Шевченко із "Історії Русів" та "Історії Малоросії" Бантиша-Каменського. В цих джерелах фігурують і Іван Лобода й Павло Наливайко, що був одногосно вибраний гетьманом у Чигирині, а Іван Лобода був у нього полковником і виконував його доручення. Але в цих джерелах не згадується

про те, що спочатку був вибраний Лобода, а потім за відмовою й порадою вибрати Наливайка, останній був вибраний.

Але пізніше, року 1637 подібний вибір гетьмана відбувся. На Україні гетьманом тоді був Василь Томиленко, люблений народом, але вже старий віком. Тоді саме на боротьбу проти польської шляхти виходить із Запорозжя Павло Бут (Павлюк). Гетьман Томиленко передає йому гетьманську булаву.

І Шевченко на засланні аж на Кос-Аралі, змальовуючи вибір гетьмана з пам'яті, не маючи під руками історичних джерел, об'єднав ці дві історичні з різними датами події в одну, замінивши гетьмана Томиленка Іваном Лободою, а Павла Бута (Павлюка) — Павлом Наливайком. Хоч у дійсності в боях із поляками на Солониці під Лубнями 1596 року брали участь не Іван Лобода, а Григорій Лобода; не Павло Наливайко, а Северин Наливайко.

Але всі ці неточності в історичному аспекті по самій істоті вибору гетьмана в поемі Шевченка не грають ролі, бо сама картина і процедура вибору гетьмана змальована історично правдиво, а з мистецькою боку чудово. Правдивість вибору гетьмана підтверджує подібний опис такого вибору в "Історії Русів" гетьманом Юрія Хмельниченка. Коли вже був вибраний вільними голосами Юрій Хмельницький, тоді гетьман батько його, Богдан Хмельницький вручив синові військові клейноди і печать державну з усіма документами. "І його (нового гетьмана) після звичаю привітали і відкрили старшина і товариство прапорами і шапками і під звуки гармат, рушниць-самопалів і військової музики проголосили гетьманом. Подібний опис в тім же творі знаходимо під час вибору гетьманом Данила Апостола. Така сама картина і в Шевченка:

І одноголосне, одностайне
Громада вибрала гетьмана
Преславного Лободу Івана,
Лицаря старого,
Брата військового.
У труби затрубіли,

У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчуками
Гетьмана укрили.

Ця поема Шевченка з усіх поем його найточніше і найстиліше передає форму і стиль українських народніх дум, зокрема дум про Хмельниччину, до подробиць. Ось зразки для порівняння, що подає Філярет Колеса:

В поемі Шевченка:

Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та Бója пчолá гудé.

В думі про молдавський похід Б. Хмельницького:

За їм (Хмельницьким) козáки йдуть,
Як ярая пчолá гудúть.

В думі про Коновченка Івана:

То козакі з походу йдúть,
Як пчóли гудúть.

В поемі Шевченка:

Гетьман старій ридáє,
До Бóга рúки здіймáє,
Три поклóни покладáє
Велікій громадi.

У думі про смерть Б. Хмельницького:

То Хмельницький тée зачувáв,
Велікую радiсть собi мав,
Сидóю голово́ю поклiн отдавáв,
Сльóзи проливáв...

В поемі Шевченка:

Бо я стар чоловік, не здúжаю встáти,
Бúду йомú порáду давáти,

По ба́тьківській нау́чати,
Як на ля́ха ста́ти.

В тій же думі:

Бо я стар, болю,
Більше гетьма́ном не здолюю . . .
Бу́дем ми старі́х люде́й біля його́ держа́ти,
Бу́дуть вони́ його́ нау́чати,
Бу́дем його́ до́бре поважа́ти.

У Шевченка читаємо:

У сла́вному-пресла́вному
Місті — в Чигири́ні
Задзвони́ли в усі дзвони,
З гарма́ти стріля́ли,
Превеле́бную грома́ду
Доку́пи склика́ли.

Подібна картина зборів козацької ради є у збірнику Максимовича 1834 р. в пісні, яку підозрівають, що вона є штучна і наподоблює тільки народню пісню:

Ой, у го́роді Бату́рині дзвони задзвони́ли,
То козаки́-гайдама́ки у ра́ді раді́ли,
Ой у ра́ді ра́дили, як на По́льщу ста́ти,
Да на ра́ді присуди́ли Укра́їну еди́ати.

Але не тільки форма і стиль наближує поему Шевченка до народніх дум. Поема Шевченка наближається до дум і своїм глибоко національним духом, високою повагою до того історичного моменту і тонким, вишуканим чуттям у змалюванні того врочистого настрою, відповідного до такої історичної хвилини. Поет глибоко пережив цей момент, перейнявся ним до найглибших тонів власного чуття і віддав його не тільки відповідними словами, але і глибоко суб'єктивними засобами поетичного змалювання. І ми чуємо не тільки врочистий настрій хвилини, — ми чуємо музику у висловах, мелодію речитативу:

У неділеньку у святу́ю,
У досві́тнюю годі́ну,

У славному-преславному
Місті Чигирині,
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелібную громаду
Докупи скликали...

Цілий цей уступ оноματοпоетично (наподоблюючи) природнім звукам дзвонів, стрілів та інших звукових закликів через повторення тих самих складів: свя, сві, слав, скли, дзво, гар, стрі, гро, пре і т. д. з впливаючими наверх звуками св, сл, скл, гр, стр, пр і т. д. творять звукову картину зборів громади.

Або:

У труби затрубили
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчуками
Гетьмана укрили.
Гетьман старій ридає,
До Бога руки знімає,
Три поклони покладає
Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:

Повна звукова картина хвилюючого моменту, глибоких переживань старого гетьмана, сліз-риданья і вродистої мови. Це чудова перлина високо ліричної й мелодійної віршової і поетичної мови. Це не значить, що Шевченко свідомо підбирав ці звукові повтори, — ні, це душа поета переживала й відчувала цю картину не тільки у своїй візії внутрішнім зором, але й чула її своєю музичною душею.

1. ОЙ, НЕ П'ЮТЬСЯ ПИВА, МЕДИ...

й

2. У НЕДІЛЕНЬКУ ТА РАНЕСЕНЬКО...

Ці дві поеми написані Шевченком на одну й ту саму тему: **про смерть чумака в дорозі**, але так, що вони не повторюють одну й ту саму тему, а компонуються поетом у той спосіб, що одна одну доповнюють.

Перша поема розповідає про “чумаченька”, що в дорозі додому захворів на чуму, якою заразився в Одесі, й помер. Коло воза стоять воли понуро, а із степу летять гайворони поживитись чумаковим трупом.

Але душа чумакова звертається до гайворонів і просить, щоб не клювали трупа, бо згинуть, а полетіли до батька й матері і сказали, щоб за грішну душу сина службу служили. **А дівчині щоб сказали, щоб його вже не чекала...**

Друга поема скомпонована від імени дівчини, що смутна йшла раненько в неділю на дорогу зустрічати свого чумаченька молодого. І зустріла там валку возів чумацьких, але її чумаченька там немає.

Від чумаків довідується дівчина, що її Іван у дорозі помер і його поховали в глибокій ямі на високій могилі. У відповідь на це дівчина сказала:

Ой, Бóже мійлий, — мійлий, милосёрдний,
А я його́ так любіла!...

Ці дві поеми розробив Шевченко під впливом чумацьких пісень, яких він знав багато. Вже в поемі “Катерина” згадує поет:

Ідуть шляхом чумаченькі,
Пугача співають.

Ось ця пісня:

Ой, сидить пугач та на могилі
та на вітер надівся,

Ой, сидить чумак на переднім возі,
та вже ліха здобувся.
Ой, сидить чумак на переднім возі
на важницю схилився,
Ой, правою та рученькою
та за серце вхопився...
— Ой, як же буде з вас которий, браття,
в своїй сторбонці,
Поклоніться отцю, моїй старій неньці
і моїй дівчинці.

Оця пісня особливо своїм закінченням безперечно вплинула і на відповідне оформлення першої поеми Шевченка.

Але і друга поема про тугу дівчини за милим чумаченьком не обійшлась у душі поета без впливу відповідної народньої чумацької пісні. А власне мотив похорону чумака в рогажі серед степу; дівчина звертається до чумаків:

Ой, ви чумаченьки, ой, ви бурлаченьки,
ой, ви люди на все гóжі,
Ой, ізробіте чумакові Микіті
домовіну з рогóжі.
Та вірийте над чумаком Микітою
да висóку могíлу,
Та посадіте над чумаком Микітою
да червóну калíну.

В репертуарі Шевченка на мотив смерти чумака в дорозі мали ми більше творів. Чумацькі пісні народні спонукали поета і до цієї тематики. Улюблені пісні, глибші переживання смерти не в своїм ріднім оточенні, страх перед втратою чогось найдорожчого, оця атмосфера споминів про рідний край — оце викликало в душі Шевченка тугу і смуток по тім, що і він на чужині, і по тім, що і він, як той чумак, стоїть на краю небезпеки, а може і смерти, і його душа лине за улюбленими піснями про смерть чумака власним співом на ту саму тему, що зріднилась із ним і стала темою і його збідованої і змученої душі без перспектив на майбутнє і перед невідомим.

ЧУМА.

Цей вірш Шевченка своєю стихійною і катастрофальною картиною нагадує нам два подібні попередні вірші: перший з 1847 року “Понад полем іде...”, в якому поет змальовує смерть у постаті велетенського стихійного косаря, який:

Не покóси кладé — гóри:
Стóгне землѣ, стóгне мóре,
Стóгне та гудé...

У 1848 році другий вірш-поема “У Бога за дверми лежала сокира”. І та сокира вирвалася із рук —

“Пішлá по лісу косовіця!...
Дубі і всякі деревá
Великолітні, мов травá
В покóси стéлиться; а з яру
Встаé пожáр і дѣму хмáра
Святéе сóнце покривá.
І стáла тьмá...
Кипіла в óзерах водá.
Палáють сéла, городá,
Ридáють лóди, вѣють звѣрі...
І мер за дѣмом Бóжий свѣт.

І того ж року Шевченко пише вірш — “Чума”:

Чумá з лопáтою ходѣла,
Та гробовѣща рѣла-рѣла,
Та трóпом-трóпом начиняла,
І “со святѣми” не спѣвала, —
Чи то гóродом, чи то селóм —
Метé собѣ як помелóм...

Це три поетичних персоніфікації: **смерти, сокири**, що смерть несе, і **чуми**, що так само смерть по землі розсівала.

Попавши в неволю і кожночасно думаючи про те, що живим він уже не вирветься з цієї каторги, Шевчен-

ко задумувався над цим велетенським стихійним явищем і переживав його глибоко, як світову руїну, як якийсь катаклізм світового розміру.

Про перших два твори у відповідному місці я вже писав і з'ясовував ті умови, причину повстання тих творів і їх значення; на цім місці обмежуюсь тільки поемою “Чума”.

Починається ця поема таким персоніфікованим образом:

Чумá з лопáтою ходіла,

Але первісно в автографі Шевченка ця поема починалась такими словами:

Холéра з застúпом ходіла . . .

Вислів “холера” замість “чуми” проливає світло на історію цієї поеми. Андрій Лизогуб у листі до Шевченка з 21 жовтня 1847 року повідомляє поета: “У Києві . . . стали розказувать, що в Одесі холера . . .” На цю звістку Шевченко в листі до А. Лизогуба йому відповідає: “Холера, благодорить Бога, минула нашу пустню, — **а ходила** близько”. А в січні місяці 1848 року брати В. і Ф. Лазаревські Шевченкові писали: “Холера підсувається й до нас; але вже дуже близько і дуже за 190 верст страшна: із 43 занедужавших умерло 39”.

З 25 лютого того самого року Шевченко писав кн. Варварі Репніній: “Лякає мене моя теперішня недуга **скорбут**, а в степу, кажуть, вона страшенно люте”. Отже, перед страхом смерти від стихійної пошести зокрема від холери, поет мав страх і перед скорбутом у киргизській пустині.

“Доброго мало, — писав А. Лизогуб з 15 травня 1848 року з Одеси Шевченкові, — В Одесі холера . . .”

Повернувшись 6 листопада 1849 р. із Кос-Аралу до Оренбургу, Шевченко відписує А. Лизогубові й питає його: “Може й у вас кого не стало, бо холера, кажуть, здорово таки косила?”

Із цих скупих звісток у листах Шевченка й до нього можна завважити, що холера в рр. 1847—1848, занесена з Індії через Китай і Персію спочатку 1847 р. панувала

в районі Каспійського моря, а в кінці того року й на початку 1848 р. розійшлася по всій Україні.

Цю стихійну пошесть згодом описав М. Костомарів, як вражіння із своєї подорожі на заслання в Саратов на Волзі: “Цього року (1848) по всій Росії лютувала холера... Скрізь у дорозі тривожили нас загрозливі відомості про холеру. В деяких селах чули ми дзвони й на запити наші візники відповідали, що люди вмирати збираються й Богу каються.”

Отримуючи в листах, а ще більше устно отакі тривожні звістки про цю пошесть, особливо з України, Шевченко турбувався за долю не тільки близьких людей, але й за долю цілого українського народу, вважаючи холеру за стихійне нещастя. І Шевченка огортали сумні думки, не одержуючи ближчих відомостей від своїх приятелів.

“Ні, ні”, писав Шевченко в поезії, що була написана після поеми “Чума”, “І знов мені не привезла...”

Воні з холэри повмирали,
А то б хоч клáптик переслáли
Тогó полéру...”

Тому й не дивниця, що Шевченко почав був писати й цілу поему про холеру.

Але почавши твір про холеру, Шевченко змінює його тему, закреслює слово “холера” й натомість ставить чи визначає нову тему в поемі — про **чуму** і цілий твір визначає наголовком “**Чума**”.

Яка причина такої зміни? На мій погляд, Шевченко, перебуваючи в той час в Азії на Аральському морі й на острові цього моря, на Кос-Аралі, наслухався від місцевих в експедиції Бутакова людей про ще страшнішу пошесть, **чуму**, перейнявся докладнішими і страшнішими оповіданнями й описами цієї останньої стихійної пошести, мав остріше уявлення про цю недугу, і це уявлення закрило скупі відомості, які він мав до 1848 року про холеру в Україні.

Чума так само, як і холера, ендемічна в Індії, звідки страшними пошестями періодично ширилась по всьому світі й поважно косила людей смертю.

Отже, безпосередньою спонукою до написання по-

еми “Чума” була поява в Україні холери. Але яркіші картини від очевидців закрили в уяві поета образ першої пощести, і Шевченко ставить чуму темою цілого його твору з образом чи картиною вимерлого від пощести українського села.

Чумá з лопáтою ходíла . . .

Шевченко персоніфікує цю пощесть в конкретний образ “гробокопателя”:

Та гробовіща рíла-рíла,
Та тру́пом-тру́пом начиня́ла,
І “со святíми” не співа́ла . . .

Це експозиція твору, вихідний образ стихійного явища, смерті. Далі, поет малює дві картини. Перша — село весною під час пощести. Тут Шевченко вужчими контрастовими картинами змальовує невмолимість чуми і неминучість смерті; на фоні чудової весняної природи:

Весна́. Садóчки зацвілі,
Ненáче полотно́м укриті,
Росо́ю Бóжою уміті,
Білють. Вéсело землі:
Цвіте́, красу́ється цвіта́ми,
Сада́ми, те́мними луга́ми . . .

І ця Божа краса природи підкреслює людське нещастя:

А лю́ди бідні́ в селі
Ненáче зля́кані ягні́та,
Позамика́лися в хата́х,
Та й мруть.

І далі страшний образ села: руїна, могили, “гробокопатели волочать труни ланцюгами . . . “Селó навiк замóвкло, онiмiло . . .” І “гробокопатели” загинули і нікому було їх поховати: “пiд хáтами i погнили́”. Це перша картина поеми: руїна, смерть на фоні “лялі в білій льблi” — весни.

Друга частина поеми змальовує вже цілковито ви-

мерле село так само на фоні чистого поля, природи, і зда-
леку село те **зеленіє**:

Мов оазис в чистім полі
Селó зеленіє . . .

Але ніхто до нього не заходить, бо воно мертве, —
тільки вітер віє і “розносить жовте листя по жовтому по-
лю”. Довго так те село зеленіло, аж люди з поля пу-
стили на село пожар і “село зелене” згоріло й по ньому
і сліду не стало.

Отакé то лю́дям гóре
Чумá виробля́ла!

Так Шевченко стихійну катастрофу в образі чуми,
що людям горе несла, прибрав в конкретні форми вимер-
лого і заниклого з лица землі українського села. Але цей
твір конкретної смерти села підносить цей останній об-
раз в символ духової і політичної смерти країни від мо-
сковських і польських її **гробокopatелів** та ексекуторів.
І тоді люди України, мов мертві, з хреста неначе зняті,
духово завмирають, і країна в лабетах політичної “чуми”
гине. Ось образ такої національної і політичної смерти
народу:

Аж страх погáно
У тiм хорóшому селi:
Чорнiше чóрної землi
Блукáють лю́ди; повсихáли
Садi зелéні; погнилi
Бiлéнькi хáти, повалéлись;
Ставi бур'яном порослi.
Селó неначе погорiло,
Ненáче лю́ди подурiли, —
Нiмi на пáнщину iдúть
I дiточóк своiх ведúть.

.....

I я, заплакавши, назáд
Поiхав зно́ву на чужiну.

I не в однiм отiм селi,
А скрiзь на слáвнiй Украiнi

Люде́й у я́рма запрягли
Пані лукаві. Гинуть, гинуть
У я́рмах лицарські сині...

(“І виріс я на чужині”)

Цей образ національної, соціальної й політичної неволі українського народу є ніби прелюдією до поеми “Чума”, конкретною ілюстрацією, що в поемі піднесена до **символу смерти України** в московській неволі. Таким чином, поема “Чума” це твір не тільки стихійного нещастя села від цієї страшної пошести, — ні, це твір політичної смерті країни від тих гробокопателів, що тягали нарід у кайданах до війська, в Сибір, на північ і т. д. Це і теперішній образ московсько-комуністичного раю й панування гробокопателів-енкаведистів, що й самі згинуть.

Хто підняв меч, той від меча й загине. І не буде кому навіть і поховати гнобителів!...

У ВІЛЬНІ, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ...

Твір цей — поема. В ній Шевченко описує, як студент — син однієї литовської графині полюбив “жидівку молодую” і думали вони нишком побратись. Але жидбатько стежив за донькою і не дозволяв їй бачитись із любим сином графині. Та не встежив. По шовковій драбинці спустилась вона із вікна до любого. Батько її підстеріг і сокирою зарубав студента. А жидівочка вихопила в батька сокиру й по обух угородила батькові в груди і сама у Віллі річці втопилась.

Цей твір своїм змістом зовсім виходить за рамки поетичного репертуару Шевченка своєю екзотичністю і драматичністю. Оповідання про цю подію виніс Шевченко у своїй пам’яті ще з тих часів, коли він у роках 1829—1830 перебував хлопцем у Вільні. Ця подія вразила поета трьома моментами: 1) син багатой магнатки, графині полюбив жидівку, собі нерівню і по становищу національному й по вірі, і 2) трагічна смерть студента від руки жида, батька дівчини і 3) донька зарубала сокирою свого батька за смерть любого хлопця і сама втопилась.

Оці незвичайні моменти, що творять зміст події (можливо правдоподібною) і лягли в основу фабули поеми. Шевченко оповідає її як дійсний факт, що стався за часів його перебування в Вільні:

Оце лучилося недівно...

“Ще був тоді...” віленський університет, що в 1832 р. скасований, а на його місці повстав шпиталь. “І бакалярів розігнали”, себто професуру і студентів московська влада після польського повстання зліквідувала за те, “що шапки не ламали у Острій Брамі”, себто не знімали шапок перед чудотворним образом Божої Матері Остробрамської. А в дійсності (так думав і Шевченко) за те, що не корились московській владі і приєднались до повстання 1831 року. Оця революційна інтродукція введена поетом для того, що студент той не був такий: і шапку здіймав, себто корився владі й учився, хоч був панич багатий.

Отже, дитина з нього була покірною, але в жидівку закохалась. Оте почуття любови лиха наробило, а не повстання й революція. Але любов сильніша смерті. Ні перед чим не спинить: студент був забитий, а жидівка батька забила і себе згубила. Оцю силу почуття, що й перед смертю не спиниться і змалював поет у цій поемі поруч другої сили — революційного патріотизму, що теж сильніша смерті.

Оцих дві сили, як великі й непереможні ідеї в людині, визначав Шевченко і в попередніх творах і разом із тим носив ці дві сили і в своїм власнім серці.

ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА... ТА БІЛУЮ ХМАРУ...

Цей вірш — історична поема, в якій Шевченко правдиво змалював останні літа гетьманування й добровільну резигнацію із становища гетьмана **Петра Дорошенка** (1665—1676). Славний внук гетьмана Михайла Дорошенка Петро був вибраний козаками на Запоріжжю гетьманом. Це була людина великого і патріотичного духа,

тілом і душею віддана справі визволення України з-під Москви і Польщі. Бажаючи об'єднати Україну під одну булаву, Петро Дорошенко за допомогою турків повалив Ів. Брюховецького (р. 1668) і злучив Україну по обидва боки Дніпра в одну державу, але тільки на один рік. І це була та "біла хмара" після Шевченка, соняшна . . . Але через рік (1669 р.) Україну "заступила чорна хмара": Москва і Польща. Польщу вдалося Бучацькою угодою (1672 р.) приборкати. Але Москва із своїм прислужником, лівобережним гетьманом Ів. Самойловичем ("поповичем") дійшли аж до Чигирина, столиці П. Дорошенка й оточили Чигирин. Тоді й Польща із своїм прислужником, гетьманом Ханенком, почала займати Правобережжя. Але турецько-татарська поміч Дорошенкові не була популярна серед українського народу, бо вела до спустошення України й до руїни краю.

Оця безнастанна боротьба нанесла Україні багато лиха: П. Дорошенко втратив симпатії найвірніших його плянам людей, боротьба підтягла його авторитет в народі, оточила його ворогами і знівечила політично. І Петро Дорошенко, цей "останній козак" на своїй чигиринській горі, всіма залишений серед спустошеного краю з горсткою вірних козаків до останньої хвилини не тратив надії на перемогу добрих сил в Україні. Зокрема він вірив, що допоможуть йому турки й татари, яким найменше залежало на тім, щоб була сильна самостійна українська держава.

Оцей патріотизм П. Дорошенка і разом із тим і трагізм його ідеальних поривів глибоко і правдиво збагнув Шевченко і з усіх гетьманів України присвятив йому цією поемою найтеплішу згадку, змалювавши його безвихідне становище й добровільну резигнацію з його гетьманування на користь гетьмана Самойловича (1672—1687), московського прихильника.

Цю свою поему розробив Шевченко на основі таких історичних джерел: 1) "Історія Малої Росії" Бантиша-Каменського й 2) "Історії Малоросії" Н. Маркевича. Бантиш-Каменський пише, що Дорошенко після здачі свого уряду жив спочатку спокійно в Сосниці (на Чернігівщині), а потім (з наказу Москви) в Ярополчі, де й помер. Тіло його поховано в тамшній дерев'яній цер-

кві св. Параскеви. Білий камінь свідчить про місце його гробу. Над ним побудована з цегли капличка, і раз на рік у день його смерті (9. листопада) приходять на могилу священнослужителі молитись за спокій його душі. У Шевченка — кінець поеми.

Так само Бантиш-Каменський описав спосіб передачі гетьманських клейнодів. Звідти зачерпнув Шевченко і те, що Степан Чарнецький поглумився й над останками гетьмана Б. Хмельницького й його сина Тимиша в селі Суботіві. Але цей факт стався ще 1664 р. за рік до початку гетьманування П. Дорошенка (1665 р.).

Помер П. Дорошенко в Ярополчі 1695 р. 9 листопада.

Шевченко в своїй поемі весь по боці П. Дорошенка: називає його “запорозьким братом”, “славним Дорошенком”,

Мов орёл той приборканий,
Без крил та без во́лі,
Знеміг сла́вний Дороше́нко
Сидячі в нево́лі...

А коли він помер, усі забули за нього. Тільки св. митрополит, Дмитро Ростовський, згадав за гетьмана,

Свого дру́га вели́кого,
І звелів каплі́цю
Над гетьма́ном змурува́ти
І Богу́ моли́тись
За гетьма́на....

.....
І до́сі ще, що-рі́к бо́жий,
Як де́нь той наста́не,
Іду́ть пра́вить панахі́ду
Над на́шим гетьма́ном
В Яропо́лчі.

З цих слів поета бачимо, як високо він підносить “великого” П. Дорошенка. Шевченко малює його великим патріотом і борцем за державну волю України. Крім того, Шевченко змальовує правдивими барвами часи руйни в Україні. Цю правдивість історичну з останніх моментів П. Дорошенка, яскраво показав і високо оцінив

проф. Волод. Антонович, славний історик України. Він у своїй розправі про історичні поеми Шевченка пише: “Часи Руїни змальовано в ній (в цій поемі — Л.Б.) так живо, що подібне живе уявлення про неї можна мати, хіба що прочитавши велику монографію Костомарова”, його працю про Руїну.

“Не зважаючи на деякі неточності (див. у “Поясненнях” — Л.Б.), пише проф. Дмитро Дорошенко, Шевченко вірно оцінив історичну роль П. Дорошенка, випередивши в цьому навіть найвизначніших українських істориків свого часу. Це є доказом великої інтуїції Шевченка і доказом того, як глибоко розумів він історію України.” Тим більше, що Шевченко писав цю поему на засланні, не маючи під руками жадних джерел, тільки з пам’яті про раніше прочитане.

Поема ця назверх написана епічним стилем, простенькими реченнями. Але високий лет думки, уміння цілу добу згорнути в кілька простих і яскравих висловів, чудові порівняння, глибока і щира любов поета до “славного гетьмана”, — все це ставить поему в ряди кращих історичних поем. А той смуток поета, що панує в поемі, промовляє за те, що Шевченко не тільки хотів об’єктивно змалювати ту сумну добу руїни, що оточувала гетьмана, але поет глибоко відчував оту **спорідненість між “великим” гетьманом і собою**, між долею його і долею своєю, між руїною й ліквідацією ідей і намірів П. Дорошенка й катастрофою ідей і мрій своїх власних, — оце все кладе на поему печатку якоїсь незбагнутої і нездійсненої особистої туги поета за тим, що і він клав свої сили і навіть своє життя у боротьбі за визволення свого народу з неволі, як той гетьман, що був у тій тяжкій добі єдиним “сонцем руїни”, руїни, що пустошила його край і разом із тим руйнувала його державницькі задуми.

В цій особистій поемі ховається, може, оте найкоштовніше в мистецькій творі й оте вічне в життєвій катастрофі цих обох великих творців своєї доби.

СОТНИК.

Твір цей — побутова поема. Шевченко в ній розповідає про те, як старий Сотник, виховавши адоптовану ще немовлям сироту-дівчину Настю, задумав з нею одружитись, не зважаючи на велику різницю в роках.

Дитина бігає “по садочку”, то посидить коло нього, руку поцілує, то його довгими вусами сивими забавляється...

А старому не до того:
Іншого якогось
Гріхбвного пестування
Старé тіло прósить...

А в цей момент прибуває до Сотника з Києва його син Петрусь, що скінчив київську Академію, богословом. Втiшився Сотник, що має такого сина.

Син живе в батька й на просьбу останнього вчить Настусю заповідів, щоб знала на той час, як буде з Сотником вінчатись. Але в час науки молоді полюбили одне одного. Сотник підглянув, що син і Настя під час науки цілуються. Розсердився батько й вигнав сина з дому. Пішов син, а за ним втікла й Настуся і в Броварах під Києвом обвінчались.

Сотник дуже переболів цю втрату і став занепадати на силах, стратив інтерес до господарства, і воно зовсім занепало і все багатство його пішло намарне. Помер Сотник, змарнувавши все своє добро.

...Так і треба:
Не розганяй діток,
Сівий дурню!

В цій поемі Шевченко проводить думку, що стара людина не сміє думати про одруження із молодією дівчиною і занепацати молодий вік. Поет гостро виступає проти такого нерівного шлюбу вже від перших своїх творів: “Тополя”, “Черниця-Мар’яна” й інші.

Поема ця скомпонована різними стилями: на стриж-

неві віршованої поеми розробляє Шевченко діалог віршовий і прозовий. Така манера в композиції творів так само вже не нова: “Слепая”, “Черниця-Мар’яна”, “Сон”, “Осика”, “Лілея”, Москалева криниця”, “Відьма” й інші. А прозові партії діалогоу були введені поетом уже в “Гайдамаках”. Навіть обрамування поеми характеристичне для Шевченка; на початку поеми:

Од Бориспóля недалéко, —
І дóсі ще стоїть любéнько
Тільки і остáлись —
Рядóк на вігоні топóль;
Ненáче з Óглава дівчáта
Ватáгу вийшли виглядáти,

Та сама картина і в кінці поеми:

Що топóлі на вігоні:
Стоять, мов дівчáта
Вийшли з Óглава ватáгу
З пóля виглядáти.

Отже, ця поема не є оригінальна, а побудована на вже відомих нам традиційних мотивах.

ОЙ, КРИКНУЛИ СІРІ ГУСИ...

В цій поемі Шевченко розповідає про одну вдову, про яку поширилась була недобра слава з-за того, що вона прийняла до себе козака із Січі й породила незаконну дитину. Цією неславою, як експозицією, поет свою поему розпочинає. Сама поема, яку Шевченко komponує далі, то оборона вдови. Поет той поговір із неї знімає і змальовує її, як матір-патріотку і людину, що виховала свого сина на козака, вивчила в школі, купила коня, сама “сідельце” золотом окула, шовком вишила, одягла в червоний козацький жупан дорогий, посадила на коня і привела до обозу й оддала у військо, а сама, постригшись у черниці, пішла в монастир.

В цій поемі Шевченко переводить одну із найулюбленіших своїх ідей, яку раніше в 1845 році провів був у

поемі “Наймичка”, — посвяту матері-покритки цілим своїм життям для сина, щоб виховати його або на розумного, морального і статечного господаря (“Наймичка”), або виховати такого ж статечного сина на козака-патріота, що з ініціативи матері йде до війська, щоб боронити рідний край (ця остання поема).

І на онівленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

(“І Архимед і Галілей”).

“Отак неслава матері-покритки перемінюється в її тріумф” (Ф. Колесса).

Зав'язком і спонукою до написання цієї поеми послужила для Шевченка, як це показує Ф. Колесса, пісня про вдову, що, виховавши сина-сокола, віддала його до війська. Цю пісню наводить Шевченко пізніше у своїй повісті “Наймичка”. Ось та пісня, яку співає мати в повісті Шевченка над колискою свого сина, Марка:

Ой, жила вдова та на край села,
Вігодувала сина Івана.
Вігодувавши, до школи дала,
А з школи взяла...

Цю недокінчену пісню Ф. Колесса доповнює із збірника народніх пісень Якова Головацького:

.....В військо віддала,
В військо віддала, на війну післала.

В цій пісні основний мотив — прощання сина з матір'ю і сестрами. Шевченко, вийшовши від цієї пісні, проводить у своїй поемі, як ми бачимо вище, зовсім іншу концепцію. Тому ця невеличка поема, хоч темою і лучиться з поемою й повістю “Наймичка”, але є зовсім оригінальний твір, прекрасний своєю ідеєю, національним патріотизмом і своєю мистецькою формою, хоч це скорше плян або зародок поеми.

ЯК БИ ТОБІ ДОВЕЛОСЯ...

Це побутова поема на відому вже тему про відносини пана поганого до дівчат. Але ця поема на традиційну тему скомпонована Шевченком зовсім по новому, хоч і зазначає поет:

.....Пі́ки се́ла,
Пі́ки пані́ в се́лах,
Буду́ть собі́ тиня́тися
Пі́критки весе́лі
По шино́чках з моска́лями...

Хлопці і дівчата на луці складали сіно й учасали в яр по воду. Туди ж пішла й найкраща в селі дівчина. А за нею й пан пішов та й почав її мордувати. Чують крик: "Гвалт, рятуйте!" Побігли хлопці рятувати. Але ніхто не рятує — бояться. Тільки один хлопець одважився й заколов вилами пана. "Наїхав суд". Закували хлопця у кайдани й засудили в Сибір на каторгу.

Коло корчми із міста пристав на відпочинок етап каторжан. Тоді саме спинилось і весілля біля корчми. І молода серед каторжан пізнала того хлопця, що заколов пана. Підійшла до нього, розмовилась і віддала арештантові перстень молодого. Пішов етап далі, а весілля — на хутір. Танцювали, а ввечорі молода зникла.

І слю́зами умі́лося
Весе́ле весі́лля!
Молоді́й у комо́рі
Сам собі́ но́чье,
А молодá за е́тапом
У Сибі́р мандру́є.

Оцю тему про мандрівку молодої за местником аж у Сибір Шевченко в цій поемі розробляє вперше. Глибока вдячність дівчини за те, що хлопець її вирятував із лабет пана зродила любов її до нього, і вона з весілля і від молодого, що вже взяла з ним шлюб, пішла в Сибір, щоб бути з месником навіть на каторзі і тим на все життя з'єднати з ним свою долю.

Шевченко тим підкреслює глибоку мораль хлопця, що не спинився перед особистою небезпекою, рятуючи невинну дівчину, і таку мораль дівчини, що з вдячності пожертвувала навіть життям на свободі, правда, не з любов'ю, але щоб бути з тим, що оборонив її і врятував її честь. Оцю красу високоморального чину обох людей і відзначив поет у цій поемі.

Вже з поеми "Варнак" ми знаємо, що Шевченко на засланні звернув увагу на "злочинців"-каторжан і зацікавився ними, тяжко покараними, і їх виною: за який злочин вони засуджені на таку тяжку кару. І в цій поемі поет удруге змальовує постать каторжника-вбивця. Варнак з попередньої поеми сам розповідає, за що він був покараний. А про цей випадок з останньої поеми, мабуть, чув сам Шевченко на засланні, з чого й повсталася поема.

І Шевченко цією поемою показує, що не хлопець той винен, що вбив пана й пішов на каторгу, а пани винні, що спричинюються до таких подій і навіть до вбивства, рятуючи безборонну жертву з лабет пана. І "поки пани в селах", на думку Шевченка, доти будуть покритки тинятись, а цією поемою засвідчує поет: доти будуть і такі "злочини" благородних душ селянських, що не нападають, а тільки обороняються від напасників.

В цій тенденції вся властивість і вартість цієї поеми.

ЗАЦВІЛА В ДОЛИНІ ЧЕРВОНА КАЛИНА...

Це — зародок поеми, ніби тема для поеми й зародок сюжету. Шевченко змальовує один образок. В неділю вранці виїшла з біленької хати в долину дівчина. Весело в природі: цвіте червона калина і пташечка щечече; радісно на душі у дівчини.

До неї вийшов із зеленого гаю козак молоденький, цілує, вітає, за руки бере і йдуть обоє по долині, як діточок двоє. Прийшли до калини, посідали й поцілувались. Рай та й годі!...

Якого ж ми раю
У Бóга благáем?
Рай у вічі лізе . . .

Малюючи цей образок, Шевченко милується тим, як чудовим, ідилічним спомином із свого рідного краю, як ідеалом любови і взаємин української молоді, що розвиваються природньо і вільно на хвилях нормального почуття, коли до цих взаємин не втручується сваволя пана.

Правда, поет далі протиставлює цей природній рай тому, що його проповідують московські попи в церкві:

А ми в цёркву лізем
Заплющивши óчі . . .
Сказáв би я прáвду
Та що з неї бóде?
Самóму завáдить,
А попáм та лóдям
Одна́ково бóде . .

Московське офіційне православіє, самодержавіє і народність (московський шовінізм), — оцей “рай” Шевченко ненавидів усією силою своєї душі.

У НАШІМ РАІ НА ЗЕМЛІ . . .

Ця поема Шевченка змальовує дві постаті жіночі, дві постаті матері, які хоч лучаться у своїм найвищій материнській почутті, у своїй любові до своєї дитини, але є і протилежні в очах власного суспільства з погляду суспільної моралі, звичаїв, християнської моралі й родинної традиції.

Перша постать матері — то є мати шлюбної родини, освяченої церквою й шанованої суспільством. Така мати — “гордіша са́мої царі́ці”, і вона промовить:

— “Диві́ться, лю́ди, подиві́ться!
Мо́є найкраще над всі́мі!”
.....
Несé до́ому свогó Йва́на;

І їй здається — все селó
Весь день дивилося на його,
А більше не було нічого...
Щасливая...

І сам поет задивиться на цю матір і печаль

Охвátить дýшу; стáне жаль
Мені її, і зажурюся
І пéред нею помолюся
Мов пéред óбразом святím
Тієї мáтері святої,
Що в мир нам Богá принеслá.

Поет зажуриться її долею на старість. Діти повиростають, розійдуться, а матір залишиться сама і нікому її доглянути, хату натопити... І матір у холодній хаті не перестає молитись за дітей своїх... Це один образ матері.

А ось другий — матері-покритки, що вночі блукає полем і сина свого закриває, бо і пташечка пізнає і защебече:

.....“Он байстря́
Несе покритка на базáр.”

З хреста неначе знята. Де ділася краса її? — Пропала...

Все дитиночка забрала
І вигнала з хати...

Всі її цураються неначе прокаженну. А коли вона почує:

Слóво “ма́мо”, — вели́кеє,
Найкращеє слóво!
Ти зрадієш і розка́жеш,
Розка́жеш правди́во
Про москаля́ лука́вого...

А що з дитиною? Виросте й піде сліпця водити й покине матір калікою на розпугті, щоб собак дразнила, та ще й вилає за те, що на світ породила, що його любила. А ти його

Любітимеш, неб́го
По́ки не за́гінеш
На моро́зі ме́жи пса́ми
Де-не́будь під т́ном!...

Отака доля цієї другої матері — матері-покритки, що москаля пізнала, а він її звів із правдивої дороги й покинув.

Отже, малює Шевченко найчутливішими нюансами своєї любови дві жінки, дві матері, що пішли різними дорогами життя: щасливої і нещасної, але майже з однаковою долею на старість.

Поет створив два безсмертних образи в тих кріпацьких умовах тодішнього життя, — **жінки страдниці**: законної матері і матері-покритки, що переступила нагородній звичай й була викинута з суспільства разом із сином. Трагічна постать... і болять вона поета до сліз. "Майстерність його великого таланту викрила всі найглибші її почування, ввесь страшний біль серця та трагізм долі."

В осередкові цих спочувливих переживань Шевченка — серце матері, повне любови до своєї дитини. Саме тоді в 1848 і 1849 роках задумувався Шевченко над цією проблемою. Ось що писав поет 1. січня 1850 року до княжни Варвари Репніної: "Єдина втіха моя тепер, — це Євангеліє. Я читаю його щодня і щогодини. **Раніше колись думав я аналізувати серце матері по житті святої Марії, непорочної Матері Христової,** — але тепер і це мені буде (зараховано) у злочин. Яке сумне моє становище між людьми! Матеріальні потреби — ніщо в порівнянні з потребами душі, — а я тепер викинений у жертву тих і других!"

В другому листі того року до тієї самої кореспондентки пише Шевченко: "Я пропоную для тутешньої католицької церкви намалювати за престольний образ (зовсім задармо), **що зображує смерть Спасителя нашого, повішеного між розбійниками.** Але ксьондз не згоджується молитись перед розбійниками! Що робити! Мимоволі знаходиш подібність між дев'ятнадцятим і дванадцятим століттям."

В другому місці того самого листа поет пише: “У Седневі в церкві (1847 року Шевченко гостив у А. Лизо-агуба в Седневі на Чернігівщині — Л.Б.) над іконостасом два вбитих у стіну гаки залізні мене неприємно вражали, і я думав: чим їх закрити? І нічого кращого не придумав, як **образом, що зображує сметрь Спасителя нашого.**”

Оцих два образи: Пренепорочної Божої Матері і її Сина, Христа Спасителя, саме в ті роки передумував Шевченко, і в осередкові цих роздумувань **серце Матері**. Оцих два образи: матері й сина, цебто серце матері в глибокій любові до сина і доля їх обох у житті яскраво відбилися і в цій поемі Шевченка.

Хіба не переживав поет у поемі ці самі проблеми? Прочитаймо в поемі ось такі красномовні вислови подібних думок:

І пѣред нѣю помолюся,
Мов пѣред образомъ святѣмъ
Тієї Матері святѣї,
Що в мир наш Бога принесла.
А ми, — хвала нам і хвала!
Дарма, що Бог, що ми не стоїм
І волосѣчка одного —
Такі повісили Його.

Оця непевність людського відношення до матері й до сина в ті страшні кріпацькі часи, коли українська жінка була на найнижчій щаблі життя, викинута за межі людяности, як худоба, здана на злидні і горе, падала жертвою панської розпусти польської або московської й підпала тяжкій карі народнього призирства та батьківського гніву.

І в цім знівеченім образі поет жаром своєї любови до цих покривджених долею матерів відчув оте глибоколюбляче серце матері і відбив у ньому як у збірнім морі матерніх сліз долю всіх тих жінок, почавши від найтрагічнішої Катерини, вигнаної з дому

У латаній свитіночці
На плéчах торбіна,

В руці ціпóк, а на дрúгій
Засnúла дитина . . .

і кінчивши матір'ю, що знехтувала людськую неславу, виховала сина на козака, привела до обозу і віддала до українського війська, а сама постриглась у черниці ("Ой-крикнули сірі гуси"), щоб вимолити, схилившись перед образом Всевишнього, собі всепрощення за свій колишній переступ супроти народньої моралі.

Отже два серця двох матерів (щасливої і нещасної) злились ув одно збірне материнське серце, що кладе в любові свою долю за сина свого, — і поет у своїй глибокій пошані до такої високо жертвенної української матері з побожністю схиляє голову

Мов пéред óбразом святým
Тієї Мáтери святóї,
Що в мир наш Бóга принселá . .

Тільки Шевченко міг створити такий символ матернього серця, повного любові, жертвенности і страждання, овіяного взнеслою красою його духа і жаром небуденної мудрости.

ЛІРИКА З КОС-АРАЛУ НА НАРОДНІ МОТИВИ.

Всі ліричні твори в роках 1848—1849 написав Шевченко на острові Кос-Аралі, коли він був приділений до експедиції Бутакова як маляр для змалювання краєвидів навколо Аральського моря в киргизькій пустині в Азії. Хоч він був там на свободі, все таки почував себе на острові Кос-Аралі, як у "незамкнутій тюрмі" й тужив за рідним краєм, за своїми друзями і приятелями, від яких не одержував листів. І та духова самотність дуже гнітила поета й тяжіла на його душі глибоким смутком.

Тільки народня пісня українська, що пригадувала поетові його улюблений нарід, Україну, була йому єдиною розрадою. Це бачимо ми з його віршу, написаного у 1848 році на тім острові, Кос-Аралі:

Ой, із журб́и та із жáлю,
Щоб не бáчить, як чита́ють

Листі тії, погуляю,
Погуляю понад морем,
Та розважу своє горе,
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люди скажуть, люди зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

Ф. Лазаревський у своїх споминах згадує ті часи, коли Шевченко в дорозі на заслання 9—18 червня 1847 року гостив у нього в Оренбурзі і як він із Лазаревським і С. Левицьким співав свої улюблені пісні: “Зіроньку”, “Тяжко-важко в світі жити” й інш. З особливим почуттям проспівав поет і популярну народню бурлацьку пісню:

Забіліли снігі, заболіло тіло ще й голівонька.

Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому...

Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця, ні жона його.

І далі пригадує Ф. Лазаревський: “Були хвилини, що сльози самі котились із очей, а гість наш просто ридав”. Це свідчить, як глибоко відчував Шевченко красу пісні, яка навівала йому його розлуку з рідним краєм та страшну путь у невідоме на все життя.

Що українська пісня заповнювала душу поета й була нерозлучна на засланні з його рідним краєм свідчить такий спомин Шевченка про заслання кріпака в солдати, Скобелева, що пізніше ще тяжчі зазнав торттури за свою правду, чесноти й гідність. Ось що згадує Шевченко у своїм Щоденнику: “Цей рядовий Скобелев, помимо свого прізвища, був мій земляк родом із Херсонської губернії й особливо (впав) мені в пам’ятку **українськими піснями**, що їх він співав своїм м’яким тенором навдивовижу просто і прекрасно. З особливою вимовністю він співав пісню:

Течє річка невеличка
З вишневого саду.

Я забував, що я в казармі, слухаючи цієї чарівної пісні.

Вона мене переносила на береги Дніпра, на волю, до мого любого рідного краю. І я ніколи не забуду цього смуглявого, напівголого бідолахи, що, латаючи свою сорочку, переносив мене своїм простим співом далеко-далеко з задущливої казарми.

Статурою й манерами він не був подібний до бравого солдата, за що я його особливо поважав. Але він користувався в роті славою чесного й тямущого солдата...”

За те, що він за крадіжу присланих йому грошей і за знущання вдарив офіцера, його провели крізь 2,000 шпіцрутів і заслали на сім літ до арештантських рот до Омська.

“Бідний Скобелев! ти народився й виріс у неволі. Заманулося тобі покуштувати широкої солодкої вільної волі, і ти залетів до Єдикулю (так, звичайно, солдати називають Новопетровський форт), співуючою пташкою з України залетів ти до моєї семилітньої тюрми, немов на те тільки, щоб своїми солодкими, тужливими піснями нагадати мені мій любий, мій бідний рідний край.

“Бідний, нещасний Скобелев! ти чесно, благородно вернув поличника благородному злодієві-грабіжникові, і за це чесне діло пройшов ти крізь шпіцрути і поніс тяжкі кайдани на береги пустинного Іртиша й Ому. Чи зустрінеш ти у своїй новій неволі такого уважливого і вдячного слухача, товариша твоїх тужливих солодких пісень, яким був я? Зустрінеш і не одного такого самого, як і ти, невільника-сірому, земляка-варнака натаврованого, що пролле сльозу вдячності на твої тяжкі кайдани за потішливі, серцю милі рідні звуки... Бідний, нещасний Скобелев!”

Отже, пісня народня й на далекому засланні була улюбленою й вірною товаришкою поета, якій він повіряв свої найінтимніші переживання й настрої. Тому й не не диво, що і свої власні поезії творив він в атмосфері звуків своєї рідної пісні, що разом із словами й думками вривалися до його поезій й часто-густо оздоблювали його поетичну фразу, мелодію вірша, гармонійну ритмику і найінтимніші творчі задуми.

В такій атмосфері і була зроджена низка ліричних поезій (числом 27) на острові Кос-Аралі, де народня пісня відіграла оформлюючу функцію.

Усім їм спільне пісенне стилістичне оформлення і ритміка — цей найголовніший фактор впливу народньої пісні — і народній світогляд. Про стилістику і ритміку Шевченка — буде стаття в IV томі цього видання.

Світоглядові пісенні мотиви цих ліричних творів Шевченка можна визначити насамперед на **мотив долі** і то в сенсі безталання. Дівчина без долі в наймах: немає черевик, щоб вийти на музики, а музика грає й жалю завдає. Без любови краса її марніє і вона просить долю, щоб зглянулась на її безталання (“Якби мені черевики”).

У вірші **“І бачила я...”** поет оспівує багату дівчину, а батьки її еднають з багатим, але рудим, якого вона не любить. І їй тяжко жити в світі. Вона тужить за любов'ю; нехай буде бідинй, сирота, але той, якого вона щиро полюбить. Але на заваді родичі, що стежать за нею. В цім конфлікті й ховається її безталання.

У вірші:

**Полюбілася я,
З безталанним сиротою —
Така доля моя!**

Люди злі й розрізнили їх: чоловіка взяли до прийому й віддали до війська. Залишилась вона одна московкою й нудить світом попідтинню. Отже, зла доля знівечила її життя.

Інший вірш (**“Породила мене мати...”**) оспівує багату дівчину, що полюбила убогого, й мати не дозволила одружитись. І вона залишилась при багатстві увесь свій вік діувати і матір проклинати. Гарна й багата, але не мала долі.

Поезія **“Закувала зозуленька”** оспівує нещасливу дівчину-сироту, що немає ні батька, ні матері. Бідна сиротою мусить гинути в самотині. Скомпонована поезія в дусі народньої пісні:

Закувала зозуленька на жовтім пісочку...
Пливуть мої дні за днями, літа за літами
А я щастя не зазнала, жаль мені за вами.
(Чубинськ., т. V.)

В поезії **“На улиці не весело”** оспівує поет дівчину,

яку батьки не пускають нікуди з хати. Єдиний вихід убраться і піти на ярмарок і стрічному сказати:

“Свáтай менé,
Або відчепіся!
Бо як мені у матері —
То лúчче топíться.”

У вірші **“Не тополю високою . . .”** поет оспівує, як дівчина свою долю зневажає за те, що не дає їй ні з ким любитись

Страшно . . .
Увесь вік свій дівувáти,
Ні з ким не кохáтись.

Поезія **“Якби мені, мамо, намисто”** змальовує бідну безталанну дівчину, що немає й намиста вийти на вулицю. І вона просить Бога, щоб увесь вік не дівувати.

Подібний мотив і в поезії **“Ой умер, умер батько”** поет оспівує сироту, якій нема кому порадоньки дати, як жити, щоб у наймах не постарітись.

Поруч мотиву нещасливої долі оспівує Шевченко гулящу жінку (**“Ой я свого чоловіка”**), що чоловіка ввирядила в дорогу, а сама до корчми — пити. Вона занедбалала своїх дітей: голі й голодні. Чоловік — невдаха: в чумачці все стратив. Отже, нещаслива родина.

То змальовує поет парубка (**“Ой виострю товариша”**), що з ножем у руках пішов добувати правди і слави, щоб і жидовин, і пан, і чернець не жили неправдою, а навчали людей (особливо чернець), щоб брат брата не різали, не обкрадали, і вдовиного сина у москалі не віддавали. **Постать опришка, що бореться за правду.**

А ось постать вдови (**“По вулиці вітер вие”**), у якої єдиного сина забрали в москалі, а вона руку простягає до тих самих, що так знущались над нею. Випросила у купного шага і свічку поставила за свого сина єдиного. **Вдова й син-москаль.**

В поезії **“Ой сяду я під хатою”** поет оспівує тугу хлопця за своєю дівчиною.

У вірші **“Із-за гаю сонце сходить”** оспівує поет роз-

луку козака з дівчиною. Пан наказав скрутити козакові руки і в лъох замкнути, а дівчину його покриткою пускає.

А в поезії **“Ой пішла я в яр за водою”** оспівує Шевченко нещасливе кохання через розлучницю злую. І дівчина нарікає на свого Івана, що зрадив її, і просить Бога, щоб його покарав.

Далі, Шевченко в поезії **“Не так тії вороги”** осуджує не так ворогів, як тих “добрих” людей, що співчуваючи осудять, насміються і доб’ють словами. Без ворогів можна прожити, а “добрі” люди скрізь тебе найдуть і навівть на тім світі не забудуть. Отже, **не так тії вороги, як добрії люди.**

А ось колискова пісня **“Ой, люлі, люлі, моя дитино”**, в якій мати повчає дитину: коли її не стане, щоб дитина не йшла між люди, а в гай зелений і там до калини хай пригорнеться, яку вона колись любила. А коли побачить матір із дітьми, то щоб не дивилась... Цим поет хоче сказати, що **нема щастя і в родині.**

Цю останню думку поет оспівує і в поезії **“Туман, туман долиною”**, і радить не в родині жити, а пошукати дружину, щоб не знали ні батько, ні мама. А коли і дружина не відповідна, то краще в труні гнити.

В цих трьох поезіях: **“На вгороді коло броду”**, **“Не вернувся із походу”** і **“Було роблю що чи гуляю”** оспівує Шевченко зведену або обдурену дівчину, над якою зальотник (хлопець, гусарин-москаль) насміявся, і залишилось їй тільки плакати, бо сміються дівчата, що старіється в матері.

У віршах **“Не хочу женитись”** і **“Нащо мені женитися”** поет виводить козака, що не жениться, а йде в Запорожжя на Хортицю або в козацьке військо. В першій поезії покинув стару матір і вернувся обідраним калікою і нема кому й води подати. В другій — іде в козацьке військо, щоб одружитись із високою могилою, з вольною волею в степу козаком. Мотив: **козацька воля найдорожча.**

В поезії **“На великдень на соломі”** поет оспівує дитячий світ в часі найбільшого великоднього свята. Одні діти щасливі, хваляться подарунками, обновами. Тільки одна сирітка бідна нічого не одержала й лише тим по-

хвалилась, що вона в попа обідала. І поет цим підкреслив **сирітську нещасливу долю**.

Всі ці поезії в головній основі оспівують **нещасливу долю** чи дівчини, чи парубка, чи матері вдови, якої син в військо забрали, чи недбалу жінку, чи нещасливе кохання через розлучницю, чи долю молодих, що пан розлучає, посміявшись із них, чи зведених дівчат, чи змарноване життя неожененого козака, чи злу ролю т. зв. “добрих людей”, або нещасливий вибір мужа, чи долю сирітки, — все це мотиви, що дуже поширені в українській народній поезії, яку так любив Шевченко, і яка впливала, як це добре показав Філярет Колесса, на його ліричну творчість.

Серед цих ліричних творів Шевченка є ще дві поезії його, що хоч дуже наслідують народню пісню, але своєрідно. Це жартівливі пісні його: **“У перетику ходила”** й **“Утоптала стежечку”**. Вони всією істотою своєю перейняті народньою пісенною творчістю, але разом із тим дуже оригінальні й індивідуальні твори Шевченка. Це є т. зв. **поетичні стилізації**. Вони наслідують не так ідейну силу пісні, як її форму: стиль і ритміку, а ідея сповита в гумор і творить основу їх стилізації.

За вірєць другої пісні узяв поет народню пісню **“Ой, ходила дівчина беріжком”**. Вся вона належить Шевченкові, крім чотирьох рядків, як поет зазначає в листі до Куліша 1858 р.:

“Заграй мені дуднику
На дуду:
Нехай своє лишенько
Забуду.

Оце тільки не мое, пише поет, **а то вся пісня моя.”**

Щодо пісні **“У перетику ходила”**, то вона є своєрідна мозаїка. Строфа:

Мельник меле, шеретує,
Обёрнется, поцілує —

перейнята, на думку Ф. Колесси, з народньої пісні: **“Ой, піду я до млина”**.

А строфа друга тієї пісні:

У перéтику ходила по опéньки,
Лимарéнка полюби́ла молодéнька —

нагадує народню пісню:

Ой підú я в лiс по опéньки,
Здiбав менé лях молодéнький.

Але таких далеких аналогiй, якi наводить Ф. Колеса, знав Шевченко далеко бiльше. Тому, прив'язувати його строфи до тексту певних пiсень я не вважаю можливим. В стилiзацiї важне не наслiдування в стислому розумiннi цього слова окремих мiсць певної пiснi, а заховання духу, внутрiшньої форми й ритмiчної сили народньої творчостi. I цi прикмети пiсенної культури передав у своїй лiрицi Шевченко у високiй мiрi мистецьки, як нi один iз усiх українських поетiв.

ОСОБИСТА ЛІРИКА ПОЕТА НА КОС-АРАЛІ

I. Розкриває душу поета.

Лiричнi твори Шевченка на засланнi на особистi теми заслуговують на окрему увагу i студiю. Нi в яких iнших його творах не вилилась так сильно i так яскраво його душа, як у цих перлинах його серця, переживань душевного болю й туги.

Ми вже знаємо з листiв поета (див. "Вина й кара Шевченка"), що він переживав на засланнi, як терпiв i як переносив він свої болi на протязi тих страшних десяти рокiв заслання. Вже в першiм роцi, коли поет був закинутий на саме дно Орської фортецi, він висловив свої переживання в посланнi своїм "До А. Козачковського" (див. про це статтю).

10 чи 11 травня 1848 року Шевченко, як член експедицiї О. Бутакова вирушив iз Орської фортецi до Аральського моря в Азiю. 19 травня Шевченко вже був у Раїмi. 25 липня на човнi "Константин" вирушив поет iз гирла Сир-Дар'ї в Аральське море, а 27 липня Шевченко вже був на островi цього моря, Кос-Аралi, звiдки й почались дослiди моря, серед яких немаловажними були й зари-

совані краєвиди Шевченка. З короткими павзами перебував Шевченко на Кос-Аралі з 27 липня 1848 року аж до початку жовтня 1849 року, — отже цілий рік і два місяці.

За цей час свого перебування на Кос-Аралі не одержував поет ні від кого листів і ні до кого не писав. Тому оця особиста лірика поета за цей час — єдине джерело його настроїв, переживань і роздумвань. Лірична душа поета розкрилась там повною і різнобарвною квіткою і виявила всю повноту найрізноманітніших тонів і нюансів його серця і вилилась у співі його неповторної лірики.

Острів Кос-Арал — це пустиня серед Аральського моря. Ця одноманітність пустині серед одноманітного водяного простору моря пригнічувала душу Шевченка і творила настрої непримиренності поета у відношенні до порожнього зовкілля природи. Можна собі уявити мистця маляра й поета з багатющою душею, око й вухо якого не мають на чому спинитись, щоб загірті душу якимсь захопленням, настроєм, грою барв, звуками природи, краєвидом, щебетом пташок, стрекотом польових коників і т. д., і т. д.

Правда, поетові “море грало”, але та гра серед пустині, яка нічим не відгукувалась до стихії, була сонлива, німа й одноманітна.

І небо невміте, і заспані хвилі,
І понад бєрегом геть-геть,
Ненáче п'яний, очерёт
Без вітру гнється...

Оце пейзаж, зовкілля живої і глибокої душі Шевченка на Кос-Аралі. І марно цей острів для поета — “незамкнута тюрма” “понад оцим поганим морем”. І ця природа “не говорить, мовчить”, німа і мертва, нічим не зворушує поетової уяви, не творить перспективи, не викликає візій — мертве царство пустині та ще й на далекій чужині, далеко від квітучого рідного краю, від друзів, від жіночого серця... Оцей глибокий контраст дійсності і мрій і зроджував у душі поета отой страшний настрої — нудьгу, від якої він не міг звільнитись на протязі всього там свого перебування.

Дарма, що там були люди, навіть інтелігентні, освічені, розумні, з якими проводив він у вільні хвилини час і які дали привід П. Зайцеву, Шагінян, В. Петрову твердити, що Шевченкові там не було зле. Так, фізичному Шевченкові і навіть інтелектові його, може, не було зле, порівнюючи з Орською фортецею, але душа поета, серце, ота найінтимніша сфера його істоти індивідуальної й національної, ота творча сила, уява, фантазія, — оцей творчий дух його перебував у **повній самотині**, відчував і переживав **пустиню душі** у найглибшому розумінні цього вислову.

Кругом тебе простягнулась
Трупом бездиханним
Помарнілая пустіня,
Кінутая Богом.

(“Ми в осени таки похожі...”)

II. Надія, брате!

Знайшовшись мимо своєї волі у таких обставинах, друга людина, слабша духом, животіла б і звикла б до обставин. Пустинне море проковтнуло б її духовість. Але надміру великий дух Шевченка знайшов у собі, у своїй багатющій душі джерело спротиву у власнім самотнім духовім житті. І те джерело його творчого надхнення й відпорности духа спочиває в тій **надії**, яку він плекав у собі. Інакше

Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене люди добрі,
А то одурію!...

(“Ой гляну я, подивлюся...”)

Отже, для Шевченка без надії життя в тих умовах неможливе. І та надія живе в душі поета в першу чергу тільки в тім, що він колись таки повернеться в Україну і душею відродиться. “Так мені тепер тяжко, так тяжко”, писав поет незадовго до від’їзду на Аральське море М. Лазаревському, що якби не **надія**, хоч колинебудь поба-

чить свою безталанну країну, то благав би Господа “о смерті”.

Так Дніпрó крутоберéгий
І **надія**, брáте,
Не дають мені в нево́лі
О смéрті благáти.”

Але часто в душі поета й надія зривається й гине. Тоді єдина розрада, що рятує його від занепаду, то **пісня**, що “порадить і розважить і правдоньку скаже” (“І знов мені не привезла...”).

А часами оживить поетову душу радість, і поет стане неначе молодий і заспіває, а тоді

І ста́не я́сно пе́ред ним
Надія а́нгелом святи́м,
І зóря, мо́лодість його́,
Вита́є ве́село над ним!

Що ж сталося, що він так зрадів? Те, що подумав

Добро́ якесь ко́мусь зробі́ть.

Оця моральна сила відроджує душу поета, моральна сила — любов до добра,

.....чий ду́ша і ду́ма
Добро́ навчи́лася люби́ть...

І тоді, хоч яка на душі темна яма,

Святе́е со́нечко загля́не,
І в те́мній я́мі, як на те,
Зелéна тра́вка поросте́.

(“Буває іноді старий...”)

III. Печаль самотньої душі.

Але поруч отих зривів в часи душевного занепаду до надії чи пісню, чи добром, поет не витримує порожнього, одноманітного безконечного животіння, і його душу опановує нудьга й осінь...

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і бсінь. Бóже мїлий!
Де заховатися мені?
Що діяти? Ужé й гуляю
По цім Аралу, і пишú,
Віршúю нїщечком, грїшú,
Бог-знá колишнїї случаї
В душі своїй перебираю
Та спісую, — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню дúшу... Лютий злодїй
Впирається такї, та й гóді!...

Отже, й надія нічого не помагає, ні прогульки по пустині, ні віршування, — **печаль самотньої душі**, мов лютий злодїй, таки вривається до глибин її. І причина того — душа поетова самотня, бо нїзким розділити тїєї самотини.

IV. Туга за “долею чорнобривою...”

Оцїй тузі за кимсь дорогим, за любою жінкою чи дівчиною, з якою мїг би поет розмовитись і пережити найкращі хвилини духового контакту в любові, поет присвячує багато своїх віршів. Ось, наприклад, вірш “**Нема гірше, як в неволі про волю згадувать**”, присвячений **Ганні Закревській**, з якою зустрївся поет ще в перші дні свого приїзду (1843 р.) в Україні. І йому пригадалось село Мусівка на Полтавщині, де він попав на баль до пані Вільхівської і там зустрїв він Ганну Закревську.

А ти, мїй покóю,
Моé свято чорнобрїве, —
І дóсі між нїми
Царїцею похожáєш?
І тїми очїма,
Аж чóрними-голубїми,
І дóсі чарúєш
Людські дúші?...

Усміхніся, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Почервоній, моє любе,
І більше нічого...
А я, зоренько, в неволі
Хвалитиму Бога.

І другий вірш **“Якби зустрілися ми знову...”**, в якому поет ніби цю саму особу згадує, якби з ним зустрілась, чи злякалась би, чи сказала б яке слово? Ні не сказала б і не пізнала б навіть. А він зрадив би й заривав би, що це не дійсність правдива, а тільки сон і сльози канули в море. Отже, туга поета за минулим, що так сильно колось пережив, зроджується в його душі, воскресає споминами і ніби він удруге переживає втрачене.

А ось вірш

**“І широкую долину,
І високою могилу,
І вечірною годину
І що такé говоріли —
Не забуду я...”**

в яким пригадує поет незабутні прогульки з нею (ніби з **Глафірою Псьолівною** в Яготині), яку він любив. Але люди злії їх розрізнили, і літа їх марне пронеслися: вони постарілись: поет — в неволі, а вона — вдовою... і тільки згадує колишнє.

Оця туга за знівченими роками, що **“літечко його святе минуло хмарно”**, що молодість минула, що **нема з ким душу поєднать**, нагадувала про себе безнастанно. Душа поета все сподівалась і чекала хоч слова доброго...

А найвиразніше в поета ота туга за молодим серцем проривається у вірші **“Заросли шляхи тернами”**:

Маю серце широкее, —
Ні з ким поділити...
Не дав-еси мені долі,
Молодбї долі,
Не дав-еси ніко́ли,
Ніко́ли, ніко́ли!

Не дав сёрця молодóго
З тим сёрцем дівочím
Поєднати.

Минулись дні і ночі без радости на чужині.

Не найшлóся
З ким сёрцем ділитись,
А тепér не маю навіть
З ким поговоріти...

Оця втрата “літечка”, себто молодого віку дозрілого, втрата можливости поєднати своє серце із серцем дівочим, цебто втрата всякої можливости любити й бути любленим, — оце те перше, найчистіше, особисте і найінтимніше джерело глибокої туги Шевченка. Із сёрця поета виривається спомин ще з дитячих літ про **Оксаночку**.

Ми вкўпочі учілися, рослі,
Маленькими собі любілись,
А матері на нас дивілись
Та мóже думали: колісь
Одружимо їх... Не вгадали!...

І поет вислухав від свого брата сумну повість про цю першу любку з дитячих літ.

А що за дівчина була
Так-так що крáля! І не вбóга
Та талану Госпóдь не дав!

І ця Оксаночка, вже втрачена для поета навіки, стала на все життя взнеслим для сёрця його словом.

Ось вірш поета з 1850 року, **“Не молилася за мене”**, в якому поет виливає з сёрця свого самотню душу:

А я так ма́ло, небага́то
Благáв у Бóга. Тільки хáту,
Одну хати́ночку в гаю́,
Та дві топо́лі ко́ло не́ї,
Та безталанну́ю мою́,
Мою́ Окса́ночку, щоб з нею
Удво́х диві́тися з горі́

На Дніпр ширóкий, на ярí,
Та на лані золотопóлі,
Та на висóкїї могíли...

V. Туга за Україною.

Оцей вірш Шевченко поєднає і тісно злучує тугу любовну поета із тугою жити з любовою тільки в Україні, над Дніпром, на березі його круторогім. І справді,

Я тільки хáточку в тім раї
Благáв і дóсі ще благáю,
Щоб хоч умéрти на Дніпрі,
Хоч на мелéсенькій горі.

Отже, Шевченко ані одної хвилини не забуває, що він на чужині, в неволі, в “незамкнутій тюрмі”, в пустині “на поганім морі”. Коли ж буде кінець його неволі?

.....Бóже мíлий!
Чи дóвго бóде ще мені
В оцїй незáмкнутой тюрмі,
Понад оцїм погáним мóрем
Нудíти світом?

(“І небо не вмите...”)

У листі до А. Лизогуба з 1852 року пише Шевченко: “Нехай тягнеться життя моє невеселе, як мені Бог дав. Одне, щоб я просив у Бога, як найбільшого добра, — це хоч перед смертю глянути разок на вас добрих друзів моїх, на Дніпро, на Київ, на Україну й тоді, як християнин спокійно вмер би. І тепер не неволя душить мене в цій пустині, **самота** — ось мій найлютіший ворог! В цій широкій пустині мені тісно, **а я — один.**”

Та сама туга, хоч перед смертю поглянути на рідний край, виступає і в ліриці Шевченка. Вже в вірші з 1847 року “Не гріє сонце на чужині” поет хотів би,

Абї хоч крїхотку землі
Із-зá Дніпрá могó свято́го
Святїї вітри принеслі...
Та й бiльш нічо́го!...

А посланіє “А. Козачковському” того ж року поет закінчує такими словами:

А іноді так буває,
Що й сльозі не стане, —
І благав би я о смерті...
Так ти і Україна,
І Дніпрó крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєтє мені Бóга
О смерті благати!

І та туга на Кос-Аралі ще збільшується і доходить навіть до розпуки; і цей скрайне розпачливий настрій поета з усією силою відбивається в його поезії “Заросли шляхи тернами” 1849 року. В цій елегії тратить поет всяку надію на повернення в Україну, до якої для нього навіть шляхи заросли тернами: свій рідний край він, мабуть, навіки покинув і ніколи вже не вернеться додому. Ті вірші, що він на засланні написав, прийдеться йому, мабуть самому читати. Тяжко йому жити й самому носити свої думи, ні з ким не поділившись ними, і вмерти на чужині. І поет молить Бога:

О, Гóсподи!
Дай мені хоч глянуть
На нарóд отóй убóгий,
На тую Вкраїну, —
Не дай мені загінуть
Отут на чужині!

А в 1850 році, вже в Оренбурзі, свою тугу завершує поет таким благанням:

Я тільки хаточки в тім раї
Благав і досі ще благаяю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

Отже, поруч особистої туги за молодістю, за любов'ю на Кос Аралі поет зо всією силою своєї любови до України виявив ще й тугу національну у безнадії, чи вернеться він коли до свого краю, і підсумок такий був

його настроїв на тім острові, що ніколи він свого краю не побачить і що ніколи не здійсняться й його мрії особисті. І саме на цім острові серед найбагатшого його творчого бенкету поет найсильніше підкреслив там і свою печаль у тузі й повну безнадійність на повернення додому. З цього випливає, що найсильнішим джерелом творчости поета на Кос-Аралі був його розпач, втрата віри в свої сили чи доживе він до моменту його повороту в Україну, чи ще зазнає він і свого щастя особистого; і ця безнадія ще більше загострювала його тугу за втраченим раєм особистого і національного життя над Дніпром крутоберегим. Цей глибоко розпачливий настрій Шевченка в часі перебування на Кос-Аралі зовсім заперчує думки попередніх критиків, що Кос Арал вніс у поетову душу найбільше радості й душевного світла. То правда, що на Кос-Аралі творчість його була найпродуктивніша. Але не з бенкету радості й душевного піднесення пливла ця творча сила генія, а, навпаки, з глибокої туги й розпачу.

VI. Розуміння творчости.

Цей трагічний настрій Шевченка й відбився на розумінні поетом завдань його музи й ролі його як поета. Насамперед поет стверджує, що слово пісні і слово поетичне йде між люди від Бога. І під впливом цих слів і голосу серце б'ється й ожива, людина душею відроджується або глибоко відчуває і свою трагедію душі. Так сталося і з Шевченком. Під впливом пісні матроса поет пережив усю трагедію його особистої недолі. (**“Ну, що б здавалося, слова?”**).

Поет переживає страшну нудьгу й осінь самотньої душі. Щоб позбавитись такого тяжкого настрою, поет пише вірші на теми з колишнього пережитого. Але нічого не помагає: **“Лютий злодій втирається таки”**. Отже, і творча сила не в силі перемогти його розпачу і спинити протисилу (**“Мов за подушне, оступили . . .”**).

А все таки ті вірші є й ліком на зболілу душу поета. **“Не для людей”** і не для слави складає Шевченко свої вірші **“мережані та кучеряві”**, а **“для себе”**:

Мені лѣгшає в неволі,
Як я їх складáю . . .
І мов з Дніпра далѣкого
Слова долітають
І стѣляться на папѣрі,
Плачучі, сміючись,
Мов ті діти, і рáдують
Мою сіру дúшу
Одинóкую . . .

(“Не для людей, тієї слави . . .”)

Часами поет хоче розважити себе “тихим словом”
— але

Не лізе в гóлову нічóго . . .

А коли прилинуть в душу, тяжко поетові носити їх само-
му і ні з ким не ділити, нікому не сказати “святого сло-
ва, не порадувати убогої душі і не корити чоловіка зло-
го, й умерти . . .” (“Заросли шляхи тернами”).

Нехай собі хоч розіпnúть,
А я без тóго не улéжу!

(“Неначе степом чумаки”)

Поет знає, що поезія, крім вияву краси, має підноси-
ти убогу “душу”, творити радість, сприяти добру й по-
борювати зло, бо всі твори його на ці основні завдання
скеровані. Але найвище звання його творчості — ста-
ти в обороні народу, любити Україну і сприяти її роз-
виткові й визволенню. Тому й не дивно, що йому “аж
серце мліло” так “хотілось”,

Щоб хто небúдь мені сказáв
Хоч слóво мúдре, щоб я знав:
Для кóго я пишú, для чóго?
За щó я Вкраїну люблú
Чи варт вона огня святóго?
Бо хоч зостáрiюсь з-за тóго,
А ще не знаю, що роблú.
Пишú собі, щоб не мiняти
Часá святóго тáк-на-тáк . . .

Кардинальні питання підіймає Шевченко: почути “слово мудре”: для кого і для чого він пише, за що він Україну любить і чи варта вона тієї любови?

Либонь, уже десяте літо,
Як лю́дям дав я “Кобзаря́”
А їм неначе й рот зашіто, —
Ніхто́ й не гавкне, не лайне́,
Неначе й не було́ мене́!

Аж тут сконстатував Шевченко відношення до його творчости української критики. Абсолютна мовчанка — “неначе й не було мене”. А могли б написати чи М. Максимович, чи Куліш, чи М. Костомарів. Ніхто не обізвався. Правда, Куліш 1846 року написав приватного листа Шевченкові, в якому розібрав “Кобзаря”, “Гайдамаки”. Але Шевченкові особисто, не для друку. А на 1849 рік припала десята річниця появи “Кобзаря” Шевченка — і ніхто — ні слова. Правда, небезпечно було писати про покараного Москвою Шевченка, але без компетентної opinii тяжко поетові зорієнтуватись, чи напрямні його “писанія” правдиві. Тому й мусів поет підкреслити:

Не похвали́ собі, громадо, —
(Без неї́, мо́же, обійду́сь) —
А ра́ди жду́ собі, пора́ди;
Та, ма́буть, в я́му переїду́
Із москалі́в, а не діжду́сь . . .
Свято́ї пра́вди ні од ко́го,
Та й жда́ть не ма́ю од ко́го,
Бо вже б, здава́лося, порá . . .

Оця мовчанка про нього в літературі не давала поетові спокою. Не слави він чекав для себе. Опинившись за свої твори у найтемнішій ямі пониження, у повній зневазі, Шевченко чувся глибоко враженим на десяти́м році своєї творчости, що ніхто не оцінив правдиво вартости його творів, ніхто не порадив йому і не покермував ним, для чого й куди він як поет має прямувати. Тим більше, що він сам змінив напрямні своєї творчости: від політичного радикалізму творів із збірки “Три літа” він відступив у бік побуту, історії, споминів, особистої ліри-

ки, переспівів і стилізацій народньої пісні, — оця ніби уміркована лінія від політики до культури, хоч і в цих творах часами прорветься й політична сила його національної душі: “Мені однаково...”, “Царі”, “Чернець”, “Іржавець”, “У неділеньку, у святую...”, “Швачка” й інші, але вони не такі ілюстративні, як “Сон”, “Кавказ”, “Великий льох”, “Посланіє” й інші; не зовнішньо демонстративні, а внутрішньо глибоко пережиті. І вони складають з себе не так силу ідейну, як вартість психологічну — вияву особистої душі й переживань поета. Тому й хотів поет якнайбільше поради від друзів і їх опінії, хотів знайти ключ для розв’язки нових проблем, що перед ним повстали.

А з другого боку, відчув Шевченко моральну несправедливість, недооцінену силу його шукань правди супроти зла. І цю останню думку яскраво виявив поет у своїй поезії “Пророк”, що починається **“Неначе праведних дітей”**. Господь на землю послав людям пророка

Свою любов благовістить,
Святому розуму учить
Неначе гóрного потóка
Слова його лились, теклі
І в серце падали глибоко,
Огнем невидимим пеклі
Холодні душі...

І люди його полюбили, скрізь за ним ходили і Божим пророком нарекли. Але люди — рід лукавий — зневажили Господа і чужим Богам палили жертви, а пророка каменем побили. І за таку зневагу Бог повелів кайдани кувати, високі тюрми мурувати і

Во місто крóткого прорóка —
Царя вам повелів послать!

Цим твором ніби підсумовує Шевченко своє “десяте літо” від появи його “Кобзаря” і свою долю, та, нарешті, **свою ролю як поета**. Рід лукавий ніколи не дооцінить своєї правдивої дороги, а збочить у зневагу і поклониться чужим богам. І Бог тоді, як кару, пошле їм царя, щоб по своєму розправився з народом. Тому й ро-

ля поета подібна до ролі пророка, щоб умів людям розкрити правду, яка б нарід його визволила. Але на перешкоді стали оті, що "чужим богам пожерли жертви", цебто перекінчики і зрадники, оті пани, що від свого Бога і правди віддурались, а пророк наш доживає віку на каторзі в солдатах.

Та творчий дух Шевченка не завмер, тільки тугою і журбою за Україну прибитий, жалем сповитий, що життя змарноване, що найкращі роки, молодість минає без жадного сліду; не на творчій шляху, а в солдатських казармах, не на посту національного і мистецького змагу, а в "незамкнутій тюрмі", не з розпростертими крилами орла на висотах творчого духа ширяє, а з поламаними на чужій землі ніби останню пісню лебедину доспіває; не серед друзів і рідного народу як трибун пориває серця, а в пустині закинутий і забутий животіє, самотою прибитий. Оця свідомість фізичного завмирання викликає з душі поета тони похоронні, тони смутку, що він один серед цієї пустині. Оці настрої відбиває особиста лірика Шевченка. Тільки пісня оживлює душу поета, тільки лірика на народні пісенні мотиви рятує його й будить надію і не дає поетові остаточно завмерти, а безмежна любов до України зроджує віру й не дає "Бога о смерті благати".

РІК 1850.

Т. Шевченко 6 листопада повертається з експедицією Бутакова до Оренбургу "живий-здоровий і, коли не дуже щасливий, то принаймні веселий". На початку січня 1850 року поет оселяється в капітана Герна і живе на волі.

В цім 1850 році написав Шевченко 12 творів: заспів, дві поеми й 9 творів ліричних різної форми й жанру. Правда, ці твори написані не протягом цілого року, а тільки протягом не повних перших чотирьох місяців. На донос 26 квітня прапорщика М. Ісаєва, що Шевченко живе на свободі, ходить у цивільному одязі, пише вірші й малює, командир, генерал Обручов, наказав перевести у Шевченка трус, і 27 квітня цей трус був переведений, і

Шевченко був заарештований. 12 травня поет був переведений знову в Орську фортецю з наказом якнайпильніше за ним стежити. 8 червня з наказу військового міністра над Шевченком було назначене слідство, а самого поета віддано до закінчення слідства під найсуворіший арешт за порушення заборони писати й малювати. А 28 червня садовлять Шевченка в каторжну тюрму, де він підліг докладному допитові, в наслідок якого Шевченко 17. жовтня був переведений аж до Новопетровської фортеці в Азію, де штабс-капітан Матвеев замучував його військовою муштрою та докладним доглядом за його поведінкою.

Від 27 квітня 1850 року аж до 16 травня 1857 року не написав Шевченко українською мовою ані одного рядка. Така трагічна подія сталась із Шевченком в Оренбурзі, що спинила його поетичну творчість аж на сім років.

ПЕТРУСЬ.

Це найбільша поема з цього року. В ній оповідається, як одна панна з несамого роду вийшла з волі батьків за багатого генерала. На хуторі її батьків був сільський хлопчик — безбатченко, що Петрусем звався і свині пас. І цей Петрусь пішов у придане за молодою генеральшою. Не любила генеральша свого мужа й часто плакала, що її молодість марно пропадає. Раз у селі генерала побачила вона Петруся в полі, що пас ягнята. Вона взяла хлопчика до покоїв, одягла, причепурила і в школу віддала. Петрусь учиться, росте, переходить до Києва й вертається до двора генерала вже вродливим паничем. І цього молодого Петруся генеральша сильно полюбила. Що вона не робила, а свого прочуття позбутись не могла. Тут Шевченко перестерігає молодих дівчат, щоб не йшли за нелюбого, тоді й життя їх буде чисте й непорочне. А генеральша, щоб бути вільною і жити з Петрусем, отруїла генерала. Але злочин викрився. Опінія загальна вказує на пані. І в найкритичнішу хвилину виступає Петрусь і заявляє: — Я зробив! Я генерала отруїв. Заарештували Петруся, кайдани наклали і в Сибір засудили. Так невинно загинуло молоде життя.

Поема ця сюжетово дуже добре скомпонована, ідейно умотивована і переткана ліричними компонентами, цебто написана настроєво.

Спонукою до написання цієї поеми був, мабуть, факт, про який Шевченко довідався на засланні чи в Кос-Аралі, оскільки засуджених за вбивство засилали на каторжні (тяжкі) роботи у Сибір. А таких засуджених ("варнаків") поет нераз описував у своїх поемах ("Не спалася, а ніч як море", "Варнак" (поема й повість), "Москалева криниця" й інш.) і в повістях — у формі їх власної розповіді. Такі оповідання міг чути поет від когось на засланні.

Але для оформлення стислішого, як фабули, і навіть імені героя, використав Шевченко народню пісню про "вельможну пані", що покохала кріпака Петруся. Але пан, попереджений слугами, наказав його втопити. Пані оплакує його смерть і просить слуг виловити з річки його тіло. На цю пісню у зв'язку з поемою Шевченка "Петрусь" перший звернув увагу М. Петров, за ним О. Багрій, а стисліше і повніше вияснив цей зв'язок Ф. Колесса. Та й сам Шевченко згадує в поемі "Мар'яна-Черниця" пісню про "Петруся".

Ф. Колесса припускає, що ця пісня була зложена на основі якоїсь дійсної події, яку галицькі варіанти зв'язують із селом Жулином стрийського повіту:

Далéко чувáти о такій новíні:
Забíли Петру́ся в Жу́лінській до́ліні.

Цю саму місцевість нотують і наддніпрянські варіанти цієї пісні:

Недалéко ста́ва у Джу́ліні у па́на
Вельмо́жная па́ні нерівня коха́ла.

Ф. Колесса вважає, що Шевченко міг знати цю пісню не тільки із зб. Максимовича, але ще зо свого рідного села Кирилівки, а пізніше із збірок Куліша, Костомарова й інш.

Ось та пісня з Надднірянщини в записі Д. Лавренка:

Ой далéко чу́ти такую новíну,
Що вбíто Петру́ня в глибо́кій до́ліні

То ж за тую паню, а що собі пана мала,
А що собі пана мала, Петруня кохала...¹⁾

Головні мотиви у цій пісні: а) нерівне кохання, б) зрада пані, в) смерть коханця. Шевченко для своєї поеми використав два перших: а) нерівне подружжя, б) кохання пані з Петрусем і зрада мужа. Далі Шевченко вводить нові мотиви: в) отруєння мужа, г) вину на себе перебирає Петрусь і д) заслання Петруся в Сибір.

З цього випливає, що простеньку пісню розробив Шевченко у досить складну поему, надавши їй моральну ідею: жертви Петрусевої в обороні його пані, що заопікувалась ним ще у дитинстві й виучила та з кріпацтва визволила; Петрусь усю вину пані бере на себе. Другу моральну тенденцію висуває в цій поемі Шевченко — свою пересторогу молодим дівчатам, щоб не дружились без любови і не йшли слідами генеральші. Поема має в собі багато поетичних і гарних картин і малюнків, цінних своїх власних думок і завважень; поема зовсім оригінальна і є вповні мистецький твір ліро-епічного стилю.

БУВАЄ В НЕВОЛІ ІНОДІ ЗГАДАЮ.

Це історична поема опрацьована як легенда. В основі цієї поеми лежать події боротьби українського козацтва з поляками за часів короля польського Сигизмунда III. Це була найсумніша доба в історії української визвольної національної й релігійної боротьби.

Шевченко опрацьовує цю поему в формі сну. І сон переносить поета в часи його дитячих років. Він малий пасе ягнята в полі. Глянувши на могилу, він бачить ніби могила розвернулась, а з неї виходить козак, бере його малого на руки і несе до могили. Могила ще більше розкрилась, і поет бачить: “в могилі усе козаки”:

Який безголовий, який без рук,
А хто по коліна неначе одтятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.

¹⁾ Див. цілу пісню у згаданій праці Ф. Колесен (88—89).

І козак той оповідає:

“На всій Україні
Високі могили. Дивіся, дитино:
Усі ті могили — усі отакі:
Начінені нашим благородним трупом,
Начінені туго. **Оце воля спить!**
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами-козаками! Ба́чиш, як лежить —
Ненáче спові́та! . . . Тут па́на нема́є.
Усі ми одна́ко на во́лі жи́ли!
Усі ми одна́ко за во́лю ля́гли!
Усі ми і вста́нем — та Бог його зна́є,
Ко́ли то те бу́де . . .

І далі, роповідає козак:

За що Україна на́ша ста́ла гину́ть,
За що́ й я між німи в моги́лі лежу́.
Ти ж лю́дям розка́жеш, як ві́ростеш, си́ну.

Козак продовжує оповідати, як він виконував свій патріотичний обов'язок супроти України: табун коней вислав до обозу, гармату, гаківниць два вози, пшона, пшениці — все, що придбав, усе віддав:

Моїй Україні небóзи
І трьох синів своїх. Неха́й,
Я думав, грішний пе́ред Бо́гом,
Неха́й хоть ча́сточка убо́га
За ме́не піде, за наш край,
За це́рков Бо́жую, за лю́ди.

А врешті решт, коли ворог і доньку його збезчестив, коли хутір згорів, то й сам старий поїхав з чурою до обозу, всіх трьох синів знайшов і всі в цій могилі й полягли “отут укупі”.

Образ могили, цього саркофагу української нації, “свідка слави дідівщини” з особливою любов'ю змальовує Шевченко у своїх творах (“Думи мої, думи мої”, “До Основ'яненка”, “Іван Підкова”, “Розрита могила” й багато інш.). Це Україна “лягла спочить . . . а тим часом (над нею) вироста могила” (“Думи мої . . .”). “Гей, мо-

гили, високі могили! Скільки промайнуло в душі моїй високих, прекрасних думок, коли я дивився на вас, темні, німі пам'ятки минулої народньої слави..." (повість "Варнак").

"А моя прекрасна, могутня, вольнолюбива Україна туго начиняла своїм вільним та ворожим трупом незліченні величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога гнобителя під ноги топтала й вільна, нерозтлінна вмирала. От що означають могили й руїни. Не дурно сумні та журливі ваші пісні, задумливі земляки мої! Їх склала воля, а співала тяжка, самотня неволя". (Повість "Прогулька з приємністю та й не без моралі").

Так описує Шевченко ролю могил, розкиданих по лівобережній Україні. А ось кінець поеми:

А як ми білись, умирали!
За що ми голови складали
В оці могили? Будеш жить,
То може й знатимеш, небоже!
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може
І про могили, і про нас
З старцями Божими по селлах
Правдїва дума, невесела
Між людьми ходить...

І Шевченко оцей образ могили тісто лучить із народніми піснями, з думами і з легендами народними про могили, в яких спочиває козацька сила, козацька зброя і все козацьке добро. Тільки один день, в який козаки із цих могил виходять — це в час Служби Божої на Великдень. Але прийде час, коли Україна опиниться в найтяжчій ситуації й тоді ця козацька сила вийде рятувати свій край. Оцю опінію народу про могили підсилює Шевченко своєю поемою.

А народні твори, пісні, думи, легенди про могили, що живуть у пам'яті народу, серед старців Божих, кобзарів — цих носіїв національної свідомости — цю славу козацу ширять, щоб совість народня не спала, а пам'ятала про героїв, що в боротьбі за свій край і його свободу клали голови.

І ця поема Шевченка “Буває в неволі іноді згадаю”
має ту саму глибоку ідею пригадати нам про ролю і значення могил, цих свідків волі, що

Чорніють, як гóри,
Та про волю нішком в полі
З вітрами говóрять.

Оце та славна, героїчна історія українського народу про волю України та її визвольну боротьбу. І цю останню ідею втілив Шевченко, сам глибоко переживши, у свій прекрасний сон, у візію, якою так чарівно й артистично окутана ця поема.

ЛІРИКА ЗА 1850 РІК.

І четвѣртий рік минає
Тихѣнько, повóлі, —
І четвѣрту начинаю
Кнїжечку в неволі
Мерѣжати...

Такими словами розпочав Шевченко свою творчість у 1850 році в Оренбурзі. Переживши в Кос-Аралі свою самоту й виявивши її з повною силою у своїй особистій ліриці, Шевченко заповідає в новім році ніби нову сторінку своєї творчості. То правда, що в Оренбурзі оточили поета інші люди, — насамперед свої земляки, як Ф. Лазаревський, як Левицький та інші, що ним заопікувались. Крім цих найближчих поет пізнав ув Оренбурзі і засланців поляків, як Бронісл. Залеський і інш., а так само серед військових старшин зустрів щирих людей, як Герн, що радо вітали поета. І можна б гадати, що настрої Шевченка зміниться, бо ж нове оточення, круг хороших людей відіб'ється в душі поета бадьорішими нотами, а не самотою, не печалею, радістю та надією. А зрештою послухаймо самого поета, що він заповідає в заспіві:

Змерѣжаю
Крów'ю та сльозáми
Моє гóре на чужині.

І що ж, — “кров'ю та сльозами” мережає поет своє горе на чужині, бо вже

Нема́ слов
В далékій нево́лі!
Нема́ слов, нема́ сльоз,
Нема́є нічо́го;
Нема́ на́віть круго́м тебе́
Велі́кого Бо́га!
Нема́ на що подиві́тись,
З ким поговори́ти!
Жить не хо́чется на світі,
А сам му́сиш жи́ти!

Змінився настроїй поета? Не тільки не змінився, а ще поглибився якоюсь такою духовою порожнечою, що й жить йому не хочеться на світі. А поет заповідає, що мусить жити. Чому? По-перше, тому, “щоб не губить душу”, а по-друге, мусить “волочити в неволі кайдани” ще й для того, що

Мо́же, ще я надивлю́ся
На мою́ Україну...

І поет просить Бога́:

Дай дожи́ти, подиві́тись, —
О, Бо́же мій ми́лий,
На лані́ тії́ зелéні
І тії́ моги́ли!
А не дасі́, то донесі́
На мою́ країну
Мої́ сльóзи; **бо я, Бо́же, —**
Я за не́ї гину́!...
Або́ хоч надію
Пошли́ в ду́шу... Бо нічо́го,
Нічо́го не вдію
Убо́гою голово́ю...

Поетові серце холоне, як подумає тільки, що на чужині його й поховають, а з ним разом і ці думи, що “кров'ю та сльозами” він мережає.

Отже, в Шевченка розкривається вже від довшого часу почуття страху, що в тім оточенні він може занепасти з розпуки свою душу, цебто страшні обставини його підневільного життя, насильства, глуму й пониження можуть витравити з його душі оте добро, отой святий вогонь любови, патріотизму, людяности, віри в перемогу його національних ідей. Далі, проривається в поета почуття безнадії, що він уже не побачить свого рідного краю, що він до того часу не доживе й на чужині десь у пониженні загине, а з його смертю загинуть і його твори. Нарешті, Шевченко не може примиритись із тією страшною неволею, що не дає йому змоги розвернути свою мистецьку творчість. Оці розпачливі настрої, що посіли його душу на початку четвертого року, і вилив поет у заспіві до творів цього року.

Але перший твір **“Ми заспівали, розійшлись...”** цього циклу вже бадьоріший. В ньому згадує поет товариство, видно, ближчих йому знайомих, співи і непевність чи зійдуться вони ще раз і чи заспівають вже коли. Правда, хоч не весело їм було і невесело співали, але хоч укупі сумували, згадуючи рідний край, Дніпро і те горе, що недавно з ним лучилось.

Зовсім щось іншого співає поет в елегії **“Не молилася за мене...”** В ній згадує поет свою матір, що малого сина повила і ростила й виріс він та “не вийшов в люди”. Краще було б не родити або утопити, ніж мав би він у неволі Господа гнівити. А він так мало просив у Бога: тільки хатиночку в гаю та “безталанною мою Оксаночку”, щоб укупі жити з нею в Україні. Тільки хатиночку в тім раї, щоб хоч умерти на Дніпрі в Україні. В елегії цій пробивається глибокий жаль на долю, що повела його зовсім не по тій дорозі, по якій він їти мріяв.

Вірш **“Мені здається — я не знаю”** — посланіє. Воно складається із трьох частин. Перша загальна, в якій Шевченко роздумує над тим, чи людина вмирає без сліду, чи душа її після смерти живе далі в якійсь іншій формі. З цього видно, що поет намагався проникнути в одну із найбільших таємниць життя і для себе вирішити.

Правда, це не була проблема тільки філософічна, — ні! Шевченко з великої ненависти до різних зрадників

його народу, до того панства, що зо всіх сил преться прислужитись ворогові, тому “хамові”, що годує їх і купає в переситі за рахунок народньої кривавиці; це ті, що

Ріка́ми сльо́зи розлі́ли,
А кров — моря́ми . . .

І Шевченко для іронії вважає, що душа цих “вибраних” людей, справді, не вмирає, “а перелізе . . . в свиню” й

Купа́ється собі в калю́жі,
Мов перш купа́лося в гріха́х . . .
. Невже́ в сажáх
Году́є хам собі на са́ло? . . .
Жили́ ви лю́тими звірмі́,
А в сви́ні перейшли́! . . .

Ця думка про переселення душі після смерті в іншу істоту відповідає народньому розумінні, що душа продовжує далі жити на землі, тільки втілюється в якусь іншу істоту. І Шевченко цей погляд народу використовує згідливо, щоб гріховну душу ворогів українського народу, що “запрягають людей у ярма, орють лихо . . .” умістити у найбільш нерозбірливе створіння, що в багні купається, в калюжі, як до того перевтілення купалось у своїх злочинах супроти народу, “простих сірих сіромах, забутих Господом”.

В другій частині цього послання звертається поет до якоїсь безіменної особи і величає його “великомучеником святим”, “Пророком Божим”, “прісносущим всюди з нами”, “любим другом”, що голосив “тихенько-тихо . . . про любов”, про безталанних і про горе, про марне литу кров з людей катами.

Запла́чеш тяжко́ перед на́ми, —
І ми запла́чемо . . .

І далі поет переспівує вислів відомого поета Лермонтова з його вірша “Когда волнуется желтѣющая нива” (рядки 44—48).

Від 49 рядка починається третя частина послання. В ній дякує Шевченко людині, не називаючи її по імені, за перслані твори поета:

Спасібі, друже мій убогий!

.....

Ти переслáv мені в невóлю
Поэта нашого... На вóлю
Мені ти двéрі одчинів!
Спасібі друже! Прочитаю
Собі, хоть máло.. оживу́,
Надію в сéрці привітаю,
Тихéнько-тіхо заспіваю,
І Бóга Бóгом назову́!

Хто той друг убогий, якому Шевченко дякує за переслані твори неназваного автора? І хто той поет, за переслані твори якого Шевченко дякує? Цитата (вказана вище) з Лермонтова свідчить, що поет той — М. Лермонтов, московський поет, твори якого Шевченко дуже любив. Опинившись на засланні, Шевченко не мав чого читати. Зокрема він не мав творів Лермонтова. І вже в 1847 р. з Орської фортеці пише він 20 грудня до М. Лазаревського і просить його “пришліть ради поезії святої Лермонтова хоч один том. Велику, превелику радість пришлете з ним вашому вдячному і безталанному землякові.”

А 1 лютого 1884 року в листі до А. Лизогуба просить Шевченко: “Ще чи не знайдете в Одесі сочиненій Лермонтова... пришліте поезії святої ради...”

12 лютого того ж року М. Лазаревський відписує: “Посилаю тобі Лермонтова...” А тому, що Шевченко листи до себе одержував на адресу Ф. Лазаревського в Оренбурзі, то, одержавши останнє повідомлення від М. Лазаревського, що він твори Лермонтова вже вислав, поет 22 квітня пише до Ф. Лазаревського: “Напишіть Бога ради... коли получили Лермонтова од В...” На цей запит Шевченка Ф. Лазаревський відписує: “Що поллучив, то й посилаю Вам; а що пишуть, що посилають Лермонтова, то сього ще не поллучив; або в письмі поклепали (набрехали — Л.Б.), або ... пошта опізнилась; коли поллучу, то гаяться не буду і зараз пришлю.” А 20 квітня Ф. Лазаревський повідомляє Шевченка: “Посилаю вам письмо від Княжни (Варвари Репніної — Л.Б.);

“Вибраннїя места из переписки с друзьями” Гоголя також одержані, але не посилаю їх, бо з ними треба послати ще Лермонтова...” З цього листа видно, що Лермонтова твори для Шевченка Ф. Лазаревський одержав, але ще не пише від кого. Щойно в листі з 27 квітня Ф. Лазаревський повідомляє Шевченка: “Од Михайла Семеновича (Щепкіна — Л.Б.) одержите Лермонтова.”

З цього Шевченкового листування виходить, що Шевченкові дуже ходило про твори Лермонтова, і що вислали Шевченкові твори Лермонтова аж дві особи: М. Лазаревський (лист його з 12 лютого) і Михайло Щепкін (лист Ф. Лазаревського з 27 квітня). З цього приводу і в літературі про Шевченка повстало дві думки: С. Єфремова й О. Дорошкевича.

С. Єфремов гадає, що “твори Лермонтова Шевченко... нарешті таки одержав од М. Лазаревського” (див. Твори Т. Шевченка. Листування, т. III, ст. 505—506). А на думку П. Зайцева, О. Дорошкевич переконливо довів, що... це він (М. Щепкін) прислав Шевченкові поезії Лермонтова” (див. “Тарас Шевченко. Твори” т. IV, ст. 331). На мій погляд останнє твердження (О. Дорошкевича) єдине можливе, бо коли Ф. Лазаревський повідомив Шевченка, що в нього на руках вже є твори Лермонтова, які він незабаром має вислати Шевченкові, і вони одержані Ф. Лазаревським від М. С. Щепкіна, то не може бути й двох думок, що ці твори Лермонтова прислав М. Щепкін. А раз так, то і вірш-послання Шевченка з подякою за прислані твори Лермонтова присвячений тільки М. Щепкіну. Тільки М. Щепкін, цей визначний мистець-артист, міг говорити, як висловлюється Шевченко в цім посланні своїм, цебто деклямувати, рецитувати із великим впливом на слухачів вірші про любов, про горе, про Бога та про море... Тільки Щепкін міг, бездоганно граючи на сцені театру, плакати і примусити плакати й публіку (“Заплачеш тяжко перед нами, — і ми заплачемо...”).

Таким чином, послання Шевченка “Мені здається — я не знаю...” звернене до М. Щепкіна і йому єдиному присвячене. Тільки покараний Шевченко не міг його по імені подати в наголовкові, щоб не наклікати на при-

ятеля якоїсь біди. В ньому протиставлює Шевченко М. Щепкіна як “великомученика святого”, “пророка Божого”, “прісносущого (завждиперебуваючого) всюди з нами”, що витає “ангелом святим”, найблагороднішу людину, отим лиходіям, що “ріками сльози розлили, а кров — морями”, що “купалися в гріхах”, а потім отака людина перейде в свиню й купається в калюжі. Оця антитеза складає головний сенс цілоти твору.

Вірш “Якби ви знали, паничі” є твір, що належить до рефлексійної лірики. В ньому Шевченко роздумує над долею українського народу, закованого в кріпацьку неволю і знівеченого матеріально і духово.

Начитавшись поезій про Україну, московські поети вихвалюють цей край, захоплені його природою, родючими нивами, підсонням і представляють його у своїх творах як якусь казку, а добробут панів змальовують як якийсь рай з біленькими хатками й вишневими садочками. Отже, захоплюються вони зверхньою на віддалі красою України і по зверхнім вигляді її судять і про нібито щасливе життя народу.

От, оцим “паничам” загально і відповідає Шевченко, розкриваючи правдивий зміст життя українського народу в тім “раї на землі”. Цікавий самий спосіб, прийом Шевченкової відповіді тим екзальтованим безжурним “паничам”. Шевченко, що сам вийшов із тієї кріпацької селянської хатки “у гаї”

Над чістим ста́вом, край селá,

відповідає їм із становища життя української кріпацької родини в тій хатині своїх рідних батьків:

Менé там ма́ти повилá
І, повивáючи, співáла
Свою нудьгу перелівáла
В свою дитíну . . . В тім гаю́,
У тій хатíні, у раю́,
Я бáчив пéкло . . . Там невóля,
Робóта тяжкая, — нікóли
І помолíтись не даю́ть.

Там матір добрую мою,
Ще молодую, — у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не вітерпів лихобі долі,
Умер на панщині!...

А діти розлізлись мов мишенята по людях оту панщину робити.

Отже, “ми в раї пекло розвели”: людьми оремо лани і їхніми сльозами поливаєм. От що твориться в тім раї:

.....Хвалі нікому,
А кров та сльози, та хула —
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі...

Таку дійсну картину народньої неволі і бідумання показав Шевченко в цім проникливім і глибоко сумнім вірші.

Правда, таку картину життя свого народу не один раз розкривав Шевченко й показував у своїх творах. Досить буде згадати політичну поему “Сон” 1844 року, “Сова”, “Осика”, “Княжна”, “Якби тобі довелося” і інш. Але в цій поезії дійсне життя народнього раю розкриває Шевченко із становища своєї рідної хати й родини батьків його. З цього становища, крім артистичної вартости, цей твір може вважатись автобіографічний і цією прикметою надзвичайно цінний, як і багато інших автобіографічних творів Шевченка.

Вірш “**І станом гнучим і красою**” оспівує дівчину, яку Шевченко споглядає і журиться її майбутньою долею.

Дивлюся іноді, дивлюсь...
І жаль мені неначе стане
Твоєї чистої красі.
Де з нею дінешся есі!
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранітелем твоім?

“від зла людськóго в час лихий” і “сéрце чістее нагріе
огнѣм Госпóднім?” Вона — сирота і немає нікого, хто б
нею заопікуався, “опрóче праведного Бóга”

Моли́ся ж, сéрце! Помолю́сь
І я за тебе.

І далі поет бачить її матір'ю. Не в палатах і не в оксамитак виховує вона своє голоднее дитя. І вона старіється, в'яне і стає калікою старою й сама, мов палець, Христа ради простягає руку. Таку її долю поет бачить. І закінчує поет майже тією самою апострофою у вільній перифразі, якою й починає твір.

Моли́ся й ти, бо ще на не́бі —
Ще з не́ба, сéрце, не зійшла́
Твоя́ і до́ля, і недо́ля.

Прекрасна елегія на тему долі сироти. Вона нагадує другу подібну елегію Шевченка “Маленькій Мар'яні” з 1845 року.

Елегія **“Огні горять, музика грає”** змальовує баль, на якому радісна, сяюча і безжурна молодь танцює. Над усіма витає радість і надія, “і любо всім”. І на цьому балі — Шевченко. Тільки він один, мов “заклятий” на тому балі, дивиться і “нишком плаче...” Чого поетові тяжко? А того, що йому жаль,

Що без пригóди, мов негóда,
Мину́ла мо́лодість мо́я.

Ми вже знаємо, що таке саме почуття переживав Шевченко і на Кос-Аралі: безнадія, жаль, що минула молодість і туга за втраченим. І в Оренбурзі після повернення з Кос-Аралу ці почуття не покидали поета. “Майбутне для мене ніби не існує. Невже постійні нещастя можуть так сумно переробити людину?” — пише Шевченко кн. Рєпніній в листопаді 1849 року. “Жахлива безнадія! Так жахлива, що одна тільки християнська філософія може боротись із нею” (лист до тієї ж адресатки з 1 січня 1850 р.). Ці самі почуття поета в заспіві до циклю цих творів за 1850 рік і в елегії “Не молилася за мене”.

Отже, думки на тему: "А молодість не вернеться, не вернеться назад" настирливо непокоять душу поета в його безнадійнім становищі і не покидають його в ці роки. А на балі, коли чує поет гарну музику, бачить радісні, безжурні обличчя молоді, танці, він особливо гостро відчуває контраст між тими вільними і веселими, що живуть повним життям радості і щастя і ним, проскрибованим, викиненим недолею з того життя в тяжку неволю без надії, чи повернеться коли на волю. А хоч і повернеться, то вже з тією свідомістю, що молодість його вже минула. Оцю гостроту своєї власної неволі і втрати найкращих молодих років у протилежність до тих, що з цієї молодості користають, що веселяться на балі, глибоко з повною трагічністю підкреслив Шевченко в цій так прегарній елегії.

Оцю розбиту душу свою ще сильніше підкреслює Шевченко в дальшій елегії: "Чи то недоля та неволя". І ця остання поезія ніби продовжує почуття попередньої в ширшому зарисі. Тут поет шукає, хто украв "алмаз його чистий, дорогий, його святую душу" і до того ще й сміється з нього?

І Шевченко звертається з усім гнівом до тих, що "з святого неба взяли його між себе і писать погані вірші научили". То

Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... і розбіли
О його... Бога боячись!
Мое малее та убоге
Те серце, праведне колісь!

І поет дорогу стратив і на безлюдді в пустині опинився:

Без шляху бітого... А ви!
Дивуетесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!...

Такого докору на адресу тих, що спричинились до

такої недолі поета, ми ще не читали в його творах. Це перший і сильний докір, як наслідок, видно, якихсь обвинувачень поета, що він ніби “спотикається” в житті, дійшовши до такого стану. Це вибух серця, як наслідок тієї зневіри у свої сили, а може як реакція, що йому на просьбу перед тим до гр. Орлова дозволити малювати, цей останній відмовив, а друзі не допомогли в тім йому належно. І от, той цілий комплекс різних негод і привів його до таких оправданих докорів. Твір сильний і написаний із властивою Шевченкові експресією.

І в вірші **“На батька бісового трачу”** поет у зневірі запитує себе для чого витрачає час, пера і папір, коли все це надармо? Який сенс його творчости? Залишилось йому одне лиш — плакати, як тому дідусеві сивенькому, що, упившись, ридає, так і поетові це одне лиш залишилось, бо нема надії,

Нема́ до ко́го прихилітись,
Що він, серде́шний, **сирота́.**

В останньому описовому вірші **“І досі сниться: під горою...”** малює Шевченко вже ідилію: біленьку хаточку над водою під горою між вербами, що й досі йому сниться. А під хатою сивий дід унуча маленьке бавить. З хати виходить весела мати й цілує діда і дитя аж тричі. Щасливі. Мати несе дитину спати, а дід, усміхнувшись, сидить і думає:

.....“Мину́ло ліхо,
Та́кі помі́г Госпо́дь дожи́ть
До ра́дості...”

Про таку радість мріяв не раз у своїх творах і Шевченко і та мрія пролітає в його душі як сон і навіть як дійсність, що розливається таким душевним спокоєм і щастям. І в такому настрою й сама природа сприяє дідусеві,

.....Старі́й чита́є,
Пере́хресті́вшись, О́тче наш”.
Кри́зь ве́рби со́нечко сі́яє
І т́ихо га́сне... Де́нь пога́с, —

І все почіло. Сівий в хату
Й собі пішов опочивати.

На цьому вірші обривається Шевченкова творчість “Захалявної книжечки” не тільки цього 1850 року, але взагалі аж до кінця перебування його в неволі. Тільки перша вістка через 7 років від графині Настасії Толстої, а пізніше від М. Лазаревського, що “розбивається його хурдига” і що він буде скоро на волі, повертає поетові його попередню радість. А лист Я. Кухаренка у квітні місяці підогріває святим вогнем “недобите серце” поета, і він вперше за цей час наново komponує поему “Москалева криниця” з попередньої його поеми 1847 р.

Правда, Шевченко, засланий в 1850 році аж до Ново-петровської фортеці за Каспійське море в Азію, не згубив себе остаточно як мистця. У 1853 році під владою нового коменданта фортеці, І. Ускова, який до поета поставився гуманно і робив йому всякі полегчення, переключив себе на нову мистецьку творчість, яка йому не була заборонена. Поет біля фортеці знайшов глину й алебастер, почав займатись скульптурою. Цей новий рід мистецтва заспокоїв його на деякий час. Крім того, Шевченко за тихим дозволом коменданта Ускова розпочав писати під прибраним прізвиськом “Кобзар Дармограй” російською мовою (вважаючи, що цією мовою писати йому не було заборонено) повісті. В 1853 році він написав першу свою повість “Княжна”, а в 1854-55 рр. — повість — “Музикант”. В тих же роках він написав повісті: “Наймичка” і “Варнак”. 1855 року написав повість “Нещасний”. В тому ж році написав повість “Капитанша” і “Близнецы” (Близнята). В 1856 року написав автобіографічну повість “Художник”. В роках 1856—57 написав обширну повість у двох частинах “Прогулка с удовольствием, но не без морали” (Прогулька з приємністю, але не без моралі). В тім же 1857 році в червні місяці розпочав Шевченко свій Щоденник (“Журнал”) і довів його до 20 травня 1858 року, хоч під 13 липня того ж року записав ще вірш “На панщині пшеницю жала”.

Поруч у ті роки, починаючи від 1853 аж до 1857 поет таємно малював і ліпив із глини скульптурні твори. От-

же, завдяки доброму й у високій мірі вирозумілому ставленні коменданта Ускова і його дружини Агати Ускової Шевченко у вільні хвилини продовжував творити: малював, писав і різьбив, і це заспокоювало його творчу жагдоду і злагіднювало його тяжке в казармах фортеці життя.

Але то не були його надхненні поезії. За сім років від 1850 року аж до звільнення 1857 року поет не написав українською мовою ані одного вірша. Для його "поезії святої" цих сім років були московською владою викреслені.

Але й ті поезії, що написав Шевченко протягом перших чотирьох, хоч і неповних, років заслання, є окрасою як поетичної творчості самого Шевченка, так і української літератури в цілому. За час свого першого ув'язнення, від 5 квітня 1847 року до його другого арешту 27 квітня 1850 року написав Шевченко 115 творів (поем, балад і ліричних поезій). По кількості творів цей творчий доробок поета в арешті і на засланні, цебто за цих чотири роки з дня першого арешту перевищує кількість творів від самого початку Шевченкової творчості до його ув'язнення (56 творів) на більше як удвоє, цебто за останніх чотири роки написав на 59 творів більше, як за перших десять років.

Така кількість написаних творів в арешті в Петербурзі і на засланні свідчить про те, що сила творчого духа поета не тільки не зменшилась і не ослабла, а навпаки, збільшилась. Та ж виявилась різноманітність у жанрі і тематиці, ті ж самі високі мистецькі властивості його творів, та ж сама й ідеологічна настанова поета.

Правда, в цих останніх творах ми вже не відчуваємо тієї творчої динаміки особистого спрямування душі поета на боротьбу із московським чи польським ворогом; ми не відчуваємо тієї відваги поета на протест проти московського насильства, ми не чуємо вже того заклик "встати, кайдани порвати і вражою кров'ю волю окропити", ми не чуємо тієї сили у цих творах поета "на прю" з ворогом стати, не відчуваємо тієї глибокої іронії поета, його сарказму та глуму над московською духовістю та над духовістю своїх же "любезних земляків". В пер-

ших творах до 1847 року поет увесь був скерований на зовні проти ворога і менше заглиблювався до своїх настроїв та переживань. Уся ця сила волі Шевченка, сила його слова була спрямована на ворога за волю і визволення свого народу. Кожна поема Шевченка то була боротьба з ворогом чи то в історії, чи в побуті, чи в сучасній йому політиці. Коли ж поет заглиблювався до свого власного серця, то тільки на те, щоб ще більше загострити своє почуття, оцінити свою ролю дальшої боротьби, визначити свої завдання, оцінити свою службу українській нації. Дуже мала була кількість поем і ліричних поезій на нейтральні теми.

Не те ми спостерігаємо в творах Шевченка за останніх чотири роки. Кардинальна зміна його особистого життя, неволя, страждання від пониження, безвиглядність у майбутнім, чужина, самота, страх перед можливою смертю на чужині, змарновані роки, молодість, — все це скерувало всю силу душі поета на його особисте становище, на самого себе, на оцінку й переоцінку нових обставин, в яких опинився, і на свою долю.

Оця глибока суб'єктивність його переживань у неволі визначила і головний жанр творчості поета. Коли до тепер кохався Шевченко в поемі, **то тепер він увесь у особистій ліриці**, в елегії. Поет роздумує над собою, передумує свою долю, своє сирітство на чужині, дитячі літа свої рівняє з теперішніми. В історичних поемах, поезіях — в більшості тематика руїни, поразки; в побутових — соціальні мотиви, панська сваволя, а поезії на народні мотиви — в більшості нейтральні, особисті, родинні. Оце ліричне мистецтво Шевченка у своїй перевазі над ліро-епічним піднесло майстерність його вірша на найвищий ступінь поетичного артизму. А любов до України й туга за рідним краєм піднесли його національну лірику на високий рівень патріотичної штуки. Ось у цім найбільша вартість поетичної творчості Шевченка в неволі.

Безмежна любов до України, туга за нею, страх перед смертю не в ріднім краю, а на чужині, втрата молодости й туга за особистим життям у любові, самота і переоцінка вартости того "писання святого", — оце ті лаятмотиви лірики Шевченка, які він найглибше переживав, і

які він найсильніше і найкраще виявив у своїй ліриці. А взірцем ліричного мистецтва поета, інтимної лірики — його **елегія**, що в багатьох його творах не перевершена до сьогоднішнього дня. У цій ліричній мистецтві й виявилась творча геніяльна душа Шевченка в неволі.

П О Я С Н Е Н Н Я :

НЕВОЛЬНИЧА ПОЕЗІЯ.

1. В казематі.

ТЕКСТ. Ця збірка складається із тринадцяти віршів і написана Шевченком в часі між 17 квітня і 30 травня 1847 року. 17 квітня того року Шевченко був привезений під ескортою із Києва до Петербургу й посажений до каземату “III-го собственного Его Величества канцелярії Отдѣленія” і в цій казематі сидів аж до проголошення йому кари. У цій казематі й були написані ті вірші.

Автограф першої редакції цього циклу, на жаль, не заховався. “Але, на думку П. Зайцева, Шевченко якось їх перевіз із собою на заслання” й там переписав їх до “Захальної книжечки”, в яку поет вписував усі свої твори, написані вже на засланні (в Ореській фортеці, в Кос-Аралі і в Оренбурзі). Свою “Захальну книжечку” (див. про неї докладніше в цій томі стор. 107—111) розпочав Шевченко в Ореській фортеці і першим номером вписав до неї свою поему “Княжна”, а другим — поезію “Згадайте, братія моя...”, яка стала пізніше заголовком до цієї збірки “В казематі”.

Мабуть уже тоді поет був свідомий, що цей вірш буде заголовком до цих 13-тих поезій, бо зараз же після цього віршу “Згадайте, братія моя...” вписує він і всі ті 13 поезій із окремо їх нумерацією, першим почавши і 13-м кінчивши. А за цим останнім під № 3 вписує поет вірш “Сонце заходить, гори чорніють”, написаний уже в Ореській фортеці.

Усі ці тринадцять віршів (невідомо тільки, коли поет їх переписав) на 4-х сторінках аркушу поштового паперу, з датою під останнім віршем: “30/V Петербургська пітаделя” (В. Доманицький). І цей *другий автограф* переходивався у Чернігівському Музеї ім. Тарновського, звідки вже за більшовиків був перевезений до Києва і прилучений до архіву автографів Т. Шевченка. Це другий автограф, на погляд В. Доманицького, з яким і я погоджуюсь, є відпис (копія) із “Захальної книжечки”, згаданої вище.

В 1858 році цей цикл поезій “В казематі” вже в Нижньому Новгороді переписав поет із “Захальної книжечки” до альбому “Більшої книжечки”, яку готував Шевченко до друку. І до цієї останньої вписав усі, крім однієї поезії “Не спалося, а ніч як море”. І в цій уже *третьої автографі* поет виразно поставив заголовком вірш “Згадайте, братія моя...”, який і в “Захальній книжечці” стояв перед цими 13-ма поезіями.

Всю цю збірку я ввожу до цього видання в тій кількості і в тому самому порядку, як ці поезії вписані були до “Захальної книжечки”.

Таким чином, всі ці автографи Шевченка ховають у собі три редакції циклу поезій “В казематі”: *перша редакція* “Захальної книжечки” (1847 року), *друга* — Чернігівського автографу і *третья* — “Більшої книжечки” (В. Альбому 1858 року). Є ще й відписи (копії) поодиноких творів із цього циклу: Жемчужнікова, Мордовцева й інші., але вони будуть згадані при розгляді тексту окремих поезій із цієї збірки. Першу редакцію означаю М., другу — Ч., третю — В.

Ой, одна я, одна...

ТЕКСТ: ст. 91. Вперше ця поезія надрукована була в "Народном Читанія" 1860 р. кн. III., а в 1862 р. — в "Основи", кн. VIII. Заховалась вона у всіх трьох редакціях і в копії Мордовцева. П. Зайцев зазначає, що був ще один автограф, якого використала "Основа". Друкую за автографом М. Досить помітні варіанти має рядок 12:

в М.: Уже й старітись стала... Б.: І зросла — не кохалась!
Ч.: Уже й в'янути стала... Морд.: Долі-щастя не мала.
"Основи": Та вже й в'янути стала.

Із усіх цих варіантів найслабшим і найменш відповідним по сенсу в автогр. Б.

За байраком байрак...

ТЕКСТ: ст. 92. Вперше надрукований в "Кобзарі" Кожанчикова 1867 року. Крім автографів: М., Ч. і Б., маємо ще й копії: Жемчужнікова, Богданенка під наголовком "Козак" і Мордовцева. В цім виданні друкується ця поезія по автографу М.

Один тільки 30-ий рядок потребує роз'яснення:

Цей вірш П. Зайцев друкує по автографу Б. В. Доманицький зазначає, що в автогр. Ч. стоїть *руна* гасм пішла. "Зразу здавалося мені, пише В. Доманицький, що це випадкова помилка, — коли і далі в автогр. М.: *руна*, так само — і в Б.: "*Руна* гасм гула". Аж у копії Ж.: "*Луна* степом пішла". П. Зайцев у самому вірші ставить: "*Луна* гасм гула", а в примітках вислів *руна* зазначає тільки в автогр. М і Ч. З цього виходить, що П. Зайцев замінив *руна* на *луна*, але цю поправку не зазначив. Я залишаю як є в усіх автографах.

ПОЯСНЕННЯ: *Рунá* — те саме, що й *лунá*, цебо — відгомін.

Мені однаково...

ТЕКСТ: ст. 93. Вперше цей вірш надрукований у *Меті* 1863 р. ч. 4 з автографу М. Віш заховався в усіх трьох автографах. Друкую тут за автографом Б, бо в М. він не був ще викінчений. Так, наприклад, після 10 рядка:

Малого сліду не покину...

в М. починався рядок 13:

І не пом'яне батько з сином...

Але вже в автогр. Ч. поет вставив між цими рядками новий рядок:

На обезцещеній землі...

Коли ж поет переписував до автографа Б. то замінив цей останній рядок двома рядками:

На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

Хоч цим другим рядком поет порушив римування вірша, але сенс цих рядків такий важкий, що з-за цього одного їх не можна опустити.

Другий приклад. — рядки: 21—22 в автогр. М.:

Прислять, гадюки і в огні
Вдову окрадену збудять...

Поет відчував що цей вислів у таких глибоких вірші — невідповідний і в автогр. Ч. злагідное вислів *гадюки* на *неситі* у 21 рядку, а в 22-м — "*Вдову окрадену збудять*" замінює на "*Вдову окрадену розбудять*". І в автогр. Б. ці рядки остаточно викінчує:

Не сон-трава перед світом
Одцвіла, зав'яла,
То дівчина на могилі
Плакати перестала.
Перестала сльози лити

І тяжко любити.
На вік віки на могилі
Сльозами умата.
Втомилася та й задрімала.
З-за гаю сонечко вставало;

Цих десять рядків в автогр. Б. замінив Шевченко таким на 7 рядків уступом:

Вранці рано на калині
Пташка щибстала;
Під калиною дівчина
Спала — не вставала:

Утомилось молодець
Навіки спочило...
Вставало сонце з-за могили.

Вислів автогр. М. і Ч. композиційно стисліше пов'язаний із піснею дівчини і є вислід з неї в першій частині у формі порівняння, а в другій частині як роз'яснення попереднього уступу, що показує, що дівчина померла. А передостанній рядок (64) поєднується римою із останнім рядком (65) і тим органічно пов'язує цей рядок композиційно (бо в автогр. Б. 65 рядок стоїть поза строфою і нічим стилістично не пов'язується з текстом твору). Це все дає варіантові М. і Ч. перевагу перед варіантом Б.

Ой три шляхи широкії...

ТЕКСТ: ст. 96. Вперше був надрукований в "Основі" 1861 р. кн. І. Заховався в автографах: М., Ч. і Б. та в копії Жемчужнікова, з якої, мабуть, передрук в "Основі". В цій виданні друкують за Ч., бо він повніший.

Ряд. 11 в М. і Ч.: А невістка *над горою*, але в Б. Шевченко вислів "*над горою*" замінив словом: *посадила*" і тим непотрібно в короткім уступі (дві строфи) вжив аж три рази слово *посадила*:

Посадила стара мати
Три ясені в полі,
А невістка *посадила*

Високу тополю;
Три явори *посадила*
Сестра при долині...

і разом із тим порушив поет струнку локалізацію (де посадила?) автогр. М.:

Посадила стара мати
Три ясені в полі,
А невістка *над горою*

Високу тополю;
Три явори посадила
Сестра при долині...

І тому поправка в Б. випала зовсім не на користь поетичного стилю твору, хоч, правда, заховала "трійцю" в вислові: Прийменник в М. і Ч. *над* заміняю прийменником "*над*" із копії Жемчужнікова, бо цей останній прямиродніший (кон'ектура).

26: М. і Б.: *Братів на чужину* (куди йде шукати?)

Ч.: *Братів на чужині* (де іде шукати? — на чужині)

Обидві форми однаково можливі, але конкретніший зворот в автогр. Ч.

30. М.: В чужині блукають
Ч.: В *несолі* коняють
Б.: По *світлу* блукають

Який найпоправніший? По вразності — в Ч.

32 рядком в М. і Б. ця поезія кінчається. Але в Ч. поет додав ще одну строфу:

Було не йти, не кидати
Веселі хати.

Чуже поле не топтати,
А своє орати.

І цей додаток я приймаю. Тому ця поезія в цій виданні друкується за автографом Ч., бо всі ті приклади промовляють на його користь.

Весенне сонечко ховалось...

ТЕКСТ: ст. 97. Вперше надрукований в "Меті" 1863 р., ч. 4. Заховався в автографах: М., Ч., Б. і Т. Костомарової, якого вперше опублікував М. Чалий у праці "Жизнь и произведения Т. Шевченка", Київ 1882 р. Ще є дві копії: Мордовцева і Богданенка. Друкую за автогр. М.

1—2: *Весенне сонечко ховалось
В широких хмарах весняних...*

Так у М. і в автогр. Костом.. Автограф Б. має інший варіант:

*Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.*

"Веселе сонечко" — ліпший варіант, як би епітет "веселий" не повторювався в другім рядку. Тому, хоч "весенне" не звучить добре, але "в широких" усуває плеоназм (повторність) в автогр. М. І тому цей варіант я залишаю.

21: *"Дивлюсь: твоя, мій брате, мати..."* Так в М. і Б. Але в М. спершу було: *"Дивлюсь: товаришова мати..."*. Автогр. Костом.: *"Дивлюсь: аж, брате, твоя мати..."* Автогр. Ч.: *"Дивлюсь: невольникова мати..."*

Цей варіант кидає світло на історію тексту. Найстарша лектура: *"товаришова мати"* (М.); за нею пізніший варіант: *"исвольникова мати"* (Ч.), далі автогр. Костом.: *"аж, брате, твоя мати"* й нарешті М. поправлений варіант: *"твоя, мій брате, мати"*; так само і в Б. Цей твір був присвячений М. Костомарову. І цю присвяту я залишаю.

ПОЯСНЕННЯ: *"Сердешним часм"* — неприродна сполука; ліпше було б: *сердешних (гостей)*. Але в усіх автографах стоїть: *сердешним*, а в автогр. Костомар. — *холодним*. Оця зміна проливає світло на сенс цього вислову. *Сердешний* — ширий, сердячий (в першу чергу), але означає і нещасний, бідний, і в цім останнім сенсі у цім вірші поет і вживає. Часто в такому сенсі і в укр. письменників щодо речей, предметів (нещасний) і зустрічаємо: *"неповита заплакана сердешна дитина"* (Шевченко); *"Пообрубував руки й ноги. — все за той сердешний хліб; тому й "сердешним часм"* — *нещасним часм*, поганим часм.

М. Костомаріє (див. т. I., ст. 51—54 і II., ст. 360—372).

Садок вишневий коло хати...

ТЕКСТ: ст. 98. Вперше був надрукований в журналі "Русская Бесѣда" 1859 р., кн. III. Цю поезію звичайно друкували під наголовком "Вечір". Але це не Шевченків наголовок. Шевченко в Ч. назвав був "Весенній вечір", але ні в М., ні в Б. поет цього наголовка не повторив. Правда, П. Щоголев в часоп. "День" за р. 1914 опублікував був цей вірш під наголовком "Майський вечір", але й цей наголовок Шевченкові не належить; або сам П. Щоголев його так назвав, або хтось із коштів цього найпопулярнішого віршу. Шевченко любив цей вірш дарувати, записуючи його до альбому або окремо. Таких автографів поета було більше десяти. Але відомі такі з них: А. Ол. Лазаревської і п. Хрущової (Лихвин, Лебединського повіту на Харківщині). Друкую з автогр. М., ідентичного із Б.

Не спалося, а ніч як море...

ТЕКСТ: ст. 98. Вперше опублікований у Празькому "Кобзарі" 1876 р. Заховався в автографах: М. і Ч., в Б. — немає. Друкую за автографом М. Переписуючи до автогр. Ч., Шевченко в 13-тх рядках поробив зміни:

6. Верчус я, світу дожидаю.
12. А барін тощенький такой.

13. Меня то, знаєш, і схватілі.
 15. Тепер і стой да п'єші пой!
 29. А я козак був! Позичать?
 30. Та хто позичить таку силу? (так спочатку було в М., але переправлено).
 35. Після цього рядка в Ч. було: "Вертаюся восени додому".
 49. Кажу: "Де ділась, що немає?" (Так спочатку було і в М.).
 55. Нєначе ззага запєкла (так спочатку було і в М.).
 56: Поки я слухав, вийшов з хати.
 59. ... "повєзлі".
 69. Із армії (без: "чи що").
 72: То й ...

Ці варіанти показують, що текст автографу Ч. виправлявся ще до того часу, коли Шевченко в рядках 30 і 49-ім автогр. М. поробив поправки.

ПОЯСНЕННЯ: Перший вояк був москаль, то й мова його московська, яка в перекладі буде (рядки 10—15): Така бойка (гойна) собою, і менше (за втіху) як 50 рублів не давала; а пан такий бідний! А мене, знаєш, і підстерєгли; завєзли до Калуги (моск. місто — Л.Б.) і заголили (в москалі, у вояки — Л.Б.). Осє який тобі випадок!

Рядки 70—71: — Ну і що ж? Візьми тепер і приколи!

10. Рано вранці новобранці ...

ТЕКСТ: ст. 100. Вперше був надрукований 1860 р. в "Хаті" П. Куліша під наголовком "Пустка" (див. В. Доманицький "Критичний розслід...", ст. 177). Чому П. Зайцев вважає, що в "Хаті" цей твір надрукований під наголовком "Хустина" — не знаю. Але наголовок "Пустка" Шевченкові не належить. Заховався текст цього вірша в автографах поета: М., Ч. і В. П. Зайцев вважає, що текст цього вірша надрукованого в "Хаті", "теж веде до якогось відмінного тексту" (П., ст. 260). Заховався він ще й у копії Жемчужнікова, близький до тексту М. До цього видання беру текст Б. з такою копією з М.:

2. Виходили *із села*, а не "за село", як у Б. рима "*із села*" потягнула за собою і рядок:

4. Одна дівчина *тішма* — замість: "І дівча одне пішло".

Такий одинокий відступ я мусів зробити з причини кращої логічності і ліпшого стилю.

ПОЯСНЕННЯ: 5. Подибала — поцінталася, насилу пішла.

13. Пустка — пуста, опустіла хата.

11. В неволі тяжко ...

ТЕКСТ: ст. 101. Вперше був надрукований у журналі "Основа", 1861 року, кн. V. Заховався цей вірш в автографах: М., Ч. і В. До цього видання беру текст М.

12. Чи ви ще зійдетеся знову ...

ТЕКСТ: ст. 102. Вперше цей вірш був надрукований в "Основи", 1861 року, кн. X. Заховався він в автографах М., Ч. і В. П. Зайцев вважає, що й текст "Основи" — зрєдагований Шевченком. Заховався текст, близький до М., і в копії Жемчужнікова. Я друкую в цім виданні за автогр. М., бо, як і В. Доманицький, вважаю його поправлішим від тексту автогр. В.

На тексті цього віршу яєкраво відбився спосіб пізнішого правлення поетом своїх творів. Шевченко перший рядок автографу М.:

Чи ви ще зійдетеся знову.

вмінив так:

Чи ми ще зійдемося знову...

Така зміна, як слушно твердить В. Доманицький, мусіла б потягнути далші зміни в тексті з другої особи множини на першу і тоді поет повинен би був змінити: "годіть" на "годім";

*Смирітєся, молитєсь Богу
І згадуйтє...
Свою Україну любіть...
Любіть її...
За неї Господа молить*

на:
*Смирімося, моїмося Богу
І згадуймо...
Свою Україну любім,
Любім її...
За неї Господа моїм.*

Але таких змін не перевів Шевченко, і тому вірш залишився невинуватим до кінця і попованим.

Таким чином, цей вірш є яскравим прикладом, що не всі вірші виправляв Шевченко на ліпше.

Рядок 5 в автогр. М. і Б.:

В степи і дєбри розпєсли

я не вважаю добрим, а московське: *дєбри* зовсім знижує його літературно-естетичний вислів і зрозуміння. Тому я заміною його теж висловом поета із автографу Ч.:

В степи-вертєпи понєсли.

ПОЯСНЕННЯ: 4. *Вертєпи* — дослівно значить *печери*, безодні; але тут "в степи-вертєпи" значить — у безвість, по всіх усядах.

13. Понад полем іде...

ТЕКСТ: ст. 102. Вперше був надрукований в "Основи" 1862 р., кн. X. Заховався в автографіях М. і Б. П. Зайцев вважає, що й текст "Основи" теж належить Шевченкові, що є піби контамінацією М. і Б. На мій погляд зовсім не є контамінація цих обох автографів, а копія тільки М. Відхилення ж від М. (рядки 17. 20. 24) не належать до Б., а окремі поправки певі-домо кому належить. Текст для цього видання — із автогр. М.

У Б. зміни дуже незначні:

11. *не благай* зам.: не кричи.

13. Чи то пригород. чи город.

ПОЯСНЕННЯ: 23. *за рєшоткою* — в тюрмі за ґратами.

ЗАХАЛЯВНА КНИЖЕЧКА.

Про те, що таке "Захалєвна книжечка", я з'ясував в окремій статті (див. цей том, ст. 107—111). Тут тільки зазначу, що цю книжечку сам поет розподілив по роках: 1847, 1848, 1849, 1850, коли ця книжечка "мережалась" і "начинялась" віршами. В залежності від цих чотирьох років вся "Захалєвна книжечка" розподіляється на чотири окремих книжечки; перша з них написана в Орській фортеці, друга і третя — на Кос-Аралі, а четверта в — в Оренбурзі.

Я вже згадував (див. ст. 36—37, 108—109), що під час нового трусу в Оренбурзі й другого арешту, Шевченко схвилюваний поспішаючи переховати цей скарб, переплутав ці книжечки, склавши їх по роках не в тому порядку, а як випало. І в такому непорядкованім стані поет перенумерував сторінки всіх цих 4-ох книжечок у тому порядку, як він їх склав.

Коли ж В. Доманицький уперше їх студював у своїм “Критичнім розсліді”, то завважив таку непорядкованість хронології творів. І йому вдалося зорієнтуватись і відновити попередній план, по якому мала би “Захалявна книжечка” бути впорядкована. І цей хронологічний план Доманицького, що відновідає і первісному плянові Шевченка, я кладу в основу його видання.

Частину цих творів у Нижнім Новгороді 1858 р. Шевченко основино переробив, надавши їм нової редакції. А деякі із них в наслідок такого опрацювання стали новими творами. Ті новотвори звійдуть у четвертий том цього видання.

Усіх варіантів до тексту друкваних тут творів я не подаю, щоб не обтяжувати ними цього тому, але деякі найважливіші для історії тексту певного твору я навожу, як приклади творчого процесу поета.

Бже те, що тільки деяка кількість поезій із “Захалявної книжечки” ввійшли до Альбому 1858 року свідчить, яку вартість має та “книжечка” для творчости в добі заслання. Поет переписував із неї до Альбому і переробляв, як показують деякі варіанти, підготовляючи нову збірку для видання. І Шевченко, маючи на увазі їх публікацію й московську цензуру, опускав ті вислови, які цензура не пустила б до друку. Тому й цією стороною “Захалявна книжечка” має ту безпосередню силу поета і свободу творчости, яку та “книжечка” в собі захоує. На цю сторону пізніші виданні й редактори, крім П. Зайцева, не звертали уваги, а вважали всі твори із пізнішими поправками в Альбомі 1858 р. Б. за найпоправніші й остаточні.

Але я вважаю, що творчий плян Шевченка на засланні буде вповні зрозумілий тільки тоді, коли перед нами предстануть усі твори із “Захалявної книжечки”, як “єдинові великі святощі” нашого гетія.

1847. КНИЖЕЧКА ПЕРША.

2. В ОРСЬКІЙ ФОРТЕЦІ.

Думи мої, думи мої . . .

ТЕКСТ: ст. 115. Вперше цей заспів був надрукований у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 року. Заховалась ця поезія в автографах М. і Б. Неповний автограф заховався в Альбомі 1846—1850 рр. Бракує в цьому рядків: 9—12. І відсутність цих рядків свідчить про те, що первісний текст цього заспіву ще не мав уступу про киргизів:

З киргизами убогими!	Уже голі, та на волі.
І вони убогі,	Ще помоляться Богу.

І вірш цей у таким первіснім вигляді мав тільки 12 рядків і був кращій і суцільніший. Вищенаведений уступ про киргизів порушив поетичну стрункість вірша, хоч надав заспівові локальність і політичне забарвлення: хоч киргизин убогі, але вони на волі . . .

Вперше виставив Шевченко ці нові чотири рядки в автогр. М. І вірш, хоч не виграв мистецьким оформленням заспіву як такого, але збагатився новою думкою. І тоді поезія розширялась із 12-ти аж на 16 рядків. І в таким розмірі він з незначними поправками перейшов до Альбому В.

ПОЯСНЕННЯ: 9. *З киргизами убогими.* — киргизи — це кочовий тюркський народ. Він заселяє великі простори середньої Азії аж до берегів Волги в Європі. Він розпадається на два головних племені: 1) чорних у

Туркестані в Азії і 2) киргизів-козаків — між Волгою в Європі й Алтаєм (гори) в Азії. На землі оцих останніх була та Орська фортеця, в якій відбував кару Шевченко. Однх то киргизів і згадує Шевченко в цім заспіві і протиставлює собі: хоч вона убогі і голі, але на волі, а поет — у неволі.

Княжн́а.

ТЕКСТ: ст. 115. Вперше був опублікований на сторінках “Хати” П. Куліша з 1860 р. тільки один заспів цієї поеми “Зоре моя вечірняя”, як окремий твір. Уся поема була надрукована 1867 р. в “Кобзарі” Кожанчикова. Заховалась вона в трьох автографах: Ч., М. і Б. і двох копіях: Жемчужнікова (із М.) і Мордовцева. Ця остання, на думку П. Зайцева, походить із якогось четвертого Шевченкового автографу, вже пізнішого, з 1860 р.

Історію тексту поеми по автографах Шевченка вперше визначив В. Доманицький. Він вказав, що найстарший текст поеми заховався в автографі Ч. Це є перший начерк, брудьон її. З нього переписав Шевченко до автографу М., а з цього останнього до автографу Б. Текст автографу Ч. був виправлений у М. Обидва вони повстали 1847 року в Орській фортеці; автограф Б. повстав у Нижнім Новгороді.

Цю схему В. Доманицького прийняв і П. Зайцев і всі інші. І ця схема правдива. На жаль, В. Доманицький визначив її теоретично, не підтвердивши ні одним прикладом. А таких прикладів є досить. Насамперед в автографі Ч. є такі рядки тексту, яких немає ні в одному іншому. Наприклад, після рядка 43 йдуть рядки:

Бо люди... Дивні чудеса	Неначе мухи онадуть.
Твориш ти, Господи, над людьми	Самі себе перегризуть
І над собою! Падло пса	Та ще хвалить і славить будуть.
На смітник викинь, — не огудять,	

Цей уступ опущений у М., немає його і в Б. Таких рядків у Ч., опущених в інших, є більше.

Далі в Ч. є лектури, які перейшли до М., в якому потім Шевченко замінив іншими. Наприклад: рядки 268—271 в автогр. Ч. читаємо:

Може вона молодал	А може вже у Києві
Такою вродилась?	Кого полюбила?

Ця лектура була переписана і до М., але пізніше поет замінив її на іншу:

Може вона, чорнобрива,	Або вже на безгодов'я
Такою вродилась?	Чи не полюбила...

А переписуючи до автогр. Б., поет знову переробив це місце, і воно читається так:

Або, може, вже такою	Або, може, молодес
Воно й уродилось?	Чи не полюбило.

З цього прикладу бачимо ясно в якій послідовності йдуть автографи в часі: спочатку в Ч. (оригінальне місце), потім воно переписується до М., де виправляється і змінюється, а з цієї виправленої в М. ще раз поправлене переходить до Б. Подібних місць є більше.

Зо всіх трьох автографів для мене найцінніший, найповніший і найкolorитніший є автограф М. Він уник тих менше естетичних висловів, що часто зустрічаються в автогр. Ч. Разом із тим він заховав і той чар певних уступів, які опущені Шевченко в автогр. Б. і якими захоплювався П. Зайцев, наводячи у своїй статті (т. IV, ст. 347) порівн., таємниче і повне зртизму місце (див. поему рядки 397—401, ст. п. тому 125), він писав: “Ці поєні глибокого почуття й артизму рядки Шевченко пізніше скреслив, але які вони цікаві, коли згадаємо, що їх виблякала у поета згадка про

Чигирин". І саме з цього автографу М. і з цим уступом у цім виданні я і подаю текст поеми.

ПОЯСНЕННЯ: 7. *веселочка* — райдуга.

9. *сокорина* — дерево осокір (чорна тополя), що росте над водою; *сокорина* — одне осокове дерево.

16. *псхрищені діти* — що ще до хреста потоплені, т. зв. потерчата, в існування яких нарід вірив.

18. *овакудак* (див. т. II., ст. 455, ряд. 105).

33. *витає* — перебуває, уноситься.

63. *віват* — латинське слово *vivat* — по нашому: хай живе! або — многі літа!

65. *на помості* — на підлозі.

70. *сидовики* — урядові суду.

73: *Сократ* — грецький визначний філософ. Тут князя пріврівнювали до Сократа, щоб похвалити його за розум, а в дійсності підлещувались до нього, запобігали ласки.

78. *азачерті* — під замком, у неволі.

80. *Ксантіна* — дружина філософа Сократа; а тут поет іронічно називає цим іменем дружину князя.

82. *ряєт* — пайраніші в Україні весняні квіти.

154. *Поль. Філат* — чоловічі ймення Павло, Теофілакт, але пофранцузжені. Так пани в Україні називали своїх дітей, щоб було по-панськи, а не по-людськи. Так і в Канаді дехто, що рівняється на англійців, і себе й дітей своїх називає а-англійська: Мері, Джордж, Віліям і т. д.

167. з *кунштниками* — пімецьке слово *Kunststueck* — значить мистецький твір, малюнок, — отже, книжечка з малюнками.

168. *в Рокші* — Ромен — місто на Полтавщині в Україні.

202. *чому добре умирає* — умирає те, що добре, а живе те, що зле.

214. *цеза* — музики.

221. *лонуцьки їсть* — деякі стебла молоденької рослини, яку можна їсти.

223. *у інститут* — дівочий інститут тільки для панських (шляхецьких) дівчат у Києві.

243. *та голоду раді* — тішаться, що голод.

246. *хуторяни* — те що в Канаді фермер; так себе пани в Україні любили називати.

300. *гам* — крик.

301. *срамотні* — безсоромні, погані.

336 — *скаверній гаде!* — погала гадина!

340. *понурає* — не зважає, крізь пальці дивиться, ніби не бачить.

Сонце заходить, гори чорніють . . .

ТЕКСТ: ст. 126. Вперше ця поезія була надрукована в "Кобзарі" Кожанчикова 1867 р. Заховався цей вірш тільки в одному автогр. М. Цей твір був присвячений невідомій особі, що ховається під літерами N.N.

Мені тринадцятий минуло . . .

ТЕКСТ: ст. 126. Вперше був надрукований у "Кобзарі" Кожанчикова 1867 р. Заховався він у єдиному автогр. М. Цей твір був присвячений невідомій особі N.N. Але можна догадуватися, що під ними криється перша любка поета, Оксана Коваленко (див. т. I., ст. 21—22 і ст. 273, 276—277; т. II., ст. 215—217, і т. III., ст. 353—355). Але, можна припускати, що під цими літерами ховається і якась інша особа, з якою поет хотів поділитись споминами про Оксану (див. П. Зайцев, IV., ст. 277).

ПОЯСНЕННЯ: 7. *до паю* — щоб одержати свою порцію їжі.

25. *не мої лямта* — цебто чужі; поет тоді був у селі за громадського пастуха, як сам висловлювався, був “пастухом стад непорочних”.

37. *і поцілували . . .* — можливо, що та дівчина і була Оксана, про яку поет часто згадував у своїх творах.

44. *бридня* — дурниці, пусте.

49—50. Коли б поет був залишився в селі коло землі, він би нічого не знав, орав би пиву і йому було б легше жити, ніж тепер у неволі за ті вірші, за які його сучасники називали юродивим.

Не гріє сонце на чужині . . .

ТЕКСТ: ст. 127. Заховався у двох автографах: М. і Ч. Останній, як думає В. Доманицький, а за ним і П. Зайцев, мабуть прислав комусь Шевченко, бо писаний на листочку поштового паперу. Вперше цей вірш був надрукований у Празькому “Кобзарі” 1876 р.

ПОЯСНЕННЯ: 2. *А дома надто вже нежю* — цебто в Україні так було гаряче, так московська влада порядкувала й переслідувала українців, що поет опинився тут на чужині, в неволі.

5—6. зрозуміло буде так: ніхто не любив мене, не вітав, і я ні до кого не хилився.

15—16. тут поет вживає іронії, насмішливого тону, який фактично заперечує добрість людей в Україні і на чужині.

С о н (Гори мої високії . . .).

ТЕКСТ: ст. 128. Вперше надрукований у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Єдиний автограф М. Є ще й копія Жемчужн. В. Доманицький до історії тексту цього твору подає такі завваги: “Цей вірш Шевченко почав писати зараз же після попереднього (95 стор. Захалавної книжечки — Л.Б.), списав цілу сторінку, потім поправив навіть дещо олівцем, але тоді ж таки і закреслив увесь цей початок, і покинувши неписану сторінку 96. на 97-ій поставив “9” (“Не гріє сонце на чужині” — має № “8”), а зліва в ріжку скося написав “Сон”. (Див. “Крит. розсд.”, ст. 201).

ПОЯСНЕННЯ: 5. з *Переяслава* — Переяслав — місто на лівому боці недалеко Дніпра нижче Києва. Це одне із найстарших міст України та бувше головне місто Переяславського князівства. З ним містом в'яжуться багато подій нашої історії як княжої, так і козацької. І одна із них, яку Шевченко не міг забути до кінця свого життя, — це присяга 1654 р. гетьмана Богдана Хмельницького із старшиною московському цареві. Заклав це місто князь Володимир Великий. Шевченко часто озирав із Переяслава та з Виблої могили київські гори (правий беріг Дніпра). І в цій вірші поет ніби з тих місць описує краєвид цього берега.

6. з *Виблої могили* — це дуже висока могила біля Переяслава, ще старша від Переяслава. Таких стародавніх могл в околицях Переяслава далеко більше. В них ховали своїх героїв наші предки ще з передкнязівської доби і в часи княжої і козацької України.

13. *обрив* — московське слово; по-нашому — круча, гора із крутим спадом вниз; *гай* — невеликий лісок; *байрак* — лісок в яру.

16. у *підмурки* — дитяча гра: одне зав'язує очі і ловить інших.

20. на *пригорі* — на горбочку, на малій горі.

21. *козацька церква невеличка* — це церква у Трахтемирові (див. нижче: 37).

24. з *Луку* — див. т. I., ст. 358, р. 6.

27. *оболонками* — шибками в вікнах із скла зеленого (тоді таке вироблювали) і від старости обрамування вікон так само позеленіло.

31. *часи* — чайти (церк.-слов. слово) — чекати, сподіватися, ждати.
33. *твої люди окрадені* — колишні козаки Московією поневолені і зведені в кріпацтво; тому вони *окрадені з волі*.

34—36. На щоб бувшим старшинам, що перейшли на бік Москви і зрадили Україну, *велика козацька слава*, коли вони стали панами і переїздили Україну на “отечество”, на “п'яницю непотребную”, дворянами поробились і володарями кріпаків.

37. *Трахтемирів* — це містечко на правому березі Дніпра. Колись за козацьких часів це було місто і перша козацька резиденція із монастирем, шпиталем для старих і хорих козаків-запорожців та арсеналом зброї й амуніції. Це була колиска козаччини й козацької слави. Тому козаки так побили Трахтемирів і його монастир, бо він був й осередком оборони православної віри аж поки за часів “руїни” 1665 року він не був зруйнований і згорів. Тоді козаки вибрали собі за духову резиденцію монастир Межигірський. А на місце згорівшого монастиря залишилось село *Манастирщице*.

51. *а гетьмані* — тут поет згадує про тих гетьманів, про яких у Польській (див. т. II., ст. 424, 161—162) називає “грязь Москви, варшавське сміття”; це були ті “усобники”, що вислугувались перед Московією Польщею і зраджували Україну і яких далі зве “недоумами”.

53. цей самий вислів і в “Заповіті” (див. т. II., ст. 180, ряд. 16).

73. *недоуми* — ті, що не дійшли до розуму, “недолітки”. Цими словами називав поет тих гетьманів, що нищили Україну і її волю.

75. *думжес* — задумане, замислене, повне думок.

81. *носно і свитку і жуван* — був бідним, простим селянином (“носив свитку”) і був багатим, знатним, паном (“носив жуван”).

85. Киргизам ліпше жити, бо в них панів немає, і вони хоч “голі, та на волі”.

88—101. Т. Шевченко часто спинявся у своїх творах на ролі Христа християнства взагалі і приходив до висновку, що наука Христа, хоч як вона була глибока, але людство “не переіначила”, і люди, замість того, щоб під впливом віри Христа і Його правди стати ліпшими, “ще гіршими стали”. І це зло походило від царів і панів, що “людей закували та й мурдують...” цим заперечують усі правди Христа.

95. *укувались і чужої і своєї крові* — чужа кров турецька, польська, татарська і московська, а в часах “Руїни” — своєї зо своїми бились.

98. *автодафе* — див. т. II., ст. 444, ряд. 294.

103. *буй-головию* — буйною головою, що в собі носить багато зав'язки, вільважних думок, сміливих кроків.

106. *Собор Мазепи* — це соборна церква Вознесення Господнього, бувчий монастир у Переяславі, що був побудований 1710 р. гетьманом Іваном Мазепою.

107. *батька Богдана могла мріє* — в семи верстах від Переяслава на шляху до міста Золотоноші могла, що називається Богданова. В. Сімович гагас, що це місто Переяслав, в якому 1654 р. гетьман Богдан присягав московському цареві і ця присяга стала могиллю України. “Шевченко нарисно поставив побіч себе *живу пам'ятку* Мазепи (собор сяс-біліє) з *мертвою* (могила Богдана) в тому самому Переяславі.”

109. *Трибратні давні могили* — це три окремі могили над шляхом із Переяслава до Києва.

110. *Трубайло* (*Трубіж*) — річка біля Переяслава, що допливає до Дніпра; Альта вливається до Трубайла біля Переяслава. З того Шевченко творить чудову картину.

135. *вобитєє грілами людськими* — поховати серце, вимучене людьми, що наробили багато гріхів своїми злими ділами.

138. *сльози негододні* — цебто гарячі сльози, хоч із старих очей льються.

141. *давній, благий* — добрі літа, щасливі.

169. *на тих горах окрадених* — цебто ворогами (Москвою), що відібрали від українського народу волю.

Іржавець.

ТЕКСТ: ст. 132. Вперше опублікована ця поема з цензурними пропусками в “Кобзарі” 1867 р. Кожанчикова. Текст заховався в автографах М. і Б. і в двох копіях: Жемчужнікова і Мордовцева. П. Зайцев гадає, що і ці копії ведуть до якихось невідомих двох автографів. В цьому виданні подано текст автогр. М., який краще передає ту історичну атмосферу, яку переживав поет, коли творив цю поему. А деякі гострі місця про москалів, які поет з обережності пропускав, я доповнюю із найближчої до автографу М. копії Жемчужнікова.

ПОЯСНЕННЯ: *Іржавець* — село Прилуцького повіту на Полтавщині. З цим селом зв'язує Шевченко події 1708—1709 років, коли запорожці під проводом свого кошового Костя Гордієнка в боротьбі гетьмана Мазепи із царем московським Петром першим за волю України став по боці Мазепи. За це цар Петро наказав зруйнувати Запорізьку Січ над річкою Чортомликом. Запорозці, рятуючи свою силу, перейшли під протекцію кримського хана і там у татарській добровільній неволі, аби тільки не під Москвою, перебували аж до 1734 року. В цю подію вводить Шевченко й легенду, яка оповідає, що запорожці вивесли з собою із Запорізької Січі чудотворний образ Божої Матері. А коли повернулись в Україну, то той образ поставили в церкві. Цей образ точив сльози. Нарід вірив, так змальовує й Шевченко, що сльози Божої Матері — то був її плач. Вона оплакувала неволю України.

Оця історія Запорізької Січі, переткана оповіданням про той чудотворний образ Божої Матері, і лягла в основу цієї поеми.

2. *одскізі слави* — великого розголосу про те, що шведи рушили в Україну і злучились проти Москви із гетьманом Мазею. Тоді люди розповідали одне одному, що робив цар Петро, а що — старшина козацька й інші чинники тих подій.

4. *Бендери* — місто над Дністром у Басарабії, кудя відступив Мазепа з Карлом XII, і запорожцями і де незабаром після того гетьман Мазепа помер.

7—8. *як шиеницю ту пожати* — вислів народньої пісні: шиеницю пожати — одержати перемогу. Мазепа засівав шиеницю по Україні, цебто робив повстання, щоб Україну визволити з неволі, а показав ту шиеницю Петру, цар московський, розбивши Мазепу під Полтавою і здобувши її.

10. *одностайне стали* — цебто якби був Мазепа, гетьман лівобережної України, об'єднався з Семеном Палієм, полковником хвастівським на правобережній Україні, та одностайне пішли війною проти Москви. А то вони ворогували між собою, і Мазепа в Бердичеві на Клівщині заарештував С. Палія, і він був засланий у Сибір. С. Палій був популярний у народі, і нарія за це не лінов з Мазею. І Шевченко висловлює думку, що тільки

об'єднання цих двох провідників могло б підняти нарід проти Москви і тоді б не дійшло до такої катастрофи під Полтавою.

13—14

*Не стреміли б списи в стрісі
У Петра у свата.*

Це теж вислів народньої пісні про зруйнування Запорізької Січі, де так само співається про списи, що стремлять у стрісі. А друга пісня співає про Петра царя як про *свата*. *Сват* Петро — це московський цар Петро I. Шевченко вживає цього вислову з боєм у серці. Якби не те внутрішнє розбиття між українськими провідниками з одного боку, і не єднання України з царем московським, то не переміг би Петро Перший гетьмана Мазепу і не знищив би Січі та не обезброїв би запорожців, що вони мусіли втікати до кримського хана під протекцію (про це докладніше див. статтю “Іржавець” у цім томі, стор. 364—376).

17—18

*Не доганяв би прилуцький
Полковник поганий.*

“Прилуцький полковник поганий” — *Гнат Галаган*, що зрадив Мазепу і перейшов на бік москалів. І цар Петро доручив йому, як доброму знавцеві Запорізької Січі, колишньому запорожцеві, що знав у Січі всі стежки та виходи, допомогти московському війську здобути Запорізьку Січ і відповідно розправитися із січовиками, і за цю послугу московський цар Петро I зробив Галагана прилуцьким полковником.

20. *В Криму за Україну* — властиво в селі Олешках у гирлі Дніпра на лівому березі на Запоріжжю. Але тоді село Олешки належало до кримського хана татарського. — тому й каже поет “в Криму”.

27. *на нове абоге Запорожся* — під протекцією татарського хана запорожцям було дуже тяжко жити. Татари не дозволяли їм навіть церкву, збудувати, на тих пісках кошем стати (див. рядки 32—35), а використували їх силу для себе як тільки хотіли.

28—29. *Біда жмара* — запорожці, чорна — татари

36. *намет* — старе українське слово значить шатро полотняне, прикріплене кілками до землі (по-англійськи tent).

42. *магнат* — великий пан, що володів великими земельними посілками, до яких входило ряд сіл. Такий магнат (від латинського magnus — великий) для охорони своїх маєтків тримав військо, а селянами, як невольниками, обробляв землю.

44. *Данте Аліґєрі* (1265—1321) — великий італійський поет. Він написав великий поетичний твір “Божественна комедія”, в якій описав некало, де грішники за великі злочини мучаться. Але мук їх, на думку Шевченка, були менші, аніж ті, які задавали нашим пращам різні польські пани і магнати в Україні. А що робили москалі після поразки Мазепи над українськими козаками, то й ляхи злакались би. Так підготовляє Шевченко до московських мук, про які скаже далі (див. рядки 55—63).

53. *цари* — роздори внутрішні, сварки і навіть війни.

55. *за що ти діти в кайданах мовчать?!...* — бути в неволі в кайданах і мовчати — найбільша мука.

59. *онімліли б з переляку* — див. про це саме в поемі “Сліпий”, у II. томі, ст. 139, рядки 630—637; ляхи мучили українців, але московська неволя була для України ще більша.

66. *як задзвонили у Глугові* — коли Батурин — столиця Мазепи на Чернігівщині, був зруйнований царем Петром I, коли він довідався, що Мазепа у війні з Москвою став по боці шведського короля Карла XII, —

тоді наказав Петро I, козацькій старшині зійтися у Глухові на Чернігівщині і вибрати нового гетьмана. 1708 року був вибраний на гетьмана прислужник Москви, Іван Скоропадський.

68—69 і 74—75. Тут Шевченко розповідає, як Москва знушалась із помсти над українськими старшинами і козаками, починаючи від 1700 р. ще до полтавського бою (див. про ц. т. II. ст. 409—411, рядки: 384—393; 398—425; 430—463; 456—487).

90—91. Цар Петро I. помер 1725 року наглою смертю. Таку смерть цього мучителя Шевченко пояснював, як кару за кривди, які він започував Україні.

98—99. народній переказ про те, що з того образу Божої Матері й досі течуть сльози, коли на Україну находитъ лихо (див. “Великий Лях” — том II, ст. 160, рядки 270—272).

О, думи мої! О, славо злая! . . .

ТЕКСТ: ст. 135. Заховався в автогр. М. і в копії Жемчужнікова з його власними поправками. Вперше по копії Жемчужнікова цей вірш був опублікований О. Кониським в Зап. Наук. Т-ва у Львові 1901 р. т. 39. А по автографу М. текст його був опублікований В. Доманицьким 1906 р. в “Крит. розсліди над Кобзарем Т. Шевченка” у “Київській Стар.” і в окремій відбитці 1907 р. ст. 205—206. Подаю по автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 10. *Нерона лотого* — Нерон — римський цісар (34—68 рр. по Різді Христовій). Перший почав переслідувати християн. Деспотична і жорстока людина: забив матір, жінку й багатьох сенаторів. Врешті-решт був сам забитий. *Сардинатал* — асирійський цісар, відомий своєю розпущеною. Сам себе спалив 606 р. перед Христом на огнищі разом із жінками і слугами, коли побачив, що не перемаже повстання, що вибухло в Вавилоні проти нього.

11. *Сократ* (див. вище прим. до поеми “Бияжна”, стор. 528, ряд. 73).

12—14
О, ненотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько . . .

Шевченко не може погодитись із тим, що слава однаково падає і Нерона-ката і Сократа, що наукою своєю робив добро людям і нікому зла не вчинив. Правда, одна слава, але по суті неоднакова: одна слава *добра* — про Сократа й подібних йому людей, а друга — зла про Нерона і подібних йому злочинців.

17. *Ой, гаю, гаю* — це відома пісня: “Ой гаю мій, гаю, та густий, не прогляну”. З цією сумною піснею порівнює Шевченко і свої думи.

20. *буй* — буйні, відважні, завзяті.

21—24. за славу люди побиваються, ризикуючи навіть життям, а не подумують про те (“не схаменуться”), щоб не було п'янства і щоб не була понижена жінка та покриткою не тинялась по шинках. Добро робити, тоді й слава буде добра.

Ще як були ми козаками . . .

ТЕКСТ: ст. 135. Заховався цей вірш в автографах М., Ч. (поданий в листі Шевченка до Максимовича — лист без дати року, тільки місяць 5. IV. В. Доманицький і П. Зайцев вважають, що був ще один автограф Шевченка в листі до Бр. Залеського, якому пізніше цей вірш був присвячений. Але цей автограф не відомо де знаходиться. Можливо, що він затра-

тився. Мабуть із цього останнього вперше цей вірш був опублікований в часописі. "Dziennik Literacki" 1861 р. ч. 60.

Заховався цей вірш в автографах Шевченка: М. Б. і Ч. Цей останній був поданий в листі до М. Максимовича 5 квітня 1858 року. В. Доманицький вважає, що Шевченко цей вірш "списував в листі до Бр. Залеського" (ст. 207). Цієї самої думки і П. Зайцев (IV., 333) і він припускає, що іспував і четвертий автограф поезії, "подарований Бр. Залеському" (тажже) і йому присвячений у 1850 році. "Здогад імовірний, завважує С. Єфремов (т. III. Листування, ст. 793), хоча в листуванні Шевченковому з Залеським і не знайдено ніяких слідів, що поезію цю поет послав приятелю. За це промовляє тільки вперта традиція посвяти вірша Бр. Залеському, заснована між іншим і на самому його змісті." Але тому, що не всі листи Шевченка до Б. Залеського дійшли до нас, немає змоги це питання перевірити.

Повстала ця ніби присвята Бр. Залеському з того, що Шевченко в автогр. М. пізніше дописав останню частину вірша, починаючи від слів: "Отак то. Ляше друже-брате!"

Оце звернення: "Ляше друже-брате" і дало привід біографам Шевченка і видавцям нього віршу приписувати, що цей вірш був присвячений Бр. Залеському. Але "спочатку ж, як твердить В. Доманицький, що бачив усі три твори автографи Шевченка, вірш був написаний незалежно од якої-небудь думки про посвяту його комусь".

Тому і я, друкуючи цей вірш із автогр. М., подаю його не тільки без присвяти Бр. Залеському, але й без цього кінцевого додатку, що був дописаний пізніше. Додаток цей подаю для повноти на цім місці:

Отак то, ляше друже-брате,
Несітї ксьондзї, магплати
Нас порїзїли, розвелї
А ми б і дбї так жидї.

Подай же рїку козакбї
І сїрце чїстес подай!
І імєнем Христбвїм зббу
Ми возобновїм наш тїхий рай.

Не з'ясоване питання й часу, коли першу частину цього віршу написав. Шевченко вписав його, правда, на чисту сторінку 7-го зшиточка "Захлявної книжечки" за рік 1847. В. Доманицький вважає, що він у цьому році й був написаний. Але П. Зайцев заперечив цю дату і відносить вірш на рік 1850 після віршу "Буває в неволї іноді згадаю" з огляду на одну спільну думку: "А ми браталися з ляхами" ("Буває в неволї...") "Браталися з вольними ляхами" ("Ще як буди ми козаками").

Але цей самий вислів ми зустрічаємо і в "Передмовї" до поеми "Гайдамаки" 1841 рядку: "пехай братаються (козаки — Л.Б.) знову з своїми ворогами (ляхами — Л.Б.). Отже, спільні вислови про братання і про те, що ксьондзи-свїтї роз'єднали це "братання" і в "Гайдамаках", і в цьому віршу "Ще як буди ми козаками" зовсім нічого не говорять. Тому мені більше промовляє за 1847 рік те, що під цим роком вписав цього вірша сам Шевченко. І під цією датою його в цім виданні залишаю і я.

В автогр. М. і в Б. вірш цей написаний без наголовку. Вперше наголовок "Полякам" ставить Шевченко в листі до М. Максимовича (автогр. Ч.).

Тому і я, беручи з автографу М., залишаю у цім виданні без наголовка. Наголовок "Ляхам" вперше появляється в Львівськ. Кобзарі 1867 року. Але він Шевченкові не належить.

ПОЯСНЕННЯ: 2. *зукя* — злука деяких православних єпископів і священників із католицькою церквою під зверхністю папи. Ця злука була проголошена в Бересті 1596 року. Мета такої злуки з боку польського уряду була приєднати весь український нарід, щоб потім його спольшити.

Цим способом Польща хотіла асимілювати український нарід і приєднати його до Польщі і ним володіти. Але проти такої колонізації повстало українське козацтво і нарід, і унія в широкому масштабі не вдалась. Тільки там, де поляки мали більшу силу, небо в Східній Галичині, унія захова-лась була аж до 1945 р. Так само унія мала місце і в Карпатській Україні, що була під владою католицької Мадярщини.

Але асиміляційна політика Польщі і Мадярщини потерпіла поразку, бо уніяти в масі своїй залишилися національно-свідомими українцями й Польщі та Мадярщині їх асимілювати не вдалось. Хоч по релігії ці українці залишилися уніятами чи греко-католиками, але національно вони без-настанно боролись проти римо-католиків асиміляторів і до сьогодні зали-шилися українцями та українськими патріотами.

6. *когалися* — виходувалась, плакались.

24. Те Деум (laudamus) — Тебе Бога (хвалимо). Шевченко навіть тільки початок цієї молитви.

Чернець.

ТЕКСТ: ст. 136. Вперше був опублікований в "Основи" 1861 р. кн. I. П. Кудішем і з його поправками. Заховався текст цієї поеми в трьох авто-графіах: 1) М., 1847 р. 2) Кухаренка, якому постав Шевченко в листі 1857 року і З. Б. — 1858 р. і в трьох копіях: 1) Богданенка, 2) Мордовцева і 3) С. Лазаревського. Ця остання копія й копія Богданенка мають наголо-вок "Чернець Палій". В автографіах — наголовок "Чернець". Присвята "П. Кудішу" зазначена автором тільки в автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: *Чернець* — Семен Гурко. Походив він із Борзенщини на Чернігівщині. Ще юнаком пішов на Запорізьку Січ і за відвагу й зав-зяття був наділений ім'ям *Палій*. І під ім'ям Семен Палій знає його і наша історія. Особливо він уславився, як Хвастівський полковник. З дозволу польського короля Яна Собеського він організував і управляв цілим краєм між Дніпром і Россю, т. зв. Хвастовщиною з осідком у Білій Церкві. Даючи пільги своїйму населенню, він став улюбленим у народі і не признавав над собою жадної влади. С. Палій думав злучити під своєю зверхністю обидва боки Дніпра і про це писав гетьманові І. Мазепі, щоб він прийняв його під свою владу. Але на перешкоді був цар Петро I. А коли останній 1704 року наказав Мазепі виступити проти поляків, що підтримували шведів у війні з Москвою, то Мазепа, бажаючи сам злучити цілу Україну, задумав усунути С. Палія, щоб він не був гетьманові на перешкоді. Гетьман запросив Палія до себе у Бердичів на бенкет. Заарештував його ніби за підтримку шведів, і цар Петро I. заслав його у Сибір до Єнісейська, де пробув Палій до 1708 р.

Коли ж І. Мазепа злучився із шведами, тоді цар вернув Палія. Деякі історики твердили, що С. Палій виступав під Полтавою проти Мазепи, але в дійсності тяжко сказати, бо про це нема джерел. Яка була дальша доля Палія — не відомо. Тільки вже в 1710 році С. Палій уже не жив.

Шевченко малює С. Палія черпцем Межигорського Спасу. Але історія цього факту не підтверджує. Вступ на старість старого віком запорожця до монастиря змальовує поет правдиво.

П. Кудіш (1819—1897) — визначний український письменник, при-ятель Шевченка. Писав повісті ("Чорна Рада"), оповідання, драми, поезії, поеми, історичні праяні і перекладав твори світових письменників, осо-бливо англійських (Вайропа, Шекспіра й інш.). Шевченко присвятив Ку-дішеві цю поему на згадку про приятеля, а зокрема за його опис у "Чорній раді" такої самої сцени вступу запорожця до монастиря.

1. У *Кисві на Подолі* — Поділ — частина Києва, де стояв Братський монастир і Києво-Могилянська Академія, що були в великій пошані у запорожців. І там запорожці найбільше любили виявляти свою волю, за що Шевченко найбільше цинив Запоріжжя й оспівував його до кінця свого життя. Запоріжжя було для поета символом волі, незалежного життя. За цю волю найбільше боровся й сам Шевченко. Тому й починає поет свою поему з Подолу, як місця, де воля запорожців найсильніше проявлялась і заховувалась.

5. *брате* — поет звертається до П. Куліша.

5—6. *А я... таки буду сподіватись...* Хоч Україна за Шевченка в московській неволі, хоч ніби то воля її вже не вернеться (так думали сучасники поета), все таки Шевченко наперекір долі буде ту волю сподіватись і вірити, що воля України таки повернеться, Україна таки відродиться.

10—16. Шевченко в цім уступі козацьку запорозьку волю персоніфікує, уособлює як живу істоту в постаті запорожця, що сам собі пан “і нікому не звертає”, цебто ні від кого не залежить і нікому не кланяється.

24. *коряками* — Черпаками, якими запорожці набирають горілку з барялка, дерев'яного посуду, до пиття (щоб пити).

27. *бурсацтво* — бурса при Києво-Могилянській Академії, а тут “бурсацтво”, цебто бурсаки, студенти (спудеї) Академії. Вони голі, цебто бідні, бо позбавлені в бурсі волі.

34. *матія* — середня частина шараварів у запорожця, що низько звисає між ногами.

37. *закаблурки* — задня нижня частина чобота.

51. *Межигорський Спас* — монастир над Дніпром, до якого, як парафія, належала Запорозька Січ. І старі запорожці при ньому доживали свого віку. Цей монастир містився у 18 кілометрах (12 англ. милях) від Києва Тому й Семен Палій, по думці Шевченка, на старість пішов у цей монастир на відпочинок.

53. *товариство* — товариство січове, запорожці.

56. *пугу, пугу!* — це той умовний знак, оклик, яким запорожці давали про себе знати.

58. з *Луку* — із Запоріжжя, властиво з низини на лівім березі Дніпра (див. т. I., ст. 358, ряд. 6).

72. *Вишгород* — село між Києвом і Межигир'ям на високому (правому) березі Дніпра.

91. *Сисий гетьман* — Іван Мазепа. Він тоді мав біля 75 років, — отже, був старий.

94. *Москва* — Семена Палія везли в Сибір через Москву.

99. *плоть* — давнє слово означає *тіло*.

106. *Борзна* — місто походження С. Палія; *Хвастовщина* — місцевість, де Палій працював.

116. *хлобук* — чернече накриття на голову; *патеиця* — довгий чернечий ціпок.

117. *чотки* — нанизане на мотузочку намисто для одлічування кількості проказаних молитов.

130. Тоді як вибирали нового гетьмана (див. вище “Іржавець”, р. 66).

148. Невідомо, коли і де помер С. Палій і де його поховано. Тому й думає Шевченко, що він помер у Межигорському монастирі.

Один у другого питаєм...

ТЕКСТ: ст. 140. Вперше надрукований у часоц. “Народное Чтение”

1859 р., кн. 6. Автографи М., Б. і неопублікований був у Київському Музеї до 1920 р. Тут подаю текст по М.

Самому чудно ...

ТЕКСТ: ст. 140. Вперше надрукований у "Кобзарі" Кожанчик. 1867 р. Автографи М. і Б. Тут я подаю по М.

Ой стрічку до стрічки ...

ТЕКСТ: ст. 141. Вперше надруковано в "Кобзарі" Кожанчикова 1867 року. Заховався вірш в автографах М. і Б. Подаю в цьому виданні текст по автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 5. *платотка-червчаточка* — плахта тканина шовком, зафарбована червцем, цебто червоною барвою, виробленою із червця (комаха).

Хустина.

ТЕКСТ: ст. 141. Вперше ця поезія була опублікована в "Хаті" П. Кудіша 1860 р. Заховалась вона в автографах М. і Б. і в двох копіях: Жемчужникова і Мордовцева. Текст автографів і копій визначає дві редакції цієї поезії. Перша редакція — 1847 р.: автограф М. і копія Жемчужникова; друга — пізніша — 1858 р., автограф Б. і копія Мордовцева. Відміни в тексті між цими двома редакціями досить великі: Насамперед текст першої редакції заховав імена козака і дівчини: Іван і Катерина, що більше конкретизує дійових осіб і надає їм значення близького до дійсності. Текст другої редакції викинув імена і замінив загальною назвою: "сірома" й "сирота" замість Іван і Катерина і тим узагальнив подію й обезличив її. Тому я подаю текст першої редакції по автогр. М.

Друга редакція по автогр. Б. має насамперед інший початок:

Чи то на те Божа воля?	Росла в наймах, виростала
Чи така її доля?	З сиротою покохалась.

Після рядка текст першої редакції, цебто автогр. М. мав ще такий уступ на 17 рядків:

Катерина закурилась,	Ой у неділеньку рано-пораненьку,
Накупила на три копи	Ще й сонечко не вставало —
Червоного шовку,	В далеку дорогу, війну і тривогу,
А за того, за таляра	Мати сина випроважала.
Золотую голку,	Випроважала Івана Катеринна
Та й вишила Іванові	Із чужої темної хатини
Шовками хустину,	Несла його збрую, шаблю золотую
Щоб згадував на чужині	І цвяховані лати...
Свою Катерину.	

Але ці рядки Шевченко скреслив і написав про це саме вдруге, краще його розвинувши. Тому й я ці рядки опускаю, друкуючи для повноти на цім місці.

ПОЯСНЕННЯ: 7. *од зіроньки до зіроньки* — від вечірньої зорі до ранняшої.

12. *а з Чигрина* — цебто із столиці козацької держави, як із державного центру, від влади, як все, вийшов наказ.

24. *славні копанійці* — наймане військо, що було при гетьмані ніби придворна кінна гвардія. Перший із українських гетьманів завів компанійців для себе гетьман Петро Дорошенко.

33. *гаківниця* — довга рушниця, що найчастіше вживалась по фортецях. Стріляючи з неї, закріплювали її гакком, щоб зменшити відбій.

34. *три милі* — миля в Україні має $7\frac{1}{2}$ кілометрів, — отже довша як миля канадійська в п'ять разів.

35. задля ритму — треба: *шовками*.

57. *китайка* (див. т. I, ст. 294, ряд. 33).

61. *характерник* — людина, наділена надприродними властивостями, знадалась із тасмійними силами і була ніби чарівником.

62. *осада* — старшина для доручень при старшому.

66. *панцир* — кільчаста кована ніби сорочка, що охороняла груди від куль.

69. *самопал* — легка рушниця.

А. Козачковському.

ТЕКСТ: ст. 143. Вперше це посланіє було надруковане в “Основи” за 1862 р., кн. X. Текст його зберігся в автографах М. і Б. і в двох копіях: Жемчужнікова і Мордовцева.

Обидва автографи (М. і Б.) творять дві редакції тексту цього посланія: перша редакція — М., ширша і друга — Б., скорочена. Перша (М.) обіймає 173 рядки, а друга (Б.) — 147 рядків. Отже, перша редакція на 26 рядків довша від другої. Перша повстала в 1847 році, а друга — в 1858 році. Копії Жемчужнікова і Мордовцева, на думку П. Зайцева — контаміновані із цих обох редакцій. Але, на мій погляд, копія Жемчужнікова є ближча до автографу М. і цим самим, можна вважати її віднісом автогр. М. з деякими тільки копіями і поправками і складає з М. першу редакцію. До цієї редакції належить і друкований текст “Основи” з незначними поправками Куліша.

В якому напрямі своїх думок і настроїв через 11 років скоротив Шевченко текст першої редакції і створив другу?

Насамперед, поет зредугував ту частину твору (рядки 27—52), в якій він радить Козачковському поучити дітей своїх, щоб не квапились віршувати, а коли тихенько і почнуть поезією займатись, то щоб не лаяли нікого і не любили нікого, окрім грошей та себе самого.

А Україну . . . Крий Боже!
Нехай собі плаче . . .

Отже, оці місяця повні іронії, ядерні уступи, викинув поет у другій редакції й усунув деякі повторення аналогічних висловів із цензурних умов, готуючи до видання.

Далі, викинув Шевченко рядки 106—113; 136—144, і 155—161. Це суто особисті переживання поета, ширі і безпосередні. В них він визнає, що він за правду карається, що коли він оплакує свою долю, то не з малодушності вночі сльози точить,

А гріхи мої великі
Вилитися хочуть.

І під впливом оцях гріхів сповідається поет перед Козачковським, щоб облегчити свою душу. Оці думки і настрої таких глибоких переживань виливши Шевченко у другій редакції, дебо в автогр. Б. І на мою думку, виливши оці перли свого серця, поет позбавив автогр. Б. отієї крові його серця і живчика душі своєї. Вони такі характеристичні для того тяжкого стану, в яким перебував поет і під безпосереднім впливом якого він писав оце своє глибоке переживаннями й високе морально посланіє.

Ще одне питання, яке зачепив П. Зайцев (IV., 286 і 289), вартє ува-

ги, а власне, коли цей твір був створений? П. Зайцев думав, що перший начерк цього послання (брульон) був написаний в листі М. Лазаревському з 20 грудня 1847 р., щебо перед 20 грудня. Доказом цього для П. Зайцева є той факт, що Шевченко подав у листі до М. Лазаревського вірш на чотирь рядки, який є дуже близький до вірши послання А. Козачковському:

Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате,

Не дають мені в неволі
О смерті благати.

Але в тому листі до М. Лазаревського пише Шевченко більше про себе, аніж цей чотирьохрядковий вірш. Поет пише в ньому про те, що він карається Богом, що він понав на саме дно прірви, що він самотній, що йому дуже тяжко переносити кару з любови й милости милосердного Бога, що йому “так тяжко, так тяжко, що якби не надія, хоч колінебудь побачити свою безталанну країну, то благов би Господа о смерті”, і далі поет подає вгорі наведений чотирьохрядковий вірш.

Отже, лист до Лазаревського по змісту дуже наближається до послання А. Козачковському. У ньому поет зачепив майже всі ті болю, які він вилив і в посланні. Але, коли б, на мою думку, у Шевченка вже був написаний цілий твір до А. Козачковського, то напевно поет приклав би його до листа. Я гадаю, що ті всі думки в листі до Лазаревського написав поет вперше, щойно в цім листі вилив він свою душу і в тім пляні і навіть уклав деякі з них і в віршову форму. І це є ембріон, тільки зародок і в деякій мірі навіть пляні майбутнього послання, але не брульон послання.

Одіславши листа М. Лазаревському, Шевченко не міг на ньому заспокоїтись і всі ті свої глибокі переживання і страждання вже після листа вилив у цім великім творі, що створив щойно після листа до М. Лазаревського і як *послання* заадресував до свого другого приятеля А. Козачковського і вписав до “Захалявчої книжечки”, зазначивши адресата під ч. 18 *омацем*, мабуть, пізніше, як вірш уже був написаний.

Що він не належав А. Козачковському, свідчить той факт, що поет його не послав йому і перший лист до Козачковського написав щойно в 1852 році (через 5 років) уже з Новопетровська. Хіба “Сон” (“Гори мої високіі...”) міг нагадати йому Козачковського і Переяслав...

Отже, тільки лист до М. Лазаревського міг настроїти Шевченка до написання послання, а “Сон” — адресата. Тому послання повстало вже після 20-го грудня 1847 р.

ПОЯСНЕННЯ: Андрій Козачковський (1812—1889) — приятель Шевченка, лікар у Переяславі. Шевченко був знайомий з ним ще від 1842 р. А в 1845 році жив у нього довгий час і написав у нього ряд творів, серед яких і *Заповіт* (“Як умру, то поховайте”).

8. *визерток* — образок, звичайно, на маргінесах сторінки, він’стка.

10. *Сковорода* (1722—1794) — визначний український філософ і поет. Одну його пісню “Всякому городу нрав і права” Іван Котляревський ввів до своєї п’єси “Наталка-Полтавка”. Шевченко списував до своєї книжечки його вірші.

11. “*Три царі з дарами*” — це вислів із відомої колядки: “Тріє царі со дари з востока прийдоща”, яка співається на Різдво Христове й тепер.

22. *у школі* — в солдатах, де вчили муштри, а вечорами т. зв. “слювности”, щебо різних правил солдатської поведінки, повинностей, знання різних старшинських ранг і титулів.

55. *тазі* — сибірське слово: кучугури піску; *Урал* — річка, над якою стояла Орська фортеця, де карався Шевченко.

75. *о давнім-давні* — про минувшину, як от могили в Україні, про давні часи.

81. *затого* — скоро, незабаром; *могили* — тих, що тут повмирають або будуть покарані на смерть.

88. *і почорніє червоне поле* — як поет помре, закриє очі, то те червоне поле стане чорним, як усе при закритих очах.

97—103. як придуть думи вночі, багато різних тяжких думок, сто різних і навіть суперечних думок, то вони збільшать страждання поетового серця і проженуть сон. надію і все, що тяжко навіть вимовити, й тоді години (часи) стануть безконечно довгими, як роки (літа), що спливають (течуть) у вічність.

106. *не малодушіс* — не втрата духу, не занепад душі.

119. *а малася* — а була в мене.

120. *силу позички зносили* — поет трапив силу для других, його сили використовували інші.

121. поет мало був на волі, всього 9 років; його воля ніби тільки в гостях побувала, ніби на бенкеті упиласть і попала випадково (заблудила) у *кошари*, цебто у тюрму (в'язницю), за ґрати.

128—132. поет втомлений від безсонних ночей просить Бога, щоб розвиднялось, чекає світанку, сонця, а як почнуть будити (заб'ють “зорю”), поет згадає муштру, то просить Бога, щоб смеркало, щоб знову ніч наступила, бо поведуть його на сміх (на посмішаче), почнуть солдати сміятись із його незграбності, і поетові тяжко переживати той глум і насміх.

146—147. *а надія в неволі знову за своє* — перетерпить поет хвилено свої страждання, заспокоїться. й тоді знову до його душі вертається надія, що він повернеться в Україну і переживе свою неволю.

153. завітає і відвідає свого друга й розкаже йому, за що він карався в неволі (висповідас “свої гріхи”). Це і справдилось, бо в 1859 році поет побував в Україні і відвідав А. Козачковського.

Москалева криниця.

ТЕКСТ: ст. 147. Вперше був опублікований у Празькому “Кобзарі” 1876 р., т. II. Вдруге надрукував його з усіма властивостями первісного тексту по автограф. М., в якому текст цієї поеми і заховався. В. Доманицький у “Критичн. розслід” 1907 р. стор. 219—224. Це перша поема на цю тему. Друга поема “Москалева криниця” була написана поетом у 1857 р. (див. т. IV. цього видання). В “Захалавній книжечці” ця поема стоїть під ч. 19, а під цим числом олівцем зазначив поет: “Я. Кухаренку”. Це присвята. А в лівому ріжку, косо — наголовок: “*Москалева криниця*”. Це с поема-діалог.

В середині її Шевченко частину після рядка: “То легше буде зароблять” аж до “Одружились небожата” закреслив. І я цю частину опускаю, бо вона до самого змісту поеми немає жадного відношення.

ПОЯСНЕННЯ: *Яків Кухаренко* (†1862) — великий приятель Шевченка. Він був наказний отаман Чорноморського Війська і український письменник. Його п'єса “Чорноморський побит на Кубані” ще з перед 1796 року в переробці М. Старицького “Чорноморці” й досі виставляється на сцені українських театрів. Коли Шевченко був на засланні, Я. Кухаренко часто ставав йому в допомозі моральній і матеріальній.

5. *бувальщина* — те, що було.

47. *за три кони* — за півтора карбованця.

77. *себелюби* — самолюби, ті що тільки себе люблять.

85. *непатля* — ненажерливість, ненаситність.
 112. *копійчину б дбати* — шадити, зберігати.
 142—143. *од цариці прийшов указ* — прийшов наказ про набір війська. Це було вже після 1783, коли були в Україні скасовані полки й введений був солдатський набір.
 148. *в прийом* — до прийому, до того місця, де набирають новобранців до московського війська.
 152. *Аллах* — магометанський бог.
 197—198. *за гріхи карались Господом ями* — за те, що Польща згубилася над українським народом, Бог покарав тим, що три держави її розібрали 1772 р. перший раз, 1793 р. — другий і 1795 — третій раз, і Польща, як держава, була зліквідована. І цей розбір Польщі вважає Шевченко божею карою.
 199. *Пугач* — Емел'ян Пугачов, уральський козак, ватажок повстання кріпаків проти панів і цариці Катерини (1773 р.). Кінчилося це повстання зрадою своїх людей, і Пугачов 1775 р. був скараний на смерть.
 200. *пійти в одах* — московські поети, що писали оди (похвальні пісні) і вихваляли царицю Катерину. Такими були Державін, Сумакоров і інші. Шевченко сміється з їх рабопклонства.
 203. *Після великої зими* — це була зима 1787 р., зима довга і люта.
 217. *в пікінерях* — українці після скасування козацьких часів брались до пікінерів, себто до війська, що носило довгі піки — списи.
 226. *до джа у школу* — джаки були й учителями в народніх школах майже до половини ХІХ. ст.
 233. *борошном посинали* — тоді ще носили перуки, які посинали пудрою. Коли ж пудри не було, то — мукою.
 239. *хавтури* — хавтур — хабар, а в церковнім побуті — побори священників від параф'ян натурою.
 256. *заступи* — знаряддя, яким копають землю (spade).
 279. *баша* — ярок у степу, видолинок.
 296. *погожа вода* — свіжа і чиста вода джерельна.

То так і я тепер пишу...

ТЕКСТ: ст. 155. Вперше надрукований у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався тільки один автограф М.

ПОЯСНЕННЯ: 4. *набачу* — завважу, погляну, на що око впаде.

3. 1884. КНИЖЕЧКА ДРУГА.

НА КОС-АРАЛІ.

А нумо знову віршувать...

ТЕКСТ: ст. 159. Вперше був надрукований в “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався в автографах: М. і Б. Але в цих обох автографах текст обох остільки відмінний один від одного, що крім перших сімох рядків, творить два окремих твори: перший 1847 р. (автограф М.) і другий 1858 р. (автограф Б.). Перший (М.) я беру до цього тому, а другий (Б.) — до ІV. тому цього видання.

Цей вірш є заспів до цієї другої книжечки 1848 року.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *знову* — Цим заспівом починається новий 1843 рік поетичної творчості Шевченка; тому й зазначає поет: “*знову*”.

3. *поки новинка на основі* — основа на ткацьким варстаті, на якому ткач тче полотно. Шевченко порівнює себе до ткача, і він тче, дебо вірші пише. *Новинка* — поет почав у *новім* 1848 році писати *нові* вірші, з якими родяться й *нові* думки, — тому й “*новинка на основі*”: ткач з нових ниток основи виробляє нове полотно — Шевченко на новім чистім папері творить нові вірші з новими думками.

4. *старинку Богу лицовати* — лицовати — давати друге лице, як наприклад, лицують одягу, обертають її на другий бік. Так і Шевченко: те, що було у Святім Письмі колись (Божа старинка), переверне, перелицює і перелицьоване розповість нам.

5. *сірці* — це старе церковне слово і значить: *іншими словами*.

7—11. Поет буде проклинати долю, що занадто вже його доглядала, з чого повстала зла доля; буде проклинати і людей, що дуже вже його вітали й поважали, що та повага і привіт аж боком вилазили. Все це іронічний вислів.

15. *святіє погань* — те що в святих книгах неправдою зовите, все те буде поет викривати (див. “Царі”). І хоч поетові не повірять і назовуть його дурнем, що не вмів шанувати пресвятого Бога і сказати правди, — він не буде на це зважати.

У Бога за дверми лежала сокира . . .

ТЕКСТ: ст. 160. Вперше надрукований в “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався в єдиному автографі М.

ПОЯСНЕННЯ: 4. *кайзак* — киргиз; *на зирю* — на біду (від хиріти — боліти, ослабати).

24. *Тобол* — велика ріка в Сибіру, що допливає до ще більшої ріки, до Обі (Обь).

30. *ляля в льолі білій* — гарний вислів (ляля — дитинка й означає *невинність*).

Варнак.

ТЕКСТ: ст. 162. Вперше надрукований по пізнішому автогр. Б. в “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався у двох автографах: М. і Б. Текст останнього автографу 1858 р. (Б.) дуже відмінний від першого 1847 року (М.). До цього тому вложу текст автографу М. Текст автографу Б. друкую в IV. томі. Заховались ще й копії: Жемчужнікова й Мордовцева. Перга — копія з автогр. М., друга — з Б.

Різнитя в тексті обох автографів (М. і Б.) дуже велика. Це дві редакції поеми. Насамперед різнитя топографічна. В першій редакції (М.) дія відбувається в селі убогим біля Умані; тоді як у другій редакції діється на Волині в селі над рікою Іквою. Друга різнитя та, що в другій редакції розповідь Шевченко цю поему особистими міркуваннями Варнака про своє звічене життя. Нарешті, третя різнитя та, що в першій редакції із одного боку коротше розповідає про долю своєї ділячки (рядки 55—70) і в спокійнішому тоні змальовує поведінку панців у селі (рядки 71—81), а з другого боку розсім інші подає картини розгрома панського весілля і розбої “ватати” на чолі з Варнаком, ширші і краще розвинуті (рядки 88—110) аніж у другій редакції. І в результаті цих змін у другій редакції ця остання вийшла довша від першої на 28 рядків.

ПОЯСНЕННЯ: *Варнак* — злочинець, засуджений на каторгу, а після відбуття кари засланий на заслання в неволі до кінця свого життя (див. крім цієї поеми, ще й Шевченкову повість “Варнак”).

19. *Умань* — повітове місто на Київщині в Україні.
35. *дешевшиє панської собаки* — пани своїх кріпаків вимінювали на собак і за одного пса давали кілька кріпаків або цілу родину.

37—39. Коли людина-невільник (так думали пани), то має тільки тяжко робити на папа, а не вчитись. Наука, знання — привілей пана, а не невільника.

46. *рахо* — хліборобське знаряддя, що розорює землю.
48. *поопреділяли* — приділяли, призначили.
70. *мовчки хлопців добираю* — збираю, гуртую.
82. *у клечальну неділю* — на Зелені свята (на св. Тройцю); *кличання* — зрубані зелені деревця, віти, галузки, якими прибирають (мають) українці на ці свята свої хати.

94. *отара* — у приложенні до овець: велика кількість: отара овець. Тут Шевченко вживає це слово у приложенні до більшої кількості хлопців, що пішли в опришки.

110. *ватага* — натовп. шайка свавільників.
129. *у вертепах* — в печерах, в лісових ярах.
137. *броварський ліс* — ліс біля села Бровари на лівому березі Дніпра недалеко від Києва.

158—159. *суда людського у людей просити* — покайтесь прилюдно у своїх злочинах. Цю саму тему про грішника, що покався, обробив Шевченко і в повісті “Варнак”, написаній 1853 р. у Новопетровській фортеці. В такім потрактуванні Варнака дуже заважила пародія легенда про великого грішника, розбійника, що покався (див. про цю легенду в цім же томі, ст. 83—85). Цю поему написав Шевченко в Орській фортеці ще до відїзду на Аральське море.

Ой гляну я, подивлюся . . .

ТЕКСТ: ст. 166. Вперше надрукований у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався у двох автографах: М. і В. На мій погляд автогр. М. має кращий текст. Наприклад:

9. М.: Там би я спочив на *старість* . . .

В.: Там би я спочив *хоч мало* . . .

В цім виданні подаю я текст по автографу М. Шевченко написав цього вірша ще в Орській фортеці.

Та не дай, Господи, нікому . . .

ТЕКСТ: ст. 166. Вперше надрукований у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався у двох автографах: М. і В. і копії Жемчужнікова (контaminaція тексту обох автографів). Подаю текст по автографу М. з тим, що в 4-ім рядку наголос з останнього складу в слові *літа* переносу на перший склад: *літа*, бо так вимагає ритм. Цей вірш написаний в Орській фортеці.

[Царі]

ТЕКСТ: ст. 166—173. Поезія ця (правдивіше 4 поезії з прологом і епілогом) вперше була надрукована у Празькому “Кобзарі” 1876 р. у П. томі, де були вміщені всі заборонені в бувш. Росії твори Шевченка. Заховався текст цього твору у двох автографах: М. і В. і в двох копіях Жемчужнікова (контaminaвана із двох вищеназваних автографів) і Мордовцева. Твір цей в обох автографах без наголовку. Тому я цей твір без наголовку і залишаю. У цім виданні друкую його по автогр. М.

Дев'ята сестро Аполона (пролог) . . .

ТЕКСТ: ст. 166. Обидва автографи (М. і Б.) заховали текст цього прологу остільки відмінний один від одного, що їх можна вважати окремими творами. Текст автографу М. просторий і має 70 рядків, тоді як текст автографу Б. наново написаний і скорочений до 30 рядків. Цей останній вилишив розмову між поетом і Музою автографу М., дуже колоритну й цікаву, опис зверхнього вигляду Музи — старенької бабусі й до того ще і п'янької, яка дуже нагадує нам українську сільську бабу-ворожку, що замовляє недуги: бешиху і пристрій. І цю “сестру Аполона” поет врешті решт проганає і сам заходжується писати про царів. Автограф Б. це описує: поет у ньому запрошує цю музу допомогти йому й порадити, як тих “вішчосних” змальовувати. Тому, друкуючи тут цей пролог по автографу М., я в IV. томі подаю його і по автографу Б., оскільки він був написаний 1858 року, коли Шевченко вже був у дорозі із заслання на волю.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *дев'ята сестро Аполона* — Аполон — грецький бог, що опікувався всім мистецтвом (поезією, співом, музикою, різьбою, театром і т. д.). Він мав дев'ять сестер, що звалися Музами, і кожна із них відала одним якимсь мистецтвом: Муза поезії, Муза театру і т. д. І давні грецькі чи римські поети, коли починали писати якийсь великий твір, то все звертались до Музи, прохаючи у неї допомоги. Так само й Шевченко у веселому іронічному (навіть згірдливому) тоні звертається до Музи-поезії, дев'ятої сестри Аполона, щоб допомогла йому заспівати про таких великих помазаників (царів).

4. *Парнас* — гора в старій Греції. Греки вірили, що на цій горі перебуває бог Аполон із своїми Музами.

8. *з пропий-волами чумаками* — чумаки — це ті українці-козак, що в XVIII. ст. перейшли на чумацьку, цебто на обмінну торгівлю. А ті, що таку торгівлю переводили, називались чумаками. Ці чумаки, селяни, мали кілька пар волів, запрягали до возів, набирали із свого господарства збіжжя і везли його на південь до Криму і інш. чорноморські краї і виміщували на сіль і рибу і привозили до свого села й сусіднього і продавали. В дорозі дехто з них гуляв і пропивав своє добро. Тому й називає Шевченко тих: “пропий-волами”. Чумаки в дорозі співали і разом творили пісні із свого життя. І ті пісні називаються чумацькими піснями. Тому й Музу зводить поет із чумаками, що Муза і їм ніби допомагала творити пісні.

9. *древніми* — стародавньою мовою.

28. *шкандибас* — плентається, ледве ходить.

49. *бакаляр* — учитель давніх шкіл в Україні. Походить це слово від латинського *baccalaureus* — це значить вінчаний лавром. В середньовічних університетах — це студент, що з успіхом склав іспит або оборонив дисертацію (твір) на магістра чи доктора.

56. *пристрій* — недуга, що виникає, по думці народу, від “уроків”, цебто від неприємної зустрічі, від в недобрій час сказаного слова, від поганого погляду і т. д. Осмаки її — гарячка з нахилом до звертання.

бешиха — недуга, що назовні виявляється запаленням шкіри і гнійними виразками та опуханнями заражених місць. В народі вона називається “рожа”. Обидві ці недуги замовляють по селах баби-шелтухи. Шевченко, змальовуючи Музу в образі старої баби — шелтухи в гуморі своїм і наділяє Музу здібностями замошлати ці недуги.

68. *итилем високим* — високими, стародавніми словами, щоб ніби надати творові поважного сенсу. Для того Шевченко вживає у дальших поезіях цього твору церковно-слов'янських слів.

Не видно нікого в Іерусалимі . . .

ТЕКСТ: ст. 168. В автографі М. має окрему нумерацію, як самостійний твір, а в автогр. Б. — II. розділ цього твору про царів. Текст автогр. Б. дуже відрізняється від тексту автогр. М. Коли М. трактує царя Давида, притримуючись стисліше Біблії (див. статтю в цій томі, ст. 425—426), то в Б. цар Давид потрактований так, що нагадує розпусників царів московських, і зокрема нагадує розпусну поведінку і деспотичну натуру царя Миколи I. За браком місця не навожу прикладів, а відсилаю до IV. тому творів Шевченка під ред. П. Зайцева (текст ст. 72—74 і примітки, ст. 295—297).

ПОЯСНЕННЯ: 71. *врата* — церк.-слов. слово — ворота, брама.

72. *в граді* — в горі, в місті.

74. *на стогах* — на майданах (церк.-слов. слово).

78. *отроки* — ц.-сл. слово — юнаки.

83. *підложниць* — незаконних жінок.

87. *красу* — в оригіналі “красоту”, — кон'єктура із копії Жемчужнікова.

95. *кровля* — дах.

96. *в червленій* — церк.-слов. слово, — в червоній.

97. *усміхавишсь* (мин. час) — усміхаючись (тепер. час).

100. *купальня* — купелева кімната.

104. *достежня* — точнісінька; така, як . . .

110. *пошила* — зробила дурнем.

115. *а ми повесим* — а ми накажемо. Так московські царі писали свої накази, розпорядження.

120. *подаш сікєру* — коновку напитку на похмілля. Всіляке хмільне питво, крім вина.

125. *приспѣ* — церк.-слов. слово: приспіла, прийшла.

134. *посипав попелом главу* — на знак жалоби посипав голову попільом.

138. *раю* — раджу.

140. *не завадило* — не пошкодило.

Давид, святий пророк і цар . . .

ТЕКСТ (ст. 170) цієї самостійної поезії (в М.) заховався, як і текст попередньої поезії, у двох редакціях: перша — автогр. М. і копія Жемчужнікова; друга — автограф Б. і копія Мордовцева, як II. розділ “Царів”. Між цими редакціями в тексті їх обох є розбіжності, правда, менші, як у попередній поезії, і не по змісту, а тільки в стилістичних висловах (див. П. Зайцев — IV., ст. 297—298). Перша редакція коротша на 4 рядки.

ПОЯСНЕННЯ: 149. *первенець* — народжений першим, первак.

151. *стенас* — стогне.

159. *у храміні* (церк.-слов.) — в кімнаті, у світлиці.

163. *драгий* — церк.-слов. слово: дорогий.

167. *вкусив* — церк.-слов. слово: *вкусивши*, з'ївши; *возстану* — встану, одужаю.

175. *притерпіла* — перетерпіла.

185. *безуземим* — божевільним.

I поживе Давид на світі . . .

ТЕКСТ (ст. 171) цієї самостійної (в М.) поезії має 2 редакції (М. і Б.), що й попередня поезія; текст II. редакції (Б.), як III. розд. поеми. Обидві редакції різняться одна від одної лише стилістичними висловами. Перша редакція коротша від другої на 3 рядки. Але перша редакція має підсумок:

Дивуються, що кіт мурій
Не ворухив сала,

А у його сіромахи
Зубів не осталося!

Його поет скреслив у другій редакції (Б.) 1858 року.

ПОЯСНЕННЯ: 185. *і поживе* — і пожив.

187. *і одряхлѣ* — постарівся, зістарівся.

190. *Як наірівать царя свого . . .* П. Зайцев вважає, що в автогр. М. цього рядка не було. Але В. Доманицький у своєму “Крит. розсліді”, ст. 237, варіантами якого користувався П. Зайцев, ясно показує, що цей рядок в М. є. Тому я його у цім виданні по автогр. М. залишаю. Інакше було б не зрозуміло, чого отроки доміркувались; в автогр. Б. таке пояснення дає рядок 152, якого в автогр. М. немає. Отже й логічно виходить, що вищенаведений рядок в М. повинен бути.

193. *да гріють кров'ю молодю* — вислову *да* большевиські редактори не розуміють і виправляють на *та* (злучник). Але *да гріють* — не церковно-слов. зворот, що визначає бажання і перекладається: *хай гріють . . .*

207. *і не позна ю* — церковно-слов. вислів, що значить по перекладу П. Куліша у Біблії цього місця: “і не пригортався до неї” (Перва кн. Царів, гл. 1, уступ 4).

По двору тихо похожає . . .

ТЕКСТ: ст. 171. І ця поезія в М. записана як самостійний твір; у Б. — IV. розділ поеми “Царі”. Заховалась у двох редакціях: перша — М., друга — Б. Різняться вони одна від одної тільки стилістично (див. П. Зайцев, IV., ст. 298—299).

ПОЯСНЕННЯ: 213. *Рогволод* — князь полоцький ще за часів вел. князя Володимира Великого, коли цей останній був ще поганином.

214. *дружина* — військо князя.

215. *во златі* — церк.-слов. — в золоті.

219. *Лель і Лодо* — українські боги за поганських часів: *Лодо* — богиня весни, любови і щастя в подружжі. *Лель* — її син.

220. *Рогіда* — донька князя Рогволода.

221. *драгим* — дорогим.

223. *Вальхїрї* — богині війни старих германців. Германці вірили, що ці богині опікуються хоробрими вояками, а забитих забирають з собою до неба (Валгалла), звідки вони зірками світили на землю.

230. *за городом* — треба розуміти: за городом Полоцьком над річкою Двиною; за Рогволода був його і пізніших білоруських князів столицю.

239. *веприщем* — диким кабанищем (від *вепр.* — кабан).

245—249. Церк.-слов. слова: *побї, поя, оиде, растї ю, прожене ю* — в перекладі: побив, взяв за жінку, зґвалтував її або знасилував її, прогнав її. Це оповідання взяв Шевченко із кївського літопису і ці старі слова залишив, заховаючи ніби “високий стиль” (див. ряд. 68).

250. *святї* — згадані в цих творах: цар Давид і князь Володимир Великий вважає церква за святих.

Бодай кати їх постинали . . .

ТЕКСТ (стор. 172) цього епілогу до циклу про царів так само заховався у двох редакціях (М. і Б.). Різняться вони одна від одної вже не тільки стилістично, але й по змісту. В першій редакції (М.) не згадує Шевченко про Музу, “дев'яту сестру Аполлона” зовсім логічно, бо в про-

лозі (“Дев’ята сестро Аполона...”) він ту музу прогнав і відмовився від її допомоги. У пролозі другої редакції поет просить її допомоги, тому природно згадує її і в епілозі і веде її навіть у селища до людей. Це перша різниця. Друга: в першій редакції додає Шевченко в кінці епілогу пораду, щодо науки людям: “тільки не треба їх учить” і т. д. аж 6 рядків, які у другій редакції викинуті. В цім виданні я подаю текст по автографу М.

ПОЯСНЕННЯ: 225. *не знасм, на яку й ступити* — на яку ногу стати, щобто, як і догодити.

258. *оливо турити* — олівець списувати, тратити, псувати.

259. *в селища* — туди, де люди оселились, в села.

Добро, у кого є господа...

ТЕКСТ: стор. 173. Уперше надрукований у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався тільки в автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *господа* — власна хата з господарем, господинею і їх родиною та всім господарством, усе це — господа.

11. *пристанище* — старе укр. слово, замість того, як тепер уживають: пристановище.

13. *в морі* — в Аральськiм морі.

14. *в Дар’ю* — до ріки, що допливає до Аральського моря і називається Сир-Дарія. *Якір* — котва, котвиця; те знаряддя, яким притримують на морі човен.

15. з “*ватани*” — з того збірного пункту, де отаборилася “експедиція Бутакова, з якою виїхав і Шевченко.

17. *колега* — працівник, товариш по роботі.

Титарівна.

ТЕКСТ: стор. 173. Ця поема заховалась тільки в одному автогр. М. П. Зайцев вказує на уривок, що заховався в альбомі Шевченка 1846—1850 рр., як варіант цієї поеми в її першій редакції (чернетка) (див. IV, ст. 299). Але Ф. Колесса вважає цей уривок, “як значний уривок народньої пісні про покритку, що тонить свою дитину” (див. “Студії...”, ст. 82). Так само і я вважаю її уривком із народньої пісні, не дивлячись на те, що цьому уривкові надав Шевченко наголовок: “Титарівна біля криниці”.

ПОЯСНЕННЯ: *Титарівна* — донька титаря.

6. *постой* — насильницьке приміщення по селах в Україні московського війська, яке верховодило в селі і свавільно поводилося із жінками.

10. *оранда* — аренда, рентована жидом у пана корчма.

11. *Лірнихи* — старці. жebraки, що грають на лірі під церквою, по корчмах і випрошують пожертви.

12. *шеля* — стара дрібна монета — ніби шаг.

39. *у танець вітає* — привітливо запрошує до танцю.

99. *качує* — зник, пропав, щез.

124. *Сотський* — один на сотню поставлений для урядової поліційної служби на селі.

130. *хирі* — біді.

134. *хиренне* — нікчемне, погане.

148. з *вильотами* — з панськими віджидними рукавами.

188. *цямрина* — дошка над криницею, дощана надбудова над криницею.

207. *нарікали* — дорікали, сварили.

Ну, що б, здавалося, слова?! ..

ТЕКСТ: стор. 179. Передрук у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Єдиний автограф М. 14 рядок в автографі: “я вже думав спать лягати”; на початку бракує А. За прикладом останніх редакторів і я роблю ков’ектуру — додаю її в ломан. дужках на початку для ритму.

- ПОЯСНЕННЯ:** 9. *на палюбі* — на горіщі, на чардаку, на верху човна.
10. *сторч* — прямовісно.
13. *Діана* — римська богиня місяця, тут -- місяць.
19. *на варті* — на сторожі, на варті.
17. *жаторс* — вояк на човні, моряк.
31. *сірбома* — сердешний, бідний, нещасний.

Мов за подушне, оступили ...

ТЕКСТ: стор. 180. Перводрук в “Основі” 1862 р. кн. VII. Заховався в автографах: М. і Б. Відміни остільки незначні, що ці обидва автографи треба вважати автентичними. Різниця, що тільки в М. до рядка 6-го додана примітка Шевченка. До цього видання подаю текст М.

- ПОЯСНЕННЯ:** 1. *подушне* — податок від душі, від кожної людини.
8. *случай* — моск. слово — випадки, події.
12. *лютий злодій* — печаль, що насильно, як злодій, закрадається в душу.

[П. С.]

ТЕКСТ: стор. 181. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчикова 1867р. Заховався в автографах М., Б. і в копії Жемчужникова. Тільки в автогр. Б. ініціали “П. С.”. Ховають воли ім’я і прізвище Петра Скоропадського, дідича із Чернігівщини. Розкрив їх вперше С. Єфремов (“Лит.-Наук. Вістник”. 1898). Два цих автографи визначають дві редакції цієї поезії: перша — М. і Жемч. і друга пізніша — Б. Різниця між ними більше стилістична, хоч кінець у Б. (рядки 29—33 — викинуті) скорочений.

ПОЯСНЕННЯ: П. С. — Петро Скоропадський (1805—1863), дідич села Григорівки Конотопського повіту на Чернігівщині, потомок “гетьмана дурного” (вислів Шевченка), Івана Скоропадського (1702—1722), що прислужувався Москві. Петро Скоропадський назверх виявляв себе за народника: одягався по народньому, говорив українською мовою, але був великий розпусник і в дійсності — ворог народу. Шевченко його дуже не любив.

6. *Готический з часами дом* — панський будинок в готичкому стилі і з годинником.

9. *флаг* — прапор на будинку, коли пан був дома; *забачить* — вправляю на: *побачить* (як у Б.).

12. *патріот* — П. Скоропадського вважали за великого українського патріота і ліберала, але Шевченко в ніщо це не вірив і вороже ставився до нього, як до розпусної й неморальної людини.

[Г. З.]

ТЕКСТ: стор. 182. Перводрук у “Хаті” 1860 р. під наголовком “На Вкраїну”. Заховався в автографах М. і Б. та в копії Жемчужникова. Ініціали “Г. З.” тільки в пізньому автографі Б. Під цими ініціалами треба розуміти Ганну Закревську.

Два автографи цієї поезії творять дві редакції тексту її: перша редакція 1848 р. — автогр. М. і його копія Жемчужнікова з деякими змінами копіїста і друга редакція 1858 р. — автогр. Б. Різниця між ними суто стилістична. При чому перша редакція захоує образи, ближчі до 1843 року, коли Шевченко на балі у Мусівці вперше побачив Г. З., і реальніші. Тут подаю текст М.

ПОЯСНЕННЯ: *Ганна Закревська* — дружина Платона Закревського, дідича Піратинського пов. на Полтавщині. Вона була дуже вродлива і Шевченкові подобалася. Вперше він пізнав її на балі 1843 р. у пані Вільхівської в селі Мусівці на Полтавщині. Пізніше не один раз бачився з нею у В. Закревського і змалював із неї портрета.

44. *дивуються всує* — маріє подивляють.

Якби зустрілися ми знову...

ТЕКСТ: стор. 183. Перводрук — “Кобзар” Кожанчикова 1867 р. Заховався в автографах: М., Б. і в копії Жемчужнікова, що з автогр. М. творить одну редакцію цієї поезії — першу; друга редакція — Б. Відміни у другій редакції: 1) стилістичні, 2) на три рядки довша.

[Марина].

ТЕКСТ: стор. 184. Вперше ця поема була надрукована в “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховалась тільки в однім автографі М. і без наголовку. Але з огляду на те, що цей твір є більший розміром і наголовок його “Марина” у всіх виданнях став уже традицією, я його залишаю, тільки беру у логан. дужки, як не властивий Шевченкові. В альбомі Шевченка 1846—1850 рр. заховався ще фрагмент автографу поеми від 320 рядка до кінця (див. П. Зайцев IV., 303).

ПОЯСНЕННЯ: 3. *несамовиту* — божевільну.

10. *неодуркований* — невихований, неосвічений.

23. *у сльмика* — у ченця, що на все життя попросився за світом.

50. *за вишлясажи придан* — за різними викрутасами з поклонами жінок — весільних гостей у молодого від молоді (див. докладніше т. I. ст. 353. рядки 284—314).

51. *за зиком* — за криком, за галасом.

57. *твар* — тварина, худоба.

69. *із коча* — із панського повозу, із фаєтона.

87. *панна покойова* (з польського) — покоївка, що тільки в покоях прибирає.

89. *найпаче* (церк. сл.) — а найбільше, особливо.

125. *осінила* — отінила, вкрила.

130. *путями* — шляхами, дорогами.

148. *ватажники* — пастиухи, що гонять худобу (ватагу) в поле пастиь.

157. *неначе білиця* — ніби монашка, черниця, але ще не пострижена (ходять у білому, не в чорному як дійсна черниця).

177. *доконав* — довів до краю.

185. *діжою* — як діжа, кругла дерев'яна посудина, в якій селяни заправляють і місять тісто на хліб.

204. *Кирик* — герой народньої казки, в якій Кирик змалюється п'яний і обдурений полем.

223. *окровлений* — покритим кров'ю.

236. *в ірій* — у теїлі краї.

244. *головнею* — недогорілим поліном, обгорілим деревом.

304. *неначе нависна* — неначе несповна розуму, божевільна.

315. *пострибала* — поскакала.

[Пророк].

ТЕКСТ: стор. 192. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався в автографах: М., Б. і Ч. (Черніг. Музей) та в копії Жемчужнікова. Ці три автографи творять три редакції цієї поезії. Перша — найранніша 1848 р. — М. Друга з невеликими стилістичними поправками, пізніша — Б. (1858 р.) по суті не вносить до образу пророка нічого нового. Нарешті, третя (Ч.) контамінована із попередніх двох (М. і Б.) нічим не відміннає постаті пророка й відношення до нього людей. Тому вона й не дуже відмінна від попередніх, а навіть, я би сказав, наближена до першої редакції. Ця третя редакція була викінчена 18 грудня 1859 р. вже в Петербурзі і присвячена “моїй любій кумасі, Н. В. Тарновській на пам’ять 17 грудня 1859 року”. В цім томі я подаю текст цієї поезії по автогр. М., а в IV. т. — по автогр. Ч., як текст остаточний. У перших двох редакціях текст поезії без наголовку і тільки в третій — наголовок “Пророк”, який я беру і до ред. М., але в донаних дужках.

ПОЯСНЕННЯ: 2. *люб’я* — люблячи, з любови до.

4. *благовістять* — проповідувати, голосити.

15. *розтмили* — опоганили, знищили.

16. *пожертв жертвам* — поз’їдали жертви, які приносили богам.

18. *на стогах* — на майдаках; *у вірші* — на майдані.

23. *жестокій* — жорстокий.

24. *кроткого* — тихого, покірного.

На ниву в жито уночі . . .

ТЕКСТ: 193. Перводрук — “Кобзар” Кожанчикова 1867 р. заховався в єдиному автографі М. Текст у М. — без наголовку. По жанру — це *байка*.

Суть цієї байки ще до сьогодні остаточно не розгадана. Загально можна здогадуватися, що під *сичами*, що хотіли скинути орла (царя) і завести республіку, треба розуміти чужих революціонерів (поляків, москалів), різних панів, що напливали в Україну, підбурювали селян, провокували їх, а самі безвідповідально зникали, а селяни мусіли відповідати і каратись. Чи мав поет на увазі польське повстання 1846 р., як думає В. Сімович, проти Австрії? Тяжко сказати. Скорше — ні. Бо у нього було багато прикладів в Україні, як селяни боролись проти різних провокаторів і т. зв. “революціонерів”, що дбали тільки про свою (московську чи польську) політику, але не про українську (повстання Декабристів 1825 р., польське повстання 1830-31 рр. і інш.). Тому й виводить поет селянина, що виховлює цих “сичів” і боронить себе від напастей.

ПОЯСНЕННЯ: 13. *і все б, здавалося?* — додати в думці: добре.

22. *довідать* — провідать.

28. *приборканих* — до рук прибораних, укуськаних.

Між скалами, неначе злодій . . .

ТЕКСТ: стор. 193. Перводрук “Кобзар” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в однім автографі М. і копії Жемчужнікова з нього.

ПОЯСНЕННЯ: 9. *примамі* — приваїмні, бодай, хоч.

27. *мажі* — чумацькі вози.

34. *оливо* — олівець.

42. *до моря пити* — шукати долі.

43. *файда* — циганський батіг.

51. *шартак* — бідний, обшарпаний.

61. *за чоловіка* — додати: *взятись*.
 63. *привітати* — ласкою взяти.
 69. *І* — ей! ах!
 110. *остило* — остогидло, обридло.
 119. *бродягою* — волоцюгою, пройдисвітом.
 137. *їстви* — страви, їжа.
 156. *до чину* — до рапги.
 162. *московкою* — з москалями гуляє.
 173. *неук* — невчений у протилежність до вчених павів.

І небо невмите, і заспані хвилі . . .

ТЕКСТ: стор. 198. Перводрук в “Основі” за 1861 р., кн. VIII. Заховався в автографах: М. і Б. Різниця між ними зовсім невзначна. До цього видання я беру автогр. М.

І виріс я на чужині . . .

ТЕКСТ: стор. 198. Вперше надрукован. у “Кобзарі” Кож. 1867. Заховався тільки в автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 9. *недавно* — 1843 р. на весні.

27. *повалялись* — порозвалювались.

34. *на чужину* — 1844 р. Шевченко знову вернувся до Петербургу.

46: *і мовчать* — не могли нічого сказати в оборону.

Не для людей, тієї слави . . .

ТЕКСТ: стор. 200. Вперше надруков. в “Основі” за 1861, кн. I. Заховався текст в автографах М. і Б. та копії Жемчужнікова. М. і Б. складають дві редакції цієї поезії — першу і крашу (М.) і другу — пізнішу, коротшу і слабшу (Б.). Тут подаю по автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *тієї слави* — не для того, щоб люди славили.

2. *мережані та кучеряві* — різноманітні, як мережка, вишита різними кольорами, — такі і Шевченкові вірші: то радіє, то плаче, то сумує, то захоплюється якоюсь думкою, то щось пригадує з минулого, — оця різноманітність настрою пливе з душі хвилями як кучері.

27. *дітей моїх* — віршів поета.

Коло гаю, в чистім полі . . .

ТЕКСТ: стор. 201. Вперше надруков. в “Основі” в р. 1862, кн. IX. Заховався в автогр. М. і Б. та в коп. Жемчужн. Різняться між собою автографи тільки незначними стиліст. відмінами в автогр. Б. До цього видання беру з автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 11. *козак звичайний* — що знав звичаї, вихований у народній традиції (іронія поета).

Якби мені черевики . . .

ТЕКСТ: стор. 202. Перводрук у “Народном Читеніі” 1857 р., кн. 5, пізніше в “Основі” 1862, кн. II. Заховався цей вірш у чотирьох автографах: 1) 1848 р. — в М., 2) 1858 р. — в Б., 3) з 25 березня 1859 р. в листі до М. Максимовичевої і 4) автогр. Черн. Музею — Ч. Текст усіх автографів майже автентичний. Тут подаю з автогр. М.

І багата я . . .

ТЕКСТ: стор. 202. Вперше надруков. в “Народном Читеніі” р. 1860, кн. I. Заховався в автографах М. і Б. та копіях Жемчужнікова і Мордовцева. Текст усіх майже автентичний.

Полюбилася я...

ТЕКСТ: стор. 203. Вперше надрук. в “Народном Читені” р. 1860, кн. I. Заховався в автографах: М. і Б. та в копії Жемчужнікова. Текст обох автографів майже автентичний. Тут друкується по автогр. М.

Породила мене мати...

ТЕКСТ: стор. 203. Вперше надрук. в “Основі” 1862 р., кн. I. Заховався в М. і Б. Текст обох автогр. майже автентичний. Тут подаю по автогр. М.

Ой, я свого чоловіка...

ТЕКСТ: стор. 204. Вперше друков. в “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в автогр. М.

Ой виострю товариша...

ТЕКСТ: стор. 205. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в автогр. М.

По улиці вітер вие...

ТЕКСТ: стор. 205. Перводрук в “Основі” 1862 р., кн. I. Заховався в М. і Б. та коп. Жемчужнікова. Дві редакції: перша 1848 р. — М. і коп. Ж. і друга 1858 р. — Б. Перша ред. ширша на 4 рядки і краща (більше емоціональна) і я її вношу до цього видання.

ПОЯСНЕННЯ: 3. *попідтимию* — збірне слово: по-під тинами.

Ой сяду я під хатою...

ТЕКСТ: стор. 206. Перводрук в “Основі” 1862 р., кн. I. Заховався в М. і Б. Обидва автографи майже ідентичні. Друкую тут по автогр. М.

Закувала зозуленька...

ТЕКСТ: стор. 206. Вперше надрук. в “Основі” 1862, кн. I. Заховався в автогр. М. і Б. Дві редакції — перша 1848 р. М. і друга 1858 р. — Б. Ця остання коротша більше як удвоє (виглядає недокінченою). До цього видання ввожу М.

Швачка.

ТЕКСТ: стор. 207. Вперше надруков. у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався у двох автографах М. і Б. і двох копіях — Жемчужнікова і Мордовцева. Дві редакції тексту цієї поеми: перша 1848 р. М. і копія Ж. (коротша — 43 рядки) і друга ширша — 48 рядків — Б. і копії Мордовцева. Хоч зміни в другій редакції досить великі, але тільки стилістичні (не вийшли на ліпше). Беру до свого видання текст автогр. М. Зайцев твердить (IV, ст. 309), що наголовок “Швачка” вперше з’явився в Б. Але В. Доманицький (“Кр. розсл.”, ст. 254) ясно вказує, що “дописано олівцем, справа коло нумера (35) вірша, “Швачка”. Тому і я даю повний наголовок до цієї поеми.

ПОЯСНЕННЯ: Швачка — один із ватажків гайдамацького руху в Україні 1768 р. (див. “Гайдамаки”, т. I.) і побіч Залізняка був один із найвизначніших борців за волю народу. Рясно оспіваний у народніх піснях гайдамацьких. Місце його боротьби з поляками — Васильківщина і

Хвастівщина на Київщині. Історія описує Швачку як людину дуже жорстоку. Він діяв у порозумінні з другим ватажком Іваном Бондаренком. Швачка дістався в полон до москалів. Судили в Києві і заслали його на Сибір.

ПОЯСНЕННЯ: 10. *Хвастів* — містечко Васильківського повіту на Київщині.

15. могила *Перен'ятъ* у Васильківському пов. на Київщині.

19. з *Межигор'я* — з монастиря, де ніби Семен Палій перебував (див. поема “Чернець” і стаття (ст. 380—388).

20. *Семен Палій* — див. прим. і статтю до поеми “Іржавець” (ст. 364—376”) і “Чернець” (ст. 380—388).

30. *Оранди* — корчми, шинки, арендовані жидами.

40. *Вишів* — місто на Могилівщині в Білорусі. Але там Швачки не було. Може *Вишів*, містечко на Київщині, де діяв ватажок гайдам. І. Бондаренко.

41. *Левченко* — теж один із гайдамацьких ватажків; він діяв на Уманщині, але в Вишові не був і зносин із Швачкою не мав.

Ой не п'ються пива, меди...

ТЕКСТ: стор. 208. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в однім автографі М.

На улиці невесело...

ТЕКСТ: стор. 209. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Є тільки в автогр. М.

У тієї Катерини...

ТЕКСТ: стор. 209. Вперше надруков. у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в однім автогр. М.

Із-за гаю сонце сходить...

ТЕКСТ: стор. 211. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався в автографах М. і Б. та в копії Жемчужнікова. Виімкого до цього видання беру текст по автогр. Б. як поправіший.

ПОЯСНЕННЯ: 12. *Гульвіса* — гуляка; той що любить гуляти.

Ой пішла я у яр за водою...

ТЕКСТ: стор. 211. Вперше надрукований у “Кобзарі” Кожанч. 1867 року. Заховався тільки в автогр. М.

Не так тії вороги...

ТЕКСТ: стор. 212. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в автогр. М.

Ой люлі, люлі, моя дитино.

...**ТЕКСТ:** стор. 212. Вперше надруков. в “Основі” 1862 р., кн. I. Заховався в автографах М. і Б. та копії Жемчужнікова. Обидва автографи майже ідентичні. В цім виданню подаю М.

Ой, коли ти почорніло...

ТЕКСТ: стор. 213. Вперше надрукований в “Основі” 1861 р., кн. VII. Заховався в автографах М. і Б. та в копіях: Жемчужнікова і Богданенка. Остання цікава тим, що має наголовок “Берестецьке поле” Різниця між

двома редакціями М. Ж. і Б. Богд. — невелика, але в двох місцях — суттєва.

Б. Богд. Ой, *чого* ти почорніло...

М. Ж. Ой, *коли* ти почорніло...

В М. Ж. теж було: “Ой, *чого* ти почорніло...”, але Шевченко переправив “чого” на “коли” і в третім рядку в першій редакції відповідає поє:

Почорніло я *звечора*

Та за вашу волю,

В передостанніх 19—20 рядках в редакції М. Ж. зовсім добрий вислів:

Та орючи *у кайданах*

Долю проклинати.

Друга редакція Б. Богд. це місце так висловлює:

Мене стиха та, орючи,

Долю проклинати.

Не мушу доказувати, що в першій редакції вислів поета кращий і яскравіший, бо після берестецької поразки український нарід уже не міг оправитись і після 1654 року понав постуново у московську неволю. Тоді як друга редакція цю неволю зовсім затерла й замінила блідим “*стига*”. Тому я до цього видання вношу текст автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 1—2. Тут мається на увазі бій гетьмана Богд. Хмельницького з поляками 28—30 червня 1651 року під Берестечком. І цей бій українське козацтво прогало, і цим фактом була програна вся війна України з поляками і всі попередні успіхи Богд. Хмельницького. І ця програна битва потягнула за собою замирення Б. Хмельницького 28-го вересня 1651 р. на дуже некорисних для України умовах. (Див. статтю, ст. 448).

2. *Зелене поле* — то українська земля цвітуча колись, а тепер почорніла від козацької крові і від тяжкого підневільного життя.

5. *Берестечко* — містечко на Волині, біля якого був бій і де загинуло до 30.000 козаків. Тому й пише Шевченко, що на 4 милі довкола “козацьки своїм труном крили”.

9. *Гайворони з піаночі* — москалі. Чого не доконала Польща, те москалі з півночі добивають, докльовують.

17. *не вирвется на волю* — волі козакам та Україні більше не буде. Найпесимістичніший погляд Шевченка. Хоч у “Черці” поет заявляє: “а я, брате, таки буду сподіватись” (ст. 136).

Туман, туман долиною...

ТЕКСТ: стор. 213. Вперше надрукований в “Основи”, кн. 1. Заховався в автографах М. і Б. та в копії Жемчужнікова. Різниця між цими двома автографами і по змісту (менше), і по стилю. Автограф М. — рішучіший по стилю і конкретніший; наприклад.

15. М.: Легше було б в *трупі жити*

Як з тобою в світі жити.

Б.: Легше було б *самій жити*

Як з тобою в світі битись.

Б

У неділеньку у святую...

ТЕКСТ: стор. 214. Вперше надруков. в “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Заховався тільки в автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: щодо події у цій поемі, то див. вище статтю стор. 451.

7. *превелебцю* — високодостойну, шановну.

24. *знамено* — короґва, прапор, стяг; *буччук* — відзнака, як і короґва, полковника і цілого полку.

62. *Кравченко-Наймайко* — по переказах Наливайко був ніби син кравця. Тому Шевченко й називає його Кравченком.

У перетику ходила...

ТЕКСТ: стор. 216. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки автограф М.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *перетика* — невеликий лісок.

5. *щретує* — на заході України — решетує, цебто перепускає зеу-во через решето.

10. *лимаренко* — син лимаря, цебто того, що виробляє із шкіри упряж для коней.

12. *кічка* — підкладка з вовни в хомуті, щоб не муляв коневі шиї.

У неділеньку та ранесенько...

ТЕКСТ: стор. 217. Перводрук — “Кобзар” Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в авторг. М.

ПОЯСНЕННЯ: 15. *половий* — сіро-жовтий.

20. *притика* — прилад, що прикріплює ярмо до вії (днешль у возі на волю).

21. *рогожа* — плетінка з рогози.

Не тополю високою...

ТЕКСТ: стор. 218. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Тільки один автограф М.

Утоптала стежечку...

ТЕКСТ: стор. 218. Вперше надруков, в “Кобзарі” Кожанч. 1867. Заховався в автографах: М., Б. і К. Пунової (в її альбомі з датою “26 ян-варя 1858 р.”). У збірці В. Науменка була з нього копія. Різниця у тексті цих авторг. дуже незначні. До цього видання беру текст авторг. М.

І широкою долину...

ТЕКСТ: стор. 219. Вперше надрук, в “Народном Читенія” 1860, кн. I. Заховався текст в авторг. М., Б. і в копії Жемчужн. Різниця в тексті дуже незначні. Беру до цього видання текст авторг. М.

Навгороді коло броду...

ТЕКСТ: стор. 219. Перводрук в “Основи” 1861, кн. VII. Заховався в автографах М., Б. і в копії Жемчужнікова. Текст обох авторг. майже іден-тичний. До цього видання беру М.

Якби мені, мамо, намисто...

ТЕКСТ: стор. 220. Вперше надруков, в “Основи” за 1861, кн. VII. Заховався текст в автографах М. і Б. та в листі до М. Максимовичевої з 25 березня 1859 р. (повторення авторг. Б.). Є ще копії: Жемчужнікова і Мордовцева. Дві редакції: перша 1848 р. — М. Ж.; друга редакція 1858 р. — Б. Максим. і Мордовц. Різниця між ними в тексті тільки ств-лістичні.

ПОЯСНЕННЯ: 4. *троїста* — сільська музика, що складалась із скрипки, баса або цимбалів і бубна.

Не хочу я женитися...

ТЕКСТ: стор. 220. Перводрук — у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Тільки один автограф М.

ПОЯСНЕННЯ: 12. *Великий Лу* — див. т. I, ст. 358, ряд. 6.
13. *Хортиця* — див. т. I, ст. 358, ряд. 30—33.
28. *хиря* — біда.
39. *остилого* — прохололого, холодного.

Чума.

ТЕКСТ: стор. 221. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Тільки один автограф М.

ПОЯСНЕННЯ: *Чума* — див. статтю, стор. 458.
6. *помелом* — мітлою.
29. *гробокопателі* — могильники, що копають ями для померших.
31. *за царину* — царица — застава при в'їзді в село (“рогачка” в Галичині); *за царину* — за село.

І знов мені не привезла...

ТЕКСТ: стор. 223. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Тільки один автограф М.

ПОЯСНЕННЯ: 1—2. Див. і порівн. вірш: “Добро у кого є господа”. ст. 173.

4—5. Карає мене сердитий Бог в оцій пустні.

13—16. В цих рядках нарікає Шевченко на тих приятелів, що колись (1843 р., 1845—1846 рр.) прославляли його. Коли ж поет опинився на засланні, то враз усі його покинули, забули...

16. *без сльоз, роси тій святої* — як роса освіжує рослину, бо дає їй сили рости і розвиватись, так сльози співчуття дають полегкість страдникові. Отак і Шевченко в дорогу на заслання потребував хоч слова одного, але його ніхто не потішив.

18. *людей на старості...* — поет пропустив слово *проклинати* або щонайменше — *нарікати на них*.

19. *з холери* — в роках 1847-48 у бувш. Росії лютувала холера.

В неволі в самоті немає...

ТЕКСТ: стор. 224. Вперше надрук. в “Основі” 1862 р., кн. VII. Заховався в автографах М. і Б., а також і в копії Жемчужнікова. Значна різниця в тексті автографів визначає дві редакції; перша — 1848 р. М. і Ж. і друга — 1858 р. Б. В першій редакції розповідь цілого віршу проходить у другій особі, а в другій редакції — в першій особі; текст першої редакції повніший (21 рядок), а другої — коротшої (17 рядків). Різниця є і в окремих висловах; так у рядку

3. М. то *сам в собі* когось шукаєш...
Б. то *сам собі* оце шукаю

Різниця велика: в М. думка поета і шукання його є глибші, аніж в автогр. Б.

4. М. з ним *гось серцем* розмовлять.
Б. з ним щоб розмовлять.

Так само глибокий вислів потреби розмовляти — в автогр. М.

Ще більше поглиблюється думка поета в таких чотирьох рядках в автогр. М.:

13—16

Видумуєш, щоб серце вбоге,
Хоч тихим словом розважать.
Не лізе в голову нічого...
.....
Нема з ким душу поєднать.

Ці рядки в автогр. Б. (друга редакція) пропущені. Таким чином текст першої редакції (М.) далеко кращий, і я його вношу до цього видавця.

ПОЯСНЕННЯ: 9. *літечко моє святе* — дозрілий вік поета проминув марно на засланні (див. далі вірш “Огні горять, музика грає...”).

21. *незахожонувший той труп* — цей вислів розуміти так, що Шевченко на засланні не живе повним життям, а ледве животіє.

Ой умер, умер батько...

ТЕКСТ: стор. 224. Вперше надруков. в “Основи” 1862 р., кн. VII. Заховався в автографах: М., Б. і в копії Жемчужнікова. Різниця між автографами тільки стилістична.

Не вернувся із походу...

ТЕКСТ: стор. 225. Вперше надрук. в “Народном Читені” 1859 р., кн. I. Автографи М. і Б. та копія Жемчужнікова. Найголовніша різниця між автографами в останньому рядку:

М. і Ж. *московкою* звуть!...
Б. *“Гусаркою”* звуть!

Отже, в М. вислів сильніший і підкреслює ворожість національну. До цього видання ввожу текст автогр. М.

У Вільні, городі преславнім...

ТЕКСТ: стор. 225. Вперше надрукована була ця поема в Празькому “Кобзарі” 1876 р. Заховався текст її тільки в одному автографі М.

ПОЯСНЕННЯ: 1. У Вільні — це те місто в Білорусі, в якому в рр. 1829-30 Шевченко перебував і, може, чув про цю подію, яку описує.

5. Тут говориться про університет у Вільні, який московською владою після польського повстання 1830-31 рр. був до кінця московськ. царату (1917 р.) закритий (майже 100 років), а будинок його був відданий під медично-хірургічну академію.

7. *бакаляр* — учитель.

9. *Остра Брама* — мійська брама в Вільні; над нею в каліци знаходиться чудотворний образ Божої Матері. За звичаєм давнім кожний, хто через браму проходить, здимає шапку.

43. *Закрет* — гарний мальовничий ліс на краю міста над рікою Вілією по її крутому і високому березі.

54—55

Роман сей читала

З шовковою драбинкою — ніби жидівочка вчитала про шовкову драбинку в якимсь старім романі, а в дійсності, можливо, поет вказує на драму “Ромео і Джулієта” Шекспіра, в якій та шовкова драбинка згадується.

95. *маркіз* — почесний титул у Франції чи Італії, як граф, барон у Німеччині.

Заступила чорна хмара . . .

ТЕКСТ: стор. 228. Вперше надруков. в "Кобзарі" Кожанч. 1867 р. Заховався тільки в одному автографі М. і без наголовку.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *заступила чорна хмара* — наступали на гетьмана П. Дорошенка з всіх боків вороги: з півночі Москва і лівобережний гетьман *Іван Самойлович* (1672—1687), а з Поділля і Поділля — поляки. Не помагали Дорошенкові турки і татари, бо поміч їх була дуже тяжка для України.

6. *попович* — гетьман І. Самойлович — син попа з села Красного Колядина Копотонськ. пов. на Чернігівщині.

9. *Ромодан* — князь Григорій Ромодановський, начальник московського війська, що наступало на П. Дорошенка.

11. *Єликомога* — оскільки можливо.

14. *запорозький брате* — П. Дорошенка підтримували запорожці із отаманом їх Іваном *Сірко*.

32. *в Межигор до Спаса* — про те, що П. Дорошенко хотів постригтись у ченці, відомостей немає. Мабуть це поетичний здогад Шевченка.

35. *задніпрянці* — полки Ів. Самойловича.

38. *клейноди* — ознаки гетьманської влади: булава, бунчук, хоругви і літаври.

40. *Тясмин* — річка, над якою стоїть місто Чигирин, столиця Дорошенка. Пити воду з Тясмина — бути гетьманом у Чигирині.

48. *Сосниця* — повітове місто на Чернігівщині. Туди спочатку вивезено Дорошенка з цілою його родиною і майном, а пізніше, 1677 р., викликала московська влада до Москви і в Україну його вже не пустила. Московський цар Федір Іванович подарував Дорошенкові село Ірополче під Москвою, де він і помер 9 листопада 1698 р.

55. *улуси* — татарські селища.

57. Степан *Чарнецький* — польський генерал спалив Суботів і викинув із гробу кості Богдана Хмельницького 1664 р. ще перед гетьмануванням П. Дорошенка.

68. *шляхом "Ромоданом"* — це шлях із Полтавщини до Москви. Дістав назву від князя Ромодановського.

77. *Ростовський* — Св. Дмитро Туптало, митрополит Ростовський (1651—1709), відомий український письменник. Про відносини з Дорошенком і каплицю над гробом гетьмана, що він змурував, в історії нема певних відомостей.

N.N. (Не додому вночі йдучи . . .)

ТЕКСТ: стор. 230. Вперше був надрукований у "Хаті" П. Куліша 1860 р. під наголовком "На Різдво". Потім 1862 р. надруковано вдруге, але вже під наголовком "Ө. М. Л-з-р-ському". Під цим наголовком — і в "Кобзарі" Кожанч. 1867 р. Заховався текст цієї поезії в автографах М., Б. і Лазаревського та в копії Жемчужнікова. Тільки в автогр. М. і копії Жемчужнікова в наголовкові стоять літери: N.N. Але відомо, що ця поезія присвячена приятелеві Федору Лазаревському, що служив в Оренбурзі. Цей твір прослав Шевченко Ф. Лазаревському на Різдвяні свята 1848 року. Після варіантів найстарший текст той, що надрукований у "Хаті", за ним іде текст автогр. М. і коп. Жемч. і найпізніший Б. На жаль, текст "Хаті" має тільки 36 рядків. Від 37 рядка почавши аж до 48-й, цебто увесь кінець, мабуть, із цензурних умов не був надрукований.

Дуже шкода, бо тоді ми могли б виправити кінець автогр. М., який є по-псований.

46—48. М.: Що ж діяти масш?
..... та надія
З нами умирають

Означене в ряд. 47 точками поетом закреслене, що не можна прочитати. Я в квадр. дужках вставляю два слова: “Тільки думи”, але це мого припущення, щоб виповнити рядок, гадаючи, що ці слова або “наші думи” там могли бути.

В автографі Б. це місце читається так:

Що ж діяти маю
Треба б вмерти — так надія,
Брате, не вмieras.

Отже, по сенсу в автогр. Б. вислів зовсім протилежний, як в автогр. М. Але думка в М. розвивається логічно і послідовно. Тяжке життя людини тільки в пустині і в неволі. Правда, й там живуть люди, але погано, бо не тільки вмieras тіло, але й дух завмieras: надія, думи, духова творчість взагалі. Тоді як у Б. кінець заперечує тому, що поет говорив перед кінцем. Це і примушує мене взяти до цього видання текст автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 8. *зови* — клич.

20. *зовчайне* — але.

32. *ураган* — дуже сильний вихор, вітер, що віє в пустинях.

34. *курін* — житло, зроблене на скору руку; халабуда, ліплянка.

41. *цидулу*; — з німецького *Zeitel*, значить: папірець, листок, писанячко, лист.

Дурні та гордії ми люди...

ТЕКСТ: стор. 231. Вперше опублікував цей уривок Я. Забіла в “Україні” 1907 р., кн. 3. Єдиний автограф заховався в альбомі Шевченка 1846—50 рр. Вперше попав цей вірш до “Кобзаря” В. Доманицького 1908 р. (друге видання), як передрук з “України”. З того “Кобзаря” я беру цей текст до свого видання.

ПОЯСНЕННЯ: 11. *мажк* — висока вежа на морі, на скалистих берегах, у пристанях, освітлена сильними рефлекторами, показує пароплавам безпечну путь на морі. Тут розуміє Шевченко, як дороговказ у житті (житейським морі).

13. *у костяній хоморі* — у людському кістяку.

23. *огонь небесний той погас*. — людина від п'янства й неробства духово завмирає й опускається і думає тільки про задоволення найнижчих потреб людини.

4. 1849. КНИЖЕЧКА ТРЕТЯ.

НА КОС-АРАЛІ.

Неначе степом чумаки...

ТЕКСТ: стор. 235. Це пролог чи заспів до третьої книжечки 1849 р., написано так само на Кос-Аралі. Вперше цей заспів був надрукований у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Заховався в автографах: М. і Б. Різниць між ними за виїском трьох стилістичних (рядки 3—4, 10—11, 13) немає інших.

ПОЯСНЕННЯ: 2. *верстеву проходять* — стовп, що показує, яку верстеву вже пройшли в дорозі (канадійська миля — 1½ верстви).

9. *добродій дознають* — начальство довідається.

13. цим заспівом починає поет третю книжечку.

[Сотник.]

ТЕКСТ: стор. 235. Вперше надруков. в “Кобзарі” Кожанчик. 1867 року, але з помилками. Заховався тільки в одному автогр. М. Правда, початок цієї поеми (кілька рядків) записав Шевченко в альбом 1846—1850 рр.

ПОЯСНЕННЯ: 5. *Борисполь* — або Баршпіль, містечко Переяславського пов. на Полтавщині, недалеко від Києва. *Оглас* — село біля Баршполя.

10. *ватага* — череда, стадо.

15. *з оболонками* — див. “Сон”, стор. 530, ряд. 27).

29. *у бурсу в Київ* — див. “Чернець”, стор. 536, ряд. 27.

34. *забандорилось* — забалалося.

42. *на причілку* — на призьбі при чоловіч, головній стіні хати.

73. *кієники* — стрічки, що дівчата вплітають у коси.

75. *юпка* — свитка.

137. *богослов* — абсолювент Київської Духовної Академії, яку вже скінчив.

178. *і гич* — і все.

237. *пся його личина* — собача морда (лайка).

323. *Бровари* — село під Києвом на лівому боці Дніпра.

371. *і причєю* — у поговір, в насміх.

397. *одутлий* — опухлий.

За сонцем хмаронька іде...

ТЕКСТ: стор. 248. Вперше надруков. в “Основі” 1861 р., кн. XI.—XII. Заховався в автографах: М. і Б. та в альбомі 1846—1850 р. Є і копія Жемчужн. Найстарший текст віршу — в альбомі, потім в М., а потім Б. Остання редакція 1858 р. відмінна від попередньої (М. і альб.), тому я її окремо друкую в IV. томі.

ПОЯСНЕННЯ: 16. *і довго до світу* — довго до ранку, до світання.

Як маю я журитися...

ТЕКСТ: стор. 249. Вперше надрукований в “Основі” 1861 р., кн. XI.—XII. Заховався текст в автогр. М. і Б. та в листі до О. Бодяньського від З. І. 1850 р. Близькі до себе по тексту автографи М. і в листі до О. Бод. і творять першу редакцію 1849 р. Друга редакція 1858 р. — Б. Але виразніша по ідеї, зокрема в рядку 15-ім, редакція перша. Тому я і ввожу текст до цього видання по автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 15. *свободного* — вільного.

Нащо мені женитися...

ТЕКСТ: стор. 249. Перводрук — “Хата” 1860 р. із наголовком П. Куліша: “Козацька доля”. Заховався текст цієї поеції в автографах: М. і Б. та в копії Жемчужн. Різниця в тексті тільки стилістична. Подаю тут М.

ПОЯСНЕННЯ: 25. *на весіллі* — на похорони: нежонатому козакові похорони справляють із усіма обрядовими діями, як і на весіллі.

27. *самопали* — рупниці короткі.

32. *пакієнці* — довгі рушніці.
34. *в новій хаті* — в домовні.

Ой крикнули сірі гуси...

ТЕКСТ: стор. 250. Перводрук — “Основа” 1861, кн. 3. Заховався текст в автографах М. і Б. та в копіях: Жемчужнікова і Мордовцева. Різниця між ними тільки стилістична. Подаю текст по автогр. М. Наголовок “Удовиця” вийшов із Празького “Кобзаря” і Шевченкові не належить.

ПОЯСНЕННЯ: 11. *на кроваті* — на ліжку.

31. *до обозу* — до того місця, де табором стояло військо.

Якби тобі довелося...

ТЕКСТ: стор. 251. Текст цієї поеми заховався у двох редакціях. Перша редакція 1849 р. — автограф М. Друга редакція 1858 р. — автограф Б. Спільний текст для обох автографів (редакцій) має тільки вступ до 18 рядка включно. А від 23 рядка властиво вже поема другої редакції аж до кінця має інший текст; а від 56 рядка зовсім наново поетом написаний. Тому цю другу редакцію поеми в цілості я подаю в IV, томі цього видання.

Вперше поема по автографу Б. була надрукована в “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. А по автографу М. (перша редакція) — важніші відміни і ввесь кінець — вперше були опубліковані в Празькому “Кобзарі” 1876 р. Ї ще копія Жемчужнікова — не відомо до якої редакції належить.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *біси-зна-що* — чорт-зна-що.

23. *на луці гребли* — додати: сіно.

34. *лановий* — той, що стереже ланський лан (певну частину поля) і разом наглядає за робітниками на тому лану.

38. *у балці* — у видоліноку.

41. *мордує* — мучить.

48. *опріся* — умер, здох.

54. *загвасуааи* — запроторили.

64. *тройка* — віз, запряжений трьома кіньми; це московський спосіб на параді їхати трьома кіньми (тройкою).

77. *в залізах* — в кайданах, в залізні пута закованого (див. “Гамалія”, т. I. с. 358, ряд 80).

81. *придани* — весільні гості молодого (від молоді).

96. *сірба* — нещасний, бідолаха, сердега.

101. *стап* — цюнас, група арештантів, ведена під ескортою поліції.

Заросли шляхи тернами...

ТЕКСТ: стор. 254. Вперше надрукований у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Заховався тільки в автографі М. і копії з нього Жемчужнікова. Кінець на 4 рядки, поповнений в автогр., доповнюю з копії Жемчужн., де вони виправлені (див. В. Доманський, студія, ст. 274).

ПОЯСНЕННЯ: 33. *не корить* — не докоряти, не дорікати.

Зацвіла в долині...

ТЕКСТ: стор. 255. Перводрук в “Основі” 1862 р., кн. I. Заховався в автографах: М. і Б. та в копії Жемчужн. Різниця між автографами тільки в деяких місцях і то стилістична. Друкую по автогр. М.

У нашій раї на землі...

ТЕКСТ: стор. 256. Вперше надруков. в “Основі” 1862 р., кн. VII. Заховався в автографах: М. і Б. та в копії з М. — Жемчужнікова. Різниця в тексті цих двох редакцій (М. і Б.) поперше, в Б. пропущені рядки 13—

16; подруге — в Б. тільки стилістичні поправки. Подаю в цім виданні по автогр. М., а для ясности, пропущені в Б. рядки (13—16) подаю в ломан. ружках. Ні М., ні Б. наголовка це мають.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *охватить* — обхопить.

30. *і неароком* — випадково, між іншим, не хочачи.

68. *проказа* — тяжка педуга, відома ще з Біблії: все тіло гние і клап-тями відпадає.

77. *про москаля лукавого* — що звів її і пустив покриткою.

83. *на розпутьті* — на роздоріжжі.

97. *чадо* (церк. слово) — дитина.

У великдень на соломі...

ТЕКСТ: стор. 259. Вперше надруковано в “Основи” 1862 р., кн. II. Автографи М., Б., майже ідентичні, як і в першій рядку, який у Б. має відмінний прийменник: *На великдень на соломі*”. В цім випадку на означення часу (питання: коли?), протягом якого сталася дія, вживається однаково прийменник *в(у)* або *на*. В М. — У, щоб не повторювати *На*.

ПОЯСНЕННЯ: 5. *обновами* — новими дарунками.

7. *стьожка* — все одно, що *стрічка*; тільки стрічка вузька, а стьожка — широка.

9. *шапочка смушева* — шапочка з баранячої козушини, з баранів.

10. *чобітки шкпанові* — чобітки з кіньської шкіри (*шката* — худий кінь).

Було роблю що, чи гуляю...

ТЕКСТ: стор. 259. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Тільки один автограф М.

ПОЯСНЕННЯ: 7. *чи не іде за рушниками* — чи не йде сватати, щоб подати рушники старостам, молодому дати згоду на одруження.

Буває, іноді старий...

ТЕКСТ: стор. 260. Передрук у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Тільки один автограф М.

Хіба самому написати...

ТЕКСТ: стор. 260. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Тільки один автограф М.

ПОЯСНЕННЯ: 2. *посланіє* — лист.

10. *либонь* — мабуть.

12—14. в цих рядках чується докір Шевченка тим, що на словах його твори хвалили, а нічого не писали і не давали порад, не освітлювали правдиво його творчости.

40. *як понесли мене* — як завагітніла мною.

53. *в дулевину* — у сталь, твердо тримайся.

Мені, щоб знали ви, не жаль...

ТЕКСТ: ст. 262. Вперше був надруков. у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався текст в автогр. М. і Б., що дають дві редакції його: перша — М. і друга — Б., на три рядки довша від першої. Але різниця між ними тільки стилістична. Хіба тільки на початку вірша автогр. Б. доданий один новий рядок: “І золоті й дорогої...” “моєї долі молоді” у відміну від висло-

ву першої ред.: “Моєї молодості”. І далі в нових трьох рядках після 7 рядка поет підкреслює сирітство, доповнюючи образ хлопчика:

Мов одірвалось од гіллі,
Одно однісіньке під тином
Сидить собі в старій ридниці...

Ми вкупі вчилися, росли...

ТЕКСТ: стор. 262. Вперше був надрукований у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Заховався в автографах: М. Б. і в альбомі 1846—50 рр. (перша редакція — П. Зайцев, IV., стор. 323). Є й копія Жемчужнікова. Ці три автографи і копія творять дві редакції: перша — М., альбом і копія Ж. 1849 р. і друга редакція: один автогр. Б. 1858 року. Оскільки цей автограф Б. (друга редакція) має відмінний текст від усіх трьох попередніх (перша редакція), то я його у IV. томі вміщую окремо.

Щодо першої редакції, то я вважаю, що з усіх трьох (два автогр. і копія) найстаршими є автогр. альбому 1846—50 рр., за ним іде автогр. М., з якого копія Жемчужни. Найцікавіший варіант в альбомі, якого немає ні в одному із дальших: автографа М. і копії Ж., що слідує після рядка 53 автогр. М., такий:

А он черешня прийнялась;	Так та усохла, — поливали
Це саме та, що ми садили,	І гноєм корень о(б)кладали,
Як мати вмерла, — це моя;	Не помогло таки, — засохла,
А та другая, що твоя,	А вже чимала піднялась.

Цей уступ має побутову вартість і тому є для нас дуже цінний.

В автогр. М. від рядка 30 Шевченко, коли переписував до Б., скреслив; не тому, що він є менше вартісний, а тому, що замінив цю частину відповідно в автогр. Б. Тому в цій томі я автогр. М. цілий друкую, як репрезентанта першої редакції цієї поезії.

ПОЯСНЕННЯ: 11. *у село* — у село Кирилівку, куди приїздив Шевченко в рр. 1843 і 1845.

32. *Оксючка* — Оксана Коваленко — приятелька Шевченка в дитячих літах (див. прим. до поезії “Мені тринадцятий минало”, ст. 528).

Готово! Парус розпустили...

ТЕКСТ: стор. 264. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Заховався в автографах: М. і альбомі 1846—1850 рр. майже без відмін. До цього видання беру текст М.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *Парус розпустили...* — вітрило на човні розвернуло. Цей вислів і дальші в цій вірші свідчать про те, що експедиція Бутаківа, до якої був придлений і Шевченко, вирушила з Аральського моря назад до Оренбургу.

3. *позіж жулою* — поміж водною рослиною. — *Сур-Дур'я* — річка, що вливається до Аральського моря.

4. *байдару та баркас* — човни.

5. *Кос-Арал* — острів, на якому перебував Шевченко і з яким поет прощається.

7. *два літа* — цебто літо 1848 р. і 1849 р., які перебув Шевченко на Кос Аралі. Про це поет писав О. Бодянському 3. січня 1850 р.: “Перейшов я пішки двічі всю Киргизькую степ аж до Аральського моря; плавав по ньому два літа.”

10. *і знали, що з тебе зробити* — там побудовано форт (укріплення); щось подібне писав поет у вірші “А. Козачковському” (див. ст. 145, рядки 77—82) про Орську фортецю:

Ховалась од людей пустиня,
А ми її таки знайшли...

15. *пудьгу колишню*... — піби була Шевченкові воля на Кос-Аралі, але сам один, без длстів від приятелів і без вісток з України, він мучився, тужив і його з'їдала пудьга.

Ми восени таки похожі...

ТЕКСТ: стор. 264. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Заховався в автографах: М., Б. і в Альбомі 1846—1850 рр. та в копії Жемчужнікова.

Найраніший текст цього вірша, як уже вказав П. Зайцев, в автогр. альбома 1846—50 рр. За ним слідує автогр. М. 1849 р. і коп. Жемчужнікова й, нарешті, автогр. Б.

З цього боку дуже характеристичні рядки 25—28:

в Альбомі: І хочеться — Боже милий, —
Як хочеться жити!...
На цім світі (і) любити
Брата і не брата!

в автогр. М. останні два рядки:

На сім світі, і любитись,
І весь світ обняти.

в автогр. Б.: І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити Твою правду,
І весь світ обняти!

Так ступнево складався вислів любови до людей і до *правди Божої*.

Інші текстувальні розходження тільки стилістичні.

ПОЯСНЕННЯ: 5—14. Це все такі чудові порівняння, які рідко в якому іншому творі можна знайти.

24. *розповісти* — розкрити.

37. *немовлящими устами* — устами без мови; діти, що ще не говорять — найближчі до Бога, і вони вгадують веселі думи і розділять радість.

39—40. *одногокий, безталанний друже!* — це сам поет.

44. *бездиханим* — що не дихає, мертвим.

5. 1850. ЧЕТВЕРТА КНИЖЕЧКА.

В ОРЕНБУРЗІ.

Лічу в неволі дні і ночі...

ТЕКСТ: стор. 269. Заховався у двох автографах М. (перший твір 1850 року) і Б. (другий твір — 1858 року). Перший (М.) був уперше надрукований у Празькому “Кобзарі” 1876 р. Другий (Б.) — в “Основі” 1862 р.,

кн. III. Перший по автогр. М. подаю у цім томі, а другий, зовсім відмінний від першого і втричі коротшого подаю в IV. томі.

ПОЯСНЕННЯ: 1. Це заспів, яким починається четверта книжечка 1850 року вже в Оренбурзі, куди повернувся Шевченко з Кос-Араду.

11—12. Звичайно, в народі є віра, що “за Богом молитва не пропадає”. Бог вислухав молитву і поможе. Але тут у заспіві Шевченко — протилежної думки, бо зневірився у своїй тяжкій долі, в вірі і надії на Бога.

78. *мої мерзжані сльозами* — треба розуміти: твори, думи, пісні, вірші.

82. *На щире серце молодес* — надія Шевченка на українську молодь, що, може, вона (молодь) зрозуміє думи поета, перейметься ними і самого поета згадає.

Ми заспівали, розійшлись . . .

ТЕКСТ: стор. 271. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Заховався тільки в автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 5—6. *якими? і заспіваето яку?* — якими словами? яку пісню заспівает?

12—16. В цих рядках, видно, згадує Шевченко якісь сходи на українців його приятелів в Оренбурзі; але ті сходи на чужині були сумні.

Не молилася за мене . . .

ТЕКСТ: стор. 271. Перводрук у “Хаті” 1860 р., де П. Куліш назвав її “Хатина”. Заховався текст цього твору в автографах: М. і Б. та в копії Жемчужнікова. Різниця між автогр. М. і Б. тільки стилістична.

ПОЯСНЕННЯ: 18. *мою Оксаночку* — див. “Мені тринадцятий минало”, стор. 528.

27. *одедавно* — з давніх часів.

29. *на отні ляги снєжки* — поет має на увазі Северина Наливайка, про якого поширений був переказ, що його поляки снєжи в мідній бичу.

41. *власть* — владу.

42. *пузати* — черевати, добре годовані.

Петрусь.

ТЕКСТ: стор. 273. Заховалась ця поема в автографах М. і Б. По автографу Б. вона вперше була надрукована в “Основі” 1862 р., кн. VII. А лише відміни з автогр. М. були опубліковані вперше В. Доманицьким у “Крит. Розсл. . .” стор. 283—289. Є ще й копія Жемчужнікова, найближча до автогр. М. Маємо дві редакції цієї поеми: перша — автограф М. 1850 р. і копія Жемчужнікова; друга — автограф Б., дуже відмінна від першої, 1853 року. Де-які зміни, пороблені Шевченком у цій редакції, не вийшли на ліпше. Куліш, друкуючи в “Основі” текст цієї другої редакції, деякі уступи опускав, як неестетичні. Тому я в цім томі друкую першу редакцію по автогр. М. Текст другої редакції див. “Твори” Т. Шевченка під ред. П. Зайцева, т. IV., ст. 213—219.

ПОЯСНЕННЯ: 4. *піднялась* — виросла.

14. *цуром* — чотирма кінсьми парами одна за другою.

17. *за придаме* — за віно.

30. *мамулю* — коп’ютура з автогр. Б. В автогр. М. — мамашо (моск.).

Шаль — хустина на шию.

68. *в постоблях*. — Постоля — капці зморщені із шкури, в яких селяни ходять вліті. Коп’ютура задля ритму із коп. Жемчужн. В М. — в постоблях.

97. *висипався* — засіявся, показався.

109. *і всує* (церк.) — даремне.

133. *рай свій молодий* — свою молодість.
167. *у Почаєві* — у почаївськiм монастирi на Волині, де чудотворний образ Божої Матері.

Мені здається — я не знаю . . .

ТЕКСТ: стор. 278. Тільки один автограф М. без наголовку.

ПОЯСНЕННЯ: 2. *не вмарають* — так вірили у стародавні часи, що душа людини після смерті переходить у звіря.

8. *сіромас* — простих людей.

10. *грити* — *дуги* — хухатя, панькатись.

11. *а де оті?* . . . цебто царі, що владу мають.

11. *в сажат* — в хліві для свиней, що годують на сало.

24. *свиняр у толочі* — пастух свиней пас би на полі, бо були б вони худі. Поет тут підмішується, що нарід ніби про царів дбає, щоб за них війни вели ("мир палили").

34. *Пророче Божий* — Шевченко на поетів дивився, як на Божих пророків, що були по Біблії сторожами праєди.

35. *Прісносуций* — що дійсно є, існує завжди.

Якби ви знали, паничі . . .

ТЕКСТ: стор. 280. Перводрук у "Правді", Львів 1876 р., ч. 4. Заховався тільки в автографі М.

ПОЯСНЕННЯ: 3. *елєій* — сумних творів.

36. *погольми* — забрали в солдати.

60. *миром* — світом.

73. *хула* (перк.) — ганьба.

Буває, в неволі іноді згадаю . . .

ТЕКСТ: стор. 282. Перводрук у "Кобзарі" Кожанч. 1867 р., але розбитий на два твори. Заховався тільки в одному автографі М. В. Доманицький перший з'ясував, що окремі частини цього віршу в "Захалєвн. книжечці", завдяки тому, що Шевченко перед арештом поплутав окремі роки, були в різних місцях: початок на стор. 395—398 "Захалєвної книжечки", а кінець від рядка 51: "Не знаю, як тепер ляхи живуть . . ." на стор. 191-й. В. Доманицький перший у своєму "Кобзарі" 1908 року звів ці частини в один твір.

ПОЯСНЕННЯ: 15. *звернулось* — скулилось, згорнулось, підобравши під себе ноги.

29. *тудо* — тісно один біля другого. *Оце воля спить* — Шевченко цим роз'яснює все, чого він так шанував могили, розкидані скрізь по Україні ("Розрита могила", "Великий лях" і інш. див. т. II.).

54. *Сигізмунд* — польський король Сигізмунд III. (1618—1632) дуже потурав єзуїтам і підтримував унію в боротьбі з православною церквою.

62. *ксьондзи скажені осквернили* — католики розбивали православні церкви, влаштували в них забави, замикали до церкви дорогу (див. М. Грушевський "Історія України", т. V., стор. 500—502).

63. *земля козача* — Україна.

71. *до обозу* — до козацького табору, до козацького війська.

74. *всю мізерію* — все, що було: все невелике майно.

85. *чиря* — або джура. цебто козацький слуга, помічник, що носив козакові у поході зброю.

95—96. *возити із сєла в село* — це взяв Шевченко з "Історії Русов",

де написано: “римське духовенство від церкви до церкви возили люди, запряжені в їх довгі повози по 12 і більше людей цугом” — парами вряд одна за другою (ст. 40) або по одному один за другим.

100. *а за ними челядь* — жіноча прислуга.

114. *кляня* — стодола, де складали і зсипали збіжжя.

115. *оп'ять* — знову.

136. *правдива дума* — дума, що кобзарі (“старці божі”) співають про дійсні, правдиві події, що відбувались в Україні.

І станом гнучим, і красою . . .

ТЕКСТ: стор. 285. Заховався твір у двох автографах: М. і Б., які між собою дуже відмінні і творять дві редакції тексту. Але відмінні ці в більшості стилістичні. Вперше по автогр. Б. був надрукований у “Кобзарі” Кожанчикова 1867 р. Друкую в цьому виданні по М.

ПОЯСНЕННЯ: 9. *дінешся еси* — хоч форма неправильна, але Шевченко її часто вживав: “добре еси робиш” (“Перебендя”) — див. т. I.); “умреш еси” (“Неофіти”) — див. т. IV.).

20—21. *Щось пророче мені вже зазирає в очі* — я щось передбачаю, наперед бачу, як колишні (з Біблії) пророки.

34. *в колодочки поки обивалось* — поки набиралося сили й вигляду.

47. *бо ще на небі* — Шевченко вірить, що доля кожної людини призначена Богом на небі; тому дівчина ще має час, тільки хай молиться, бо її доля з неба на неї ще не зійшла.

Огні горять, музика грає . . .

ТЕКСТ: стор. 286. Заховався цей вірш в автографах: М., Б., в альбомі К. С. Тропини з датою 12. V. 1858 р. і невідомий четвертий автограф, який уперше був надрукований в часоп. “Іллюстрація” 1861 р., ч. 177.; дата цього автографу: 10. V. 1858 р. В цьому виданні друкую по автогр. М. Різниця між усіма автографами невелика і стилістична.

ПОЯСНЕННЯ: 3. *алмаз* — коштовний камінь, діамант.

1. *мов негода* — непогода, нещастя.

Чи то недоля та неволя . . .

ТЕКСТ: стор. 287. Перводрук у “Кобзарі” Кожанчик. 1867 р. Тільки один автограф — М.

На батька бісового трачу . . .

ТЕКСТ: стор. 288. Перводрук у “Кобзарі” Кожанч. 1867 р. Автографи: М. і Б. та копія Жемчужнікова. Виправляючи (автогр. Б.), Шевченко скоротив вірш з 10 рядків (М.) на 8 рядків. В цьому виданні друкую М.

І досі сниться: під горою . . .

ТЕКСТ: стор. 288. Перводрук в “Основи” 1861 р., кн. XI.—XII. Заховався в автографах: М. і Б. та копії Жемчужнікова з автогр. М. Дві редакції тексту: перша — М. і Ж.; друга — Б. Перша ред. лагідніша, і я в цьому виданні друкую по автогр. М.

ПОЯСНЕННЯ: 21. *почило* — пішло відпочивати, лягло спати.

На цьому мої пояснення кінчаються. З огляду на те, що цей том занадто розрісся кількістю творів (аж 115) і статтями, я не міг докладніше спляти-

тись на текстологічних відмінах поезій Шевченка і звернув увагу тільки на найголовніше. Я з'ясував тільки загальний образ твору, подав тільки загальні уваги, щодо тексту кожного твору, не спиняючись на деталях його, хоч вони дуже багато мені промовляли й освітлювали хід і розвиток думок поета, стиль і його відміни в тексті та шліфування окремих висловів і поодиноких образів.

На таке докладніше опрацювання цих творів поета потрібна окрема студія суто текстологічна по самих автографах і копіях. В цім популярнім виданні таке завдання я не міг здійснити.

Ілюстрації.

Малярські твори й автографи Т. Шевченка.

<i>Число</i>		<i>Стор.</i>
1.	Автопортрет Т. Шевченка (1847—1849 рр.)	2
2.	Новопетровська фортеця (аквареля)	48— 49
3.	Хлопчик грається з кішкою і Шевченко (сепія)	64— 65
4.	Дівчина-киргизка (сепія)	80— 81
5.	Автограф вірша: “Мені однаково...”	96— 97
6.	Джан-гіс-агач (“святе дерево”) (аквареля)	160—161
7.	Т. Шевченко малює на Кос-Аралі 1848 р. (сепія)	176—177
8.	Укріплення Раїм 1848 р. (аквареля)	192—193
9.	Автопортрет 1848—1849 рр. Кос-Арал (олія)	224—225
10.	На березі Аральського моря 1848—1949 рр. (аквареля) ..	256—257
11.	Автогр.: “Готово! Парус розпустили...” Сторінка із Захайвіної книжечки (М.)	272—273
12.	М. Щепкін (олівцем 1858 р.) М. Лазаревський (олівцем 1858 р.)	288—289

Обкладинка цього видання артиста-маляра Мирона Левицького.

ЗМІСТ ІІІ. ТОМУ “КОБЗАРЯ”.

Абетковий.

	<i>стор.</i>
А нумо знову віршувать (заспів)	159—160
стаття	331
пояснення	541—542
Бодай кати їх постынали (епілог до “Царі”)	172—173
стаття	426—427
пояснення	546—547
Буває в неволі іноді згадаю (поема)	282—285
стаття	500—503
пояснення	566—567
Буває, іноді старій (вірш)	260
стаття: “Особиста лірика...”	487
пояснення	562
Було роблю що, чи гуляю (вірш)	259—260
стаття: “Лірика на народні мотиви”	482
пояснення	562
Варнак (поема)	162—165
стаття	422—424
пояснення	542—543
Весенне сонечко ховалось (вірш)	97— 98
стаття	307—312
пояснення	523
Вина й кара Т. Шевченка (стаття)	65— 88
Висновки (про збірку: “В казематі”)	327—328
В казематі (збірка віршів)	89—103
статті	289—294
пояснення	519
В неволі тяжко... хоча й волі (вірш)	101—102
стаття	321—322
пояснення	524
В неволі, в самоті немає	224
стаття: Особиста лірика	489
пояснення	556—557
В Оренбурзі, 1850. Четверта книжечка творів	267—288
статті	497
пояснення	564—567
В Орській фортеці, 1847. Перша книжечка творів	113—155
статті	342—412
пояснення	526—541
Вступне слово	7— 8
Г. З. (вірш)	182—183
стаття: “Особ. лір...”	488—489
пояснення	548—549
Готово! Парус розпустили	264
пояснення	563—564
Давид святий пророк і цар (“Царі”)	170
стаття (“Царі”)	426
Дев'ята сестро Аполлона (пролог до “Царі”)	166—168
стаття (“Царі”)	425
пояснення	544

	<i>стор.</i>
Добро, у кого є господа	173
пояснення	547
Думи мої, думи мої!... (Заспів до перш. книж.)	115
пояснення	526—527
Дурні та гордіі ми люди	231—232
пояснення	559
За байраком байрак (вірш)	92—93
стаття	295—296
пояснення	520
Закуваа зозуленька (вірш)	206
стаття: “Лірика на народні мотиви”	480
пояснення	552
Заросли шляхи тернами (вірш)	254—255
стаття “Особ. лірика...”	489—490
пояснення	561
За сонцем хмаронька іде (вірш)	248—249
пояснення	560
Заступила чорна хмара (поема)	228—230
стаття	464—467
пояснення	558
Зацвіла в долині червона калина (вірш)	255—256
стаття	472—473
пояснення	561
Захалаяна книжечка. 1847—1850. Неволян. поезія	105—288
стаття	107—111
пояснення	525—526
Згадайте, братія моя... (заспів до “В казематі”)	91
пояснення	519
І багата я... (вірш)	202—203
стаття: “Лірика на народні мотиви”	480
пояснення	551
І впріє я на чужині (вірш)	198—199
пояснення	551
І досі сниться: від горою (вірш)	288
пояснення	567
Із-за гаю сонце сходить (вірш)	211
стаття: “Лірика на народні мотиви”	481—482
пояснення	553
І знов мені не привезла (вірш)	223
пояснення	556
І небо невміє, і заспані хвилі	198
стаття: “Особ. лірика...”	485
пояснення	551
І поживе Давид на світі (“Царі”)	171
стаття (“Царі”)	426
пояснення	545—546
Іржавець (поема)	132—135
стаття	364—376
пояснення	531—533
І станом гнучим, і красою (вірш)	285—286
стаття: “Лірика 1850 р.”	510—511
пояснення	567

І широкую долину	219
стаття: "Особиста лірика..."	489
пояснення	555
Княжна (поема)	115—125
стаття	342—352
пояснення	527—528
Козачковському А. (вірш)	143—147
стаття	402—409
пояснення	538—540
Коло гаю в чистім полі (вірш)	201—202
стаття	440—442
пояснення	551
Лірика за 1850 рік	503—517
Лірика з Кас-Араду на народні мотиви	477—484
Лічу в неволі дні і ночі (заспів)	269—271
стаття: "Невольничча поезія"	333—336
пояснення	564—565
Марина (поема)	184—192
стаття	437—439
пояснення	549
Мені здається — я не знаю	278—279
стаття: "Лірика 1850 р."	505—509
пояснення	566
Мені однаково, чи буду... (вірш)	93
стаття	296—303
пояснення	520—521
Мені тринадцятий минуло (вірш)	126—127
стаття	353—355
пояснення	528—529
Мені, щоб знали ви, не жаль (вірш)	262
пояснення	562—563
Ми заспівали, розійшлись (вірш)	271
стаття: "Лірика 1850 р."	505
пояснення	565
Ми вкупі вчилися, росли (вірш)	262—264
стаття: "Особиста лірика"	590
пояснення	563
Ми восени таки похожі (вірш)	264—265
пояснення	564
Між скалами, неваже злодій (поема)	193—197
стаття	439—440
пояснення	550—551
Мов за подушне, оступили (вірш)	180—181
стаття: "Особиста лірика..."	493
пояснення	548
Москалева криниця (поема)	147—155
стаття	409
пояснення	540—541
На батька бісового трачу (вірш)	288
стаття: "Лірика 1850 р."	513
пояснення	567

	<i>стор.</i>
Навгороді коло броду (вірш)	219
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	555
На Кос-Аралі. Друга книжечка (твори)	157—232
На Кос-Аралі. Третя книжечка (твори)	233—265
статті обох цих книжечок	413—497
На циву в жито уночі (вірш)	193
пояснення	550
На уліці не весело (вірш)	209
стаття: "Лірика на народні мотиви"	480—481
пояснення	553
Нащо мені женитися (вірш)	249—250
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	560
Не вернувся із походу (вірш)	225
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	557
Не видно нікого в Іерусалимі ("Царі")	168—169
стаття ("Царі")	425—426
пояснення	545
Не гріє сонце на чужині (вірш)	127
стаття	355—356
пояснення	529
Не для людей тієї слави (вірш)	200
стаття: "Особиста лірика"	493—494
пояснення	551
N. N. (вірш)	230—231
пояснення	558—559
Не видай матері (вірш)	93—94
стаття	303—304
пояснення	521
Не молилася за мене (вірш)	271—272
стаття: "Лірика 1850 р."	490, 505
пояснення	565
Неначе степом чумаки (заспів до 3-ої книжечки)	235
стаття: "Невольничя поезія" а також "Особ. лірика"	330, 494
пояснення	559—560
Не спалося, а ніч — як море (вірш)	98—100
стаття	314—318
пояснення	523—524
Не так ті вороги (вірш)	212
стаття: Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	553
Не тополю високою (вірш)	218
стаття: "Лірика на народні мотиви"	481
пояснення	555
Не хочу я женитися (вірш)	220—221
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	556
Ну, що б, здавалося, слова?! (вірш)	179—180
стаття: "Особиста лірика"	493
пояснення	548

Огні горять, музика грає (вірш)	286
стаття: "Лірика 1850 р."	511—512
пояснення	567
Один у другого питаєм (вірш)	140
стаття	398—396
пояснення	536—537
О. думи мої! О, славо злая! (вірш)	135
стаття	377—378
пояснення	533
Ой, виострю товариша (вірш)	205
стаття: "Лірика на народні мотиви"	481
пояснення	552
Ой, гляну я, подивлюся (вірш)	166
стаття: "Особиста лірика"	486
пояснення	543
Ой, коли ти почорніло (вірш)	213
стаття	448—451
пояснення	553—554
Ой крикнули сірі гуси (вірш)	250—251
стаття	469—470
пояснення	561
Ой люлі, люлі, моя дитино (вірш)	212—213
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	553
Ой не п'ються пива, меду (вірш)	208
стаття	456—457
пояснення	553
Ой, одна я, одна (вірш)	91—92
стаття	294—295
пояснення	520
Ой пішла я у яр за водою (вірш)	211—212
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	553
Ой сяду я під хатою (вірш)	206
стаття: "Лірика на народні мотиви"	481
пояснення	552
Ой стрічечку до стрічечки (вірш)	141
стаття	397—398
пояснення	537
Ой три шляхи широкії (вірш)	96—97
стаття	306—307
пояснення	522
Ой умер, умер батько (вірш)	224—225
стаття: "Лірика на народні мотиви"	481
пояснення	557
Ой я свого чоловіка (вірш)	204—205
стаття: "Лірика на народні мотиви"	481
пояснення	552
Петрусь (поема)	273—278
стаття	498—500
пояснення	565—566

	<i>стор.</i>
По двору тихо похочає ("Царі")	171—172
стаття ("Царі")	426
пояснення	546
Полубила я (вірш)	203
стаття: "Лірика на народні мотиви"	480
пояснення	552
Понад полем іде (вірш)	102—103
стаття	323—325
пояснення	525
Породила мене мати (вірш)	203—204
стаття: "Лірика на народні мотиви"	480
пояснення	552
[П. С.] (вірш)	181—182
пояснення	548
По улиці вітер вие	205—206
стаття: "Лірика на народні мотиви"	481
пояснення	552
{Пророк} (вірш)	192
стаття: "Особ. лірика"	496—497
пояснення	550
Рано вранці новобранці (вірш)	100—101
стаття	319—321
пояснення	524
Садок вишневий коло хати (вірш)	98
стаття	312—313
пояснення	523
Самому чудно (вірш)	140—141
стаття	397
пояснення	537
Сон ("Гори мої високі") (вірш)	128—132
стаття	356—363
пояснення	529—531
Сонце заходить, гори чорніють (вірш)	126
стаття	352
пояснення	528
[Сотник] (поема)	235—243
стаття	468—469
пояснення	560
Та не дай Господи, нікому (вірш)	166
пояснення	541
Тарас Шевченко (життя і творчість)	9—62
Титарівна (поема)	173—179
стаття	428—437
пояснення	547
То так і я тепер пишу (вірш)	155
стаття	410—412
пояснення	541
Туман, туман долиною (вірш)	213—214
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482
пояснення	554
У Бога за дверми лежала сокира (поема)	160—161
стаття	413—422
пояснення	542

	<i>стор.</i>
У Всликдень на соломі (вірш)	259
стаття: "Лірика на народні мотиви"	482—483
пояснення	562
У Вільні, городі преславнім (поема)	225—227
стаття	463—464
пояснення	557
У нашім раї на землі (поема)	256—258
стаття	473—477
пояснення	561—562
У неділеньку та ранесенько (вірш)	217
стаття	456—457
пояснення	555
У неділеньку у святую (поема)	214—216
стаття	451—455
пояснення	554—555
У перетику ходила (вірш)	216—217
стаття: "Лірика на народні мотиви"	483—484
пояснення	555
У тієї Катерини (поема)	209—211
стаття	443—448
стаття	553
Утоптала стежку (вірш)	218
стаття: "Лірика на народні мотиви"	483—484
пояснення	555
Хіба самому написати (вірш)	260—262
стаття: "Невольничя поезія", "Особ. лірика" 332—333;	494—496
пояснення	562
Хустина (балада)	141—143
стаття	398—402
пояснення	537—538
[Царі] (поема)	166—173
стаття	424—428
пояснення	543—547
Чернець (поема)	136—140
стаття	380—393
пояснення	535—536
Чи ви ще зійдетеся знову (вірш)	102
стаття	322—323
пояснення	524—525
Чи то недоля та неволя (вірш)	287
стаття: "Лірика 1850 р."	512—513
пояснення	567
Чого ти ходиш на могилу? (балада)	94—96
стаття	305—306
пояснення	521—522
Чума (поема)	221—233
стаття	458—463
пояснення	556
Швачка (поема)	207—208
стаття	442—443
пояснення	552—553

	<i>стор.</i>
Шевченко Тарас (життя і творчість)	9—62
Ще як були ми козаками (вірш)	135—136
пояснення	533—535
Як би ви знали, паничі (вірш)	280—281
стаття: “Лірика 1850 р.”	509—510
пояснення	566
Якби зустрілися ми знову (вірш)	183—184
стаття “Особ. лірика”	489
пояснення	549
Якби мені, мамо, намісто (вірш)	220
стаття: “Лірика на народні мотиви”	481
пояснення	555—556
Якби мені черевки (вірш)	202
стаття: “Лірика на народні мотиви”	480
пояснення	551
Якби тобі довелося (поема)	251—254
стаття	471—472
пояснення	561
Як маю я журитися	249
пояснення	560

Редакція “Кобзаря” просить виправити:

<i>Стор.</i>	<i>рядок</i>	<i>надруковано:</i>	<i>має бути:</i>
32	20	В Кос-Аралі	На о. Кос-Аралі
33	1	В Кос-Аралі	на о. Кос-Аралі
127	10 знизу	на хужині	на чужині
137	49	бакаблám	закаблám
144	36	У майськїї нóчі	І майськїї нóчі
166	14 знизу	Їк мену́	Як мені
170	1	свѣтїй	свѣтїй
171	196	катюга	котюга
172	2 знизу	не навчїш	не навчиш (задля ритму)
181	П.С. 10	А пан, як бáчите	А пан, як бáчите, кабáч,
181	20	своїх з десѣток	своїх десѣток
183	10 знизу	зустрілися зно́ву	зустрілися ми зно́ву
183	8 знизу	ти слóво	ти б слово
213	21	Ой, колі.	Ой колі
219	3	І Вечірюю	І вечірнюю
221	7 знизу	Чума	Чумá
223	2	В Кос-Аралі	На Кос-Аралі
316	19	за сво́е	за сво́е
316	7 знизу	гни́с	гни́с
350	11	В грїхах	В грїхах
377	1	О, думи мої	О, думи мої!
427	19.	захо́жуся	захо́жуся (задля ритму)
427	20	штїлém	штїлém
430	14 знизу	Наймичок	Наймичóк
451	14 знизу	У неділеньку свѣтїю́	У неділеньку у свѣтїю́
471	1 знизу	Якби	Якбї
480	11	“І бачила я...”	“І багáта я...”
490	15	Ми вкúпочцї учїлися	Ми вкúпї вчїлися